

T.C.

MUĞLA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TÜRKLER ve MOĞOLLARDA TARİH YAZICILIĞI (VII-XIII. YY.)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖZGÜR TÜRKER

0941060142

DANIŞMAN

DOÇ. DR. SALİH YILMAZ

TEMMUZ 2011

MUĞLA

T.C.

MUĞLA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TÜRKLER ve MOĞOLLARDA TARİH YAZICILIĞI (VII-XIII. YY.)

ÖZGÜR TÜRKER

Sosyal Bilimler Enstitüsünce

“Yüksek Lisans”

Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih :16.08.2011

Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 29.07.2011

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Salih YILMAZ

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. M. Şamil YÜKSEL

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Murat KEÇİŞ

Enstitü Müdürü : Prof. Dr. Namık Kemal ÖZTÜRK

TEMMUZ 2011

MUĞLA

TUTANAK

Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 13/07/2011 tarih ve 525/11 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 25/4 maddesine göre, Tarih Anabilim Dalı Yüksek lisans öğrencisi Özgür TÜRKER'in "Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı (VII-XIII. YY.)" adlı tezini incelemiş ve aday 29/07/2011 tarihinde saat 13.30'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 60 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin kabul olduğuna oybirliği ile karar verildi.

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Salih YILMAZ

Üye

Yrd. Doç. Dr. M. Ş. YÜKSEL

Üye

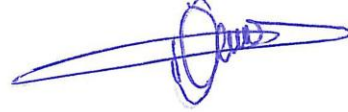
Yrd. Doç. Dr. Murat KEÇİŞ

YEMİN

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı (VII-XIII. YY.)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

15/08/2011

Özgür TÜRKER

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

MERKEZİMİZCE DOLDURULACAKTIR.

Soyadı: TÜRKER

Adı : Özgür

Kayıt No:

TEZİN ADI

Türkçe : Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı (VII-XIII. YY.)

Y. Dil : Turks and Mongols Historiography (VII and XIII. Centuries)

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

Doktora

Sanatta Yeterlilik

●

○

○

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Üniversitesi

Fakülte : Edebiyat Fakültesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Diğer Kuruluşlar :

Tarih :

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayımlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : YILMAZ, Salih

Unvanı : Doç. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL : Türkçe

TEZİN SAYFA SAYISI: 332

TEZİN KONUSU (KONULARI) : Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı (VII-XIII. YY.)

1. Sözlü (Şifahî) Tarih
2. Yazılı Tarih
3. Telif Eserler

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER :

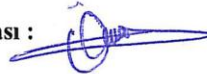
1. Tarihçilik
2. Türk boyları
3. Moğollar
4. Destanlar
5. Efsaneler
6. Yazıtlar

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER:

1. Historiography
2. Turkish tribes
3. Mongols
4. Epics
5. Mythologies
6. Inscriptions

- 1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum
- 2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir
- 3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir

Yazarın İmzası :

Tarih : 15.08.2011

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	v
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ.....	ix

I. BÖLÜM

SÖZLÜ (ŞİFAHÎ) TARİH

A. MİTOLOJİK EFSANELER.....	3
1. Kök Börü ve Ergenekun Efsanesi.....	7
2. Türeyiş Efsanesi.....	19
3. Töles (Kao-che) Efsanesi.....	26
4. Alankoa Efsanesi.....	29
B. DESTANLAR VE HİKÂYELER.....	39
1. Alp Er Tonga Destanı.....	43
2. Şu (Kalaç) Destanı.....	64
3. Göç Destanı.....	72
4. Oğuz Kağan Destanı.....	77
5. Satuk Buğra Han Destanı.....	104
6. Dede Korkut Hikayeleri.....	109

II. BÖLÜM

YAZILI TARİH

A. KİTABELERDEKİ TARİH YAZICILIĞI.....	131
1. Göktürk Dönemi Yazıtları.....	131
a) Bilge Kağan Yazıtı.....	133
b) Köl Tigin Yazıtı.....	149
c) Tonyukuk Yazıtı.....	162

d) Ongin Yazıtı.....	170
e) Köl İç Çor Yazıtı.....	177
f) Bugut Yazıtı.....	181
g) Çoyren Yazıtı.....	185
h) Hoytu-Tamır Yazıtları.....	186
i) Uybat III Yazıtı.....	190
2. Uygur Dönemi Yazıtları.....	191
a) Aru-Han Yazıtı.....	192
b) Sevrey Yazıtı.....	192
c) Şine-Usu Yazıtı	193
d) Terhin Yazıtı.....	202
e) Tez II Yazıtı.....	209
f) Karabalgasun Yazıtı.....	215
g) Suci Yazıtı.....	223
h) A-Çor Yazıtı.....	225
i) Şivet-Ulan Yazıtı.....	226
j) Altın-Köl II Yazıtı.....	227
3. Türgiş Yazıtları.....	228
a) Uybat I Yazıtı.....	229
b) Tuba III Yazıtı.....	230
4. Altı-Bağ Bodun Yazıtları.....	231
a) Bay-Bulun Yazıtı.....	233
b) Uyük-Tarлак Yazıtı.....	233
c) Kemçik-Kaya Başı Yazıtı.....	234
5. Oğuz Yazıtları.....	234
a) Hangita-Hat Yazıtı.....	237
b) Barlık I Yazıtı.....	239
6. Kümül Yazıtları.....	240
a) Kejilik-Hobu Yazıtı.....	242
b) Kızıl-Çıra Yazıtı.....	242
7. Az Yazıtları.....	243
a) Bayan-Kol Yazıtı.....	245
b) Mugur-Sargol Yazıtları.....	245
8. Peçenek Yazıtları.....	246

a) Nagy-Szent-Miklos Yazıtları.....	247
9. Bulgar Yazıtları.....	250
a) Pliska, Preslav ve Madara Yazıtları.....	251
b) Tavrika Yazıtları.....	252
10. Sekel Yazıtları	254
a) Szekelyderzs Yazıtı.....	259
b) Marsigli'nin Kaydı.....	260
c) Csikszent-Mihaly Yazıtı.....	261
d) İstanbul Yazıtı.....	261
e) Bögöz Yazıtı.....	263
B. KUTADGU BİLİĞ.....	263
C. DİVANÜ LÜGATİ'T-TÜRK.....	290
SONUÇ.....	317
BİBLİYOGRAFYA.....	319
EKLER.....	330
ÖZGEÇMİŞ	332

ÖNSÖZ

Türk ve Moğol halkları, küçük boylar halinde çıktıkları tarih sahnesinde dünyanın en geniş imparatorluklarının kurucuları olarak derin izler bırakmışlardır. Ancak bu iki milletin en eski tarihleri uzun yıllar boyunca kendilerinden pek de haz etmeyen Çin, İran, Arap, Bizans, Rus vb. milletlerin kaydetmiş oldukları belgelere dayanılarak yazılmış ve bunun sonucunda da Türk ve Moğol uluslarının, geçtikleri yerleri yerle bir eden, medeniyetten nasibini almamış göçebe barbarlar oldukları intibayı yaratılmıştır. Objektif olmaktan uzak bu yaklaşım tarzı, XIX. yüzyılda Orhun Yazıtlarının keşfi ardından yerini bitmek tükenmek bilmeyen bir heyecanla gelişen Türkoloji çalışmalarına terk etmiş ve binlerce yıllık “Bozkır Medeniyeti”nin ana hatları yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu gün itibariyle yerli ve yabancı birçok bilim adamı Türkler ve Moğollardan kalmış olan yazılı belgeler ışığında, bu iki milletin tarihini yeni baştan ele alarak mühim çalışmalara imza atmaktadır. Böylelikle hem Türk ve Moğol tarihi yerli kaynaklar kullanılarak içeriden incelenmiş olmakta hem de yazılan eserlerin ilmi değeri artmaktadır. Söz konusu eserler göstermiştir ki Türk ve Moğol ulusları yalnızca tarih yapmamışlar, aynı zamanda kendi tarihlerini de yazmışlardır.

Biz bu çalışmada Türk ve Moğol tarihinin ilk yazılı belgelerinin ortaya konduğu VII-XIII. yüzyıllar arasını kıstas aldık. Bunun haricinde yazının bu toplumlar tarafından kullanılmaya başlanmasından evvel, halk arasında süregelen “sözlü tarih” geleneğine de kayıtsız kalamadık. Çünkü tarihin ilk yazılı materyallerinin aslında sözlü kaynakların yazıya aktarımından başka bir şey olmadığı bilincindeydik. Bu konuda oldukça zengin bir malzemeye ulaştık ancak bunların içinden Türkler ve Moğolların kurmuş oldukları siyasi teşekküllere direkt olarak etki etmiş olanlarını konuya dâhil ettik. Bu derin araştırma sahasında yapmış olduğumuz mütevazı çalışmamızda gözden kaçmış olabilecek detaylardan ötürü konunun uzmanlarının affına sığınıyor, Türk ve Moğol tarihine ışık tutan, yolumuzu aydınlatan tarih yazarlarına teşekkürü bir borç biliyoruz. Öncelikle bu çalışmada beni yönlendiren ve büyük emek sarf eden danışman hocam Doç. Dr. Salih YILMAZ’a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca zor günlerimde desteğini her zaman hissettiğim eşim Pınar TÜRKER’e ve katkılarından dolayı değerli hocam Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU’ya sonsuz teşekkürler.

ÖZET

Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı (VII-XIII. YY.)

Tarih yazma geleneği konusunda söyleyebileceğimiz ilk şey, bu geleneğin ilk önce yerleşik yaşam tarzına sahip toplumların bünyesinde meydana geldiğidir. Çin, Arap, İran ve Bizans gibi yerleşik ve derin kültürel köklere sahip toplumlarda tarih yazma geleneğinin, konar-göçer Türk ve Moğol topluluklarından çok daha önce oluştuğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu nedenle göçebeler tarihte büyük imparatorluklar kurmalarına rağmen yerleşiklerin tarihlerinde, medeniyet alanında katkı sağlamaktan uzak toplumlar olarak kabul edilmişlerdir. Güçleri sadece sayısal üstünlüklerine yorulmuş ve tarihleri üzerindeki yıkıcı etkilerinden dem vurulmuştur. XIX. yüzyılda Türkoloji alanında yapılan araştırmalar, yerleşiklerin yüzlerce yıldır dile getirdiği bu görüşün sıkı bir tenkide uğramasına neden olmuş, Türk ve Moğol tarihinin ilk yazılı belgelerinin keşfi, ardında binlerce yıllık şifahi bir gelenek bulunan köklü bozkır kültürünün varlığını ortaya koymuştur. Bu nedenle Türk ve Moğol topluluklarının tarihini yerleşiklerin gözüyle değil, kendi bakış açılarıyla gözler önüne sermek için bu toplulukların tarihini içeriden incelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda elimizdeki veriler ışığında Türk ve Moğol uluslarının tarih anlayışını ve sözlü tarihten yazılı tarihe geçiş aşamasının nasıl olduğunu ortaya koymak her iki milletin tarihine bir nebze olsun katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmada ana yurtları olan Orta Asya'dan çıkararak üç kıtada hâkimiyet tesis etmiş ve kurdukları muazzam bozkır imparatorluklarıyla tarihin akışına yön vermiş atlı-göçebe Türk ve Moğol kavimlerinin, tarihe bakış açıları ve geride bıraktıkları somut tarihsel öğeler incelenmiştir. Çalışmanın ilk bölümünü teşkil eden “Şifahi (Sözlü) Tarih” geleneği örnekleri bu iki milletin tarih sahnesinde ilk çıktıkları andan itibaren nesilden nesile aktararak süregelmiş, daha sonra yazının bu topluluklarca kullanılmaya başlanmasıyla kayıt altına alınarak ilk tarihsel kaynak olma niteliğini kazanmışlardır. İkinci bölüm olan “Yazılı Tarih” kısmında ise bu topluluklardan elimize ulaşan ilk yazılı belgeler (kitabeler, menkıbeler vb.) ele alınarak bu eserlerin meydana getirilmesindeki siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel gereksinimler ele alınmıştır.

ABSTRACT

Turks and Mongols Historiography (VII and XIII. Centuries)

The first thing we can say about the tradition of historiography is that, this tradition first occurred in societies which had settled way of life. It's undeniable fact that the historiographical tradition in societies like Chinese, Arabs, Persians and Byzantium which were settled and have deep cultural roots, formed long before nomadic societies like Turks and Mongols. As a result, in spite of founding great empires in history, in histories of sedentary societies nomads were accepted as societies far away from contributing to civilization. Their power was attributed to numerical superiority and were talked pretentiously about their destructive effects upon their history. The research made in Turkology field in XIX. century, called forth the criticism of this view, mentioned by sedentary cultures for many centuries; the discovery of first written documents of Turkic and Mongolic history introduced the existence of deep nomadic culture, which had thousands of years of verbal tradition. Because of this, to reveal the history of Turkic and Mongolic societies not by the eyes of sedentary elements, but from their own viewpoints, the history of these societies must be studied from within. In this context, presenting the comprehension of history by Turkic and Mongolic nations and process of transition from verbal history to written history in the light of data we have will contribute to the histories of both nations.

In this study, the historical viewpoint and concrete historical elements left behind by nomad Turkic and Mongolic peoples, who moved out from their homeland in Central Asia and dominated in three continents and who gave a shape to history with magnificent steppe empires they founded, were analyzed. The examples of "Verbal History", which constitute the first part of the study, were passed down from generation to generation since these two nations emerged in the scene of history, and were attributed as first historical sources after these societies started to use writing and recorded them. In the second part, "Written History", the first written documents (inscriptions, sagas etc.) of these societies are addressed and political, economic and socio-cultural necessities in composing these works are studied.

Kısaltmalar

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
AKY II	: Altın-Köl II Yazıtı
AY	: A-Çor Yazıtı
b	: Beyit
bk.	: Bakınız
B-KY	: Bayan-Kol Yazıtı
BKY	: Bilge Kağan Yazıtı
BY	: Bugut Yazıtı
BY I	: Barlık I Yazıtı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
ÇY	: Çoyren Yazıtı
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DLT	: Divanü Lügat'it-türk
DTCFTAD	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi
Ed.	: Editör
ETY	: Eski Türk Yazıtları
Haz.	: Hazırlayan
HHY	: Hangiyta-Hat Yazıtı
HTY	: Hoytu-Tamır Yazıtları
İA	: İslam Ansiklopedisi
JRAS	: Journal of the Royal Asiatic Society
KHY	: Kejilik-Hobu Yazıtı
KB	: Kutadgu Bilig
KİÇY	: Köl İç Çor Yazıtı
KKY	: Kemçik-Kayabaşı Yazıtı
KTY	: Köl Tigin Yazıtı
KY	: Karabalgasun Yazıtı

MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
OY	: Ongin Yazıtı
S.	: Sayı
SÜTAD	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
SY	: Suci Yazıtı
ŞUY	: Şine-Usu Yazıtı
TAED	: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-B	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TKA	: Türk Kültürü Araştırmaları
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Tez II	: Tez II Yazıtı
Tr.Y	: Terhin Yazıtı
Tuba III Y	: Tuba III Yazıtı
TY	: Tonyukuk Yazıtı
UTY	: Uyük-Tarlak Yazıtı
Uy. I.	: Uybat I Yazıtı
Uy. III.	: Uybat III Yazıtı

GİRİŞ

Tarih olgusu, en basit tarifiyle insanların kendi toplumsal kimlik kavramlarını ve geleceğe ilişkin beklentilerini oluşturmasını sağlayan deneyimlerin toplamıdır. Birey için hafızasındaki deneyimler neyse, toplum içinde tarih odur. İnsanlar tıpkı birer birey olarak günlük yaşamlarında da yaptıkları gibi, kolektif yaşamlarında da hatalar ile başarılarından ders çıkarmaya çalışırlar¹. Bu açıdan bakıldığında toplumları tarih yazmaya iten sebeplerin aslında evrensel bir ihtiyacın dışavurumundan başka bir şey olmadıkları görülmektedir. Çalışma konumuzu oluşturan Türk ve Moğol uluslarının tarih yazma serüveni de bu ortak ihtiyacın gündeme geldiği VII. yüzyıl ile birlikte ilk meyvelerini vermeye başlamıştır. Şimdi bu ihtiyacı doğuran temel faktörlere kısaca bir göz atalım.

Her iki milletin de devletleşme sürecine baktığımızda, sıkı kurallara bağlı boylar arası bir hiyerarşinin söz konusu olduğu görülmektedir. Toplumun en küçük birimi “oğuş” yani ailedir. Aileler boyları, boylar ise “budun” adı verilen boylar konfederasyonunu oluşturur. Bunun dışında hiçbir buduna bağlı olmayan “töles” dediğimiz bağımsız boylara da sık sık rastlanmaktadır. Ayrıca “unagan-bogol” adı verilen ve diğer bir boyun hâkimiyeti altında yaşayan küçük boylar da bulunmaktadır. Bu hiyerarşik yapıda hangi boyun hangisine üstün geldiği, bir takım kurallarla belirlenmiştir. Soyluluk esasına göre boylardan biri öne çıkarak öteki boyları etrafında birleştirir ve “il”in yani ülkenin sahibi olur.

Sözlü geleneklerle dayanan bu boylar arası hiyerarşi, oldukça gevşek bir yapıya sahiptir. Bu sorun en çok, büyük imparatorluk kurma iddiasıyla ortaya çıkan soylu aileler arasında hissedilerek çözüm arayışlarına girişilmiştir. Devletleşme sürecini tamamlayan yönetici sınıfın yaptığı ilk icraatlar, orduyu teşkilatlandırmak ve boylar arası hiyerarşiyi yazılı bir geleneğe dönüştürmek olmuştur. Bunun için veraset, toprak paylaşımı ve hâkimiyet esasları çok sıkı kurallara bağlanmıştır. Yönetici sınıfın soyunu gösteren şecereler (soy ağacı) oluşturularak, saltanat hukuku belirli esaslarla yeniden düzenlenmiştir. Böylelikle Türk ve Moğol uluslarının ilk resmi tarihleri meydana

¹ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 11.

getirmeye başlamıştır. Bu ilk resmi tarihlerin giriş bölümleri efsanevi bir türeyiş destanı ile birlikte hükümdarın soy ağacına ayrılarak bir nevi meşruiyet sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bilgiler ışığında Türk ve Moğol resmi tarih geleneğinin temelinde yatan “şecere yazma” olgusu ve bunun gelecekteki etkileri araştırmacılar tarafından irdelenmeli, tarih yazmaktan çok tarih yapmakla meşhur bu iki ulusu tarih yazmaya iten sebepler ve yazılan tarihlerin niteliği ortaya koyulmalıdır.

Bunun için öncelikle Türk ve Moğol tarih yazıcılığının temelinde yatan şecere olgusunu açıklamak faydalı olacaktır. Arapça bir kelime olan “şecere”, “Bir kişinin veya bir ailenin en uzak atasından başlayarak bütün kollarını belirten çizelge, soy ağacı, soy kütüğü, hayat ağacı ya da bir şahsın mensup olduğu aileyi veya hükümdar ailesinin ta en uzak ceddinden başlayarak bütün kolları ve evlatlarını gösteren cetvel veya ağaç şeklinde şematik resim hakkında kullanılan bir tabirdir. Buna “silsilename”, “enşab kütüğü” de denir².

Türk ve Moğol şecereleri ele alındığında bunların tarihin akışı içinde farklı mecralarda geliştikleri görülmektedir. Moğolların da Türklerden yoğun olarak etkilendiği tarihsel süreçte şecere geleneği başlıca iki safhadan geçmiştir:

1. safha; Türklerin tarihi yurdu olan Orhun Bölgesi ki bu bölgedeki sözlü gelenek Kök Börü ve Ergenekun efsaneleri ekseninde gelişim göstermiştir.

2. safha; Türk topluluklarının Tanrı Dağları’na gelerek Issık Kөл çevresine yerleşmelerini takiben ortaya çıkmış ve başlıca iki gelenekten feyiz alarak gelişim göstermiştir.

Bunlardan ilki; İran etkisinde gelişen Afrasiyabcılık ekolü, ikincisi ise Türk geleneğine dayanan Oğuzculuk ekolüdür. Türk şecere geleneğinin temel yapı taşı olan Oğuznamecilik geleneği temel olarak İran tesirinin ağırlıkta olduğu şecerelere karşı tepkisel bir hareketin sonucu olarak gelişmiştir.

Moğollara ise, Türk İslam ülkelerine geldikten sonra, Müslümanların kendilerini Türk saymaları üzerine bu adı benimsediler. Esasen her yerde Türk

² Y. Karasoy-M. Toker, *Türklerde Secere Geleneği ve Anonim Şibaninâmeler*, Konya 2005, s. 18.

çoğunluğu içinde kalmışlar, süratle Türkleşmeye başlamışlardı. Bunun neticesinde onlar Türklük şuurunun temsilcileri oldular ki bunu İranlı tarihçi Reşidüddin'in yazdığı Câmîüt-tevarih vermektedir. Bu eserde Moğolların yanında Türk ellerine de önemli yer verilmiş ve Türkmenler'in soyu Camiü't-tevarih'in I. cildinin başında Moğolların soyundan da önce yazılmıştır³.

Başlıca iki koldan ilerleyen sözlü geleneğin bir sonraki aşamasını “bengü taş geleneği” oluşturmaktadır. Bu sahada Moğol kabilelerinin pek fazla eser verememiş olmasının henüz bu toplumların yazı yazmaya muktedir olmayışlarından kaynaklandığı görülmektedir. Bununla birlikte kitabelerde göze çarpan sanatkârane üslup, Türklerin VIII. yüzyıldan önce de gelişmiş bir edebiyata ve yazı diline sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Orta Asya Türk toplumunun sözlü tarih anlayışından tarih yazma evresine adım atışının da belgesi sayılan bu yazıtlar Türk tarihinin vazgeçilmez başvuru kaynağı olan Çin hanedan tarihlerinden farklı bir bakış açısıyla tarihsel olaylara ışık tutmaktadır.

Çalışmamızın konusunun oluşturan Türk ve Moğol tarih yazıcılığının son aşamasını ise XI. yüzyıla başlayan ve XIII. yüzyıla kadar devam eden bir dizi telif eser oluşturmaktadır. Kutadgu Bilig, Divanü Lügati't-Türk vb. birkaç eser Orta Asya bozkır halklarının güçlü sözlü geleneğinden beslenen ve bu toplumların tarihine ışık tutan başyapıtlar olmuşlardır.

³ Faruk Sümer, “Oğuzlara Dair Destanî Mahiyette Eserler”, **Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi**, Ankara 1959, C. XVII, S. 3-4, s. 386.

I. BÖLÜM

SÖZLÜ (ŞİFAHÎ) TARİH

Uygarlık tarihinde yer etmiş hemen her milletin tarihindeki ilk ürünler sözlü eserlerdir. Yunanlıların İlyada ve Odyssea'sı, Almanların Nibelungen'i, Rusların İgor Destanı hep bu kabilden eserler olmakla birlikte bunların halk arasında nesiller boyu aktarılacak en nihayetinde aydın bir halk şairi tarafından yazıya geçirildikleri görülmektedir. Dolayısıyla destan ve efsane geleneği tarih yazıcılığının da ilk basamağını teşkil etmektedir.

Türk ve Moğol tarih yazıcılığının ilk örnekleri olarak telakki edebileceğimiz mitolojik efsane ve destanlar bu iki millet arasında vücut bulmuş köklü bir sözlü tarih geleneğinin varlığını gözler önüne sermektedir. Türk-Moğol tarihinin ilk dönemlerinden izler taşıyan bu efsane ve destanlar Türkler ve Moğolların henüz yazı yazmaya muktedir olmadıkları zamanların hatıralarını, bir gelenek oluştururcasına nesilden nesile aktararak günümüze kadar muhafaza etmiş, yazının kullanımıyla birlikte de çeşitli eserlerde yer etmiştir.

Bununla birlikte efsane ve destan kavramları çoğu kez karıştırılmakta ve birbirinin yerine kullanılmaktadır. Tarihi birer kaynak olarak ele alındığında her ikisi de sözlü geleneğin ürünleri olan bu iki türü birbirinden ayıran temel farklılıklar görülmektedir. Bu konu üzerine çalışmalar yapmış olan Saim Sakaoğlu "Efsane Araştırmaları" adlı eserinde efsane ve destan türlerinin karşılaştırmasını yapmış ve bu iki türü birbirinden ayıran ana hatları ortaya koymuştur. Sakaoğlu'na göre efsane ve destanlarda geçen hadiseler

gerçekten cereyan etmiş kabul edilebilir. Destanlarda geçen hadiseleri tarih sayfalarında bulmamız mümkünken aynı durum efsaneler için her zaman geçerli değildir. Sakaoğlu'na göre efsane ve destan türlerinin birbirinden ayıran bir diğer nokta da olayın geçtiği zamandır. Bir hadisenin destan olabilmesi için eski bir devirde vuku bulması, aradan geçen zamanda ağızdan ağza aktarılarak destanlaştırılması gerekir. Yani, destanın konusu olan hadise ile destanın teşekkülü arasında uzun bir zamanın geçmesi gerekmektedir. Efsanede ise zaman kavramının çok önemli olmadığı ve olaylara vurgu yapıldığı görülmektedir. Efsane ile destanın birbirine en yakın olduğu özellik ise olayın geçtiği yerdir. Her iki anlatmada da günümüzün dünyası kendilerine mekân olarak seçilmiştir⁴.

Bu veriler ışığında efsane ve destan türlerinin farkı ortaya çıkmakla birlikte bize göre bu iki türü birbirinden ayıran en belirleyici fark tarihe kattığı değerden ileri gelmektedir. Efsanelerde görülen kutsal öğeler ve doğüstü olaylar destanda her zaman görülmemekle birlikte destan türü daha çok milli şuur altında meydana getirilmiş bir milletin karakterini, hayata ve tarihe bakış açısını yansıtan lokal numunelerdir. Bu nedenle efsanelerin benzerleri başka milletlerde görülse de destanlar konu ve içerik itibarıyla orijinallik taşıyan eserler olarak kalmıştır.

Türk-Moğol tarih yazıcılığının sözlü geleneğini oluşturan efsane ve destanlar bu bağlamda ele alındığında görülecektir ki her iki millet de kendi tarihlerine ışık tutacak sayısız sözlü materyale sahiptir. Ancak şunu da göz ardı etmemek gerekir ki her iki türde verilen eserlerin tarihi gerçekleri olduğu gibi naklettiklerini ya da en azından bir dönemin tarihine ışık tuttıklarını kesin surette söylemek tarih ilminin metodolojik ilkeleriyle her koşulda bağdaşmamaktadır. Bu noktada eldeki sözlü verilerin yazılı materyallerle desteklenmesi ve doğrulanması gerekmektedir. Aksi takdirde eldeki veriler tarihsel açıdan ziyade kültürel ve folklorik yönden değer kazanacaktır.

⁴Saim Sakaoğlu, *Efsane Araştırmaları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1992, s. 24.

A. MİTOLOJİK EFSANELER

Türk-Moğol uluslarının tarih yazma serüvenindeki ilk basamağı mitolojik efsaneler oluşturmaktadır. Milletlerin belleğine kazınmış en eski vakalar ve tarih sahnesinde görülmeye başladıkları dönemlere ait bilgiler, onların efsane ve mitlerinde nesiller boyu yaşatılmış ve daha sonra yazıya aktarılarak günümüze kadar ulaşmıştır. Yazının kullanımını konusunda yerleşik toplumları geriden takip eden Türk ve Moğol halklarının zengin bir sözlü edebiyata sahip olması bu milletlerin erken dönem tarihlerini anlayabilmek için sözlü kaynakların tasnifini zorunlu kılmaktadır. Zira bu kaynakların ortaya çıkış aşamaları ve sebep oldukları sonuçlar, bozkır halklarının tarihinde derin bir etki yaratmıştır. Doğaüstü olaylarla renklendirilmiş türeyiş efsaneleri, Türk ve Moğol hanedan soyunu kutsayan, onları geniş insan kitleleri üzerinde muktedir kılan menkıbevi hadiseler, bozkırın zorlu ve hareketli coğrafyasında çoğu kez hâkimiyetin anahtarı olarak görülmüş, etkisini yüzyıllar boyu devam ettirmiştir.

Tarihin hemen her döneminde toplumu yöneten grupların mitolojik tarih yaratma çabası içine girdikleri görülmektedir. Bu sayede iktidarlarını meşrulaştırır veya belli politikalara destek sağlarlar⁵. Orta Asya'nın çetin coğrafyasını paylaşan göçebe Türk ve Moğol toplumlarında da bu ihtiyacın ortaya çıkma aşaması, küçük kabileler halinde yaşayan bu toplulukların cihanşümül imparatorluklar tesis etmeye başladıkları döneme rastlamaktadır. Çetin mücadeleler sonucunda siyasi rakiplerini dize getiren bozkır fatihi için meşruiyet meselesi, halledilmesi gereken öncelikli mesele durumundadır. Kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve haleflerinin iktidarını garanti altına almak gayesi, onları mitolojik türeyiş efsaneleriyle bezenmiş menkıbevi bir tarih geleneği yaratmaya itmiştir.

Dilimize Farsça'dan geçen *efsane* sözcüğü *fesane* kökünden türemiş olup, aslı olmayan hikâye, dillere düşen vaka anlamına gelmektedir. Batı dillerinde Latince kökten gelen "*legendus*" kelimesi ile karşılık bulan efsane sözcüğü İngilizce'de

⁵ Tosh, *a.g.e.*, s. 20.

legend; Fransızca'da *legende*; Almanca'da *legende, sage*; İtalyanca'da *leggenda*; İspanyolca'da *leyenda* kelimesinin karşılığıdır⁶.

Efsane kelimesi Şemseddin Sami'de *a-Masal, asılsız hikâye, hurafât, b-Şöhret olup dillere düşmüş vak'a, hal ve destan*⁷, Fetit Devellioğlu'nda “*Asılsız hikâye, masal, boş söz, saçma lakırdı, dillere düşmüş meşhur olmuş hadise*”⁸, L. Sami Akalın'ın sözlüğünde “*Bir olayı akıl dışı; olağanüstü yolda gelişmiş gösteren söylenti, genel anlamda masal, olmayacak şey, asılsız hikâye*” olarak açıklanmıştır⁹.

Efsane terimi çeşitli Türk-Moğol toplulukları tarafından da farklı kelimelerle ifade edilmiştir. Başkurtlar ve Tartarlar *legende, rivayet*; Kazaklar *anız*; Kırgızlar *ulamış*; Uygurlar *epsane* gibi terimlerle karşılaşmışlardır¹⁰.

Efsane konusunda araştırmalar yapan yerli ve yabancı birçok bilim adamı bu türün edebi ve tarihi niteliğini ortaya koyan çalışmalara imza atmışlardır. Türk ve Moğol topluluklarının meydana getirdikleri mitolojik efsane örneklerine geçmeden önce bu çalışmalardan birkaçını dile getirmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Sözlü edebi eserler üzerine yaptığı araştırmalarla dikkat çeken Şükrü Elçin, “*İnsanoğlun tarih sahnesinde görüldüğü ilk devirlerden itibaren ayrı coğrafya, muhit veya kavimler arasında doğup gelişen; zamanla inanç, âdet, anane ve merasimlerin teşekkülünde az çok rolü olan bir çeşit masallar vardır*” demekte ve bunlara halk arasında efsane denildiğini belirtmektedir¹¹. Bu saptama efsane-tarih ilişkisini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Ünlü Alman filologu Jakob Ludwig Karl Grimm ve kardeşi Wilhelm Grimm ise efsane kelimesini şu şekilde tanımlamaktadır: “*Efsane gerçek veya hayali şahıs, olay veya yer hakkında anlatılan bir hikâyedir*”. Grimm kardeşlerin bu tanımı üzerine

⁶ Doğan Kaya, *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s. 302.

⁷ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, İstanbul 1317, s. 139.

⁸ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1996, s.206.

⁹ L. Sami Akalın, *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Varlık Yayınları, İstanbul 1984, s. 93.

¹⁰ Kaya, *a.g.e.*, s. 302.

¹¹ Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 1993, s. 314-315.

kafa yoran Saim Sakaoğlu konuya açıklık getirmiş ve “*Efsane, anlatıcısının tarihi zaman ve coğrafi alan kavramlarına uygun olarak belirli bir şahsın hayatı ve tarihi bir olayla bütünleşerek vücuda getirilmektedir*” yorumunu yapmıştır¹². Bu tanımlama zaman-mekân kavramları konusunda efsanelerin açıklayıcı birer kaynak olabileceği fikrini desteklemektedir.

Efsaneler üzerine çalışmaları bulunan bir diğer bilim adamı da Bilge Seyidoğlu’dur. Seyidoğlu: “*Efsaneler sözlü geleneğin ürünü olan bir anlatım türüdür. Temelinde inanç unsuru vardır. Efsaneyi anlatan ve onu dinleyenler efsanenin gerçek üzerine kurulduğuna inanırlar. Bu gerçek objektif bir gerçek değildir. Efsaneyi nakledenler ve dinleyenler efsanedeki olayların gerçekten olduğuna inanırlar*” demektedir¹³. Seyidoğlu’nun bu açıklaması bozkır toplumlarının erken dönem tarihlerini derinden etkileyen mitolojik efsanelerin halk üzerindeki etkilerini gözler önüne sermektedir.

Dinler tarihi uzmanı Mircea Eliade, Seyidoğlu’na paralel olarak efsane türünü şöyle tanımlamaktadır: “*Efsane kutsal bir tarihtir. Zamanın başlangıcında, meydana gelmiş ilk olayları anlatır. Zamanın başlangıcındaki bu olayı anlamak, onun sırrını ifşa etmek anlamına gelir. Efsaneyi söylemek cereyan etmiş olayı ilan etmektir. Bundan sonra tartışılmaz bir gerçeklik halini alır*”¹⁴. Eliade’nin vurgu yaptığı “tartışılmaz gerçeklik” olgusu efsanelerin dönemin siyasi şartlarında ne nedenli önemli rol oynadığını göstermesi açısından önemlidir. Zira türeyiş efsaneleriyle kutsiyet kazanan hanedan soyu, hâkimiyetin kaynağını bizzat Tanrı olarak göstermiş ve bozkır halkları üzerinde hâkim olabilmiştir.

Efsanenin tarihi ve sosyal gerçekler üzerindeki somut etkileri konusunda Pertev Naili Boratav şunları söylemektedir: “*Efsanelerin en belirgin niteliği inanış meselesidir. Efsanelerde anlatılanlar tabiatüstü şeyler de olsa gerçekten olmuş gibi*

¹² Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 9.

¹³ Bilge Seyidoğlu, “Efsane” *Türk Dünyası El Kitabı Edebiyat*, 3.b., TKAE Yay., Ankara 1998, s. 417-424.

¹⁴ Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, Çev. Mehmet Ali Kılınçbay, Gece Kitapları, Ankara 1991, s. 74-77.

kabul edilir"¹⁵. Boratav efsanenin tesirleri hakkındaki bu malumatı verdikten sonra Türk efsanelerini şu şekilde tasnif etmiştir.

1. Dünyanın yaratılışı ve sonu ile ilgili efsaneler
2. Tarihi efsaneler
 - a. Sınırlandırılmış tabii yerlerin menşeleri,
 - b. Meskûn yerlerin menşeleri; şehirler, köyler,
 - c. Büyük binaların menşeleri; kiliseler, camiler, köprüler,
 - d. Hazineleler,
 - e. Milletlerin, hükümdar sülalelerinin ve içtimai sınırların menşeleri,
 - f. Felaketler,
 - g. Tarihi olarak bilinen kahramanların yendikleri tabiatüstü güce sahip yaratıklar,
 - h. Savaşlar, fetihler, istilalar,
 - i. Kurulu düzene baş kaldırmalar,
 - j. Diğer hadiseler ve üstün kişiler, medeniyet getiren kahramanlar, bilginler, şairler,
 - k. Aşk ve aile hayatı,
 - l. Küçük bir cemiyetin tarihinin bir parçasını meydana getirdikleri ölçüde bilinen ortak veya ferdi diğer kişilerle ilgili anlatmalar.
3. Tabiatüstü şahıslar ve varlıklar üzerine efsaneler
4. Dini efsaneler¹⁶.

Bizim çalışma konumuzu alakadar eden tarihi nitelikteki efsanelerin ana eksenini Türk-Moğol türeyiş efsaneleri oluşturmakta ve bunların içeriğinde hükümdar soyunun kutlu kılan doğaüstü olaylar, yaşanan bir takım savaşlar ve felaketler neticesinde yok olmaya yüz tutan halkın yeniden toparlanması gibi tarihi ve sosyolojik olgular yer almaktadır. Tarihi açıdan değerlendirmeye aldığımız efsaneler arasında Ergenekun ve Kök Börü, Türeyiş, Göç ve Alankoa efsanelerini sayabiliriz.

¹⁵ Pertev Naili Boratav, "Türk Efsaneleri", *Folkloru Doğru*, S. 35, 1974, s. 12.

¹⁶ Kaya, *a.g.e*, s. 304.

1. Kök Börü ve Ergenekun Efsanesi

Orta Asya Bozkırında hüküm sürmüş ve bu coğrafyada birbiri ardına büyük bozkır imparatorlukları tesis etmiş olan konar-göçer Türk ve Moğol kavimleri, kaçınılmaz bir şekilde birbirleriyle etkileşim içine girmişler, bu etkileşim onların idari ve askeri teşkilatına, dil ve folkloruna derinlemesine etki etmiştir. Öyle ki, sözlü tarih mahsullerinden birçoğu hem içerik hem de gelenek açısından benzer özellikler göstermektedir. Şunu belirtmek gerekir ki bu etkileşim, Orta Asya Bozkırının kadim efendileri olan Türk kağanlarının kendilerinden sonra gelen Moğol hanlarına örnek teşkil etmiş olmalarından ileri gelmektedir¹⁷. Türklerin uzun süre hâkim oldukları bu coğrafyada kısa süre içinde hâkimiyet tesis eden Moğolların köklü bir devlet geleneğine ve güçlü bir halk edebiyatına sahip olan Türkleri kendilerine model olarak almaları gayet tabiidir. Bu nedenle sözlü kaynaklarda Türk'ün ne zaman Moğol olduğu, Moğol'un ne zaman Türk olduğu kesin çizgilerle belirlenmemiş, genellikle aynı ağacın birer dalı olarak telakki edilmişlerdir.

Türk-Moğol etkileşiminin en somut örneklerinden biri Kök Türk menşeli Kök Börü (Bozkurt) Efsanesi'dir. Zira bu Türk efsanesi XIII. yüzyıl Moğol hâkimiyeti döneminde İslamî kimliğe bürünüp Ergenekun adını alarak Moğollaştırılmıştır. Bunun nedeni sözlü bir kaynak olan efsanenin Moğol hâkimiyeti döneminde yazıya geçirilmiş olması olarak açıklanabilir. Çin kaynaklarından tespit edilen Kök Börü Efsanesi'nde geçen olaylar ve efsanevi "kurt ana" motifi İslamî bakış açısıyla yeniden yorumlanmış, efsane Camiü't-Tevarih'in meşhur yazarı Reşidüddin Fazlullah (1247-1318) tarafından tam manasıyla Moğollaştırılmıştır¹⁸. Efsane daha

¹⁷ Büyük Hun Devleti'nin dağılmasından sonra, onun yerine kurulan Kök Türk Devleti, "Türk" adını ilk defa resmi devlet adı olarak benimsediği gibi, Doğu Sibiryadaki Yakut Türkleri ile batıda Oğur (Bulgar) Türklerinin bir kısmı dışındaki Türk asıllı tüm kütelleri kendi idaresi altında birleştirmiştir. Kök Türk Devleti'nin yıkılmasından sonra ise idaresi altındaki Türk zümreleri bir yelpaze gibi açılarak gittikleri yerlerde "Türk adını ve Kök Türk idari, siyasi ve iktisadi geleneklerini yaşatmışlardır. Böylece bütün Türk tarihinde Köktürk teşkilatının, edebiyatının, töre ve hayat anlayışının izleri görülmüştür. Bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 94.

¹⁸ Abdurrahman Güzel-Ali Torun, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara 2003, s. 52.

sonra Ebu'l-gazi Bahadır Han (1603-1664) tarafından Şecere-i Türk adıyla dilimize çevrilmiştir¹⁹.

Kök Türklerin Kök Börü Efsanesi mitolojik türeyiş efsanelerinden biri olup Kök Türk hanedan soyu olan Aşına ailesinin ortaya çıkışını konu almaktadır. Efsane milli ülkü yönünden diğer Türk efsane ve destanlarından ayrılmaktadır. Zira bunlar genellikle bir üstünlük ülküsü içerisindeyken, Kök Börü Efsanesi'nde bunun yerine kendini koruma, yani yok edilmiş, ezilmiş ve dağılmış bir milletin kalıntılarını bir araya getirerek yaşatabilme ülküsü hâkimdir²⁰. Efsanede düşmanları tarafından katliama uğrayan Türk milletinin kalan son ferdi olan küçük bir erkek çocuğu, dişi bir kurtla birleşerek on evlat sahibi olmuş ve bunlardan en küçük olanı Aşına, Kök Türk hanedan soyunun kurucusu olmuştur. Zaten Aşına (Asena) kelime anlamı bakımından “dişi kurt” manasına gelmektedir²¹. Bu efsanede geçen kurttan türeme hadisesi, Kök Türk yaşayış ve gelenekleri İslamiyet'in etkisi ile Ergenekun Efsanesi'nde terk edilmişse de kurt motifi Ergenekun'dan çıkıldığı esnadaki hükümdarın adında yaşatılmıştır. Bu esnada Türklerin hükümdarı “Börteçine” yani “Bozkurt”tur²².

Kök Börü bir başka deyişle Ergenekun Efsanesi'nin çeşitli kaynaklarda tespit edilmiş 5 farklı varyantı bulunmaktadır. Bunlar;

1. Chou-Shu'daki I. kayıt,
2. Chou-Shu'daki II. kayıt,
3. Sui-Shu'da geçen kayıt,
4. Camiü't-Tevarih'te geçen kayıt,

¹⁹ Reşidüddin ve Ebu'l-gazi'nin Moğol kimliğine büründürdüğü Ergenekun Efsanesi'nin kahramanları her ne kadar Moğol olarak gösterilmişse de bu doğru değildir. Nitekim Bahaeddin Ögel bu durumu Cengiz Han zamanında sözlü bir geleneğe sahip olmak isteyen Moğolların Ergenekun Efsanesi'ni kendilerine mal etmeleriyle açıklamaktadır. Ayrıca Ögel, destanda demirci bir milletten bahsedilmesine karşın, Cengiz Han zamanında Moğolların maden işlemeyi ve çelikten alet yapmasını bilmediğini söylemektedir. Bk. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, TTK Yayınları Ankara 1993, s. 36-37.

²⁰ Ali Öztürk, *Çağları İçinde Türk Destanları*, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 2000, s. 232.

²¹ Dünyanın bütün halklarının kendilerinin türediklerini kabul ettikleri mitolojik bir yaratık mevcuttur. Türkler de kendi ataları olarak kurdu kabul ederler ki, sosyologlar ve etnologlar bunun sebebini ilmi ölçüler çerçevesinde açıklamaktadırlar. Ancak bu kurt ata motifi rivayetler dışında arkeolojik buluntularla desteklenememekteydi. Fakat 1956 yılında Moğolistan'ın Bugut Kasabası'nda bulunan, kurttan süt emen çocuk motifi kurttan türeyiş efsanelerinin maddi kanıtı olarak karşımızda durmaktadır. Bk. Gömeç, *Türk Destanlarına...*, s. 156.

²² Cevdet Kudret, *Örneklî Türk Edebiyatı Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 22-23.

5. Şecere-i Türk'te geçen kayıttır.

Bu kayıtlardan ilk üçü Çin hanedan yıllıklarından alınmış olup, İslami etkiye maruz kalmamışlardır. Kayıtların üçünde de efsane Kök Türkler arasında cereyan etmekte ve herhangi bir Moğol tesirine rastlanmamaktadır. Daha sonraki dönemlerde kaleme alınan Camiü't-Tevarih ve Şecere-i Türk'te ise efsane kahramanları Moğollaştırılmış, eski Türk inancının izleri silinmeye çalışılmıştır. Bu metinler arasında iki temel fark bulunmaktadır. İlk üç metinde Kök Türk Aşına soyunun türeme hikâyesi anlatılırken son iki metinde Moğol hanlarının türeyişi anlatılmaktadır. İkinci temel fark ise türeme olgusunun önceki metinlerde insan ile dişi kurt, sonrakilerde ise erkek ve kadın cinsleri arasında gerçekleştiğinin belirtilmesidir²³.

Chou-Shu'daki I. kayıt:

Kök Börü Efsanesi'nin geçtiği kaynaklardan ilki Chou-Shu adlı Çin kaynağıdır²⁴. Chou Hanedanı 557-580 yılları arasında Çin'de hüküm sürmüş bir hanedanlıktır. Bu hanedan yıllığında Kök Türklerin türeyişine dair iki kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan ilkinde Kök Türklerin Hunların devamı oldukları ve Aşına adlı bir sülaleden türedikleri söylenmektedir.²⁵ Kök Türkler daha sonra "Lin" memleketi tarafından saldırıya maruz kalarak tamamen yok edilmiş bu saldırıdan sadece on yaşında bir erkek çocuğu elleri ve ayakları kesilmiş olduğu halde sağ kurtulabilmiştir²⁶. Yaralı çocuk, dişi bir kurt tarafından bakılarak hayatta kalmayı başarmış fakat onun yaşadığını haber alan Lin hükümdarı bir kez daha askerlerini onun üzerine göndererek öldürtmek istemiş, dişi kurt bunun üzerine çocukla birlikte Uygur memleketinin kuzeyinde bulunan bir dağa giderek buradaki mağaraya

²³ Dursun Yıldırım, "Ergenekon Destanı", *Türkler*, C. 3, s. 528.

²⁴ Chou-Shu'daki I. Kök Börü Efsanesi için bk. Ögel, *a.g.e.*, s. 20-21.; Gömeç, *a.g.e.*, s. 191-192.

²⁵ "Kök Türkler (*T'u-chüeh*) eski Hunların (*Hsiung-nu*) soylarından gelirler ve onların bir koludurlar. Kendileri ise Aşına adlı bir sülaleden türemişlerdir. (Sonradan çoğalarak), ayrı oymaklar halinde yaşamaya başladılar". Bk. Ögel, *a.g.e.*, s. 20-21; Gömeç, *a.g.e.*, s. 191-192

²⁶ "Daha sonra Lin memleketi tarafından mağlup edilerek soyları tamamen yok edildi. Yalnız on yaşında bir çocuk sağ kalmıştı. (Lin memleketinin) askerleri onun küçük olduğunu görerek acıdılar ve onu öldürmediler. Çocuğun ayaklarını kestiler ve bir bataklıkta otlar arasına attılar." Bk. Ögel, *a.g.e.*, s. 20-21; Gömeç, *a.g.e.*, s. 191-192.

sığınmıştır. Mağaranın içinde büyük bir ova bulunmaktadır ve oldukça geniş olan bu ova baştanbaşa otlarla kaplıdır. Dört yanı tecrit edilmiş mağaranın içine sığınan dişi kurt çocuktan gebe kalarak on erkek çocuk dünyaya getirmiştir. Bu çocuklar büyüyünce dışarıdan kız alarak evlenmiş ve her birinden bir soy türemiştir. Kök Türklerin Aşina soyu da bunlardan biridir²⁷.

Kaynak, Kök Türklerin türeyişine açıklık getirdikten sonra onların hızla çoğaldığını ve birkaç nesil sonra mağaradan çıkarak Altay Dağları'nın eteklerine yerleşip Avarlara (Juan-Juan) tabi olduklarını ve bu bölgede demir işlemeye başladıklarını belirtmektedir²⁸. Chou-Shu'daki bu ilk kayıt, bölgede yaşayan Kök Türklerin Altay Dağlarının zirvelerinden biri miğfere benzediği için "Tukue" olarak adlandırıldığı malumatı ile son bulmaktadır²⁹.

Chou-Shu'daki II. kayıt:

Chou-Shu adlı Çin kaynağında Kök Türklerin kurttan türediklerine dair ikinci bir kayıt daha bulunmaktadır³⁰. Bu kayda göre; Kök Türklerin ataları, Hunların kuzeyinde bulunan "Sou" ülkesinde ortaya çıkmıştır. Bu bölgedeki Kök Türk kabilelerinin reisine "A-Pang-pu" denilmektedir. Onun on yedi tane büyük ve küçük kardeşi bulunmaktadır. Kaynakta A-Pang-pu'nun büyük kardeşlerinden "I-ci-Ni-su-tu"nun diğerlerinden farklı olarak kurttan dünyaya geldiği söylenmektedir. I-ci-Ni-su-tu yaradılış itibarıyla diğer kardeşlerinden üstün vasıflara sahiptir. İstediginde

²⁷ "Dişi bir Börü (kurt) peyda oldu ve onu et ile besledi. Bu çocuk büyüyünce Börü ile evlendi ve böylece Börü gebe kaldı. (Lin memleketinin Tigini) çocuğun henüz yaşadığını duyunca, onu öldürtmek için askerler gönderdi. Gelen askerler Börüyü, çocuğun yanında gördüler. Börüyü öldürmek istediler, fakat Börü kaçarak Kao-Ch-ang (Uygurların) memleketinin kuzeyindeki dağa gitti. Bu dağda büyük bir mağara vardı. Mağaranın içinde büyük bir ova bulunuyordu. Ot ve nebatla kaplı idi. Onun çevresi birkaç yüz Li kadar bir genişlikte idi. Dört yönü dik dağlarla çevrili idi. Börü bu mağaranın içine kaçtı ve orada on tane çocuk doğurdu, on çocuk büyüyünce dışarıdan kızlar alarak evlendiler. Karıları gebe kaldı, bunların doğurduğu çocukların her birinden bir soy türedi. Aşina (A-shih-na) soyu da bunlardan biri idi". Bk. Ögel, *a.g.e.*,s. 20-21; Gömeç, *a.g.e.*, s. 191-192.

²⁸ "Onların oğulları ve torunları çoğaldılar ve yavaş yavaş yüz aile oldular. Birkaç nesil geçtikten sonra hep birlikte mağaradan çıktılar. Altay (Kinşan)'ın eteklerine yerleştiler ve Avarların (Juan-Juan) demir işçisi oldular." Bk. Ögel, *a.g.e.*,s. 20-21; Gömeç, *a.g.e.*, s. 191-192.

²⁹ "Atlayın tepelerinden biri miğfere benziyordu. Onların dilinde miğfere "Tukue" derlerdi (Türkçe Tukyü=Türk) bu sebeple onlar da böyle isimlendirildiler." Bk. Ögel, *a.g.e.*,s. 20-21; Gömeç, *a.g.e.*, s. 191-192.

³⁰ Chou-Shu'daki II. Kök Börü Efsanesi için bk. Ögel, *a.g.e.*,s. 26-27; Gömeç, *a.g.e.*, s. 193-194.

yağmur yağdırabilmekte, rüzgârın esmesi konusunda emir verebilmektedir³¹. I-ci-Ni-su-tu'nun iki karısı bulunmaktadır. Bunlara yaz ve kış tanrılarının kızları denilmektedir. Bu iki kadından biri daha sonra dört tane erkek çocuk doğurur. Bunlardan bir beyaz bir leylek olur, ikinci çocuk Afu ve Kem nehirleri arasında oturur. Bunun adı “Çigu” yani “Kırgız”dır. Üçüncü çocuk da, “Çı-çin” denilen yerde bulunmaktadır³².

Chou-Shu adlı Çin kaynağında anlatılma göre Kök Türklerin türediği I-ci-Ni-su-tu'nun dördüncü oğlu olan “Na Tu-liu” kardeşlerinin en büyüğüydü ve “Chien-su” ve “Şin” dağlarında oturuyordu. Bu dağlar arasında eski liderleri A-Pang-pu'nun da bir oymağı yaşıyordu. Bölge çok soğuk olduğundan Kök Türk kabileleri çok ızdırıp çekiyordu. Na Tu-liu ise burada ölmeden hayatta kalmanın bir yolunu bulmuştu. Bunun üzerine diğer üç kardeş birleşerek büyük kardeşlerini başkan seçtiler ve ona “Türk” unvanını verdiler. Türk daha sonra on kadınla evlendi. Bu on kadının doğurduğu erkek çocukların hepsi annelerinin adı ile anıldı. Aşina ailesi ise Türk'ün küçük karısının soyundan geliyordu. Türk ölünce aralarından birini başkan seçmek istediler. Aralarında yaptıkları anlaşmaya göre büyük bir ağacın altına gittiler ve en yükseğe sıçrayanı liderleri olarak kabul edecekleri konusunda sözleştiler. Aşina'nın oğlu en genç olanları olduğundan en yükseğe sıçrayarak seçimi kazandı ve “A Hsien Şad” unvanı ile Kök Türkleri yönetti. Ondan sonra ise Kök Türklerin başına “Bumin Kağan” geçti³³.

³¹ Bu özellikler eski Türk inancının yansımaları olsa gerektir. Zira Şamanizm'de din adamlarının “Yada” adını verdikleri tılsımlı bir taş vasıtasıyla yağmura ve rüzgara yön verebildikleri yönünde bilgiler mevcuttur. Yada taşı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ekrem Ayan, “Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı”, *Türkler*, C. 3, s. 662-629.

³² “Köktürklerin ataları, Hunların kuzeyinde bulunan Sou ülkesinden çıkmışlardır. Onların kabilelerinin reisine A-Pang-pu denilirdi. Onun on yedi tane büyük ve küçük kardeşi vardı. Büyük kardeşlerinden birinin adı “I-ci-Ni-su-tu” idi. Bu çocuk kurttan doğmuştur. Bütün bu kardeşlerin yaradılış bakımından tabiatları biraz budalaca idi. Bu sebeple de devletleri düşmanları tarafından süratle yok edildi. Tabiatüstü bir kudrete ve özelliğe sahip olan I-ci-Ni-su-tu, yağmurun yağması ve rüzgârın esmesi hususunda emir verebiliyordu. Onun iki karısı vardı. Bunlara yaz ve kış Tanrıların kızları denirdi. Bu iki kadından birisi, dört tane çocuk doğurdu. Bu çocuklardan birisi beyaz bir leylek oldu. İkinci çocuk Afu ile Kem nehirleri arasında oturdu. Bunun adı Çigu (Kırgız) idi. Üçüncü çocuk da, Çı-çin suyuına yerleşti.” Bk. Ögel, *a.g.e.*, s. 26-27; Gömeç, *a.g.e.*, s. 193-194.

³³ “Dördüncü çocuk ise Chien-su ve Şin dağlarında oturuyordu ve kardeşlerinin de en büyüğü idi. Bu dağlar üzerinde yıkılan eski devletin başkanı A-pang-pu'nun bir oymağı yaşıyordu. (Bu dağların çok soğuk olması sebebiyle), bu oymak da soğuktan çok ızdırıp çekiyor (ve ısınmanın bir yolunu bulamıyordu). Dört çocuğun en büyüğü, burada ölmeden yaşamının yolunu bulmuştu. Bunun üzerine diğer üç kardeş de birleşerek, büyük kardeşlerini başkan seçmişlerdi. Büyük kardeş başkan olunca da Türk unvanı verilmişti. Bu Türk'ün özel adı da Na Tu-liu idi. On tane karısı vardı. Bu kadınların doğurduğu erkek çocukların hepsi de soyadlarını, annelerinin adlarından alıyorlardı. (Kök

Chou-Shu'daki bu malumata göre Kök Türk hanedanını kurucusu olan Aşina soyu Şu Şekilde teşekkül etmektedir:

- Kurttan dünyaya gelen I-ci-Ni-su-tu
- I-ci-Ni-su-tu' nun oğlu Na Tu-liu (Türk)
- Türk' n oğlu Aşina (A Hsien Şad)
- Aşina'nın oğlu Bumin Kağan

Çin kaynaklarında yazıya dökülen bu türeyiş hadisesi Şüphesiz Türk kabileleri arasında s zli olarak yaŐatılmakta ve nesilden nesile aktarılmaktaydı. Efsanede Aşina soyu ortaya çıktığı andan itibaren çevresindekilerden gerek yaratılış gerekse sahip olduğu yetenekler açısından farklı bir yere oturtulmak istenmiştir. Bunun doğal sonucu olarak da h kimiyet erki bu hanedanın meşru hakkı olarak telakki edilmiş diğer Türk kabilelerini yönetme hakkını ellerinde bulundurmuŐlardır.

Sui-Shu'da geçen kayıt:

Sui Hanedanı Çin'de 581-617 yılları arasında hüküm sürmüş bir hanedan ailesi olup Sui-Shu adı verilen hanedan tarihlerinde Kök Türklerin efsanevi türeyiş hadisesini anlatmıŐlardır³⁴. Buradaki kayıt, Chou-Shu'daki ilk kayıtle hemen hemen aynıdır. Burada anlatılana göre Kök Türklerin ataları "Hsi-Hai", yani Batı Denizi'nin kenarında oturmaktayken Lin adlı bir memleket tarafından son ferdine kadar yok edildi. Tek sağ kalan kol ve bacakları kesilerek bataklığa atılan k  k bir erkek çocuktu.  ocuk dişi bir kurt tarafından himaye edilerek Lin devletinin askerlerinden kaçırıldı. Batı Denizi'nin doğusuna kaçarak karı koca olan kurt ve  ocuk burada i i yeşil otlaklarla dolu bir mağaraya saklandı. Kurt burada çocuktan on erkek evlat

*Türk Devleti'ni kuran) Aşina ailesi ise (Türk' n) k  k karısının soyundan geliyordu. Türk ölünce on ayrı anneden doğan çocukların hepsi toplandılar ve aralarından birisini başkan yapmak istediler. Hepsi bir arada büyük bir ağacın altına gittiler ve orada Şöyle anlaştılar: "Ağaca doğru en yükseğe kim atlayabilirse o başkan olacaktır." Aşina'nın oğlu diğerlerinin arasında en genç olmasına rağmen en yükseğe atladı. (yüksek atlama rekorunu kırınca da) hepsi onu kendilerine başkan yaptılar. Aşina'nın oğlu başkan olunca, A Hsien Şad ünvanını aldı. (Hsien Şad'dan sonra Bumin Kağan (Tumen) geçmiştir." bk.  gel, **a.g.e.**, s. 26-27; Gömeç, **a.g.e.**, s. 193-194.*

³⁴ Sui-Shu'daki Kök Börü Efsanesi için bk.  gel, **a.g.e.**, s. 22-23; Gömeç, **a.g.e.**, s. 193-194.

doğurdu. Kök Türk Devleti'ni kuran Aşina ailesi bu on çocuktan birinin soyundan gelmektedir³⁵.

Bu kaynakta anlatılanlar da Kök Türk kağanlarının içinden çıktığı Aşina soyunun türeyiş hadisesini, yani Kök Börü Efsanesi'ni belgeler niteliktedir. Çinlilerin tutmuş oldukları her üç kayıttta bozkıra hükmetmiş Kök Türk kağanlarının gücünün kaynağını ve kalabalık konar-göçer halklar üzerinde tesis ettikleri hâkimiyetin dayanağını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kök Börü Efsanesi, etkisini Orta Asya coğrafyasında uzun yıllar hissettirmekle birlikte Kök Türklerin halefleri olan Uygurlar döneminde de çeşitli türeyiş efsaneleri, bozkırda hâkimiyet kurma iddiasında olan hanedan soylarını kutsamaya devam etmiştir. Uzun süren Türk üstünlüğü XIII. yüzyıl ile birlikte yerini Moğol hegemonyasına bıraktığı dönemde Moğolların ibtidai gelenekleri onları Türk ananesine yaslanmaya mecbur bırakmıştır. Moğolları buna iten önemli bir neden de hükmettikleri bölgelerde yaşayan kalabalık Türk toplulukları olmuştur. Kök Börü Efsanesi işte tam bu dönemde Moğollar tarafından kimlik değişimine uğratarak Ergenekun Efsanesi şeklinde yeniden yorumlanmış, eski Türk ananesinin maddi kalıntıları İslamî esaslara uygun hale getirilmiştir. Kök Börü Efsanesi'nin Ergenekun Efsanesi şekline dönüştürerek yazıya aktaran kişi İlhanlıların meşhur veziri Reşidüddin Fazlullah (1247-1318) olmuştur.

Camiü't-Tevarih'te geçen kayıt:

³⁵ “Bazıları şöyle derler: Bir rivayete göre (Kök Türklerin) ilk ataları, Hsi-Hai, yani Batı Denizi'nin kenarında oturuyorlardı. Lin adlı bir memleket tarafından onların kadınları, erkekleri, (çocukları ile birlikte) büyüklü, küçüklü hepsi birden yok edilmişlerdi. (Türklerin hepsini öldürdükleri halde), yalnızca bir çocuğa acımışlar ve onu öldürmekten vazgeçmişlerdi. Bununla beraber onun da kol ve bacaklarını keserek, kendisini Büyük- bataklık içindeki otlar arasına atmışlardı. Bu sırada dişi bir kurt peyda olmuş ve ona her günet ve yiyecek getirmişti. Çocukta bunları yemek suretiyle kendine gelmiş ve ölmemişti. (Az zaman sonra) çocukla kurt karı-koca hayatı yaşamaya başlamışlar ve kurtta çocuktan gebe kalmıştı. Türklerin eski düşmanı Lin devleti çocuğun hala yaşadığını duyunca) hemen adamlarını göndererek, hem çocuğu hem de kurdu öldürmelerini emretmişti. Askerler kurdu öldürmek için geldikleri zaman, kurt onların gelişinden daha önce haberdar olmuş ve kaçmıştı. Çünkü bu kurdun kutsal ruhlarla ilişkisi vardı ve (daha önce onlar vasıtası ile haber almıştı). Buradan kaçan kurt, Batı-Denizi'nin doğusundaki bir dağa gelmişti. Bu dağ Kao-ch'ang (Tufan)'in kuzeydoğusunda bulunuyordu. Bu dağın altında çok derin bir mağara vardı. (Kurt buraya gelince), hemen bu mağaranın içine girmişti. Bu mağaranın ortasında büyük bir ova vardı. Bu ova baştanbaşa ot ve çayırliklarla kaplıydı. Ovanın çevresi de aşağı yukarı 200 milden fazla idi. Kurt burada on tane erkek çocuk doğurdu. (Kök Türk Devleti'ni kuran) A-şi-na ailesi, bu çocuklardan birinin soyundan geliyordu” bk. Ögel, *a.g.e.*, s. 22-23; Gömeç, *a.g.e.*, s. 193-194.

Reşidüddin tarafından kaleme alınan Camiü't-Tevarih isimli eser, Kök Türklere ait Kök Börü Efsanesi'nin Moğol hanlarına ve İslami esaslara uyarlanmış bir varyantını içermektedir³⁶. Kitabın Moğol kabileleri arasındaki hiyerarşik yapıyı düzenleyen bir takım menkıbevi bilgiler içermesi ona kutsal bir nitelik kazandırırken Moğolların Türklerin bir bölümü olduğu şeklindeki söylemler bu coğrafyanın yeni sahiplerinin geçmişten gelen köklü gelenekleri zedelemek niyetinde olmadıklarına işaret etmektedir.

Reşidüddin Camiü't-Tevarih'te eserinin kutsal bir nitelik taşıdığını belirttikten sonra Moğolların Türklerin bir bölümünü oluşturduğu bilgisini vermektedir. Ona göre her iki kavmin fikirleri ve dilleri birdir ve hepsi Nuh peygamberin oğlu Bulca Han'dan türemiştir. Böylelikle “kurt ana” motifi efsaneden çıkarılarak bunun yerine İslami geleneklere uygun bir türeyiş olgusu getirilmiştir. Bulca Han'dan türeyen Türk kavimlerinin yazıları ve kitapları bulunmadığından uzun yıllar yaşanan hadiseler sözlü olarak ağızdan ağza aktarılıp gelecek nesillerce öğrenilerek yaşatılmıştır³⁷. Reşidüddin, eserinde Türk boylarının oturdukları yerleri şu şekilde açıklamaktadır:

*“Türk boylarının oturdukları yerler ve yurtları birbirine yakındır. Bunun içinde kabilelerin ikamet ettiği mekânlar ve sınırlar herkes tarafından bilinir. Onların bütün memleketleri Uygurların hududundan, Çin ve Cürcet ülkelerine kadar uzanır. Bu ülkelerin olduğu yere şimdi Moğolistan deniyor”*³⁸.

Bu bilginin ardından Moğol olarak adlandırılan boyların Türklerle arası açıldığından bahseden Reşidüddin, kan davasına dönüşen olaylar neticesinde

³⁶ Ergenekun Efsanesi'nin Camiü't-Tevarih varyantı için bk. Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, Çev. A. Gölpinarlı, İstanbul (tarihsiz), s. 133-137; Gömeç, *a.g.e.*, s. 195-198; Ögel, *a.g.e.*, s. 61-64.

³⁷ “Bu kutsal kitabın girişinde de söylendiği gibi Moğol boyları genel olarak Türk kabilelerinin bir bölümüdür. Her iki kavmin fikirleri ve dilleri birbirine benzer. Bunların hepsi Nuh peygamberin oğlu Bulca Han'dan türemişlerdir. Bulca Han bütün Türk kavimlerini atası idi. Aradan uzun yıllar geçti. Bu uzun asırlarda olayların bir kısmı unutuldu. Türklerin başlangıçta kitapları ve yazıları yoktu. Bunun içinde tarihi olayları kaydedememişlerdi. Onların eski tarihleri de kaleme alınmış değildi. Bu yüzden şimdi söylenen tarihi hadiseler de, yakın zamanlarda anlatılanlar ve nesilden nesile aktarılan bilgilere göre öğrenilmiştir.” Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 195-198.

³⁸ Gömeç, *a.g.e.*, s. 195-198

Türklerin Moğolları mağlup ederek onları dağıttığını söylemektedir³⁹. İşte bu mücadelelerin ardından Moğolların Ergenekun'da türeyiş hadisesi anlatılmaktadır. Rivayete göre mağlup olan Moğollardan iki kadınla iki erkek kurtularak sarp ve kayalık bir yere kaçarak saklanırlar. Buranın etrafı geçit vermez dağlar ve ormanlarla çevrilidir. Dağların ortası ise dümdüz ve geniş otlaklarla dolu bir ova görünümündedir. Bu ovanın adına “Ergenekun” denilmektedir. Bu kelime “sarp dağ geçidi” anlamına gelmektedir. Buraya yerleşen “Nöküz” ve “Kıyan” adındaki iki Moğol, eşleriyle beraber senelerce bu vadinin içinde yaşayarak çoğalırlar. Gittikçe sayıları artar ve oymaklar halinde teşkilatlanırlar. Birbirinden ayrılan bu akraba oymaklar akraba olduklarını asla unutmazlar ve bunlara “Dürligin” denilir.⁴⁰

Dürliginler bu şekilde tanımlandıktan sonra sıra Moğol hanlarının içinden çıktığı Kıyat kabilesinin tanımına geçilmektedir. Çünkü Kıyatların da dâhil oldukları “Nirunlar”, Moğollar arasında üstün bir yere oturtularak hâkimiyetin bu kanadın kontrolünde olması gereği savunulmuştur. Nirun kolunun mümessili olan Kıyat kabilesi de Ergenekun'da çoğalan Kıyan'ın çocuklarının soyudur. Reşidüddin, Kıyan kelimesinin “dağların tepesinden süratle aşağı doğru akan sel” ile “sert, çevik, kuvvetli” manasına geldiğini söylemekte ve bu ada sadece yiğit kimselerin sahip olabileceğini belirtmektedir. Kıyat ise Kıyan kelimesinin çoğuludur⁴¹.

³⁹ “Daha önce Moğol adı verilen bu boyların aşağı yukarı iki bin esne önce Türklerle araları açılmış, birbirlerine düşman olmuşlardı. Bu anlaşmazlık o kadar büyümüş ve kan davasına dökülmüştü ki, birbirlerini ortadan kaldırmak için durmadan savaşıyorlardı. Sözlerine güvenilir, akıllı insanların anlattıklarına bağlı olarak Türkler, Moğollara karşı galip gelmişler ve onları dağıtmışlardı.” Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 195-198.

⁴⁰ “Bu mağlup edilen boylardan iki kadınla iki erkekten başka kimse kalmamıştı. O iki aile de korkudan bizi gelip öldürürler diye, sarp ve kayalık bir yere kaçıp saklanmışlardı. Buranın etrafı dağlar ve ormanlarla çevriliydi. Sadece girip çıkmak için bir geçidi vardı. Buradan bile insanlar binbir güçlkle ilerleyebiliyordu. Dağların orta yerinde ise, dümdüz ve bol otlu bir ova mevcuttu. Bu ovanın adına “Ergenekun” derlermiş. “Kun” sözünün manası “dağ beli, geçit”; “Ergene” ise, “sarp” anlamına gelen bir kelimedir. Düşmanın elinden kurtulan bu iki kişinin adı Nöküz ve Kıyan idi. Senelerce bu güzel vadinin içinde yaşadılar ve yavaş yavaş soyları da çoğalmaya başladı. Birbirleriyle evlenmek suretiyle, gittikçe nüfusları arttı. Böylece, meydana gelen oymaklar ayrı ayrı adlar aldılar ve birbirlerini o isimlerle çağırdılar. Bu oymaklara “obak” diyorlardı. Oymaklar çoğalınca, onlar da bölümlere ayrıldılar. Ne kadar bölünürler, ne kadar ayrılırlarsa ayrılınsınlar bunlar birbirleriyle akrabaydılar. Onun için birbirlerine yakın ve hısım olan oymaklara “Dürligin” derlerdi. Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 195-198

⁴¹ “Moğol adı, “mong-ol” sözünden gelir. Anlamı ise, “süzülmüş, saf” demektir. “Kıyan” kelimesi, “dağların tepesinden süratle aşağı doğru akan sel” ile “sert, çevik, kuvvetli” anlamındadır. Kıyat Bahadır ismi; yiğit, cesur, son derece kahraman olan kimselere verilen lakaptır. Bu adı ancak böyle olan kimseler alabilir. Kıyat sözü ise, Kıyan'ın çoğuludur.” Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 195-198.

Dağların arasında çoğalan Moğol kabileleri buraya sığmaz hale gelince dağları aşarak dışarı çıkmak için çareler aramaya koyulurlar. Bir araya gelip ne yapacaklarına dair müzakere ederler. Dar geçitlerden birinde demir madeni olduğunu fark ederler ve bu madeni eriterek çıkış yolunu açmaya karar verirler. Hep birlikte ormandan odun toplayıp devasa odun ve kömür yığınları oluşturdular. Bunları ateşlemek içinde yetmiş baş öküz kesip derilerinden körükler yaparlar. Yakılan ateş sonucu demir dağ erir ve halk kolaylıkla çıkararak bozkıra yayılır⁴².

Reşidüddin, bu çıkış hadisesinden sonra Ergenekun Efsanesi'nin esas gayesini de yavaş yavaş ortaya koymaya başlamaktadır. Söylenilene göre; Moğol halkını kurtuluşa götüren körükleri onların en soylu ve ileri gelenleri olan Kıyanlar çalıştırmıştır. Onlara bu işte "Nöküz" ve "Uranhay" boyları yardımcı olmuştur. Reşidüddin, Ergenekun'da başka kabilelerin de körük çektiği yönünde iddialar olduğunu belirtse de bunlara pek değer verilmediğini ve özellikle diğer boyların bunları yalanladığını belirtmektedir⁴³. Sonuçta Ergenekun'da eşit şartlarda yaşam mücadelesi veren Moğol kabilelerinden biri olan Kıyatların ortaya çıkan bu efsanevi hadise ile birlikte Moğollar arasında güç ve itibar kazandıkları görülmektedir.

Şecere-i Türk'te geçen kayıt:

Ergenekun Efsanesi'ni en son yazıya döken Özbek Hanı Ebu'l-gazi Bahadır Han (1603-1664) olmuştur. Onun eserini oluştururken Reşidüddin'in eserinden faydalandığı görülmektedir⁴⁴. Zira, "Şecere-i Türk" adındaki bu eserde yine Moğol-Türk ayrımına gidilmemiş, her iki millet arasında fark gözetilmemiştir. Bu efsanenin

⁴² "Bu dağların arasında sıkışarak çoğalmaya başlayan halklar, artık bu dağ ve ormanlar içerisinde yaşayamaz hale gelmişlerdi. Çünkü bu yer artık onlara küçüktü. Yaşamak zorlaşmıştı. Dağlar arasındaki bu tek geçitten geçmek mümkün değildi. Bir araya gelip, nasıl geçeceklerini düşündüler ve bir çıkış yolu bulmak için çare aradılar. Hemen geçidin yanında bir demir madeni vardı. Bu madenlerden demir çıkarırlar ve onu eritirlerdi. Başka bir yol bulamayınca, bu demir madenini eritip, oradan çıkmaya karar verdiler. Hepsi birlikte ormandan odun topladılar, eşek yükleriyle kömür yığdılar. Yetmiş baş at ve öküz kestiler. Derilerini soyup, debbağladılar ve demirci körükleri yaptılar. Odunlar ve kömürler madenin olduğu yere dizildi. Ateş yanıp da, körükler üflenmeye başlayınca, dağ eriyip delinecekti. Ateşler yandı, körükler işledi ve sonunda dağ parçalandı. Bu arada bir hayli de demir elde edildi. Yol açıldı. İçeriye sıkışmış olan halkın hepsi kolaylıkla dışarıya çıkabildi. Arkasından herkes bozkıra yayıldı ve bir yerlere çadır kurdular." Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 195-198.

⁴³ "Söylediklerine göre, bu körükleri en soylu ve ileri boy olan Kıyanlara bağlı kişiler çalıştırmıştı. Körüklerin başında onlar vardı. Bununla beraber Nöküz ve Uranhay boylarının da körükleme işinde onlara yardımcı olduğu anlatılır. Başka kabilelerin de Ergenekun'da körük çektikleri iddia olunur, ama bunlara pek değer verilmez. Bilhassa zikrettiğimiz boylar onları yalanlar." Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 195-198.

⁴⁴ Şecere-i Türk'te geçen Ergenekun Destanı için bk. Öztürk, *a.g.e.*, s. 243-245.

tarafları da diğer efsane metinlerinden biraz farklıdır. Moğolları Ergenekun'a götüren hadise Moğol hanı "İl Han" ile Tatar hanı "Sevinç Han" arasındaki husumetten kaynaklanmaktadır. İl Han'ın bozkırdaki hâkimiyetini kabullenemeyen Sevinç Han, Kırgız hanını da kendi safına çekerek Moğolların (Türklerin) üzerine yürür. Fakat bu mücadelenin galibi İl Han olur. Sevinç Han bunun üzerine beylerini toplayıp bir hile düşünür. Savaş esnasında "kaçış oyunu" yaparak İlhan'ın obasını basar ve kadın erkek demeden hepsini öldürür. İl Han'ın da öldüğü bu savaşta hayatta kalan sadece iki aile olur. Bunlardan biri İl Han'ın küçük oğlu "Kıyan", diğeri de amca çocuğu "Nöküz"dür. Bu iki genç ailelerini alarak dağlar arasında sarp ve geçit vermez ama bir o kadar da verimli geniş bir ovaya yerleşirler. Buraya "Ergenekun" adını verirler. Kıyan ve Nöküz'ün aileleri burada öylesine çoğalırlar ki bunları ayrı oymaklar halinde isimlendirerek teşkilatlandırma ihtiyacı duyarlar. Soylarına göre ayrı ayrı oymaklara bölünen halkın her bir parçasına "Orok-Urug" adı verilir. Kıyan ve Nöküz'ün dördüncü kuşaktan oymakları birer büyük aile haline gelir. Kıyan ve Nöküz, Ergenekun'a geleli 400 yıl geçtikten sonra artık halk buraya sığmaz olur. Halkın gözünde eski hatıralar canlanır ve Tatarlara karşı nefret, anayurtlarına karşı derin bir özlem hissi uyanır. Hep birlikte Ergenekun'dan çıkarak eski yurtlarına gidecek olurlar fakat geçit vermez dağlar buna engel olur. İçlerinden bir madenci bir geçitten söz eder. Burayı eriterek çıkış yolu açılabileceğini söyler. Hep beraber işe koyulurlar. Dağın yarıklarına bir sıra odun, bir sıra kömür dizerler. Dokuz yüz deve derisinden körükle günlerce gözyaşı ve dualar eşliğinde uğraş vererek dağı eritip çıkış yolunu açarlar. Moğol halkı buradan eski yurtlarına döndüklerinde o günü hiç unutmazlar. Her yılın aynı günü Türkeli'nde sevinçle kutlanır. *"Zindandan çıkıp ana yurduna geldiğimiz gün, bu ışıklı gündü"* derler⁴⁵.

⁴⁵ *"İlhan (Moğol) Türk yurduna Hakan olunca (olduğu zaman) Tatar yurdunda da Sevinç Han hüküm sürerdi. İki de aynı yaşta idiler. Aralarında vuruşmalar başladı. Hep ilhan üstün gelirdi, sevinç han Kırgız hakamına değerli armağanlar gönderdi, onu kendi tarafına aldı. Dedi ki bu Moğolların (Türklerin) okunun ötmediği, kolunun yetmediği dünya yüzünde bir yer kalmadı. Biz bunları yok etmezsek onlar bizi kırıp geçirecekler el ele olalım, öç alalım. Kırgız Han da öyle olsun dedi. Türkler, üzerine bütün düşmanlarının birden geldiklerini görünce çadır ve sürülerini bir yana yığıp, hendek kazdılar, beklediler. Sevinç Han geldi, vuruş başladı, on gün savaş oldu, on günde Türkler üstün geldiler. Sevinç bunun üzerine bütün han ve beylerini toplayıp dedi ki, eğer hile ile bunları yenemezsek bizi bitirecekler, kaçış oyunu yapalım. Mallarını olduğu gibi bırakıp, tan ağarınca kaçısa başladılar. İlhan'ın askerleri, malı bölüşe girince, birden dönüp, savaşa girdiler. Türklerin ardını sardılar, çadırlar bir arada olduğundan erkek, kadın, çocuk hiçbir Türk kurtulamadı. Böylelikle dünyada Türk kalmadığını sandılar. Sevinç Han Türkleri vurduktan sonra memleketine çekilmişti. İlhan'ın oğulları bu savaşta ölmüştü. Ancak en küçükleri olan Kıyan kalmıştı. Kıyan o yıl evlenmişti. İlhan'ın kardeş oğlu olan Nöküz de Kıyan'la aynı yaşta idi. Nöküz de o yıl evlenmişti, bunların ikisi de karıları ile birlikte savaşın başladığı gün en önde vuruşuyorlardı. Sevinç Han'ın askerlerinin önüne*

Ebu'l-gazi, Ergenekun Efsanesi'ne dair verdiği bu bilgilerin ardından artık bu menkıbevi hadisenin kahramanlarından başlayarak Moğol hanlarının şecerelerini sıralamaya başlamaktadır. Ergenekun'dan çıktıkları kutlu gün esnasında Moğolların hanı “Kıyan” soyundan “Karfos” uruğundan “Börteçine”dir. Börteçine, kurtuluş hadisesinin ardından bütün oymaklara elçiler yollayarak onları tek bayrak altında birleşmeye çağırır. Gelenler mükâfatlandırılır, gelmeyenlerin üzerine kâbus gibi çökülür. Daha sonra Börteçine'nin oğlu “Demirtaş”, ondan sonra Demirtaş'ın oğlu “Yıldız Han” Moğollara baş olur. Yıldız Han'ın iki oğlu kendisinden önce ölür. Ancak “Alankoa” adında bir kız torunu bulunmaktadır. Yıldız Han Alankoa'yı kardeşinin oğlu “Bey Han” ile evlendirir. Bey Han genç yaşta ölür. Alankoa Bey Han'dan “Belgütay” ve “Bökçetay” adında iki erkek evlat sahibi olur. Ancak bu çocuklar Moğollara han olma hakkına erişemez. Alankoa'nın başına gelen doğaüstü

*düşmüşlerdi, arkalarındaki ezginliği (yenilgiyi) görünce dağlar arasında kimselerin gözünün göremeyeceği bir yer aradılar. Yaban koyunlarının çıkabildiği ince bir taş yoldan sarp dağların içine düştüler. Yalçın kayalı boğazlardan atlaya atlaya ancak bir keçinin güçlüğüle geçebileceği yukarısı başı dumanlı dağ, altı gürül gürül su akan bir boğazı yedi günde geçip yedi günde de tepelerden inip üzeri çeşitli otlarla kaplı her türlü hayvanın yaşadığı, pınarların kaynaştığı göz alabildiğince geniş bir düzlüğe geldiler. Hemen yere kapanıp Tanrı'ya dua ettiler, şükür kıldılar. Kışın malların etini yerler, derilerini giyerler, yazın sütünü içerlerdi. Oraya “Ergenekon” adını verdiler. “Ergene”nin anlamı “bir dağın kemeri” oturdukları yer. “Kon”un anlamı da “dirlik”. Buldukları yer gerçekten çevrenin en ulu dağının, en düzlüğü idi. Tanrının kendilerini ulaştırdığı yere en güzel adı bulmuşlar ve koymuşlardı. Kışın malların etini yer, derilerini giyer, yazın sütlerini içer demiştik. Bu yaşama onların sadece çoğalmalarını sağlıyor, ama dedelerinin mutlu günlerinin özlemine yüreklerinden çıkarmıyorlardı. İlhan'ın küçük oğlu Kıyan'ın anlamı “Dağdan yıldırım hızı ile inen sel” demektir. İlhan küçük oğluna bu adı neden koymuştu bilinmez. Yalnız, Kıyan taşıdığı ada layık bir yiğit idi. Nöküz ile Kıyan'ın evlatları öylesine çoğaldılar ki, soy sopa göre onlara ayrı ayrı oymak (Orok-Urug) adı vermek gerek idi. Daha sonra Araplar Irk, Uruk kelimelerini Türklerin bu orok (uruğ) adından aldılar. Kıyan ve Nöküz'ün dördüncü kuşaktan sonraki oymakları birer büyük aile haline geldiler. Büyük aile anlamında oymaklara ayrıldılar. Aradan dört yüz yıl geçmişti, öylesine çoğalmışlardı ki, oralara sığmaz olmuşlardı. Yaşlılar bir araya geldiler, dediler ki: ‘Atalarımızdan dinlerdik, çevresinde yaşadığımız bu illerin ötesinde, bizim asıl yurtlarımız vardır. Tatar baş olup cümle düşman üzerimize çullanmış, bizi alt etmiş, kırmış, yurdumuzu almış. Tanrı'ya şükür şimdi çokluğuz, düşmanlardan korkup dağa kapanacak halde değiliz. Bir yol bulun bu dağdan göz edip çıkalım, bize dost olanla görüşür, düşman olanla güreşiriz.’ Herkes bu düşüncüyü doğru buldu, kurultayın uygun gördüğü bu düşüncüyü yürütmek için cümlesi yollara düştü. Ne çare ki, bir yol bulamadılar, bir demirci şöyle dedi: ‘Bir yer bilirim, orada demir madeni var, eritir kendimize yol açarız. Yeter ki bu ülkü yüreğimizi, demiri eritecek kadar doldurmuş olsun’ dedi. Gözler ışıldadı, herkes gücünün yediği kadar odun topladı. Önce bu odunlar, dünya yüzüne o insanların buluşu olarak geçen kömür haline getirildi. Bir sıra odun, bir sıra kömür konuldu. Dağın böğründeki yarıklara istif edildi. Dokuz yüz devenin derisinden koskoca körükler yapıldı. Dağın sağına soluna bu odun ve kömürler yığıldı. İhtiyarlar da ellerini açıp yüce Tanrı'ya yalvardılar, en yaşlısı gözü nemli, yüreği derli odunu ateşledi. Tanrı Türk'ü korumuş, demir erimeğe başlamış. Odun, kömür yığınları hep tazelenerek, bütün boylar başında nöbet tutarak, genç kızlar kurtuluş destanı okuyarak günler geçti. Demir bir devenin geçeceği kadar eritildi, sevinç dağı taşı inlettir. Yol açılmıştı, o ayı o günü, o saati bellediler. Hala bu günü getiren her yıl Türkeli'nde anılır. Şöyle ki, her obada yaşlı bir kişi bir demir parçasını ateşle kızdırır, örsün üzerine kor, çekiçle vurur, oyun oynarlar, kımız içerler. ‘Zindandan çıkıp ana yurduna geldiğimiz gün, bu ışıklı gündü’ derler.” Bk. Ali Öztürk, *a.g.e.*, s. 243-245.*

bir hadise sonucu kutlu bir ışıktan gebe kalmasıyla üç erkek çocuk daha doğar ve bu çocuklardan biri Cengiz Han'ın soyunun atası olur.⁴⁶ Ebu'l-gazi'nin Şecere-i Türk'te verdiği Moğol Hanlarını şeceresi şu şekildedir:

- İlhan oğlu Kıyan
- Kıyan oğullarından Börteçine,
- Börteçine'nin oğlu Demirtaş,
- Demirtaş'ın oğlu Yıldız Han
- Yıldız Han'ın torunu Alankoa
- Alankoa'nın kutsal ışıktan olma çocukları (ki bunlardan biri Cengiz Han'ın atası Bodonçar'dır)

Bu şekilde Moğol hanlarının kutlu şecereleri de şekillenmiş ve hâkimiyetleri meşru bir zemine oturtulmuştur. Yazının yerleşik toplumlara göre daha geç kullanılmaya başlandığı konar-göçer toplumlarda şüphesiz ki yazılı kurallardan daha eski sözlü bir gelenek ve bu geleneğin o toplum üzerindeki büyük yaptırım gücü mevzu bahistir. Türk ve Moğol tarihçiliğini sözlü numunelerinden olan Kök Börü ve ondan esinlenilerek yeniden yorumlanan Ergenekun Efsanesi, hâkimiyetin anahtarı olan kutsal türeyiş hadiselerinin halk arasındaki etkilerini göstermesi bakımından önemlidir.

2. Türeyiş Efsanesi

Orta Asya Bozkırındaki Türk hâkimiyetinin Kök Türklerden sonraki halkasını oluşturan Uygur Türkleri, Türeyiş Efsanesi ile soylarının yeryüzünde ilk görünüşlerini anlatırken aynı zamanda da, bütün Türk ve Moğol boylarında yaygın bir inanış olarak beliren soyun ilahi bir kaynağa bağlanması fikrini bir kere daha

⁴⁶ “Ergenekon'dan çıktıkları zaman Moğolların (Türklerin) hakani Kıyan soyundan ve Karfos uruğundan Börteçine idi. Bütün oymaklara elçiler gönderip, Tanrının dirliği ile Ergenekon'dan çıktıklarını bildirdi. “Haydin bir bayrak altına” dedi. Gelenleri selamladılar, bağırklarına bastılar, gelmeyenleri kırdılar, geçirdiler. Bütün oymaklara baş oldular. Börteçine'den sonra... “Kıyan ve Nöküz'ün evlatları Ergenekon'dan çıktıkları zaman, hanları Börteçine idi. Onun oğlu Demirtaş, onun oğlu da Yıldız Han'dı. Yıldız Han'ın iki oğlu vardı. İkisi de kendisinden önce ölmüşlerdi. Alankoa adlı bir kız torunu vardı. Alankoa'yı kardeş oğlu Bey Han'la evlendirdi. Fakat Bey Han otuz yaşındayken öldü, geriye iki oğlu kaldı: Belgütay ile Bökcetay. (Alankoa'nın kocasının ölümünden daha sonra kutlu ışık içinde kendisine gelen bir börü ile evlenmesinden Cengiz'in atası dünyaya gelmiştir).” Bk. Öztürk, *a.g.e.*, s. 243-245.

belitmiş olmaktadır.⁴⁷ Bununla birlikte efsanede geçen olaylar Manihaizm dininin Uygurlar arasında yayıldığı dönemin hatıralarını gözler önüne sermektedir. Zira bu efsanenin ana motiflerinden biri olan “kutsal ışık” Manihaizm’in temel doktrinlerinden biridir. Efsanede Mani dinini Uygurlar arasında yayan Böğü Kağan’a (759-779) verilen önem de bunun bir göstergesidir. Ancak bütün bunlara rağmen eski Türk inanç ve efsaneleri ağır basarak Manihaizm’i adeta efsanenin dışına ittiği görülmektedir⁴⁸.

Türeyiş Efsanesi’nin anlatıldığı iki yazılı kaynak bulunmaktadır;

1. Uygurların son kağanlarından “Temir-Buka”nın mezar taşı yazıtındaki kayıt,
2. Alaaddin Ata Melik Cüveyni’nin (1226-1283) “Tarih-i Cihan Güşa” adlı eserindeki kayıt.

Temir-Buka Yazıtı’ndaki kayıt:

Türeyiş Efsanesi ile ilgili elimizde bulunan kaynaklardan ilki, son Uygur kağanlarından “Temir-Buka”nın mezar taşında bulunan yazıttır⁴⁹. Burada Turfan Uygurlarının ortaya çıkışından bahsedilmektedir. Yazıtta bulunan metin, daha sonra Çinlilerce kopyalanarak muhafaza edilmiştir. Bahaeddin Ögel, Temir-Buka Yazıtı’nın Çince metnini 1964 yılında neşrederek Türeyiş Efsanesi’nin geçtiği bu önemli kaydın ilk tercümesini gerçekleştirmiştir⁵⁰.

Ögel’in Çincesinden tercüme ettiği yazıtın giriş kısmında Kök Türklerin bırakıp Çin’e geldikleri toprakların Uygurların eline geçtiğinden, Kök Türklerin ortadan kalkmış olmasına rağmen, bu bölgede Tonyukuk’un hatırasının unutulmadığından ve Uygur Kağanlarının vezirlerinin de, her zaman için Tonyukuk’un soyundan gelen kişilerden seçildiğinden bahsedilmektedir. Yazıtta, Uygurların Orhun, Tamır ve Selenga nehirleri etrafında oturdukları söylenmektedir.

⁴⁷ M. N. Sepetçioğlu, *Karşılaştırmalı Türk Destanları*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1998, s.129.

⁴⁸ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 73.

⁴⁹ Türeyiş Efsanesi’nin Temir-Buka Yazıtı’ndaki versiyonu için bk. Ögel, *a.g.e.*, s. 79-82.

⁵⁰ Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica*, Tai-pei 1964, s. 29-41.

Sonradan (MS 840), Beş-Balık şehrine göçerek orada otururlar. Turfan Ovası'ndaki diğer devletleri de ele geçirirler. Turfan'a, Kara-Hoço dendiği kaydedilir. Kara-Hoço sözündeki "Kara" kelimesi, onların dilince kara renk anlamına gelir. Bunun sebebini ise bu şehrin yakınında Kara-Dağ adlı bir dağın var oluşuna dayandırır. Yazıta göre, "Hoço" sözü ise, Çinlilerin bu şehre ad olarak verdikleri "Kao-Chan" deyiminden gelmiş olmalıdır. Şimdiki Uygurlar, Turfan şehrinde otururlar ve bunlar "Turfanlı Uygurlar"dır. Kök Türklerin veziri Tonyukuk'un nesilleri onlara asil bir memur olarak hizmet ederler. Bu sebeple, Tonyukuk'un nesillerine Uygur denilir⁵¹. Uygurların gerçek göçleri ve Turfan Uygurlarına baktığımızda, olaylar ve yerler gerçek tarihle örtüşmektedir.

⁵¹ "Hsieh ailesi Uygurlardandır. Onların ataları, Kök Türk kağanlarının meşhur veziri Tonyukuk idi. Tonyukuk aslen bir Çinli idi. Çinlilerin Sui Sülalesinin Çin'de egemen olduğu bir çağda (MS 581-618), Çin ülkesinde büyük karışıklıklar olmuş ve Kök Türkler de, Çin'in içlerine doğru gitmişlerdi. O sırada Çin'deki idareden memnun olmayan birçok Çinli, Çin'e gelip geri dönen Türklerle birlikte Kök Türk iline gitmişlerdi. Tonyukuk'un P'o-p'o adlı bir kızı vardı. Bu kız Kök Türk kağanı Bilge kağan ile evlendi ve onun hatunu oldu. İleriş Kağan ve sonra da Bilge Kağan'ın veziri olan Tonyukuk, Kök Türk ülkelerini idare etmek için, birçok planlar yaptı. Çin'de kurulmuş olan T'ang sülalesinin resmi tarihlerinin Kök Türklerle ilgili bölümlerinde bunların hepsi geniş olarak anlatılmıştır. Bilge Kağan ölünce, memleketinde birçok karışıklıklar meydana geldi. Bilge Kağan'ın hatunu (Tonyukuk'un kızı) P'o-p'o, bu karışıklık halini görünce, halkı ile birlikte Çin'e geldi ve Çin imparatoruna tabi oldu. Çin devleti ona, "Memleketini sulha kavuşturan Hatun" şeklinde, bir şeref unvanı vermek suretiyle saygısını gösterdi. Kök Türklerin bırakıp geldikleri topraklar da bu yolla Uygurların eline geçti. Kök Türk Devleti'nin ortadan kalkmış olmasına rağmen, bu bölgede Tonyukuk'un ünü unutulmadı ve onun soyundan gelenlere daimi olarak saygı gösterildi. Uygur kağanları kendi vezirlerini de her zaman için Tonyukuk'un soyundan gelen kişilerden seçtiler. Çinliler eskiden Uygurlara Hui-ho derlerdi. Şimdi ise onlara Wei-wu, yani Uygur diyoruz. Bunlardan her ikisi de aynı şeydir. Onların oturdukları esas yerin adı Kara-Korum'dur. Bu bölgeye Çinliler ise şimdi Ho-ning-lu adını verirler. Orada başlıca üç ırmak vardı. Kök Türklerin başkenti de burada idi. Bu şehrin güneyinde bitişik olan dağlardan çıkıp kuzeydoğuya akan ırmağa Orhun Nehri adı verilir. Şehrin batısından geçerek kuzeye doğru akan nehre ise, Tamır nehri denilirdi. Bu şehrin batısında bir nehir daha vardı. Bu da kuzeydoğuya akardı. Bunun adı da Kurban-Tamır'dır. Bu ırmakların her üçü de, başkentten otuz mil kadar kuzeyinde bulunan bir yerde birleşirlerdi. Bundan sonra meydana gelen bu büyük nehre ise, Selenga adı verilmiştir. Gerçek Uygur Kağanı Bögü Kağan'dan itibaren hep bu üç şehir etrafında otururlardı. Sonradan (MS 840), Beş-Balık şehrine göçerek orada otururdular. (Daha önce Orta Asya'da bir Turfan devleti vardı). Bu Turfan devleti zayıflayınca Turfan Ovası'ndaki diğer devletleri de ellerine geçirerek kendi devletlerine kattılar. Şimdi Turfan'a Kara-Hoço adı verilmektedir. Kara-Hoço sözü iki kelimedenden meydana gelmiştir. 'Kara' sözü, onların dilinde renk anlamına gelir. Çünkü bu şehrin yakınlarında Kara-dağ adlı bir dağ vardır. 'Hoço' sözü ise, Çinlilerin bu şehre ad olarak verdikleri 'Kao-Ch'ang' deyiminden gelmiş olmalıdır. Şehrin adı, bunun için böyle söylenmiş olmalıdır. Şimdiki Uygurlar, Turfan şehrinde oturuyorlardı. Bunlar Turfanlı Uygurlardır. Turfan'daki Uygur hükümdarının mühründe şöyle yazılmış idi: 'Bu mühür, bütün tanrıların desteğine dayanan ve memleketini korumakla görevli, dördüncü derecede bir hükümdarın mührüdür. Bu mühür, onlara Çin'de egemen olan T'ang sülalesi zamanında (MS 618-905), Çin Devleti tarafından verilmiştir.' Kök Türklerin meşhur veziri Tonyukuk'un nesilleri onlara asil bir memur olarak hizmet ettiler. Bunun için de onların aslen Kök Türk olmalarına rağmen Tonyukuk'un nesillerine de Uygur dediler. Onlar, kendi başkanlarının emrinde olarak Selenga Nehri'nin yukarı kısımlarında oturuyorlardı. Tonyukuk'un torunları da, kendi atalarının ilk oturdukları yeri hatırlayarak, (Selenga Nehri'nin Çince yazılışının ilk işareti olan Hsieh işaretini aldılar ve bunu kendileri için bir soyadı yaptılar..." Bk. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s. 78-79.

Ögel'e göre, Temür-Buka Yazıtı'nın Uygurların menşei ile ilgili girişi, daha önceleri de başka münasebetlerle bazı yazıtlarda yazılmış bulunuyordu. Nitekim Cüveyni de efsanenin metnini bir başka yazıt üzerinden kopya ederek eserinde kullandığından bahsetmektedir. Ögel, Temür-Buka Yazıtı'nın, Uygurların Orkun Irmağı kenarlarından göçmelerinden yaklaşık 500 sene yani MS 1314'den sonra Turfan'da yazıldığını belirtmektedir⁵².

Temir-Buka Yazıtı'ndan Çinliler tarafından kaydedilen bu giriş kısmından sonra Uygurların Türeyiş Efsanesi anlatılmaktadır. Bu bölümde anlatılana göre Uygurların kağanlarına "İduk-kut" denilmektedir ve o dönemde "Barçuk-Art Tigin" adında bir İduk-kutları bulunmaktadır. Uygurların en eski ataları ise Kara-Korum adında bir dağdan doğan Selenge ve Tola adlı iki nehrin civarında yaşamaktaydılar. Günün birinde bu iki nehir arasındaki bir ağaç üzerine kutsal bir ışık inmiş ve bunu gören halk hemen ağacın çevresine toplanarak beklemeye başlamıştır. Bir süre sonra ağacın gövdesi tıpkı hamile bir kadının karnı gibi şişmeye başlamış, nihayetinde de tıpkı dünyadakiler gibi beş çocuk dünyaya gelmiştir. Çocuklardan en küçük olanın adı "Bögü Han"dır. Yüksek bir kişiliğe sahip olan Bögü, Uygurların kağanı olur ve kendisinden sonra gelen 30'dan fazla soyu da hep Uygurların başında kalır⁵³.

Temir-Buka Yazıtı'nda geçen Türeyiş Efsanesi'nde anlatılanlar ana yurtları Orhun ve Selenge vadisinden göçeli 500 yıldan fazla olan Uygurların ana yurtlarını ve eski kağanlarını unutmadıklarını göstermektedir. Efsanede geçen Bögü Han, Orhun Uygur Kağanlarından Moyunçor Kağan'ın küçük oğlu Bögü Kağan (759-779) olsa gerektir. Bögü Kağan'ın faaliyetleri ve bilhassa Manihaizm dinini Uygurlar arasında yayması kendisini efsanevi bir şahsiyet haline getirmiş ve bu efsanenin

⁵² Ögel, *a.g.e.*, s. 79-80.

⁵³ "Barçuk-Art Tigin bir "İduk-Kut" dur. Turfan' (daki Uygur devletinin Kağanlarına) "İduk-Kut" derlerdi. Onların ataları da, eski Uygurların yerlerinde otururlardı. (Uygurların bu eski yurtlarında) Kara-Korum adlı bir dağ vardı. Bu dağdan iki nehir çıkardı. Bu nehirlerden birine Selenge ve diğerine de Tola adı verilir. Bir gece, bu iki nehir arasındaki ağaç üzerine kutsal bir ışık inmişti. Halk bu ışığı görünce (hemen toplanmış) ve bu ağacı beklemeye başlamışlardı. (Bu ışık indikten sonra) ağaçta bir şişkinlik peyda olmuş ve ağacın gövdesi, tıpkı gebe bir kadının karnı gibi şişmişti. Gökten ışığın inmesi durmamış ve her akşam devamlı olarak (ağacın üzerine) inmeğe başlamıştı. Dokuz ay ve on gün geçtikten sonra, ağaçtaki bu şişkinlik çatladı ve (ağaçtan)tıpkı dünyadaki insanlar gibi beş çocuk doğdu. Bu çocukların en küçüğünün adı Bögü-Han idi. Kendisinin çok yüksek bir kişiliği vardı. Memleketini çok iyi idare edebiliyor ve ayrıca ziraat ile de meşgul oluyordu. Bu suretle kendisi Uygurların Kağanı oldu. Kendisinden sonra gelen 30 dan fazla soyu da, Uygurların başında kaldılar."Bk. Ögel, *a.g.e.*, s. 80-81.

kahramanı olmasını sağlamıştır. Onun gökten inen ışık vasıtasıyla dünyaya gelmiş olması Maniheist inanışlarla alakalı bulunurken, ağaç gövdesinde doğması eski Türk inancının bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Cüveyni'deki kayıt:

Uygur kağanlarının Türeyiş Efsanesi'nin anlatıldığı bir diğer kaynak İranlı tarihçi Alaaddin Ata Melik Cüveyni'nin “Tarih-i Cihan Güşa” adlı meşhur eseridir.⁵⁴ Cüveyni, Uygur ilinin Moğollarca zapt edilmesini anlattığı bir sırada onlara ait bir takım esrarengiz bilgiler vermektedir. Karakorum adındaki bir dağdan çıkan Orhun Nehri civarında yaşadığı söylenen Uygurların hükümdarlarına İdikut denilmektedir. Uygurlar Böğü Han devrine kadar 500 yıl bu bölgede yaşamışlardır.⁵⁵

Cüveyni, Moğolların Ögeday Han zamanında Orhun sahilinde bulunan Ordu-Balık adlı Uygur şehri yakınlarında bir kitabe bulduklarını belirtmektedir. Kitabenin muhtevası hakkında merakla düşen Han, uzmanlar getirilmesi konusunda emir vermiş ve Hitay'dan bu iş için “beyaz” adını verdikleri bir grubu getirerek kitabenin sırrına ulaşmışlardır. Ögel, Cüveyni'nin Ordu-Balık şehrinde tesadüf ettiği bu yazıtın Türeyiş Efsanesi'ni anlatan Temir-Buka Yazıtı'ndan daha eski ve daha orijinal bir yazıt olabileceği düşüncesindedir. Zira Ordu-Balık şehri civarında bu efsaneyi anlatan daha birçok yazıt bulunuyor olması muhtemeldir⁵⁶.

Kitabede anlatılan türeyiş hadisesi Temir-Buka Yazıtı'na kıyasla daha geniş ve ayrıntılıdır. Anlatılana göre Kara-korum nehirleri arasında Tuğla ve Selenga adında iki nehir bulunmaktadır. Bu nehirler “Kamlancu” denilen bir yerde birleşmektedir. İki nehrin arasında birbirlerine yakın iki ağaç bulunmaktaydı. Bu ağaçlardan biri selvi diğeri ise tur ağacıydı. Günlerden bir gün bu iki ağaç arasında bir dağ peydah olur. Gökten dağın üzerine günden güne büyüyen ışık huzmeleri inmeye başlar. Bu durumu gören Uygur halkı dağa saygı ile yaklaştıklarında buradan güzel sesler geldiğini işittiler. O günden sonra dağın etrafında otuz ayak uzunluğunda bir ışık belirdi ve dağdan bir kapı açılır. İçinde ayrı ayrı kurulmuş beş çadır ve her çadırın

⁵⁴ Cüveyni'deki Türeyiş Efsanesi için bk. Alaladdin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 102-106.

⁵⁵ Cüveyni, *a.g.e.*, s. 102.

⁵⁶ Ögel, *a.g.e.*, s. 80.

içinde birer oğlan çocuğu olduğunu görürler. Çocukların ilahi varlıklar olduğunu anlayan halk onların önünde diz çöker. Çocuklar biraz büyüdükten sonra buldukları yerden dışarı çıkarlar. Halk onlar için bakıcılar görevlendirip saygı gösterisinde bulunur. Çocuklar büyüdüklerinde anne ve babalarını sorarlar. Uygurlar onlara ağaçları işaret ettiğinde çocuklar bir anne ve babaya gösterilmesi gereken saygıyı ağaçlara gösterirler. Bunun üzerine dile gelen ağaçlar onlar için hayır duasında bulunurlar. Bu olayın ardından halk çocuklara şehzadeler gibi davranır. En büyüğüne “Sankur Tegin”, ikinciye “Kotur Tegin”, üçüncüye “Tukel Tegin”, dördüncüye “Or Tegin”, beşinciye “Buku Tegin” adlarını verirler. Gördükleri olağanüstü olayın tesirinde kalarak onları tanrının gönderdiğini düşünürler. Çocuklardan akıl, bilgi ve güzellik bakımından üstün olduğunu gördükleri Buku’nun Uygur hanı olması gerektiği konusunda herkes hemfikirdir. Buku Han tahta geçince adaleti sayesinde zulüm gören halkı kucaklar. Çevresinde ona bağlı adamların sayısı her geçen gün artmaktadır. O çevresinde olan önemli olayları kargalar sayesinde haber alabilmektedir. Buku Han bir gece evinde uyurken pencereden bir kız hayaleti girip onu uyandırmak ister. Fakat o korkusundan uyur gibi yapar. İkinci gece de aynı olay tekrar gerçekleşir. Kızın geldiği üçüncü gece vezirinin tavsiyesine uyan Buku Han kızla Ak-Dağ’a gider ve şafak vaktine kadar onunla sohbet eder. Bu olay yedi yıl, altı ay, yirmi iki gün boyunca her gece tekrar eder. Son gece kız Han’a veda ederken ona *“Doğudan batıya kadar olan bütün yerler senin hükmün altına girecek, işinde ciddi ol ve insanların kıymetini bil”* tavsiyesinde bulunur. Bunun üzerine askerlerini toplayan Buku Han, üç yüz bin askerini Sonkur Tegin komutasında Moğol ve Kırgız tarafına, bir o kadar askerle Tukel Tegin’i Tibet’e yollar ve kendisi de yanına üç yüz bin asker alarak Hıтай’a doğru hareket eder. Diğer kardeşini de yerinde bırakır. Hepsi gittikleri yerlerden zaferle ve bol ganimetle dönerler ve Orhun kıyısında Ordu-Balık şehrini kurarlar. Doğu ülkeleri bu şekilde Uygurlara boyun eğdikten bir süre sonra Buku Han bu kez rüyasında beyazlar giyinmiş elinde baston olan bir ihtiyar adam görür. Yaşlı adam Han’a *“Eğer bu taşı koruyabilirsen dünyanın her tarafı senin buyruğun altına girer”* diyerek bir yeşim taşı verir. O gece Buku Han’ın veziri de aynı rüyayı görür Bunun üzerine Uygurlar asker toplayıp batıya yürürler. Buku Han Türkistan’a geldiği zaman oldukça verimli bir bölge görür ve buraya Balasagun şehrini kurar. Sonra askerlerini göndererek on iki yılda orada bulunan bütün ülkeleri fetheder. Hatta hayvan organlı insanların bulunduğu yere

kadar giderler. Oradan ötede insanların yaşayabileceği bir yer olmadığını anlayınca geri dönerler. Buku Han artık oralarda yapacak bir iş kalmadığını görünce yaşadığı topraklara geri döner ve ölene kadar mutlu bir hayat sürer⁵⁷.

⁵⁷ “ O sırada Karakorum Nehirleri arasında Tuğla (yani Tula) ve Selenga adlarında iki nehir vardı. Bunlar Kamlancu denilen bir yerde birbirleriyle birleşiyordu. Bu iki nehir arasında birbirine yakın iki ağaç vardı. Birine, kışın selvi gibi yapraklarını dökmeyen ve çam ağacı şeklinde olan fesuk ağacı dedikleri ağaç, diğeri ise, tur ağacıydı. Bu iki ağaç arasında büyük bir dağ peyda oldu. Gökten o dağın üzerine gündün güne büyüyün ışık saçılmaya başladı. O garip durumu gören Uygur halkı, dağa saygı ve tevazıyla yaklaştıkları zaman dağdan iç açıcı, sevinç verici sesler duymaya başladılar. O gündün sonra dağın etrafında her gece doğurma sırasındaki hamile kadına benzeyen otuz ayak uzunluğunda bir ışık belirdi ve dağda bir kapı açıldı. İçinde ayrı ayrı kurulmuş çadır gibi beş ev vardı ve her birinin içinde ağızlarında içinde ihtiyaçlarına göre süt bulunan bir emzik olan bir oğlan çocuğu oturmuştu. Çadırların üzerinde de gümüşten bir çatı vardı. Bu durumu öğrenen kabilenin reisleri bu garip manzarayı görmek için oraya geldiler ve saygı ifadesi olarak onların önünde diz çöktüler. Çocuklar, biraz büyüyüp yürüme gücü kazanınca buldukları yerden çıktılar. Onlar için dadılar görevlendirip saygı ve sevgi merasimini yerine getirdiler. Süt içme çağını atlatıp konuşmaya başladıkları vakit anne babalarını sordular. Ağaçları gösterdikleri zaman oraya giderek ağaçlara evladın babaya gösterdiği saygıyı gösterdiler. Ağaçların bittiği yeri muhterem tuttular. Bu durum karşısında dile gelen ağaçlar, “Güzel huylarla süslenmiş olan hayırlı evlatlar ana babalarına bu şekilde davranırlar” dedikten sonra “ Ana baba hakkını gözetiniz. Ömrünüz uzun, şansınız daim olsun” diye dua ettiler. Bunun üzerine civarda bulunan bütün kavimler, o çocuklara şehzadelere davranır gibi davrandılar. Geri döndükleri zaman her birine bir ad koydular. En büyüğüne Sankur Tegin, ikinciye Kotur Tegin, üçüncüye Tukul Tegin, dördüncüye Or Tegin, beşinciye Buku Tegin adlarını verdiler. Ördükleri olağan üstü olayı tesirinde kalarak onların yüce Tanrı tarafından gönderildiğini düşündüler ve aralarından birini padişah yapmayı kararlaştırdılar. Buku Han, akıl, bilgi, vücut güzelliği bakımından diğerlerinden üstün olduğu gibi bütün kabilelerin dillerini ve yazılarını da biliyordu. Hepsini onu padişah olması konusunda görüş birliğine vardılar ve bunu kutlamak için büyük şenlikler düzenlediler. Buku Han tahta geçince adalet sayfasını açıp zulüm Safalarını kapadı. Malı mülkü ile adamlarının sayısı hızla arttı. Yüce Tanrı ona, bütün dilleri bilen üç karga gönderdi. Bu kargalar önemli olayları yerinde araştırır ona bilgi getirirlerdi. Bir gece Buku evinde uyurken pencereden bir kız hayaleti girip onu uyandırdı. Fakat o korkusundan uyur gibi yaptı. İkinci gece de aynı şey oldu. Vezirinin verdiği akıl üzerine üçüncü gece o kıza birlikte Akdağ adı verilen dağa gidip orada şafak vaktine kadar sohbet ettiler. Bu durum yedi yıl, altı ay, yirmi iki günün her gecesi aynı şekilde devam etti. Son gece veda ederken kız ona, “Doğudan batıya kadar olan bütün yerler senin hükmün altına girecek, işinde ciddi ol ve insanların kıymetini bil” dedi. Bunun üzerine Buku Han askerlerini topladı. Bunlardan üç yüz bin seçme adamını Sonkur Tegin’in komutasında Moğol ve Kırgız tarafına, bir o kadar askerle Tügel Tegin’i de Tibet’e yolladıktan sonra kendi de yanına Üç yüz bin asker alarak Hitay’a (Çin) yöneldi, diğer kardeşini de yerine bıraktı. Hepsini, gittikleri yerlerden amaçlarına ulaşmış olarak çok büyük miktarda ganimetlerle döndüler. Her ülkeden getirdikleri çok sayıda insanla Orhon da denilen yerde Ordu Balıg şehrini kurdular. Doğu tarafı tamamen onların egemenliği altına girdi. Bundan bir süre sonra Buku Han, bir gece rüyasında beyazlar giyinmiş, elinde baston bulunan yaşlı bir adam gördü. Yaşlı adam ona bir çam kozalağı büyüklüğünde yeşim taşı vererek, “Eğer bu taşı koruyabilirsen dünyanın her tarafı senin buyruğun altına girer” dedi. O gece veziri de aynı rüyayı gördü. Ertesi sabah asker toplayıp bu defa da batıda bulunan ülkelere doğru hareket ettiler. Buku Han, Türkistan’a vardığı zaman orada suyu bol, yeşilliklerle örtülü geniş bir düzlüğe rastladı. Çok beğendiği o yerde şimdi Kuz Balıg denilen Balasagun şehrini kurdu. Daha sonra askerlerini çevreye göndererek on iki yıl zarfında orada bulunan bütün ülkeleri fethetti. Başkaldırarak hiçbir devlet bırakmadı. Hayvan organlı insanların bulunduğu yere kadar gittiler. Oradan ötede insanların yaşayabileceği bir yer kalmadığını anlayınca geri döndüler. Dönerken beraberlerinde fethettikleri ülkelerin meliklerini de getirerek Han’a hediye ettiler. Buku Han, onlara yakışır bir biçimde ikram ve iltifatlarda bulundu. Yalnız çok çirkin olduğu için Hint padişahını huzuruna kabul etmedi. Her birine bir miktar vergi yükleyerek onları ülkelerine geri gönderdi. Artık oralarda yapacak bir iş kalmayınca kalkıp eski oturduğu yere döndü. Buku Han ölünceye kadar mutlu bir hayat sürdü. Bk. Cüveyni, a.g.e., s. 102-106.

Cüveyni'nin naklettiği bu Türeyiş Efsanesi, salt türeme hadisesinden başka bir de Uygurların “Acuna buyruk olma” ülküsünü içinde barındıran menkıbevi bir hikâyeyi içermektedir. Efsanenin kahramanı Temir-Buka Yazıtı'nda olduğu gibi Uygurların ünlü Böğü Kağan'ıdır. Gökten ışık inmesi, beyaz elbiseli ihtiyar adam gibi motifler Böğü'nün koruyuculuğunda Uygurlar arasında taraftar bulan Manihaizm dini ile bağlantılı görünmekle beraber, kutsal ağaç ve kuşlarla konuşulması gibi figürlerin eski Türk inancının yansımaları olduğu açıktır. Bununla birlikte Böğü Kağan'ın yaptığı seferler ve kuzey batıdaki karanlık ülkelerde rastladığı garip mahlûklar meselesi akla hemen Oğuz Destanı'nı getirmektedir. Oğuz Kağan da bu bölgelere yaptığı seferde Kıl-barak adındaki köpek başlı bir kavme rastlamıştır. Buradan anlaşılan Uygurların bu efsaneyi oluştururken ellerinde Oğuz Destanı'na benzeyen bir metinleri vardı ve Mani dinini kabul eden Böğü Kağan'ı bu eski destanda Oğuz Kağan'ın yerine oturttarak yeniden yorumladılar⁵⁸.

3. Töles (Kao-che) Efsanesi

Orta Asya Türk topluluklarından olan Töleslerin (Kao-che'ler) türeyişini konu alan efsane, Türk-Moğol kavimlerinde yaygın olarak görülen bir geleneğin bu Türk zümresi arasında da kabul gördüğünü göstermektedir. Töles Türeyiş Efsanesi'nin, Kök Türklerin Kök Börü Efsanesi ile olan çok yakın benzerlikleri, ilk okuyuşta anlaşılacak kadar açıktır. Hemen bütün Türk destanlarının birinci derecedeki unsuru olan kurt süsü, gerek Töles ve gerekse Kök Börü efsanelerinde özellikle ilahileştirilmekte, neslin başlangıcı ve sürekliliği bu ilahi süse bağlanmaktadır⁵⁹.

Çin kaynaklarında “Kao-che'lerin kurttan türeme efsanesi” olarak kaydedilen bu efsane, Kao-che adından dolayı Uygurlara mal edilmek istenmişse de yapılan son çalışmalar bunun bir Töles efsanesi olduğunu göstermektedir. Zira Kao-che ismi

⁵⁸ Türeyiş Efsanesi'nin Oğuz kağan destanı ile benzerliği hakkında bk. Ögel, *a.g.e.*, s. 87-88.

⁵⁹ Sepetçioğlu, *a.g.e.*, s.129.

Uygurların da dahil oldukları Töles gruplarının genelini ifade etmek için kullanılmaktadır.⁶⁰

Tölesler hakkında Çin kaynaklarında oldukça detaylı bilgiler içeren bir monografya bulunmaktadır. Bahaaddin Ögel tarafından Türkçe olarak neşredilen Çin kaynaklarındaki Töles kayıtlarına göre Kao-che'ler Orhun Nehri'nden başlayıp, Güney Rusya'da Volga Nehri'ne kadar uzanan, büyük bir kavimler topluluğudur. Bu topluluktan daha sonra MS 552 senesinde Kök Türk Devleti meydana gelecektir. Çinliler bu önemli Türk zümresine "T'ieh-le" adını vermişler ve bu isim Çince'den bozularak "Töles" şeklinde söylenmeye başlamıştır.⁶¹ Prof. W. Eberhard Çin kaynaklarında Töleslerin yaklaşık 50 kabilesinin ismini saymaktadır.⁶²

Konunun uzmanlarından Ahmet Taşağıl ise V. yüzyıldan sonra kuzeyde yaşayan Türk boylarının adlarının artık Töles boyları ile birlikte geçtiğini ve bu yüzyılın başında Tabgaçlarla birleşerek, Juan-juanlara hücum eden Kao-che'lere "Ting-ling" adının verildiğini söylemektedir. Tabgaç (Toba) devri kaynaklarında kuzeyde yaşayan Türk kavimlerinin adlarının artık Kao-che-Ting-ling şekliyle birleşik yazılmaya başlanmıştır. Bu da bize Ting-ling-Kao-ch'e-Töles devamlılığını ve bağlantısını göstermektedir⁶³. Taşağıl'ın bu açıklaması Ögel'in Kao-che'lerin türeyiş efsanesini Toba çağı kaynaklarında aramamız gerektiği konusundaki fikrine de uygun düşmektedir⁶⁴.

⁶⁰ Çin kaynaklarında geçen Kao-che isminin genellikle Uygur adı ile bir tutulması efsanenin Uygurlara ait olduğu fikrini uyandırır da bu adın sadece Uygurları ifade etmediği, Uygurların da bir parçası oldukları Töles gruplarının genelini ifade ettiği anlaşılmıştır. Töleslerin Çin kaynaklarında Ting-ling ve Kao-che olarak adlandırıldıkları görülmektedir. Sui-Shu isimli Çin kaynağında Kao-che'lerin elli kabilesinin adı zikredilmiş ve kaynakların ifadesine göre kurttan türemişlerdir. Bk. Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 275-276.

⁶¹ Ögel'in yayınına göre Wei-shu 91 ve Pei-shihi 98 Kao-ch'e'ler hakkında şu malumatı vermektedir: "Kao-ch'e'ler eski kırmızı Ti'lerin neslinden, geri kalan kısımlarındandırlar. Onların ilk adları 'Ti-li' idi. Kuzey bölgelerde iken adları 'Ch'ih-lo' idi. Bütün Çinliler onları Kao-ch'e veya Ting-ling sayarlar. Onlar Hsiung-nu'larla aşağı yukarı aynıdırlar. Fakat zamanla küçük farklar meydana geldi. Onların atası Hiung-nuların yeğeni idi". Çin kaynaklarında Töleslerle ilgili kayıtlar için bk. Bahaaddin Ögel, "İlk Töles Boyları (Ugur, Ting-ling ve Kao-ch'e'ler)" *Bellekten*, C. XII, sayı: 48, Ekim 1948, s. 795-833.

⁶² W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s.152-212

⁶³ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 11.

⁶⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 16-17.

Çin kaynaklarında Kao-che'lerin türeyiş efsanesi olarak anlatılan efsanenin sadece Uygurlara mal edilmesinin mümkün olmayacağı açıktır. Töles veya Kao-che genel adı altında zikredilen yaklaşık 50 Türk kabilesinin ortak mirası olan bu türeyiş efsanesinin ana motifi, Türk mitolojisinin ana motiflerinden olan “böcü” yani kurttur. Ancak buradaki kurt efsanesi biraz daha değişik tiptedir. Diğer Kök Türk efsanelerinde görülen dişi kurt Töles Efsanesi'nde erkek kurt olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Uygur harfleriyle yazılmış Oğuz Destanı'ndaki kurt da erkektir⁶⁵.

Yukarıda haklarında kısaca bilgi verdiğimiz Töles boylarının Çin kaynaklarından tespit edilen türeyiş efsaneleri genel hatlarıyla şu şekilde cereyan etmektedir:

Anlatılana göre Kao-che'lerin hükümdarının son derece güzel ve akıllı iki kızı bulunmaktadır. Kızlar evlilik çağına geldikleri zaman babaları onların ancak Tanrı'ya layık eşler olabileceğini düşünerek bir karar alır. Kızlarını alarak bir tepenin başına bırakır ve Tanrı'nın gelip onlarla evlenmesi için beklemeye koyulur. Aradan hayli zaman geçtikten sonra tepenin etrafında ihtiyar bir erkek kurt görünür. Kız kardeşlerden küçük olanı tepenin etrafında peydah olan kurdun Tanrı'nın kendisi olabileceğini ve onunla evlenmeleri gerektiğini söyler. Ablasının ikazlarına kulak vermeyen küçük kız kardeş tepeden iner ve kurtla evlenir. İşte hükümdarın kızının kurtla birleşmesinden doğan çocuklar daha sonra Kao-che'ler olarak anılmıştır⁶⁶.

Sepetçioğlu, Töles Efsanesi'nin büyük destanın başlangıç kısmına benzediği kanaatindedir. Ona göre Kök Türklerin Kök Böcü Efsanesi gibi Töles Efsanesi de ilk büyük Türk destanı olan Yaradılış Destanı'nın etkisi altında gelişip meydana

⁶⁵ Ögel, *a.g.e.*, s. 18.

⁶⁶ “Kao-che'lerin hükümdarının çok akıllı iki kızı varmış. Bu kızlar o kadar akıllı ve o kadar iyi imişler ki, babaları şöyle bir karara varmak zorunda kalmış. Hükümdar demiş ki; ‘Ben bu kızları, nasıl insanlarla evlendirebilirim! Bunlar o kadar iyi ki, bu kızlar ancak Tanrı ile evlenebilirler!’ bunu diyen hükümdar, kızlarını alarak götürmüş ve bir tepenin başına koymuş. Burada kızları, Tanrı ile evlensinler diye beklemiş. Kızlar bu tepede Tanrıyı beklemeye durmuşlar. Aradan epey zaman geçmiş. Ama ne tanrı gelmiş ve ne de onlarla evlenmiş. Kızlar böyle bekleşe dururken, tepenin etrafında, ihtiyar bir erkek kurt görünmüş. Kurt, tepenin etrafında dolaşmaya başlamış ve bir türlü de, orasını bırakıp gitmemiş. (Küçük) kız kurdun bu durumunu görünce şüphelenmiş ve kardeşine: “İşte bu kurt Tanrıyı ta kendisidir. Ben inip, onunla evleneceğim” demiş. Kardeşi, gitme diye ısrar etmiş ama kız dinlememiş. Tepeden inerek kurtla evlenmiş ve bu suretle Kao-che halkı, bu hükümdarın kızı ile kurttan türemiş”. Bk. Ögel, *a.g.e.*, s. 17-18; Ali Öztürk, *a.g.e.*, s. 258; Sepetçioğlu, *a.g.e.*, s. 130.

getirilmiş daha dar bir çevrenin küçük çaptaki yaradılış efsanesidir⁶⁷. Ögel de Töles Efsanesi ve Kök Börü Efsanesi benzerliğine dikkat çekerek kızların bırakıldığı tepenin Kök Börü Efsanesi'nde anlatılan “Kutsal Dağ” motifi ile alakalı olabileceğini, kızlardan birinin tepeden inerek kurtla evlenmesi hadisesinin de “kutsal dağdan inilmesi” olayının bir tezahürü olduğu fikrini ortaya atmaktadır⁶⁸. Netice itibariyle Töles Efsanesi, Türk ve Moğol kabileleri arasında sıkça görülen, soyunu ilahi bir varlığa dayandırma eğiliminin sözlü olarak yaşatıldığı ve gelecek kuşaklara devredildiği bir başka Türk efsanesi olarak karşımızda durmaktadır.

4. Alankoa Efsanesi

Orta Asya coğrafyasında göçebe hayatı yaşayan Moğol toplumlarının içtimai yapısı ele alındığında, bu toplulukların Cengiz Han dönemine kadar birlik beraberlik duygusundan uzak oldukları ve küçük aşiretler halinde bozkıra yayılmış bir halde buldukları görülmektedir. Herhangi bir aşiretin bir diğerine sayıca üstün gelmesine engel olan bu coğrafyada, kabilelerin içinde barındırdığı insan potansiyeli iklimsel şartlar dolayısıyla çok fazla ivme kazanamamış, bu durum kabileler arası hiyerarşide kesin çizgilerle belirlenmiş bir tabakalaşmanın da önüne geçmiştir. Ancak Cengiz Han'ın riyasetinde büyük bir imparatorluğun mümessili olacak olan Moğollarda siyasi erk, tek bir soyun kontrolüne bırakılmak istenecek bu da kendi içinde bir bozkır aristokrasisinin oluşum sürecini başlatacaktır. Alankoa Efsanesi Moğollar arasındaki meşruiyet meselesini kesin olarak çözüme kavuşturan mitolojik bir türeyiş efsanesi olarak karşımızda durmaktadır.

Alankoa Efsanesi, benzeri türeyiş efsanelerinde olduğu gibi bir soya kutsiyet katmak ve hükümdar erkini tek bir ailenin inhisarına terk etmek gayesi ile oluşturulmuş mitolojik bir türeyiş efsanesidir. Bozkırın zorlu coğrafyasına hükmetmek isteyen Moğol fatihleri kendilerini güçlü bir geleneğe dayandırma

⁶⁷ Sepetçioğlu, *a.g.e.*, s. 129.

⁶⁸ Ögel, *a.g.e.*, s. 18.

ihtiyacı duymuş ve şecerelerini kutsayan tanrısal figürleri sözlü tarih anlayışlarına yansıtmışlardır. Yazılı kurallardan çok sözlü geleneklerin hüküm sürdüğü bu bölgelerde gücün bittiği yerde geleneğin devreye girdiği göz ardı edilemez bir gerçektir. Nitekim Cengiz Han, ölümüne yakın “casag” (yasa) adını verdiği kuralları kayıt altına alarak kendinden sonra başa geçecek Moğol hanlarını ve toprak paylaşımı konularını muayyen bir kurala bağlamak istemiştir⁶⁹.

Birçok Moğol boyunun atası sayılan Alankoa, Moğol türeyiş efsanelerinin merkezindeki isim olması yanında, kendi nesline kutsiyet kazandıran ve evlatlarının hâkimiyetini meşru kılan tanrısal kudretin bu kabileler arasında tezahürü sayılmaktadır. Alankoa, hem sözlü tarih geleneği çerçevesinde efsane ve destanlara konu edilmiş, hem de Moğollardan kalan ilk yazılı belgelerde Moğol hanlarının kutsal ana saydıkları ve şecerelerini dayandırdıkları Moğol hükümdar silsilesinin en başındaki isim olmuştur. Moğolların Gizli Tarihi’nde *Alan-ho’a*⁷⁰, Camiü’t-Tevârih’te *Alan-koa*⁷¹, Şecere-i Türk’te *Alan Koa*⁷², Han-name’de *Alan-kowa*⁷³ ve Altan Topçı’de *Alung Gooa*⁷⁴ olarak geçen bu kutsal ana, şecerelerde Moğolların büyük hanı Cengiz Han’ın atası olarak gösterilmektedir.

Alankoa Efsanesi’nin Türk-Moğol tarihin temel kaynaklarında tespit edilebilen başlıca 5 varyantı bulunmaktadır. Bunlar;

1. Moğolların Gizli Tarihi’ndeki kayıt,
2. Camiü’t-Tevârih’teki kayıt
3. Şecere-i Türk’teki kayıt,

⁶⁹ Bu olay bizzat Cengiz Han’ın azından nakledildiğine göre şöyle gerçekleşmiştir; “*Bundan sonra Cengiz Han: ‘Bütün ulusun içerisindeki hırsızları cezalandır, yalanı ortadan kaldır, ölüm cezasına layık olanları öldürt, para cezasına müstahak olanlardan para cezası al! Diyerek Şigikutuku’yu yüksek mahkeme reisliğine tayin etti ve sözüne devamla: ‘Halkın taksimi meselesi ve mahkeme kararları Koko depter (Mavi defter)e yazılıp raptedilsin. Şigikutuku’nun, benimle istişare sonunda ak kâğıt üzerine mavi yazı ile yazarak tespit ettiği esaslar, nesilden nesile intikal etsin ve onu kimse değiştirmesin, değiştirmeye kalkışınlar cezalandırılınsın!’* dedi. Bk. *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 136.

⁷⁰ *MGT*, s. 7-8.

⁷¹ Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t-tawarikh: Compendium of Chronicles*, C. I. Çev. W.M. Thackston, Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations 1998, s. 79.

⁷² Zuhâl Ölmez, *Şecere-i Türk’e Göre Moğol Boyları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 2003, s.76–77.

⁷³ O. Şaik Gökyay, “Han-Name”, *Necati Lugal Armağanı*, TTK Yayınları, Ankara 1968, s. 315.

⁷⁴ *Altan Topçı (Moğol Tarihi)*, Çev. Tuncer Gülensoy, Kültür Ajans Yayınları, Ankara 2008. s. 27–28.

4. Altan Topçi'deki kayıt,
5. Han-nâme'deki kayıttır.

Moğolların Gizli Tarihi'ndeki kayıt:

Moğolların Gizli Tarihi olarak da bilinen “Yüan-Ch'ao Pi-shi” Moğollardan elimize ulaşabilen en eski yazılı belge konumdadır. Kim tarafından yazıldığı bilinmemekle beraber 1240 yılında tamamlandığı ve Ögeday Han'a takdim edildiği eserin içeriğinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Menkıbe tarzında kaleme alınmış olan bu eserde Moğol hanlarının efsanevi türeyiş hadisesi olan Alankoa'nın ilginç öyküsü anlatılmaktadır⁷⁵. Eserde anlatılanlar, Alankoa hakkında elde mevcut olan en eski bilgileri içermektedir. Moğol hanlarını kutsal bir soya bağlayan Alankoa Efsanesi adı geçen eserde anlatılana göre şu şekilde cereyan etmiştir:

“Dobun-Mergan”ın ölümünden sonra karısı Alankoa üç erkek evlat daha dünyaya getirir. Dobun-Mergan'dan olan diğer çocukları “Belgunotai” ve “Bugunotai” bu olup bitene bir anlam veremez ve anneleri hakkında şüpheye düşerler. Bunun üzerine Alankoa beş oğlunu yanına çağırıp onlara bir ziyafet verir. Ziyafet esnasında her birine birer ok verir ve kırmalarını ister. Çocuklar oku kolayca kırarlar. Alankoa bunun üzerine beş tane oku bir demet halinde onlara verir ve kırmalarını ister. Çocukları okları kırmayı denerler fakat başaramazlar. Daha sonra Belgunotai ve Bugunotai'a dönen Alankoa onlara kendisi hakkında şüpheye kapılmakta haklı olduklarını ancak babalarının ölümü ardından her gece bacadan sızan ilahi bir ışık vasıtasıyla çadırına gelen sarışın bir adamın karnını okşaması ve ışığının vücudundan geçmesi sonucu gebe kaldığını, adamın daha sonra sarı bir köpek⁷⁶ gibi sürünerek kaybolup gittiğini söyler. Bu anlattıkları ardından onların Tanrı'nın çocukları olduğunu söyleyen Alankoa, diğer iki oğluna kardeşlerini sıradan insanlarla karıştırmamalarını ve onların ilerde tüm insanların hanı olduklarında

⁷⁵ *MGT*'deki Alankoa Efsanesi için bk. *MGT*, s. 7-8.

⁷⁶ XVII. Yüzyıl tarihçisi İmamî'nin Han-name adlı eserinde Alankoa hakkındaki menkıbede Alankoa'nın çadırına giren ay ışığı kadının gözlerine kurt ve arslan gibi görünmüştü. Bu durum Moğolların Gizli Tarihi'nin yazıldığı XIII. yüzyılda ve Proto-Moğollarda yaygın olarak görülen köpek ve köpek-ata inancı ile alakalı olmalıdır. Han-name ise daha çok Özbek-Türk bölgesinde yazıldığından kurt ve arslan (böri ve pars) kutsiyet kazanmıştır. Bk. O. Şaik Gökyay, *a.g.e.*, s. 315; Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 43.

gerçeğin anlaşılacağını söyler. Son olarak çocuklarına bir arada olduklarında bu beş ok gibi kuvvetli olacaklarını, aksi takdirde tek bir ok gibi kolaylıkla kırılıp gidecekleri nasihatini verir ve bir müddet sonra vefat eder⁷⁷.

Bu menkıbeden anlaşılacağı üzere Alankoa'nın bacadan sızan ilahi ışık vasıtasıyla dünyaya gelen çocukları ve onların nesli kutlu sayılmış, ileride Moğollara hanlık edecekleri ön görülmüştür. Alankoa'nın ışıktan doğan çocuklarından Bodonçar'ın nesli bundan böyle Moğol hanlarının türediği nesil olarak tarihi belgelerde sık sık dile getirilecektir. MGT'ye göre Alankoa'dan türeyen Moğol hanlarının efsanevi şecereleri şu şekildedir:

- Alankoa'nın ilahi ışıktan olma oğlu Bodonçar,
- Bodonçar'ın oğlu Habiçi-ba'atur,
- Habiçi-ba'atur'un oğlu Menen-tudun,
- Menen-tudun'un oğlu Haçi-külük,
- Haçi-külük'ün oğlu Haidu,
- Haidu'nun oğlu Baişinghor-doşin,
- Baişinghor-doşin'in oğlu Tumbinai-seçen,
- Tumbinai-seçen'in oğlu Habul-hahan,

⁷⁷ “Dobun-mergan'ın ölümünden sonra, eşi Alan-ho'a'nın, kocasız olduğu halde üç oğlu oldu. Bunların isimleri Buhu-hadagi, Buhatu-salci ve Bodonçar-munghah idi. Bundan evvel Dobun-mergan'dan olan Belgunotai ve Bugunotai isimli çocuklar ise, anneleri Alan-ho'a hakkında dedikodu yaparak: ‘Bizim annemiz, kocası ve erkek akraba kardeşleri olmadığı halde, üç erkek çocuğu doğurdu. Evde yegane erkek, şu Ma'alih baiya'utlardan olan kimsedir (Babalarını evlatlığı). Bu üç çocuk ondan olsa gerektir’ dediler. Bu dedikoduları anneleri Alan-ho'a duydu.(Anneleri Alan-ho'a) bir ilkbahar günü, kıştan kalmış bir koyunu pişirerek Bugunotai, Belgunotai, Buhu-hadagi, Buhatu-salci ve Bodonçar-munghah isimli beş oğluna ziyafet çekti. (Ziyafet esnasında) onlara birer ok vererek kırmalarını söyledi. Onlar (teker teker) bu okları müşkilatsız kırıp attılar. Sonra, (başka) beş oku bir demet halinde bağlayarak hepsini birden kırmalarını söyledi. Beş çocuk birbiri ardından, bir araya bağlanmış beş oku sıra ile ellerine alıp denediler, lakin kıramadılar. Bunun üzerine anaları Alan-ho'a (Dobun-mergan'dan olan çocuklarına) şunları söyledi: ‘Oğlum Belgunotai ve Bugunotai! Siz, bu üç çocuk hakkında ananızdan şüphe ederek aleyhimde dedikodu yaptınız. Şüphenede haklısınız: Fakat her gece sarışın bir adam, evin (çadırın) bacasından (damdaki açıklıktan) sızan ışık vasıtasıyla girerek karnımı okşuyor ve onun nuru vücudumdan geçiyordu. Çıkarken de, güneş (veya) ayın nurları üzerinden sarı bir köpek gibi sürünerek çıkıyordu. Siz nasıl böyle düşünmeden konuşuyorsunuz? Bu (hadise) üzerinde fikir yürütülürse, onların tanrı oğlu oldukları meydana çıkar. (Kardeşlerinizi) karabaşlı (adi) insanlarla mukayese ederek nasıl öyle konuşabiliyorsunuz? Onlar bütün insanların Hanı oldukları zaman, adi halk (hakikati) anlayacaktır”. Bundan sonra Alan-ho'a beş oğluna nasihat ederek: ‘Beş oğlum! Sizler benim bir tek vücudumdan dünyaya geldiniz. Eğer ayrı ayrı hareket ederseniz, deminki beş ok (misali) gibi herkes tarafından kolayca kırılırsınız. Fakat bir araya bağlanmış beş ok gibi toplu bulunursanız, size kim kolaylıkla zarar getirebilir?’ dedi. Bir müddet sonra Alan-ho'a öldü.” MGT, s. 7-8.

- Habul-hahan'ın oğlu Bartan-ba'atur,
- Bartan-ba'atur'un oğlu Yesugai-ba'atur,
- Yesugai-ba'atur'un oğlu Cengiz Han.

Camiü't-Tevârih'teki kayıt:

Alankoa Efsanesi'nin kayıtlı bulunduğu bir diğer önemli eser Reşidüddin'in "Camiü't-Tevârih" adlı eseridir⁷⁸. Cengiz Han soyunun İran'daki uzantısı olan İlhanlı Moğollarının hükümdarı Gazan Han'ın (1265-1282) Reşidüddin'e halkın okuyabileceği bir Moğol tarihi yazmasını emrettiği ve onun bu eseri kaleme alırken devlet hazinesinde saklı mukaddes bir el yazmasından faydalandığı söylenmektedir. Barthold, Reşidüddin'in eserini kaleme alırken faydalandığı bu eserin MGT'nin sonradan kaybolan orijinal nüshası olabileceği kanaatindedir⁷⁹. Zira burada anlatılan efsanenin çıkış noktası MGT gibi görünmektedir. Reşidüddin'in anlattıklarına göre Alankoa ortaya çıkana kadar Moğollar arasında hiçbir ayırım yapılmamakta ve hepsine birden Dürülgün⁸⁰ adı verilmekteydi. Ancak Alankoa'nın başına gelen ilginç olayla birlikte dünyaya gelen çocukları ve onlardan türeyenler Nirun adı ile anılacak ve Moğol hanlarının kutlu ataları sayılacaklardır. Reşidüddin'in Alankoa'ya dair anlattıkları genel itibariyle şu şekildedir:

Moğol kabileleri iki kola ayrılmaktadır. Bunlar "Dürülgün" Moğolları ve "Nirun" Moğollarıdır. Dürülgünler, Alankoa ortaya çıkana kadar olan ve Ergenekun'da Nöküz ve Kıyan'dan türeyen Moğolları ifade etmektedir. Nirunlar ise Moğol kabileleri arasında çok iyi bilinen bir hadiseye göre Alankoa'nın kocası Dobun-Bayan (MGT'de Dobun Mergan) öldükten sonra bir ışık vasıtasıyla doğan üç oğlunun neslinden gelmektedir. Nirun kelime olarak "saf nesil" anlamındadır.

⁷⁸ Camiü't-Tevârih'teki Alankoa Efsanesi için bk. Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles*, C. I. Çev. W.M. Thackston, Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations 1998, s. 79.

⁷⁹ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, TTK Basımevi, Ankara 1990, s. 46-47.

⁸⁰ Ergenekun Efsanesi'nin Moğollara uyarlanmış varyantında, Dürülgün'i şahıs adı olarak da görmek mümkündür. Burada, "Kıyat Han otuz yıl hanlık yaptıktan sonra ölür ve yerine oğlu Dürülgün geçer. O da yirmi yıl hüküm sürdüktan sonra vefat etmiştir" deniyor. Bk. Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 410; Saadettin Gömeç, "Türklerin ve Moğolların Tarihi İki Boyu" *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* (ayrı basım), S. 42, Ankara 2007, s. 2-3.

Reşidüddin, Nirunların da üç kısma ayrıldığını belirtmektedir. İlk kısım Nirunlar Alankoa'dan türeyen ve onun altıncı kuşaktan torunu Kabul Han (MGT'de Habul-hahan)'ın soyundan gelenlerdir. Kabul Han'ın erkek kardeşleri ve onun erkek çocukları da Nirun olarak kabul edilir. İkinci kısım; Alankoa'dan türeyen ve onun altıncı kuşak torunu olan Kabul Han'ın soyundan geldikleri halde Kıyat olarak anılanlardır. Üçüncü kısım ise Alankoa'nın torunu Kabul Han'ın soyundan türeyen ve Kıyatlara dâhil olan ancak Borçiginler olarak bilinen kısımdır.⁸¹ Nirunların bu üçüncü sınıfının diğer Nirunlardan ayrı tutuldukları ve daha müstesna bir yere oturtuldukları görülmektedir. Zira Cengiz Han ve babası Yesügey Bahadır bu kola mensup bulunmaktadır. Böylelikle Nirunlar arasında da bir hiyerarşik düzenlemeye gidilmiş ve Cengiz Han'ın soyu diğerlerinden kutlu addedilmiştir.

Şecere-i Türk'teki kayıt:

Reşidüddin'in Alankoa'ya dair naklettiği bilgiler Özbek Hanı Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın (1603-1664) “Şecere-i Türk” adlı eserinde bir kez daha tekrarlanmaktadır⁸². Ebu'l-gazi, Moğollar hakkında bilgi verdiği bir sırada Cengiz Han ve soyuna açıklık getirerek bunların diğer Moğol boylarından müstesna bir yere sahip olduklarını vurgulamaktadır. Bu eserdeki kayıt ana hatlarıyla şu şekildedir:

⁸¹ “Şimdi Dobun Bayan ve Alankoa'nın geçmişi hakkında anlatılan bazı hikayeler gelecek. Moğol boyları iki gruba ayrılmaktadır. Dürliğin Moğolları ve Nirun Moğolları. Dürliğinler Moğolların genelini ifade ederken Nirunlar Moğollar arasında iyi bilinen bir hikayeye göre Alankoa'nın neslinden türeyen bir soy olarak ortaya çıkmışlardır. Bunların ilk kısmı Dürliğin Moğollarıdır. Dürliğinler Alankoa ve Dobun Bayan ortaya çıkmadan önce Ergenekun'da Kıyan ve Nöküz'ün neslinden türeyen ve çok sayıda şubeye ve kabileye ayrılan kolu teşkil etmekteydi. İkinci kısım ise Nirun Moğolları olarak adlandırılmaktadır. Onlar Alankoa'nın kocası Dobun Bayan'ın ölümü ardından türeyen boylardır. Alankoa Dürliğin Moğollarının Korulas boyuna mensuptu. Moğollara göre O kocası öldükten sonra ışıktan gebe kalarak üç erkek çocuk daha dünyaya getirdi. Bu çocuklardan türeyen boylar daha sonra Nirunlar olarak anıldılar. Nirun'un anlamı saf nesil ve ışıktan türeyen saf soydur. Alankoa'dan türeyen boylar üç kısma ayrılmaktadır. Bunlardan ilki Alankoa'nın altıncı kuşaktan torunu Kabul Han'dır. Onun oğulları, torunları ve ailesi ayrılık gözetmeksizin Nirun olarak kabul edilir. Yine Kabul Han'ın erkek kardeşleri ve onların aileleri Nirun olarak adlandırılır. İkinci kısım Nirun olarak kabul edilmesine rağmen Kıyat olarak adlandırılan boyudur ve onlar Alankoa'nın altıncı kuşaktan torunu olan Kabul Han'dan türemişlerdir. Üçüncü kısım ise Nirun ve Kıyatlara mensup olmalarına ve Alankoa'nın altıncı kuşaktan torunu olan Kabul Han'a dayanmalarına rağmen Kıyat Borçigin olarak adlandırılan boydur. Onlar Kabul Han'ın torunu ve Cengiz Han'ın babası olan Yesügey Bahadır'ın neslidir.” Bk. Rashiduddin, *a.g.e.*, s. 79.

⁸² Şecere-i Türk'teki Alankoa Efsanesi için bk. Zuhâl Ölmez, *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 2003, s.76-77.

Ergenekun'da türeyen “İl Han”ın oğlu “Kıyan” ve kardeşinin oğlu “Nöküz”ün nesli çok oldu. Kıyan’ın çocuklarına “Kıyat” adı verildi. Nöküz’ün nesli ise “Dürligin” olarak anıldılar. Zamanla her topluluk kendi adı ile anıldılar. Kıyan neslinden ve “Korulas” soyundan Alankoa adında bir kadın kutsal ışık vasıtasıyla gebe kalarak üç erkek çocuk doğurdu. Moğollar bu çocuklar ışıktan olduklarından onlara “temiz soylu” anlamına gelen “Nirun” adını verdiler. Cengiz Han’ın üçüncü atası Kabul Han’ın altı oğlu vardı. Hepsini yiğit ve cesur olan bu çocuklara “Kıyatlar” denilmekteydi. Bunların en büyüğü Bartan Han’dı. Onun oğlu ise Cengiz Han’ın babası Yesügey Bahadır’dır⁸³.

Ebu'l-gazi'nin naklettiği bu hikâyeye göre Moğollar arasındaki hiyerarşik yapıyı etkileyen iki kırılma noktası tespit edebiliriz.

1. İl Han’ın oğlu Kıyan’ın Ergenekun’da türeyen nesli: ki bu nesil Kıyat olarak isimlendirilmiş olup Ergenekun’da türeyen diğer bir soy olan İlhan’ın kardeş çocuğu Nöküz’ün nesli olan Dürliginlerden üstün kılınmışlardır.

2. Kıyan neslinden Alankoa’nın ışıktan olan çocuklarının nesli: bu nesil Kıyatlar arasında daha soylu ve üstün kabul edilmektedir.

Altan Topçî’deki kayıt:

Moğol hanlarının mitolojik türeyişini konu alan Alankoa Efsanesi hakkında bir başka başvuru kaynağı “Altan Topçî” adıyla bilinen anonim Moğol tarih kitabıdır⁸⁴. Eserin Alankoa’ya ait hikâyeyi ve daha birçok şeyi MGT’den istifade ederek naklettiği bilinmektedir. Zira bu iki eser üzerine karşılaştırmalı bir neşir yapan Rus

⁸³ “İl Han’ın oğlu Kıyan ve erkek kardeşinin oğlu Nöküz bu ikisi Ergenekon dağının içine girdikten sonra çok çocukları oldu. Kıyan çocuklarına Kıyat dediler. Nöküz’ün çocuklarına Dürlükün dediler. Zamanla her topluluk bir halkın adını aldı. Kıyat adı da Dürlükün adı da yok oldu. Kıyan neslinden Korulas soyundan Alan Koa adında bir kadın üç tane erkek çocuk doğurdu. Tanrı izin verirse bu sözleri burada söylemeyi de uygun gördük. O üç oğlun nesli çok oldu. Onlara ‘Nirun’ dediler, anlamı ‘temiz soylu’dur. Türkçesi ‘temiz tohum demektir’ Moğolların inancına göre, o üç oğlan ışıktan olduğu için onlara bu ad konulmuştur. Cengiz Han’ın üçüncü atası Kabul Han’ın altı oğlu vardı. Hepsini yiğit, cesur ve çevikti. Halk bu gençlere ‘Kıyatlar’ dedi. Kabul Han’ın çocuklarının büyüğü Bartan Han’dı, onun oğlu ise, Cengiz Han’ın babası Yesügey Bahadır’dı.”Bk. Ölmez, *a.g.e.*, s. 76–77.

⁸⁴ Altan Topçî’deki Alankoa Efsanesi için bk. *Altan Topçî (Moğol Tarihi)*, Çev. Tuncer Gülensoy, Kültür Ajans Yayınları, Ankara 2008, s. 27-28.

filologu Kozin, yüzde 83 oranında bir benzerlik tespit etmiştir⁸⁵. Ancak şunu belirtmek gerekir ki bu benzerlik eserin birebir kopya edilmesinden ziyade tarihi olayların akışında göze çarpan benzerliklerden ileri gelmektedir. Zira Altan Topçı MGT'den 400 sene sonra yazılmış olup, o dönemde Moğolların Budizm'e meyletmeleri nedeniyle oldukça mistik bir dille kaleme alınmıştır. Bununla birlikte her iki eserin de başkahramanı olan Cengiz Han'ın kutlu şeceresi bu eserde de sıralanmakta ve Alankoa Efsanesi bir kez daha dile getirilmektedir. Altan Topçı'deki Alankoa Efsane şu şekilde nakledilmektedir:

“Dobu Mergen”in eşi “Alung Gooa”nın “Bukuci Salci” ve “Buku Katagis” adında iki oğlu bulunmaktaydı. Bunlar “Salcigut” ve “Katagid” obalarının atasıydılar. Ancak “Alung Gooa” kocası “Dobu Mergen” öldükten sonra “Begter”, “Belgetei” ve “Bodonçar” adlarında üç oğlan daha doğurdu. “Buku Katagi” ve “Bukuci Salci” kardeşlerinin babasız doğmasına anlam veremediler ve aralarında tartıştılar. Bunu haber alan Alung Gooa beş oğlunu yanına çağırıp onlara birer ok verdi ve kırmalarını istedi. Çocuklar okları kolaylıkla kırdılar. Daha sonra beş tane oku bir demet halinde onlara verip kırmalarını istedi. Çocuklar okları kıramayınca onlara dönerek bu beş ok gibi bir arada kalmaları nasihatini verdi. Sonrada başına gelen ilginç hadiseyi anlattı. Anlattığına göre gece karanlıkta sarı ışıklı bir erkek çocuk peydah olmuş ve ışık halinde Alung Gooa'nın çadırına girerek elleriyle onun karnını ovalamış, daha sonra da sarı bir “Kalcin köpeği”⁸⁶ halinde sürünerek çadırdan çıkıp gitmişti. Alung Gooa, bu çocukların ilahi ışık vasıtasıyla karnına indiğini ve onlar için iyi bir gelecek dilediğini söyleyerek sözlerine son verir⁸⁷.

⁸⁵ MGT, s. XII.

⁸⁶ Eserde “sira kalcin nogai” olarak geçen bu tabirin bir köpek cinsi olduğu sanılmaktadır.

⁸⁷ Dobu Mergen'in eşi Alung Gooa idi. O iki oğlan doğurdu. Bukuci Salci(den) Salcigut obası meydana geldi. Buku Katagis(den) Katagid obası meydana geldi. Dobu Mergen öldü. (O) öldükten sonra, Alung Gooa erkeksiz olarak Begter, Belgetei ve Bodonçar adlarında üç oğlan doğurdu. Buku Katagi (ve) Bukuci Salci, ikisi, kendi aralarında “Bizim yanımızda erkek yok. Bu üç çocuk kimden?” (diye konuştular). Anneleri Alung Gooa, onların birbirlerine söylediklerinden haberdar olup: “Siz, benim iki oğlum; benim hakkımda şüpheye düşmekte haklısınız” dedi. (Alung Gooa) iki oğlundan her birine birer ok verdi. Onlar okları ortalarından kırdılar. Sonra onlara beşer ok verdi. Onlar okları kıramadılar. Alung Gooa: “Siz beşiniz bir arada bunun gibi daha kuvvetli olursunuz. Gece karanlığında sarı ışıklı (bir) erkek çocuk meydana geldi. (Bu erkek çocuk) parlak (bir) ışık (halinde) benim çadırıma girdi. O (çocuk) benim karnımı (elleriyle) ovaladığı zaman sarı “Kalcin” köpeği oldu (ve) dışarı çıktı; dili (ve) dudaklarıyla yalanıyordu; bilhassa kapıya doğru (giderken). (Eğer siz) bununla hüküm vereceksiniz, Tanrı'dan bu çocuklara kader dilerim.” dedi. (O zaman) büyük (ve) küçük beş kardeş mülklerinden kendilerine ait olan hisselerini aldılar. bk. Altan Topçı, s. 27–28

Bu hikâyenin ardından Altan Topçi'de Cengiz Han'a kadar giden bir şecere verilmektedir. Altan Topçi'nin verdiği Moğol hanlarına ait şecere şu şekildedir;

- Alung Gooa'nın ışıktan dünyaya gelen oğlu Bodonçar,
- Bodonçar'ın oğlu Kabiçi Külüg,
- Kabiçi Külüg'ün oğlu Bikir Bagatur,
- Bikir Bagatur'un oğlu Maka Töten,
- Maka Töten'in oğlu Bayisangkor Dogsin,
- Bayisangkor Dogsin'in oğlu Tumbanai Seçin,
- Tumbanai Seçin'in oğlu Kabul Kağan,
- Kabul Kağan'ın oğlu Bartam Bagatur,
- Bartam Bagatur'un oğlu Yisügei,
- Yisügei'nin oğlu Cengiz Han.

Altan Topçi'de Moğol hanlarının şecerelerine dair verilen isimlere bakılacak olursa MGT'deki isimlerle aynı oldukları açık bir şekilde görülmektedir.

Han-nâme'deki kayıt:

İmamî (1645-1680) tarafından Astarhan Hanı Abdülaziz Han'a sunulmak üzere yazılmış "Han-nâme" adlı eser, Alankoa Efsanesi'nin bir diğer varyantını içermektedir⁸⁸. Eserinde Alankoa'ya dair iki rivayet nakleden İmamî'nin verdiği ilk rivayet diğer kaynaklardan farklı ve oldukça şüphelidir. Zira bu eser üzerine bir değerlendirme yapan Bahaeddin Ögel, Şeh-nâme formatında bir Türk hanları tarihi yazmak isteyen İmamî'nin İran mitolojisinden oldukça etkilendiği görüşündedir. İmamî, Alankoa hakkındaki hikâyeyi Tarih-i Güzide'den alarak içine Türk folklorundan öğeler serpiştirmiş ve aslen Moğolca olan isimleri Türkçeleştirmiştir⁸⁹. Han-nâme'de nakledilen ikinci rivayet ilkin nazaran diğer kaynaklarda anlatılan Alankoa Efsanesi' ile uyuşmaktadır. Bu rivayete göre:

⁸⁸ Han-nâme'de geçen Alankoa Efsanesi için bk. O. Şaik Gökyay, "Han-Name", *Necati Lugal Armağanı*, TTK Yayınları, Ankara 1968, s. 315.

⁸⁹ Ögel, *a.g.e.*, s. 390.

Kıyat kabilesinden olduğu söylenen bir adam geride üç erkek evlat bırakarak ölür. Adamın karısı Alankoa bir gece bacadan sızan bir ışıktan gebe kalır. Bu ışık daha sonra arslan veya kurt halini alarak çadırdan çıkıp gider. Alankoa'nın annesi kızının durumunu öğrenince babası Buyan Han'ın hışmına uğramasından korkar ve onu bir sandık içinde Serûş Nehri'ne bırakır. Sandık içindeki Alankoa'yı nehir civarında avlanmakta olan Dürlogin iline mensup "Dam-Baga" ve "Duvay" adında iki kişi bulur ve kurtarır. Onu alarak illerine götürürler. Alankoa burada "Buzancar" (MGT'de Bodonçar) adında bir çocuk dünyaya getirir. İşte bu ışıktan olma çocuk Cengiz Han'ın yedinci göbekten atasıdır.⁹⁰ Han-nâme'de geçen Moğol hanları şeceresi şu şekildedir:

- Alankoa'nın ışıktan dünyaya gelen oğlu Buzancar,
- Buzancar'ın oğlu Bukay,
- Bukay'ın oğlu Kaydu Han,
- Kaydu Han'ın oğlu Bay-Songur,
- Bay-Songur'un oğlu Tümene,
- Tümene'nin oğlu Kabul Han,
- Kabul Han'ın oğlu Bartan Han,
- Bartan Han'ın oğlu Yesugey Bahadır,
- Yesugey Bahadır'ın oğlu Cengiz Han.

Görüldüğü üzere Alankoa nesli, hemen hemen bütün kaynaklarda Moğolların en asil soyu olarak zikredilmiş ve bu neslin devamı olan Nirunların, Moğol soyuna hanlık etmeleri gerektiğine inanılmıştır. Bu nedendir ki Cengiz Han da dâhil olmak üzere Moğol hanları hep Nirunlar arasından çıkmış, Dürloginler ise onlara destek vermekle yetinmişlerdir. Cengiz Han Alankoa'nın küçük oğlu Bodonçar'dan türeyen şubeye mensuptu ve Dürloginlerin hiçbir oymağıyla, hatta Alankoa'nın kocası

⁹⁰ "Kıyat kabilesi içinde biri varmış. Adamın eceli gelmiş ve ölmüş. Geride üç oğlan bırakmış. Karısının adı da Alankowa imiş. Kocasını öldükten sonra kadın bir gece uyuyormuş. Gece yarısı pencereden ay ışığı gibi bir ışık girmiş ve sonra da bu ışık arslan veya kurt şeklinde çıkıp gitmiş. Kadın bu ışıktan gebe kalmış. Alankowa'nın annesi kızın gebe kaldığını öğrenince telaşa düşmüş. Kızı bir sandık içinde Serûş Nehrine bırakmış. Babası Buyan Han'ın Uygur akınında öldüğü haberini alan anne yaptığına çok pişman olmuş ama iş işten geçmiş. Sandıktaki kızı nehir kenarında avlanmakta olan Dürlogin ilinden Dam-Baga ve Duvay adında iki kişi kurtarılmış. Kız başından geçenleri anlatmış ve onlar da kızı alarak illerine götürmüşler. Kız burada Buzancar adında bir erkek çocuk dünyaya getirmiş. İşte bu çocuk Cengiz Han'ın yedinci göbekten atasıdır". Bk. Ögel, *a.g.e.*, s. 413-417.

Dobun-mergen'in ölümünden sonra doğan iki çoğundan türeyenlerle bile kan kardeş sayılmıyordu. Dolayısıyla hanlık makamı doğrudan doğruya tek bir neslin kontrolüne geçmiş bulunuyordu⁹¹. Bu durumda diğer oymakların evlilik yoluyla han sülalesine müdahale etmemeleri için dışarıdan kız alma meselesi de belirli bir kurala göre gerçekleştirilmiştir. Cengiz Han'ın oymağına mensup erkekler sadece Alankoa'nın dördüncü oğlu Buhatu-salci den türeyen Salciut kabilesinin kızlarıyla evlenebiliyordu⁹².

B. DESTANLAR VE HİKÂYELER

Orta Asya Bozkır medeniyetinin iki önemli unsuru olan Türk ve Moğol uluslarının tarihe bakış açısını yansıtan sözlü edebi külliyyatın bir bölümünü de destanlar ve hikâyeler oluşturmaktadır. Bu eserler, içinde barındırdıkları tarihi öğeler dışında dil, edebiyat ve halk bilimi açısından da paha biçilemez kıymete haizdirler.

Köken itibariyle Farsça bir kelime olan destan, efsane, mesel ve hikayet-i güzeşteğân anlamına gelen “*dastan*” sözcüğünün ses ve anlam değişikliğine uğraması sonucunda dilimize girmiştir. İlk ne zaman kullanılmaya başladığı hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte yaygın olarak kullanımı İslamiyet'ten sonraki döneme rastlamaktadır⁹³.

“Destan” sözcüğü, Ferit Devellioğlu'nda *1. Destan, epoe, hikâye, masal. 2. Şöhret, ün*⁹⁴, Şemsettin Sami'de *1. Hikaye, masal, sergüzeşt. 2. Bir vakı'a hali hikaye*

⁹¹ B. Y., Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı*, Çev. Abdülkadir İnan, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 76.

⁹² Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 76.

⁹³ Naciye Yıldız, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 3.

⁹⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1996, s. 201.

*eden amiyane manzume*⁹⁵, Muallim Naci'de “*kıssa, hikaye, masal*” olarak geçmektedir.⁹⁶

Destan kavramı Azerî Türkçesinde “*destan*”, Başkurt Türkçesinde “*destan, epos*”, Kazak Türkçesinde “*destan, epos*”, Türkmen Türkçesinde “*epos, destan*”, Uygur Türkçesinde “*rivâyât, destan*” olarak yer almaktadır.⁹⁷ Netice itibariyle *Olongo, comok, irtegi(irteci)*⁹⁸, kısmen koşuk ve yır kelimelerinin bazı farklı tanımlamalarla beraber kökü Farsça olan destan kelimesine karşılık oldukları anlaşılmaktadır⁹⁹.

Destan konusunda çalışmalar yapmış olan Nihat Sami Banarlı, “Resimli Türk Edebiyatı” adlı eserinde destanları “*milletlerin din, fazilet ve milli kahramanlık maceralarının manzum hikâyeleri*” olarak tanımlamaktadır. Bu maceralar milletlerin tarihten önceki devirlerinde veya tarihlerinin kuruluşu asırlarında başlar; bazen tarih boyunca devam eder. Buna göre kahramanları arasında; Tanrılar, Tanrıçalar, gün ışığından, su köpüğünden yaratılmış, Bozkurt’un çocuğu olmuş veya ağaç karnında doğmuş mukaddes insanlar bulunan bu destanlar ilk bakışta ilk insanların hayal âlemini tanıtan masallar gibi görünür. Ancak derin görenler bu masalların yapılarında milletleri, faziletleri, fikir ve sanatları meydana getiren büyük medeniyet mimarisinin emel taşlarını bulurlar, insanlık tarihinin nasıl başlayıp nasıl geliştiğini bir masal atmosferi içinde öğrenirler¹⁰⁰.

Mustafa Naci Sepetçioğlu’na göre ise destanlar bir milletin bütün varlığını: elemelerini, kederlerini, sevinç ve coşkularını kısaca, heyecanlarını hareketlendiren bütün duygu ve düşünce yapısını oluşturan zenginlik hazineleridir. Milletlerin millet olma yolundaki çabalarından izler taşır ve bu çabaların hatıraları ile geçmişle gelecek arasındaki zamanı canlı ve taze tutar. Bu bakımdan destanlar, milletlerin

⁹⁵ Şemsettin Sami, *Kamus-i Türkî*, İstanbul 1317, s. 598.

⁹⁶ Muallim Naci, *Lügat-i Naci*, İstanbul 1995, s. 472.

⁹⁷ Yıldız, *a.g.e.*, s. 3.

⁹⁸ Yakut Türkçesinde kahramanlık şiirlerine ve kahramanların hayat hikayelerini anlatan sözlü edebi türlere “Olongo, Kırgız Türkçesinde ise “Comok”, anlatana da “Comokçu” denilmektedir. Yine Kırım lehçesinde “İrteci” kelimesi “hikaye, kıssa, destan, eski söz” anlamında kullanılmaktadır

⁹⁹ Ali Öztürk, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁰⁰ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyat Tarihi*, MEB Yayınları, Ankara 1997, s. 1.

geçmişlerindeki diri ve canlı emellerin belirli ülküler halinde geleceğe aktarılmasında birinci derecede önem taşıyan yazılı veya sözlü belgelerdir¹⁰¹.

Ali Öztürk destanı; *“bütün bir budunun milli varlığını ilgilendiren olayların, bir kahramanın yaşayışı etrafında ve onun şahsın mistik güçlere sahip motiflerle işlenerek gelişen milli edebiyatın anonim türü”* olarak tanımlamaktadır¹⁰².

Şükrü Elçin ise, Halk Edebiyatı’na Giriş isimli eserinde destanın bir boy veya millet hayatında tam estetik hüviyet kazanmamış eser sayılan efsanelerden sonra nazım şeklinde ortaya çıkan en eski halk edebiyatı mahsullerinden biri olduğunu belirttikten sonra; sözlü geleneğe bağlı bu anonim mahsullerin, zaman ve mekân içinde cemiyetin iradesini ellerinde tutan “kahraman-bilge” şahsiyetlerin menkıbevi ve hakiki hayatları etrafında teşekkül etmiş uzun, didaktik hikâyeler olduğunu söyler. Ayrıca cemiyetin ortak hayat görüşü ile ülkülerini aksettiren bu eserin oluşması için bir “yaratma zemini ile savaş, din değiştirme, göç-kuraklık vb. büyük hadiselerin millet vicdanında bir takım sarsıntılara sebep olması gerektiğini belirtmektedir¹⁰³.

Elçin’in görüşüne paralel olarak bu türün ne zaman ve ne gibi ihtiyaçlar doğrultusunda meydana getirildiğini sorgulayan Cemal Kurnaz’a göre ise destan olgusu; *“henüz aklın ve bilimin toplum hayatına tam anlamıyla hâkim olmadığı ilk çağlarda ortaya çıkmış olan, milletleri derinden etkileyen tarihi ve sosyal olayları anlatan sözlü tarih ve edebiyat ürünleridir”*. Bu tür edebi eserler tabii afetler, göçler, savaşlar ve istilalar gibi önemli olayların etkisiyle tarihin eski çağlarında meydana gelmiştir¹⁰⁴.

Destan üzerine araştırma yapan bilim adamları, bu türün içeriğinde gizlenmiş olan ipuçları vasıtasıyla toplumların tarihine ve kültürüne ait çok değerli bilgilere ulaşılacağı kanaatini taşımaktadır. Bunlardan biri olan Ahmet Kabaklı, destan türünü; *“milletlerin hayatında büyük yankılar bırakmış tarih olaylarının çağdan çağa değişmiş, ülküleşmiş ve sayısız hayal unsurları katılarak tanınmaz hale gelmiş,*

¹⁰¹ Sepetçioğlu, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁰² Öztürk, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁰³ Elçin, *a.g.e.*, s.72.

¹⁰⁴ Cemal Kurnaz, *Eski Türk Edebiyatı*, Gazi Kitabevi, Ankara 2002, s. 114-115.

uzun manzum hikâyeleri” olarak tanımladıktan sonra destan-tarih ilişkisi konusunda şu yorumu yapmaktadır; “*Biz destan motiflerine bugün efsane gözüyle bakarız. Oysa bunlar kendilerini meydana getiren kavimlerin inandıkları ve coşkunlukla yad ettikleri dinle, imanla hal hamur olmuş bir çeşit kutsileşmiş tarihleridir*”.¹⁰⁵ Kabaklı’nın destan tanımlaması ve ardından destan-tarih bağlantısı hakkında yaptığı yorum sözlü tarih anlayışının ana unsurlarından biri olan destan kavramını net bir şekilde açıklamaktadır.

Türkler arasında meydana gelmiş olan destan örneklerinin tarihle olan yakınlığı hususunda Muharrem Ergin şunları söylemektedir; “*Türk Destanlarının en karakteristik tarafı, tarih ile olan yakınlığıdır. Şüphesiz destan, tarih değildir. Fakat tarihe büsbütün kayıtsız da değildir. Destan, tarihten doğar. Öyle ki, destan tarihi hadiselerin millet hayatında bıraktığı intibaların şiirleşmiş, sanat eseri haline gelmiş şeklidir denilebilir.*”¹⁰⁶

Türk destanlarının hayal mahsulü uyarlamalar olmadığını düşünen Dursun Yıldırım’a göre ise “*Bu metinler Türk toplum hayatında, tarihi süreç içinde bedîi ve zihni yaratıcılık istemleri sonucu hayat bulmamıştır. Bu zenginlik ve çeşitlilik, onların, bu süreç içinde, Türk toplum hayatında ve toplum düzeninde farklı ve önemli işlevler yüklenmiş olduklarını düşündürmektedir. Bunların bir kısmı kağanlık ideolojisi, meşruiyet sorunu ve kültür değişimi ile ilişkili önemli işlevler olmalıdır. Dolayısıyla, bunları sadece birer efsane metni gibi anlamak ve değerlendirmek yanıltıcı olur. Onların tarihi ve efsanevi gerçeklikleri yapılarında taşımaları yanı sıra, Türk toplum hayatında ve toplum düzeninde farklı ve önemli işlevler yüklenip yüklenmediklerini de öğrenmeye ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç, tarihimizin yazımı sırasında yapılacak tarihi kurgunun doğru, yeterli ve ilmi düzeyde kurulabilmesi mecburiyetine bağlı bir gereklilikten doğmaktadır*”¹⁰⁷.

Yukarıda destan türü üzerine söylenmiş sözlerin çoğu, bu şifahi eserlerin birer tarihi kaynak oldukları hükmündedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki destanlara salt birer tarihi vesika olarak bakılması tarihçiyi yanılgıya sevk edecek sonuçlar

¹⁰⁵ Kabaklı, *a.g.e.*, s. 61.

¹⁰⁶ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1969, s. 10-11.

¹⁰⁷ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 527-528.

doğurabilir. Henüz yazı yazmaya muktedir olamamış toplumların tarih sahnesinde ilk görünmeye başladıkları dönemin hatıralarını yaşatan destanlar zaman içerisinde deforme edilmiş, içine birçok dini ve mitolojik unsur dâhil edilmiş olabilir. Tarihçiye düşen, bu geniş sözlü külliyat içinde tarihi vakalara ışık tutan bir takım ipuçlarına ulaşmak ve yazılı kaynakların yetersiz kaldığı konulara sözlü kaynaklar yardımıyla açıklık getirmektir. Türk ve Moğol tarihinin sözlü külliyatı, tarihçilerin bu gayesine ulaşmasına imkân sağlayacak zenginlikte ve değerdedir. Biz çalışmamızda tarihi açıdan öneme sahip olduğunu düşündüğümüz Alp Er Tonga, Şu (Kalaç), Göç, Oğuz Kağan, Satuk Buğra Han ve Dede Korkut destanlarını tetkik etmeye çalışacağız.

1. Alp Er Tonga Destanı

Orta Asya Türk topluluklarında tarih yazma geleneğinin en karakteristik özelliği şüphesiz içinde barındırdığı “şecere” olgusudur. Başa geçen hemen her hanedan ailesi hâkimiyetini meşru gösterebilmek ve kendilerini geniş kitlelere kabul ettirebilmek için soyağaçlarının en başına, bu coğrafyada adına ve hatırasına hürmet gösterilen güçlü bir şahsiyeti oturtup muktedir olmak istemiştir. Bu şahsiyetler kimi zaman Tanrı inayetiyle türeyen bir hükümdar, kimi zaman büyük bir kumandan, kimi zaman da peygamber soyundan gelen kutlu bir kimse şeklinde tarihi vesikalarda yerini almıştır. İranlıların Afrasiyab dedikleri Türk hakanı Alp Er Tonga yukarıda sözünü ettiğimiz tarihi şahsiyetlerin en başında gelmekte ve onun hatırası sözlü tarih numuneleri arasında önemli bir yer tutmaktadır.

Alp Er Tonga'nın Türkler arasında bir destan kahramanına dönüşmesi oldukça önemli bir kırılma noktasının da odağındadır. Söylediğimiz üzere Türk tarih yazımında en ilgi çekici husus hükümdar şecerelerine verilen önemden ileri gelmektedir. Türk destanlarından da takip edebildiğimiz bu geleneğin başlıca iki safhası ve iki dayanak noktası bulunmaktadır;

1. safha; Türklerin tarihi yurdu olan Orhun Bölgesi ki bu bölgedeki sözlü gelenek Kök Börü ve Ergenekun efsaneleri ekseninde gelişim göstermiştir.

2. safha; Türk topluluklarının Tanrı Dağları'na gelerek Issık Köl çevresine yerleşmelerini takiben ortaya çıkmış ve başlıca iki gelenekten feyiz alarak gelişim göstermiştir.

Bunlardan ilki; İran etkisinde gelişen “Afrasiyabcılık” ekolü, ikincisi ise Türk geleneğine dayanan “Oğuzculuk” ekolüdür.

Afrasiyab ekolünün Türkler arasında kök salmaya başlaması Kök Türk çağına kadar giden bir hadisedir. Ögel’e göre bu dönemde Batı Türkistan’a kitleler halinde giren Türk toplulukları Farsça’nın Soğd lehçesini konuşan İranî unsurlarla temas ederek İran edebiyat dilinin eksenine girmişlerdi. Türkler Farsça konuşan bu millete Tejik yani Tacik adını vermişlerdi¹⁰⁸. Türkler ve Soğdlular öylesine içli dışlı olmuşlardı ki Kaşgarlı Mahmud’a göre Soğdlular Türkçe konuşmakta ve Türkler gibi görünmekteydiler.¹⁰⁹ Hatta Kaşgarlı’nın söylediğine göre Karahanlı Devleti’nin başkentlerinden biri olan Balasagun’da Soğdca ve Türkçe konuşulmaktaydı¹¹⁰. İşte böyle bir ortamda İran kültürüyle ilişki kuran Türkler Afrasiyab’ı tanıma fırsatı buldular. Bu olay Türklerin şecere geleneğinde Afrasiyab ekolünün gelişmesine zemin hazırladı. Dönemin ünlü âlimleri İran mitolojisindeki Afrasiyab ismini kabullenmekte gecikmediler, ancak Türk tarafları ağır bastığından olacak Afrasiyab’ın gerçekte Türk hakanı Alp Er Tonga olduğu iddiasında bulundular¹¹¹. Bu nedenle İranlılarla içli dışlı olan Karahanlı ve Selçuklu hanedanları, soylarını Afrasiyab’a dayandırmakta bir sakınca görmediler¹¹². Onların bu tavrı Oğuzculuk ekolünden gelen diğer Türkler tarafından da tepkiyle karşılanmıştır. Oğuz geleneğini benimseyen Ebu’l Gazi Bahadır Han, XVII. yüzyılda kaleme aldığı Şecere-i Terakime adlı eserinde Selçuklu sultanlarının bu tavrını şu şekilde eleştirmektedir; “*Selçukîler Türkmen olup, kardeşiz diyip, ile ve halka faydası dokunmadı. Padişah olunca, Türkmen’in Kınık uruğundanız dediler. Ve padişah olduktan sonra Afrâsiyâb’ın bir oğlu Keyhüsrev’den kaçıp, Türkmen’in Kınık uruğunun içine varıp onda büyüyüp kalmıştır, biz onun oğulları ve Afrâsiyâb’ın*

¹⁰⁸ Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 57.

¹⁰⁹ “Soğdak: Balasagun’a gelip yerleşmiş olan bir ulustur. Bunlar ‘Soğd’ dandırlar. Soğd, Buhara ile Semerkand arasındadır. Bunlar Türk kılığını almışlar, Türk huyu ile huylanmışlardır.” Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati’t-Türk*, Çev. Besim Atalay, C. I, TDK Yayınları, Ankara 2006, s. 471.

¹¹⁰ “Balasagunlular Türkçe ve Soğdca kullanırlar. Tıraz (Talas) ve Beyza şehirlerinin halkı dahi böyledir.” *A.g.e.*, s. 30.

¹¹¹ Ögel, *a.g.e.*, s. 57-58.

¹¹² V. Barthold, Karahanlıların İslamiyet’le birlikte İran destani tesirine girerek kendilerini eski Turan padişahı Afrasiyab’a nispetle Âl-i Afrasiyab olarak adlandırdıklarını söylemektedir. Ancak bu ismin Türkçe olmaması kafa karışıklığına neden olacağından Afrasiyab’ın Türkler arasındaki adının Alp Er Tonga olduğunu iddia etmişlerdir. Bk. V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975, s. 116.

neslinden oluyoruz, diyip atalarını sayıp, otuz beş göbekte Afrâsiyâb'a eriştirdiler”¹¹³.

Ebu'l-Gazi Han'ın söyledikleri Türkler arasındaki Oğuz-Afrasiyab çatışmasını açıkça gözler önüne sermektedir. Şimdi Türkler arasında Alp Er Tonga olarak bilinen efsanevi Turan hükümdarı Afrasiyab'ın kimliği hakkında ortaya atılan görüşleri kısaca gözden geçirelim.

Her efsane ve destan kahramanı gibi gerçekten yaşayıp yaşamadığı hakkında kesin bir kanıt bulunmayan Alp Er Tonga'nın kimliğine dair tartışmalar, bilim dünyasını uzunca bir süredir meşgul etmektedir. Konuyu daha iyi analiz etmek için öncelikle İran mitolojisinde Afrasiyab olarak bilinen efsanevi Turan hükümdarı ve onun İranlılar üzerinde bıraktığı tesirden bahsetmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

İran millî destanında İran düşmanı olarak gösterilen Turan padişahı Afrasiyab'ın adı eski Farsça (Avesta dili) metinlerde Frangrasyan, Orta Farsça'da (Pehle-vî dili) Frasyav, Frasiyâk, Frangrasyâk; Arapça kaynaklardan Taberi'de Frâsiyâb ve Frâsyât; Mes'üdfî ve Birûni'de Ferâsiyâb; Seâlibî'de ve İran millî destanı Firdevsi'nin Şeh-name'sinde Efrâsiyâb (Afrâsiyâb) olarak geçer¹¹⁴. İran efsanevi tarihinde korkunç bir savaşçı ve büyük bir kumandan olan Afrasiyab, kötülük tanrısı Ehrimen'in yeryüzündeki temsilcisi ve efsanevi hükümdarlardan Feridun'un yedinci göbekten torunudur. Babası Peşeng'in teşvikiyle İran'a saldıran Afrasiyab bu bölgeyi ele geçirmekle kalmamış, onun eylemleri neticesinde nehirler kurumuş, kuraklık baş göstermiş, İran tam manasıyla cehenneme dönmüştür.

Anlaşılan o ki Saka çağından itibaren baş gösteren İran-Turan mücadeleleri ve bu mücadelelerin İran üzerinde yarattığı olumsuz tesirler Afrasiyab adı ile ete kemiğe bürünerek İran milli destanına konu edilmiştir. Zira Afrasiyab'a atfedilen hikâyelerin çoğu, birkaç hükümdar döneminde kuzeydoğu'dan İran'a yapılan hücumlarla ilgili görünmektedir. Sâ-sânîler döneminde (226-632) doğudan gelen Türk saldırıları, daha önce gerçekleşen Saka saldırılarının hatırasını güçlendirerek

¹¹³ Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türklerin Soy Kütüğü)*, Haz. Muharrem Ergin, Tercuman 1001 Temel Eser, İstanbul (Tarihsiz), s. 82.

¹¹⁴ Tahsin Yazıcı, "Efrasiyab", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 478.

onların yeniden Afrasiyab'a yakıştırılmasına sebep olmuştur. Bu nedenle Afrasiyab'a atfedilen hikâyelerin izlerini sadece Saka kabilelerinin İran'a yaptığı taarruzlarda değil, Hunlar, Akhunlar ve Kök Türklerin İran üzerindeki faaliyetlerinde aramak daha doğru olacaktır. Bununla birlikte İran milli destanını kaleme alan Firdevsi'yi himaye eden ve aslen Türk olan Gazneli Mahmud'un da kuzeyde kaynaşmaya başlayan Türk kitlelerine karşı koyabilmek için kendini bir İran hakani olarak göstermesi için bir başka boyutudur. Karahanlı ve Selçuklu hükümdarları ise Gazneli Mahmud'un aksine kendilerini Afrasiyab'a dayandırarak Turan ve İran'ı ellerinde tutma yoluna gitmişlerdir¹¹⁵.

İranlıların gözü ile Afrasiyab'ı tanıdıktan sonra şimdi bu efsanevi Turan hükümdarının Türkler arasındaki yeri ve önemini anlatabiliriz. Daha önce de söylediğimiz gibi Karahanlı ve Selçuklu sultanlarının şecerelerini ilişkilendirmeye çalıştıkları Afrasiyab, onların nazarında Alp Er Tonga olarak nam salmış meşhur bir Türk hakani'dir. Bu sebeple İranlıların kötülüğün timsali olarak kabul ettikleri Afrasiyab onlar için yiğitliğin ve mertliğin simgesi olarak kabul edilmiş, ölümü bütün Türkler arasında bir mateme dönüşerek yıllarca hafızalardan silinmemiştir. Afrasiyabçılık çizgisinde ilerleyen tarihçilerin bıraktığı eserlerde de Türk hükümdarlarının şecerelerinin en üst basamağında hep onun adı zikredilmiştir.

Bunlardan biri olan Yusuf Hâs Hâcib, "Kutadgu Bilig" adlı eserinde dünya beyleri arasında en iyi olanlarının Türk beyleri olduğunu, bunlarında en meşhur olanının Alp Er Tonga yani İranlıların deyişiyle Afrasiyab olduğunu belirtmektedir¹¹⁶.

Yusuf Has Hacib'in çağdaşı Kaşgarlı Mahmud ise, meşhur eseri Divanü Lüğati't-Türk'te "Han" kelimesini açıklarken Türklerin en büyük başbuğu Afrasiyab'a ve onun oğullarına han unvanı verildiğini¹¹⁷, yine "tarım" kelimesini açıklarken de bu unvanın sadece Afrasiyab soyundan Tekinlere, onların hatunları ve

¹¹⁵ Ögel, *a.g.e.*, s. 59.

¹¹⁶ Yusuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, C. II, Çev. R. R. Arat, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 31.

¹¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, C. III, s. 157.

çocuklarına verilebileceğini bunun dışında kalanların ne kadar büyük olurlarsa olsunlar hükümdarlık işareti olan unvanları taşıyamayacaklarını belirtmektedir¹¹⁸.

X. yüzyıl Arap tarihçisi Mesudî ise Türklerden ve Türk hakanlarından bahsederken Türk topluluklarının Çin ile Horasan arasında oturduklarını, buralarda birçok şehirler kurduklarını söyledikten sonra Afrasiyab'ın buralardaki Türklerin hükümdarı ve hakanlar hakani olduğunu, Türk ülkelerinin hâkimi bulunduğunu, diğer hanların ona bağlı olduğunu belirtir. Mesudî, İran'a hükmeden Afrasiyab'ın da bu hanlara mensup olduğunu söylemektedir¹¹⁹.

Büyük devlet adamı ve tarihçi Nizam'ül Mülk, Siyâset-nâme adlı eserinde hakanlara saygının gerekliliğini açıklarken: “*Soy olarak Afrâsiyâb'a ulaşan hanedanı nedeniyle onu diğer padişahlarda bulunmayan kerametler ve ululuklar sahibi yapar*” diyerek Türk devlet geleneğine işaret edip Afrâsiyab soyundan olmanın bir üstünlük vesilesi olduğunu beyan etmektedir.¹²⁰

XIII. yüzyıl tarihçisi Cüveynî'ye göre ise Afrasiyab Uygurların meşhur kağanı Böğü Kağan'dır. O, Tarih-i Cihan Güşa adlı eserinde Uygurlardan bahsederken onların Böğü Han ortaya çıkana kadar Orhun Nehri sahilinde iki kavim halinde kendi aralarından yöneticiler seçmek suretiyle beş yüzyıl yaşadıklarını, halk inancına göre Böğü Han'ın Afrasiyab olduğu söylemektedir.¹²¹ Cüveynî'nin anlattıkları Uygurlar arasında da İranî tesirlerin varlığını göstermesi açısından ilginçtir.

Görüldüğü gibi İran mitolojisindeki efsanevi Turan padişahı Afrasiyab, İranî unsurlarla temasa geçen Türk zümrelerince benimsenerek Alp Er Tonga adı ile Türk destanlarına konu edilmiştir. Şimdi sorgulamamız gereken bir başka konu Alp Er Tonga adında bir hakanın gerçekte var olup olmadığı ve varsa ne zaman yaşadığı

¹¹⁸ Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, C. I, s. 396.

¹¹⁹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, 4. Baskı, Nakışlar Yayınları, İstanbul 1980, s. 152.

¹²⁰ Nizam'ül Mülk, *Siyaset-nâme*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yayınları, İstanbul 2003, s. 26.

¹²¹ Cüveynî bu iddiasını desteklemek için Karakorum şehri yakınlarında bir kuyu bulunduğunu ve o kuyuya “Bijen'in kuyusu” denildiğini belirtmektedir. Şeh-name'de anlatılana göre İranlı bir pehlivan olan Bijen Afrasiyab'ın kızına aşık olduktan sonra Afrasiyab tarafından bir kuyuya hapsedilmiştir. Cüveynî'ye göre Uygur başkentinde böyle bir kuyunun varlığı Afrasiyab ile Böğü Han arasında bir bağlantı kurulmasını sağlamıştır. Bk. Cüveynî, *a.g.e.*, s. 102.

olmalıdır. Zira böyle bir şahsiyetin gerçekte Türkler arasında var olduğu ve İran mitolojisindeki Afrasiyab'la özdeşleştirildiği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Efsane ve destan kahramanlarının kimliği üzerine yapılan tartışmalar çoğu kez tek bir tarihi şahsiyeti işaret etmese de adından ve faaliyetlerinden yola çıkılarak bir takım varsayımlar ortaya atılabilir. Buna karşın Ögel, elde mevcut bulunan tarihi vesikalara dayanılarak Alp Er Tonga'nın gerçekte var olduğunu söylemenin pek mümkün olmayacağı kanaatindedir¹²².

Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* adlı eserinde MÖ VI. yüzyıla kadar yaşamış olan ve MÖ VII. yüzyılda Orta Tıyânşan çevresinin en güçlü devleti olarak gelişmiş bulunan, Hunlardan önceki büyük Türk devletinin Şu veya Saka adını taşıdığını belirttikten sonra bu devletin en kudretli hükümdarının Alp Er Tonga olduğu söylemektedir.¹²³ Sakaların İran tarihi üzerindeki olumsuz etkileri, Togan'ın bu görüşünü destekler gibi görünmekle beraber Alp Er Tonga'nın izlerini dönemin kaynaklarında da doğrulamak gerekiyor. Bunun için Sakalar hakkında çok kapsamlı bilgiler içeren Herodot Tarihi'ne baktığımızda şunları öğreniyoruz. *“Sakalar Çin'in kuzey batısından Tuna Nehrine kadar geniş bir alanda yaşarlar; anavatanları Asya'dır. Savaşçı ve göçebe bir toplumdur. Krallarının adı Madyes'tir. Medya kralı Kıyaksares tarafından ziyafete çağırılarak sarhoş edilmiş ve hile ile öldürülmüştür. (MÖ 626-625)”*¹²⁴ Bu malumata göre Herodot'un Madyes adı ile zikrettiği Saka hükümdarı Afrasiyab ile uyuşmaktadır. Ayrıca onu öldüren Medya kralı Kıyaksares'in de İran hükümdarı Keyhüsrev olması olası görünmektedir. Anlaşılan o ki İran milli destanındaki Afrasiyab'la Herodot'daki Madyes büyük ihtimalle aynı kişi. Ancak burada sorgulanması gereken bir husus daha ortaya çıkmaktadır. Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Hâs Hâcib'in Afrasiyab olarak nitelendirdikleri Alp Er Tonga gerçekten Sakaların hükümdarı mıydı?

Saaddettin Gömeç, bu noktada Afrasiyab ile Alp Er Tonga'yı birbirinden ayırmak gerektiğini savunmaktadır. Gömeç, bu iki şahsiyetin aynı kişiler olması durumunda Kaşgarlı ve Yusuf Hâs Hâcib gibi Cüveyni'nin de konuya açıklık

¹²² Ögel, *a.g.e.*, s. 63.

¹²³ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. V

¹²⁴ Herodotos, *Herodot Tarihi*, George Rawlinson'dan Çev. Rıza Doğrul, C.I, Kanaat Yayınevi, İstanbul 1941, s. 370-393.

getirmesi gerektiğini söylüyor. Oysaki Cüveyni yukarıda belirttiğimiz üzere Afrasiyab'ın Böğü Kağan olduğu görüşündedir ki bu görüş zaten tarihi açıdan mümkün görünmemektedir. Gömeç, Karahanlı kaynaklarında geçen Alp Er Tonga'nın Kök Türk kağanlarından Kapgan Kağan'ın oğlu "Tonga Tigin" olduğu görüşündedir¹²⁵. Kök Türk dönemine ait kaynaklar da bunu izlerini görmek mümkün. Orhun Yazıtlarında "Dokuz Oğuzlar" arasında Tonga Tigin adına yapılan "yuğ" merasiminden söz edilmesi¹²⁶, ayrıca Turan şehrinin batısında bulunan "Bezekli" mabedinin duvarında bulunan ve Alp Er Tonga'ya ait olduğu söylenen kanlı resim Gömeç'i doğruluyor.

Biz ise Alp Er Tonga'nın kimliği konusunda ortaya atılan tüm fikirlerin ışığında şu sonuca varmaktayız. Alp Er Tonga, tarihin herhangi bir döneminde yaşamış bir büyük hükümdardan daha ziyade Türk tarihinin akışı içinde kahramanlıkları ve icraatlarıyla hafızalarda yer etmiş olan birden fazla şahsiyetin tek vücut olmuş halidir. Beklide gelmiş geçmiş tüm Türk hükümdarları onun şahsiyetine etki etmiştir. Bu yüzden İranlılar kuzeyden ve doğudan gelen Türk saldırılarını ona bağlamışlar, Türkler ancak onun soyundan gelenleri hanlık mertebesine yakıştırmışlardır. Türkler için Alp Er Tonga tarihi bir şahsiyetten çok daha fazla şeyler ifade etmektedir.

Alp Er Tonga'nın kimliği konusunda ortaya atılan görüşleri değerlendirdikten sonra bu destanın izlerine rastladığımız tarihi vesikaları teker teker ele alalım. Türklerin Alp Er Tonga İranlıların Afrasiyab olarak isimlendirdiği Türk hükümdarı hakkında bize bilgi veren birçok yerli ve yabancı kaynak mevcuttur. Biz burada bunların en kayda değer olanlarını almaya çalıştık. Bunlar;

1. Divanü Lügati't-Türk'teki kayıt,
2. Kutadgu Bilig'deki kayıt,
3. Tarih-i Cihan Güşa'daki kayıt,
4. Şeh-nâme'deki kayıt,
5. Taberî'deki kayıt

¹²⁵ Saadettin Gömeç, "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 170, İstanbul 2001, s. 60.

¹²⁶ BKY Doğu 31 "Orda Tongra yiğiti bir boyu Tonga Tigin mateminde çevirip vurdum."

6. Süleyman-nâme'deki kayıttır.

Divanü Lügati't-Türk'teki kayıt:

Karahanlılar dönemi (942-1212) yazarlarından Kaşgarlı Mahmud'un (ölm.1105) 1076 yılında son şeklini verdiği meşhur eseri Divanü Lügati't-Türk, Alp Er Tonga'nın Türkler arasındaki önemini gözler önüne seren mühim kaynaklardan biridir. Yazarın yaşadığı coğrafya ve bağlı bulunduğu Karahanlı Devleti'nin İran etki sahasında bulunması onu Fars etkisine maruz bıraksa da O, Türk tarafı ağır bastığından Afrasiyab'ın gerçekte bir Türk olan Alp Er Tonga olduğunu iddia etmiştir. Kaşgarlı, eserinin muhtelif yerlerinde bu büyük Türk hükümdarının düşmanları tarafından haince öldürülmesini anlatan ağıt niteliğinde manzum dörtlükler kaydetmiştir. Divanü Lügati't-Türk'teki Alp Er Tonga sagusu onun ölümünün Türk zümreleri arasında nasıl mateme dönüştüğünü gözler önüne sermektedir;

*Alp Er Tonga öldü mü?
Kötü dünya kaldı mı?
Zaman öcün aldı mı?
Artık yürek yırtılır.¹²⁷*

*Felek fırsat gözetti,
Gizli tuzak uzattı,
Beylerbeyini şaşırttı;
Kaçsa nasıl kurtulur?¹²⁸*

*Uludu erler kurtça,
Bağırıp yırttılar yaka,
Çığırdılar ıslıkla,
Yaştan gözler örtülür.¹²⁹*

¹²⁷ Kaşgarlı, *a.g.e.*, Cilt I, s. 41.

¹²⁸ Kaşgarlı, *a.g.e.*, Cilt II, s. 233-234.

*Zamane hep bozuldu,
Zayıf tembel güçlendi
Erdem yine azaldı,
Acun beyi yok olur.¹³⁰*

*Bilge bilgin yoksul oldu,
Acun etini ısırdı,
Erdem eti çürük oldu,
Yere değip sürtülür.¹³¹*

Kaşgarlı bu matem dolu dörtlükler dışında da Alp Er Tonga'yı anarak bir takım bilgiler vermektedir. Örneğin “tarım kelimesini açıklarken;

“Tekinlere ve Afrasiyab soyundan olan hatunlara ve onların büyük, küçük çocuklarına karşı söylenen bir kelimedir; ne kadar büyük olursa olsun bu Hakanlı Hanlarının oğullarından başkasına böyle söylenmez” demekte ve onun nesebine olan saygıyı dile getirmektedir.¹³²

Kaşgarlı Mahmud yine köle manasına gelen “Tigin” kelimesini açıklarken şunları söylemektedir;

“Aslında ‘köle’ demektir; buradan alınarak rengi gümüş gibi saf olan köleye ‘gümüş tigin’, yiğit köleye ‘alp tigin’, uğurlu köleye ‘kutluğ tigin’ denir. Sonra, bu kelime Hakanlı ailesinin çocuklarına ad olmuştur. Bu yırtıcı kuşlardan birinin adıyla ekli olarak kullanılır. ‘Çağrı Tigin’ gibi ki ‘doğan tekin’ demektir. ‘Küç tigin’, ‘kuvvetli tekin’ demektir. Bu adın kölelerden Afrasiyab oğullarına geçmesine gelince, onlar babalarını çok sayarlar, büyük tutarlar; ne vakit babalarına söz söyleyecek olurlarsa yahut bir şey yazmak isterlerse, kendilerini küçük göstermek, babalarını büyütme için ‘kul şöyle yaptı, kul böyle işledi’ derler; giderek bu kelime onlara ad

¹²⁹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, Cilt I, s. 188-189.

¹³⁰ Kaşgarlı, *a.g.e.*, Cilt III, s. 41.

¹³¹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, Cilt III, s. 303.

¹³² Kaşgarlı, *a.g.e.*, Cilt I, s. 236.

olarak kaldı. Köleleri bunlardan ayırmak için bu kelimenin yanına bir şey eklenir.”¹³³

Divanü Lügati't-Türk'te Alp Er Tonga hakkında verilen en önemli bilgilerden biri de “Han” maddesinde verilmektedir. Kaşgarlı, burada Türklerin en büyük hükümdarı olarak Afrasiyab'ı dolayısıyla Alp Er Tonga'yı göstermektedir;

*“Türklerin en büyük başbuğu. Afrasiyab oğullarına da han denir; Afrasiyab hakandır. Bu adın verilmesinde uzunca tarihsel bir hikâye vardır.”*¹³⁴

Kaşgarlı son olarak da “Kaz” kelimesini açıklarken Alp Er Tonga'nın kızından ve Türk ülkesi ile İran ülkesinin sınırlarından bahsediyor;

“Afrasiyab'ın kızının adı. Kazvin şehrini bu kurmuştur. 'Aslı Kaz oynı'dır. Çünkü Afrasiyab'ın kızı orada oturur, orada oynarmış. Türklerden bir takımları, Türk ülkesi sınırlarını Kazvin'den sayarlar; Kum şehri de sınır sayılır. Çünkü 'Kum' kelimesi Türkçedir. Afrasiyab'ın kızı burada avlanırmış. Bir takımları da Türk sınırının 'Merv-eş-şahıcan'dan başladığını söylerler. Çünkü Kaz'ın babası olan 'Tonga Alp Er' Afrasiyab demektir; Merv şehrini yapan zattır. Tahmires tarafından şehrin iç kalesi yapıldıktan üç yüz sene sonra kurmuştur. Bir takımları da bütün Maverainnehr'in (Çayardı'nın) her tarafını Türk ülkesi saymışlardır. Bu 'Yenkend'den başlar. Yenkend'in bir adı da Dizruyin'dir. Sarılığı dolayısıyla 'Bakır Kale' demektir. Burası Buhara'ya yakındır. Afrasiyab'ın kızı olan Kaz'ın kocası Siyavuş burada öldürülmüştür. Ateşe tapanlar her sene bir gün buraya gelirler. Siyavuş'un öldüğü yerin yöresinde ağlarlar, kurban keserler. Kurban kanını mezarın üzerine dökerler. Göreneklere budur. Bu görüşün tanığı bütün Maverainnehr'den Yenkend'den doğuya kadar olan Türk ülkesidir. Semerkand'a 'Semiz Kend' denir. Şaş şehrine Taşkent denildiği gibi, Özkent, Tünkent adları da vardır. Bu şehirlerin hepsinin adı Türkçe olan 'Kend' ile yapılmıştır. Bu şehirleri Türkler yaparak adlarını kendileri koymuşlardır. Bu adlar olduğu gibi şimdiye kadar gelmişlerdir. Bu yerlerde Farslılar çoğaldıktan sonra Acem şehirleri gibi olmuş. Bugün Türk

¹³³ Kaşgarlı, *a.g.e.*, Cilt I, s. 413-414.

¹³⁴ Kaşgarlı, *a.g.e.*, Cilt III, s. 157.

ülkesinin sınırı Abisgûn (Hazar) denizi ile çevrili olarak Rum diyarından ve Özçent'ten Çin'e kadar uzanır. Uzunluğu beş bin fersah, eni üç bin fersaktır; hepsi sekiz bin fersah eder."¹³⁵

Görüldüğü gibi Kaşgarlı Mahmud Alp Er Tonga'ya ayrı bir önem vermiş, onun ölümünün Türkler arasında yarattığı matem havasını eserinde dile getirmiştir. Kaşgarlı'ya göre Alper Tonga Türk hanlarının en önde gelenidir. Karahanlı hakanları da onun soyundan gelmekte ve han unvanı ile şereflendirilmektedir.

Kutadgu Bilig'deki kayıt:

Yusuf Has Hâcib, 1069'de yazıp Karahanlı Hükümdarı Tabgaç Buğra Han'a sunduğu siyasetname türündeki Kutadgu Bilig isimli eserinde dünya beyleri içinde en iyileri olarak Türk beylerini gösterir ve onlar içinde adı meşhur olanın Taciklerin Afrasiyab dedikleri "Tonga Alp Er" olduğunu kaydeder. Türk beylerinin kahramanlık ve faziletlerinden bahseden Yusuf Has Hâcib, İranlıların Afrasiyab'la ilgili bilgileri kitaba geçirdikleri için onunla ilgili bilgilerin unutulmadığını söylemektedir:

(276) *Eğer dikkat edersen, görürsün ki, dünya beyleri arasında en iyileri Türk beyleridir.*

(277) *Bu Türk beyleri arasında adı meşhur ve ikbali ayan-beyan olan Tonga Alp Er idi.*

(278) *O, yüksek bilgiye ve çok faziletlere sahip idi; bilgili, anlayışlı ve halkın seçkini idi.*

(279) *Ne seçkin, ne yüksek, ne yiğit adam idi; zaten âlemde ferasetli insan bu dünyaya hâkim olur.*

(280) *İranlılar ona Afrasiyab derler; bu Afrasiyab akınlar salıp, ülkeler zapt etmiştir.*

(281) *Dünyaya hâkim olmak ve onu idare temek için, pek çok fazilet, akıl ve bilgi lazımdır.*

¹³⁵ Kaşgarlı, *a.g.e.*, Cilt III, s. 149-150.

(282) *İranlılar bunu kitaba geçirmişlerdir; kitapta olmasa idi, onu kim tanırdı.*¹³⁶

Tarih-i Cihan Güşa'daki kayıt:

Moğollar döneminde önemli görevlerde bulunan Alaaddin Ata Melik Cüveynî Farsça olarak kaleme aldığı eserinde Uygurlardan bahsettiği bir sırada Afrasiyab'ın adını zikretmektedir. Cüveynî, halk arasında yaygın olan bir inanışa göre Uygurların meşhur kağanı Böğü'nün (eserdeki adı Buku) aslında Afrasiyab olduğunu söylemektedir; "*Halkın inancına göre bu Buku Han, Afrasiyab'ın ta kendisidir. Karakorum yakınlarında bir taş kuyunun bulunması da o görüşe destek olmuştur. O kuyuya Bijen kuyusu demişlerdir.*"¹³⁷

Cüveynî, eserinin bir bölümünde Moğol Hanı Gur Han tarafından Balasagun kentine yapılan seferi anlatırken burada Afrasiyab'ın torunu olduğunu söyleyen bir yönetici olduğundan bahsetmektedir. Yazar Karluk ve Kanklı Türkleri elinde oyuncak durumuna düşen bu yöneticinin Gur Han'dan yardım istediğini, Balasagun'a gelen Han'ında Karluk ve Kanklı Türklerine boyun eğdirerek bu yöneticiden hanlık unvanını alıp kendisine "İlig Türkmen" adını verdiğini kaydetmiştir;

"Orada geçinemeyince bugün Moğolların Guz Balıg dedikleri Balasagun'a vardılar. Balasagun yöneticisi, Afrasiyab'ın neslinden geldiğini söyleyen, gücü kuvveti olmayan bir kimseydi. O bölgede yaşayan Karluk ve Kanklı Türkleri ona itaat etmiyorlar, ara sıra mallarına saldırı, hayvanlarını kurt gibi kapıp kaçıyorlardı. Balasagun'un yöneticisi, onların bu kötü hareketlerine engel olamıyor, onları cezalandıramıyordu. Gur Han'ın gücünü kuvvetini ve adamlarının kalabalık oluşunu duyunca ona bir elçi göndererek Karluk ve Kanklı Türklerinin elinden aciz kaldığını, onu bu beladan kurtarırsa, ülkesini kendi elleriyle ona teslim edeceğini söyledi ve ülkesine gelmesi için ona yalvardı. Bunun üzerine Balasagun'a gelen Gur Han hiç

¹³⁶ Yusuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, C. II, Çev. R. R. Arat, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 31.

¹³⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 102.

zahmet çekmeden ülke sahibi oldu. Afrasiyab'ın torunundan hanlık unvanını alarak ona İlig Türkmen adını koydu."¹³⁸

Ayrıca eserin muhtelif yerlerinde Şeh-name'den alınma Afrasiyab ve onun kahramanlığıyla ilgili beyitler kaydedilmiştir.¹³⁹

Şeh-nâme'deki kayıt:

İranlı tarihçi Firdevsi (ölm. 1020), 1010 yılında tamamlayarak Gazne hükümdarı Sultan Mahmud'a sunduğu meşhur eseri Şeh-nâme'de mitolojik İran tarihini anlatmaktadır. Firdevsi eserini oluştururken halk arasında anlatıla gelen mitolojik öğelerden esinlenerek toplama bir destan ortaya çıkarmıştır. Büyük bir İran milliyetçisi olan yazarın olayları ele alış şekli ve kurguladığı senaryo tetkik edildiğinde, İranî olan tüm öğeler iyiyi ve güzeli, buna karşılık Türklerin yaşadığı Turan ülkesiyle ilgili şeylerin kötülüğü temsil ettikleri görülmektedir. Turan hükümdarı Afrasiyab, İran'ı ele geçirmek için yanıp tutuşmakta ve bu uğurda eline geçen her fırsatı kullanmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Firdevsî'nin İran'ı sürekli zapt etmek isteyen Turan hükümdarı Afrasiyab olarak efsaneye dâhil ettiği figür, Saka çağında başlayan, Hunlar, Akhunlar ve Kök Türkler tarafından devam ettirilen Türk akınları ile ilgili olmalıdır. Aslen bir Türk olan Gazneli Mahmud'un da kuzeyde kaynaşmaya başlayan Türk zümrelerine karşı kendisini bir İran hükümdarı olarak göstermesi ve Firdevsi'yi himaye etmesi İran-Turan çekişmesinin bir başka boyutunu ortaya koymaktadır.

Firdevsî'nin anlattığı İran-Turan mücadelesi ve Türk hükümdarı Afrasiyab'ın savaşlarla geçen hayat hikayesi özetle şöyledir;

Afrasiyab'ın atası kabul edilen Tur, ünlü İran hükümdarı Feridun'un ortanca oğludur. Büyük kardeşi Selm ve küçük kardeşi İreç'tir. Tur "ilk anda kızgınlığa kapılan ve ateşten daha atılgan" olup "kükremiş bir filin yenemeyeceği yiğit aslan"dır. "Tur'un yıldızı, uğurlu ve yiğit güneşin sahibi olan Esed (arslan)

¹³⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 305.

¹³⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 119, 340, 342.

burcundadır.”¹⁴⁰ Feridun yeryüzünü üç oğlu arasında paylaşır. Rum ve Batıyı Selm’e, Turan ve Çin’i Tur’a, İran’ı da İreç’e verir. Ancak bu taksimat Selm ve Tur’un hoşuna gitmez.¹⁴¹ İki kardeş İreç’i hileyle öldürerek kendilerine verilen bölgelere giderler.¹⁴² Daha sonra öldürülen İreç’in bir kızı olur ve bu kız Minuçihr isminde bir erkek çocuk dünyaya getirir. Feridun, torunu Minuçihr’i yetiştirerek İran’ın hükümdarı yapar ve amcalarından İreç’in intikamını almasını ister. Minuçihr, Selm ve Tur ile savaşır ve Tur’u öldürür.¹⁴³ Tur’un soyundan Peşeng ve oğlu Afrasiyab Turan ülkesinin başına geçerler. Minuçihr ölümüne yakın oğlu Nevzer’e İran üzerinde tehdit oluşturan baba oğla karşı dikkati olması, Sam ve Zal’dan yardım istemesini konusunda tavsiyelerde bulunur¹⁴⁴. Minuçihr’in ölümü Tur’un intikamını almak için fırsat kollayan Peşeng ve Afrasiyab’ın harekete geçmesini sağlar. Peşeng oğullarından İran’a saldırarak dedeleri Tur’un intikamını almalarını ister. Afrasiyab Türklerden ve Çinlilerden büyük bir ordu toplayarak Amuderya kenarına gelir. İki ordu Dehistan’da karşılaşır ve Afrasiyab Nevzer’i öldürür. Rey’e gelerek padişahlık tahtına oturur.¹⁴⁵

İran-Turan savaşları tüm hızıyla sürerken yaşanan kuraklık neticesinde Afrasiyab ve İran tahtına geçen Zev barış yapmak zorunda kalırlar. Ancak Zev’in ölümü ardından tahta geçen Gürşasb’ın da aniden ölmesiyle İran tahtı boş kalır ve Afrasiyab tekrar İran’a karşı harekete geçer. İran kahramanları Zal’dan yardım istemek zorunda kalırlar.¹⁴⁶ Zal bir taraftan Afrasiyab’a karşı asker toplarken bir taraftan da Elbürz Dağı’ndan Keykubâd’ı getirerek Rüstem’in yardımıyla onu İran tahtına oturtur. Zal ve Rüstemin komutasındaki ordu Turan ordusunun karşısına çıkar. Rüstem bu savaş esnasında Afrasiyab’ı yenilgiye uğratar. Turan hükümdarı ancak askerlerinin yardımıyla kurtulabilir.¹⁴⁷ Babası Peşeng’in yanına dönen Afrasiyab, Rüstem’in yenilmez olduğunu söyler ve babasından İran’la barış yapmasını ister. Bunun üzerine Peşeng, elçi göndererek Keykubâd’a Feridun

¹⁴⁰ Firdevsi, *Şehname*, Cilt. I, Çev. Necati Lügal, İstanbul 1945, s. 118-119.

¹⁴¹ Firdevsi, *a.g.e.*, s. 120-121.

¹⁴² Firdevsi, *a.g.e.*, s. 137-140.

¹⁴³ Firdevsi, *a.g.e.*, s. 144-173.

¹⁴⁴ Firdevsi, *a.g.e.*, s. 357-358.

¹⁴⁵ Firdevsi, *a.g.e.*, s. 367-404.

¹⁴⁶ Firdevsi, *Şehname*, Cilt. II, Çev. Necati Lügal, İstanbul 1947, s. 3-8.

¹⁴⁷ Firdevsi, *a.g.e.*, s. 30-39.

dönemindeki sınırlara dönülmesini teklif eder. Keykubâd bu teklifi Rüstem'in karşı çıkmasına rağmen kabul eder¹⁴⁸.

Keykubâd'dan sonra İran tahtına oturan Keykavus maceracı bir hükümdardır. Hemâverân ülkesini zapt etmek isterken esir düşer ve İran sahipsiz kalır. Durumu haber alan Afrasiyab önce Arapları bozguna uğratar ve İran'a yönelir. Türk ordusu İran'a yayılır ve her yeri zapt eder. Bu sırada Rüstem de Keykavus'u tutsaklıktan kurtarmıştır. Afrasiyab, Keykavus'un İran'ı terk et çağrısına uymaz ve saldırıya geçer. Keykavus, Rum diyarında topladığı askerlerle Afrasiyab'ı dize getirir. Savaş esnasında Rüstem'e ikinci kez mağlup olan Afrasiyab Turan'a kaçar¹⁴⁹. Bir gün Rüstem'in kendi avlağında avlandığını haber alan Afrasiyab bir baskınla üzerine saldırır. Ancak İranlı kahramanlar hiç kayıp vermeden Turan ordusunun çoğunu yok ederler¹⁵⁰.

İran'da Kâvus'un hükümdarlığı sürerken İran askerleri tarafından Feridun soyundan gelen bir kız bulunarak hükümdara getirilir. Kâvus, bu kızla evlenir ve Siyâvuş isminde bir oğlu olur. Çocuk Rüstem'e verilerek yetiştirilmek üzere Zâbilistan'a götürülür.¹⁵¹ Bir cengâver olarak yetişen Siyâvuş'a babası tarafından İran ordusu emanet edilir. Afrasiyab'la savaşarak kahramanlığını göstermek isteyen Siyâvuş Turan üzerine hareket eder. Birkaç Türk komutanı yenen Siyâvuş, Afrasiyab'ın Soğd'da olduğu haberini alır. Bu sırada komutanlarının yenildiği haberini alan Afrasiyab gördüğü bir rüyanın da etkisiyle İran'la barış yapmaya karar verir. Rüstem'inde onay vermesiyle barış yapılır. Afrasiyab Buhara, Semerkand, Soğd, Çaç ve Sipencap'ı İran'a bırakarak geri çekilir. Ancak bu barışa karşı çıkan İran hükümdarı Kâvus, Siyâvuş'tan derhal Afrasiyab'la savaşa girişmesini ister. Verdiği sözden dönmek istemeyen Siyavuş kaçarak Afrasiyab'a sığınır¹⁵².

Siyâvuş'u çok iyi karşılayan Afrasiyab onu bağrına basar ve önce komutanı Pîran'ın kızıyla sonra da kendi kızıyla evlendirir. Bunun yanında Çin Denizi'ne kadar olan toprakların yönetimini ona verir. Siyâvuş'un bu yükselişi Turan

¹⁴⁸ Firdevsi, *a.g.e.*, s. 40-49.

¹⁴⁹ Firdevsi, *a.g.e.*, s. 170-195.

¹⁵⁰ Firdevsi, *a.g.e.*, s. 208-233.

¹⁵¹ Firdevsi, *a.g.e.*, s. 364-370.

¹⁵² Firdevsi, *a.g.e.*, s. 413-471.

ordusundaki bazı komutanları nefretini üzerine çekmesine neden olur. Afrasiyab, daha önce Siyâvuş'a mağlup olan Gersiyûz'un tazyikiyle onu öldürmeye karar verir. Büyük bir ordu ile Afrasiyab'ın üzerine geldiğini öğrenen Siyâvuş, Afrasiyab'ın kızı olan eşinden doğacak çocuğuna Keyhüsrev adını vermesini söyler ve daha sonra yakalanarak tutsak edilir. Bir süre sonra da öldürülür. Siyâvuş'un ölüm haberini alan Rüstem karşı saldırıya geçerek Afrasiyab'ın oğlu Sürha'yı öldürür. Oğlunun intikamını almak isteyen Afrasiyab Rüstem'in üzerine yürür ve iki kahraman bir kez daha karşılaşır. Rüstem, Afrasiyab'ı atından düşürür. Tam öldürecekken askerleri tarafından kurtarılan Afrasiyab kaçarak Amuderya Irmağı'nın gerisine çekilir. Daha sonra Keyhüsrev'i öldürmek için harekete geçer. Fakat komutanı Pîran buna engel olur. Keyhüsrevi ve annesini alarak Çin Denizi'nin öte tarafına götürür. Bu sırada Rüstem ise bütün Çin, Maçin ve Turan'ı işgal etmiştir. Rüstem intikam hırsıyla tüm Turan ülkesini yakıp yıkar. Rüstem'in İran'a dönmesi ardından ülkesine dönen Afrasiyab yıkıntıdan başka bir şey bulamaz ve İran'a yapacağı bir sonraki saldırı için hazırlıklara başlar.

İran kahramanı Gûderz rüyasında Keyhüsrev'den haberdar olur ve onu getirterek tahta oturtur. Keyhüsrev tahta çıkar çıkmaz babasının intikamını almak için planlar yapmaya koyulur. Afrasiyab'a haber göndererek babasının öldürülmesine sebebiyet veren komutanların kendisine verilmesini ister. Bu sırada Rüstem Hint diyarında, Tûs isimli İran kahramanı da Turan ülkesinde Türkleri yok etmektedirler. Türklerin kıyıma uğradığını gören Afrasiyab, komutanı Pîran'dan bir ordu kurmasını ister. Yüz bin kişiden oluşan bu orduyu yeterli gören Afrasiyab askerlerini İran ordusu üzerine salar. Pîran'ın uykuda bastığı İran ordusu ağır kayıplara uğrar. İran ordusunun yenildiğini öğrenen Keyhüsrev, Tûs'u azleder. Ordunun başına kardeşi Feriburz'u geçirir. Feriburz ilk olarak Pîran'dan mütareke talebinde bulunur. Bu fırsattan istifade ordusunun yaralarını sarar ve düzeni sağlar. Fakat anlaşmadan iki ay sonra İran ordusu bir kez daha yenilir. İran askerleri bitik bir durumda Keyhüsrev'in yanına gelir. Ülkesinde Afrasiyab tarafından ödüllendirilen Pîran, Keyhüsrev'in karşı bir saldırı yapmasından endişelenmektedir. Keyhüsrev yenilginin ardından Tûs'u tekrar ordunun başına geçirerek durumu düzeltmesi için Turan'ı yollar. Üzerine yeni bir İran ordusunun geldiğini öğrenen Pîran, Tûs'a barış teklif ederek oyalayıp Afrasiyab'ı durumdan haberdar eder. Afrasiyab, Pîran'a yardım etmek için büyük bir

ordu hazırlayıp gönderir. Yapılan savaşta İran ordusu bozularak Hemâverân Dağı'na çekilir. Tûs bu zor durumdan kurtulmak için Keyhüsrev'e haber salar. Pîran ise etrafa dağılan İranlıları ararken bir yandan da etrafının büyük bir ordu tarafından sarılmakta olduğunu Afrasiyab'a iletir¹⁵³.

Tûs kumandasındaki İran ordusunun zor durumda olduğunu öğrenen Keykavus, Rüstem'i yardıma çağırır. Rüstem büyük bir ordu toplayarak harekete geçer. Bu esnada Afrasiyab da büyük bir ordu toplamaktadır. Afrasiyab topladığı orduyu Pîran'a gönderir. Turan ve İran orduları Hemâverân Dağı yakınlarında karşılaşır. Türk kahramanları İran kahramanlarını çoğu kez yenseler de Rüstem'in karşısında kimse tutunamaz. Sonunda Turan ordusu bozguna uğrar. Rüstem daha sonra yönünü Turan üzerine çevirir. Üzerine gelen ordu hakkında bilgi toplayan Afrasiyab, gerekirse Çin Denizi'ne kadar çekilmeyi göze alır. Oğlu Şide'nin tavsiyesi üzerine Gank tarafına çekilerek Çin ve Maçin'de yeni bir ordu toplar. Pîran'ı çağırıp ordunun başına geçirir. Bu arada da Pûlâdvend adındaki kahramanı da yardıma çağırır. Pûlâdvend birçok İran kahramanını yener fakat Rüstem'e yenilir. Turan ordusu bozguna uğrayınca Afrasiyab Pîran'ın tavsiyesiyle Çin Denizi'ne doğru kaçar. İran ordusu geçtiği yerlerde büyük kıyım yapar. Rüstem Afrasiyab'ı bulamayınca beraberinde ganimetlerle İran'a döner. Bu sırada Afrasiyab'ın kızına aşık olan İranlı Bijen Turan hükümdarı tarafından cezalandırılarak bir kuyuya hapsedilmiştir. Rüstem Bijen'in atıldığı kuyunun yerini öğrenerek onu kurtarır ve Afrasiyab'ın sarayına bir gece baskını düzenler. Sarayda bulunan herkesi öldürür fakat Afrasiyab'ı yine elinden geçirir. Rüstem İran'a dönünce Afrasiyab komutanlarını toplayarak İran'a tekrar saldırmak için Amuderya Nehri'nin geçilmesi talimatını verir. Dünyanın dört bir yanından asker toplanır. Afrasiyab oğlu Şide'yi ordunun başına geçirerek Harezm'e gönderir. Pîran ise büyük bir orduyla İran'a yönelir. Devasa Turan ordusunun üzerine geldiğini öğrenen Keyhüsrev ata binebilen herkesi ordusuna alarak Turan'a karşı koyar. Rüstem Hindistan'a doğru hareket eder. Buradan da kuzey istikametinde Gazne'ye ilerleyecektir. Erkeş'in başında bulunduğu birlikler ise Şide'nin bulunduğu Harezm'e gönderilir. Gûderz'in komutasındaki asıl ordu ise Turan'a yönelir. Pîran ve Gûderz Amuderya kenarında karşılaşılır¹⁵⁴.

¹⁵³ Firdevsi, *Şehname*, C. III, Çev. Necati Lügal, İstanbul 1949, s. 3-451.

¹⁵⁴ Firdevsi, *Şehname*, C. IV, Çev. Necati Lügal, İstanbul 1990, s. 1-525.

Yapılan savaşta Turan ordusu yenilir. Bu sırada “Beykend” şehrinde bulunan Afrasiyab gönderdiği ordunun yenildiğini öğrenince sinirlenerek oç almak için hazırlıklara koyulur. Topladığı bütün ordunun yarsını oğlu Karahan komutasında Buhara’ya gönderir. Oğullarından Şide, Cehen, Girdegir ve torunu Güheylâ bu orduda yer alır. Ordunun askerleri Çiğil, Taraz, Oğuz ve Karluk Türklerinden oluşmaktadır. Turan ordusu İranlılarla karşılaştığında Keyhüsrev’le teke tek kapışan Şide ölür. Afrasiyab da şiddetli saldırılarda İran ordusuna kayıplar verir. Keyhüsrev’le teke tek vuruşmak isteyen Afrasiyab’a adamları engel olurlar ve Turan ordusu o gece Amuderya’nın gerisine çekilir. Karahan’ın ordusuyla birleşerek Buhara’ya gelirler. Ancak Keyhüsrev takibi bırakmaz. Amuderya’yı geçerek Soğd’a gelir. Türkler İran ordusunun geçtiği bölgelerdeki su kaynaklarını yok ederek ilerlerler. İran ordusu ise önüne çıkan kim varsa yok ederek onları takip eder. Bu sırada Afrasiyab oğlu Karahan’ın emrindeki ordunun Rüstem tarafından yok edildiği ve oğullarından sadece birinin sağ kalabildiği haberini alır. Çılgına dönen Afrasiyab intikam için ordusuyla çöle atılır. Keyhüsrev, Rüstem’e Afrasiyab’ın üzerine geldiği haberini verir ve kendisi de onu takip ederek ilerler. Afrasiyab’ın Gang şehrine çekildiği haberini alan iki İran ordusu birleşerek şehrin kalesini kuşatırlar. Kaleye giren İran ordusu Afrasiyab’ı bulamaz. Çünkü o iki yüz beyiyle gizli geçitlerden kaçarak Çin hakanının yardım için topladığı orduya katılmak üzere hareket etmiştir. Türkler Afrasiyab’ın orada olduğu haberini alınca hepsi giderek orduya katılırlar. İki ordu tekrar karşılaşır. Afrasiyab’ın vuruşma teklifi Keyhüsrev tarafından kabul edilmez. Türkler bir gece baskını ile İran ordusunu dağıtmak isterler fakat hazırlıklı olan İran ordusu kazdıkları hendeklere Türkleri düşürerek onları gafil avlar. Çin hakanı Keyhüsrev’den korkarak onunla barış yapmak ister. Bunu duyan Afrasiyab ise çöle çekilir ve tutsak olmaksızın ölmeyi yeğleyerek geçilmez denilen Zere Denizi’ni geçmek ister. Keyhüsrev yine onun peşine düşer. Onun Gangidiz şehrinde olduğunu öğrenir. Afrasiyab burada bir mağarada aç ve susuz olarak yaşamaktadır. Bir gün kendi kendine hayıflanıp Afrasiyab’ın konuşmalarını duyan Hûm adında bir onun kimliğinden haberdar olur ve onu yakalar. Afrasiyab kurtulmak için kendini suya atsa da hile ile yakalanarak öldürülür¹⁵⁵.

¹⁵⁵ H. N. Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Baysan Basım Yayın, İstanbul 1992, s. 42-45.

Taberî'deki kayıt:

Arap tarihçilerinden Ebu Cafer Taberî (ölm. 923) 915 yılında tamamladığı “Milletler ve Hükümdarlar Tarihi” adlı eserinde İran efsanelerine dolayısıyla da Afrasiyab’a yer vermiştir. Bu eserde Afrasiyab Şehname’ye benzer bir şekilde anlatılmaktadır. Yalnız burada Türklerin atası Tur değil Feridun’un ortanca oğlu olan Toç olarak gösterilir. Selm ve Toç birleşerek kardeşleri İreç’i öldürürler. İreç’i öldüren Selm ve Toç yeryüzünü aralarında pay ederek üç yüz yıl hüküm sürerler. İreç’in kızından dünyaya gelen Minuşehr dedesi Feridun’a yeteneğini ispatladıktan sonra İran tahtına oturur ve yüz yirmi yıl hüküm sürer. Daha sonra babası İreç’e verilen toprakları birer birer geri almaya başlar. Bu tarihler Hz. Musa’nın yeryüzünde görüldüğü zamanlardır.

Taberî tarihinde Afrasiyab’ın babası Peşeng değil Şehrasp olarak gösterilmektedir. Türklerin kendilerini Feridun soyundan Şehrasp’ın oğlu Afrasiyab’a bağladıklarını söylenmektedir¹⁵⁶. Anlatılana göre Afrasiyab’la Minuşehr arasında bir süre mücadele yaşanmış daha sonra da Amuderya Irmağı sınır olmak kaydıyla barış yapılmıştır. Ancak Minuşehr, Türklere karşı her zaman ihtiyatlı olmuş ve sürekli ordusunu hazır bulundurmuştur¹⁵⁷.

Afrasiyab, Minuşehr’in ölümü ardından başa geçen Hanieres döneminde İran’ı yenerek bölgeyi işgal eder ve Babil’e kadar ilerler. Bu olay İran’da büyük bir yıkıma neden olur. Afrasiyab halka zulmettiği gibi ülkenin imarına da engel olur. Su kanallarını tahrip eder ve kuraklık baş gösterir. Bu yıkım İran’ı terk edip Türk ülkesine dönene kadar devam eder¹⁵⁸.

Afrasiyab’ı İran’dan çıkararak annesi bir Türk olan Zev’dir. Onun İran’dan atıldığı gün halk arasında bir bayram olarak asırlarca kutlanmıştır¹⁵⁹. Zev’dan sonra

¹⁵⁶ Taberî tarihinde bir takım rivayetlerin birbiriyle karıştırılmasından olacak bir başka yerde Afrasiyab’ın şeceresi Afrasiyab bin Feşenc bin Rüstem bin Türk olarak verilmektedir. Bk. Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. II, Çev. Zakir Kadîrî Ugan- Ahmet Temir, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 648.

¹⁵⁷ Taberî, *a.g.e.*, s. 531-537.

¹⁵⁸ Taberî, *a.g.e.*, s. 649.

¹⁵⁹ Taberî, *a.g.e.*, s. 650.

İran tahtına Keyâniyân soyundan Keykubâd ve ondan sonra da oğlu Keykavûs geçmiştir. Bu sıralarda İsrail oğullarına ise Hz. Davud ve Hz. Süleyman peygamber olarak gönderilmişlerdir¹⁶⁰.

Bundan sonra anlatılanlar isimlerin söylenişindeki farklar haricinde hemen hemen Şe-name ile aynıdır. Keykavûs'un Siyavaş adında bir oğlu olur. Rüstem tarafından yetiştirilen Siyavaş Afrasiyab'a sığınır ve onun kızıyla evlendikten sonra öldürülür. Siyavaş'ın Keyhüsrev adındaki oğlu kaçarak İran hükümdarı olur. Babasının intikamı için Afrasiyab'a cephe alır. Savaşta yenilen Afrasiyab her şeyini yitirir. Bir şehirden diğerine kaçar ancak Keyhüsrev onu takip ederek Azerbaycan'da Hasif kuyusu denilen bir gölde yakalar. Keyhüsrev'in emriyle Beyy bin Cuzrec tarafından Siyavaş'ın öldürüldüğü gibi parçalanarak öldürülür¹⁶¹.

Süleyman-nâme'deki kayıt:

XV. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Firdevsi-i Rumi, meşhur eseri Süleyman-nâme'de efsanevi Turan hükümdarı Afrasiyab hakkında hikâyelere ve deyişlere yer vermiştir. Eserde anlatılana göre Turan ülkesinin hükümdarı olan Afrasiyab İran hükümdarı Keykubâd'la düşman durumdadır. Süleyman-nâme'de Şeh-name ve Taberî tarihinden farklı olarak İranlıların tamamını dize getiren Afrasiyab karşısında Hz. Süleyman'ı bulmakta ve onunla mücadele etmektedir.

Süleyman-nâme'nin 39. cilt, 194. meclis 184a varağından itibaren Afrasiyab'dan bahsedilmeğe başlanır. Bu bölümde kendisinden Oğuznâmelerde olduğu gibi yırtıcı hayvanlara benzetilmek suretiyle bahsedilir.¹⁶² Afrasiyab, önce İran'ı fetheder, sonra Anadolu'yu ele geçirerek hazinelerini Sinop Kalesi'ne koyar.

¹⁶⁰ Taberî, *a.g.e.*, s. 701-728.

¹⁶¹ Taberî, *a.g.e.*, s. 729-745.

¹⁶² “Efrâsiyâb-ı Türk, ol melik-i gürd ü karı kurd” Bk. **Süleymannâme**, Hazine 1529, v. 186a; Mustafa Aksoy, “Uzun Firdevsî'nin Süleymannâme'sindeki Destan Unsurları” C. I-II, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İzmir 2000, s. 242. Bir diğer Türk destanı olan Oğuz Destanı'nda da Oğuz tasvir edilirken “Ayakları öküz ayağı gibi; beli kurt beli gibi; omuzları samur omuzu gibi; göğsü ayı göğsü gibi idi” denilmektedir. Bk. W. Bang- R. R. Arat, **Oğuz Kağan Destanı**, MEB Basımevi, İstanbul 1970, s. 11.

Anadolu toprakları elinden alınan “Kaysar-ı Rûm” yani Anadolu hükümdarı kendisine yardımda bulunması için Hz. Süleyman’a çağrıda bulunur.¹⁶³

Afrasiyab, Turan başkentinde kendisine bağlı beylerle bir eğlence meclisinde iken Hz. Süleyman’ın Sinop Kalesi’ni almak üzere yola çıktığını öğrenir. Bu duruma çok sinirlenerek Hz. Süleyman’a açıkça meydan okur.¹⁶⁴ Hz. Süleyman ise ona batılı terk ederek hak dinine dönmesi ve kendisine boyun eğmesi konusunda tavsiyelerde bulunur.¹⁶⁵ Ancak Afrasiyab kendi gücünü ve ülkesinin genişliğini överek ona meydan okumaya devam eder.¹⁶⁶ Hz. Süleyman’a gönderdiği mektupta ondan kendisine itaat etmesini ister.¹⁶⁷

Süleyman-nâme’de anlatılanlardan Afrasiyab ve Hz. Süleyman arasındaki çekişmenin aslında hak ile batıl arasındaki mücadelenin bir yansıması olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Süleyman’ın her fırsatta Afrasiyab’ı hak yoluna davet etmesi ve ondan itaat beklemesi bunu gösteriyor. Zaten eserin değişik bölümlerinde anlatılanlardan Afrasiyab’ın ateşperest olduğu anlaşılıyor.¹⁶⁸

Afrasiyab, Hz. Süleyman’a meydan okuduktan sonra ordusunu hazır eder ve Sinop Kale’sine doğru hareket eder. Sekiz yüz bin askeriyle Sinop’a varır. Bir tepeden etrafı gözetlemek ister ve kalenin önünde iki ordunun savaştığını görür. Savaşın Benî Asfar şahı ve Endülüs melikinın askerleriyle Hz. Süleyman’ın askerleri arasında olduğunu öğrenir. Afrasiyab’ın ordusu da bunlara katılarak Hz. Süleyman’a hücum eder. Bu savaşta yırtıcı kuşların da Afrasiyab’ın ordusuna saldırdıkları görülür.¹⁶⁹ İki ordu geçen çetin mücadelenin ardından güneşin batmasıyla karargâhlarına çekilerek durum değerlendirmesi yapar. O gece Afrasiyab’ın ordusu tekrar yırtıcı kuşların saldırısına maruz kalır.¹⁷⁰ Bu sırada Hz. Süleyman’ın yüzüğünü alarak dünyaya hâkim olmak isteyen Gayyûr-ı cazu uçarak Sinop Kalesi’ne gelir. İblisle işbirliği içinde olan Cazû Hz. Süleyman’ı alt etmek için Afrasiyab’la

¹⁶³ a.g.y., v. 184b; *a.g.e.*, s. 239.

¹⁶⁴ a.g.y., v. 186a-b; *a.g.e.*, s. 242

¹⁶⁵ a.g.y., v. 188b-189b; *a.g.e.*, s. 247-249

¹⁶⁶ a.g.y., v. 190a-b; *a.g.e.*, s. 250-251.

¹⁶⁷ a.g.y., v. 200b; *a.g.e.*, s. 271.

¹⁶⁸ “Efrâsiyâb hod Mecûsî dînine tapar, âteş-perestdür.” Bk. a.g.y., v. 238a; *a.g.e.*, s. 243.

¹⁶⁹ a.g.y., v. 247b-260a; *a.g.e.*, s. 359-380.

¹⁷⁰ a.g.y., v. 267b-268a; *a.g.e.*, s. 394.

anlaşmak ister. Melek kılığına bürünerek onu kandırır. Onun sihir gücünden etkilene Afrasiyab yine de savaşta kendi gücüyle başarıya ulaşacağı inancını taşımaktadır. İki müttefik Hz. Süleyman'a karşı saldırıya geçer.¹⁷¹ Cazu'nun büyülediği Hz. Süleyman askerlerine karşı Afrasiyab büyük bir kıyım yapar. Savaş esnasında Cazu Afrasiyab ve oğlu Pişeng'den kendisine secde etmesini ister. Afrasiyab çekinerek de olsa bunu kabul eder ancak oğlu buna yanaşmaz ve Cazu'ya düşman olur.¹⁷² Savaş iki taraf arasında uzun zaman devam eder ancak kimse kesin bir netice almaya muvaffak olamaz. İlerleyen zamanlarda Gayyûr-ı cazu'nu iblisle işbirliği içinde yaptığı sihirler neticesinde Hz. Süleyman'ın ordusu savaşı kaybetme noktasına gelir. Hz. Süleyman bu duruma çok üzülür ancak Hızır tarafından kendisine zafer müjdelenmesi onu tekrar heyecana getirir ve ordusunu düzene sokarak mücadeleye kaldığı yerden devam eder. Kudret tahtıyla göğe yükselen Hz. Süleyman'ı Sinop semalarında gören Afrasiyab endişeye kapılır¹⁷³. Siyah bir gergedana binerek Hz. Süleyman'a karşı savaş düzeni alır¹⁷⁴. Yapılan savaşta Hz. Süleyman'ın ordusu galip gelir. Afrasiyab Karadeniz'e doğru kaçır ancak Hz. Süleyman onu bağışlayıp has hilat giydirerek yanında makamına uygun yer gösterir.

2. Şu (Kalaç) Destanı

Tarihsel öneme sahip Türk destanlarından biri de Şu (Kalaç) Destanı'dır. Yarı tarih diyebileceğimiz bir üslupla meydana getirilen Şu Destanı, Türklerin yoğunlukla yaşamakta olduğu bölgelerin Zülkarneyn adındaki komutan tarafından istilaya uğraması ardından gelişen olayları anlatmakta ve o dönemde Türkler arasındaki boy teşkilatlanması, devlet yapısı ve şehir hayatı gibi konularda bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Destanın kahramanı "Şu" adındaki Türk hakanıdır. Onun hatırası etrafında söylenen ve Zülkarneyn'nin Türk illeri üzerine yürüyüşü vakasının

¹⁷¹ a.g.y., v. 276a-280a; a.g.e., s. 409-418

¹⁷² a.g.y., v. 318a; a.g.e., s. 498.

¹⁷³ Halil İbrahim Usta, *Firdevs-i Rûmî Süleymân-nâne-i Kebîr* (İnceleme-Metin-Sözlük), Ankara 1995, s. 344-358.

¹⁷⁴ Usta, a.g.e., s. 374-379.

anlatıldığı bu destan, Türkler arasında MS XI. yüzyıla kadar sözlü olarak yaşatılmış, bu sırada Divanü Lügat-it Türk'e alınmıştır¹⁷⁵.

Efsanenin içeriğine geçmeden evvel hangi dönemin izlerini taşıdığına ve kahramanların kimliğine dair görüşlere kısaca değinmek istiyoruz. Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügat-it Türk'te kaydettiği Şu Destanı, genel olarak Şu adındaki Türk hakanı ile onun hâkim olduğu bölgeye bir harekât tertip eden Zülkarneyn adındaki komutan arasında geçen olaylar çerçevesinde şekillenmiştir. Zeki Velidi Togan, Kaşgarlı'nın eserinde verdiği Şu rivayetlerini MÖ 1116-247 yılları arasında Çin'de faaliyette bulunan Çu (Chou) adlı hanedanla ilişkilendirmektedir. Togan, Çu adlı kavmin Çin'e Türkistan'dan geldiğini ve efsanede geçen hadiselerin onların Türkistan'da buldukları dönemin hatıraları olduğu görüşündedir. Dolayısıyla Togan, Şu adındaki hakanın Çu kavminin o dönemdeki hükümdarlarından biri olması gerektiği görüşündedir¹⁷⁶. Togan bununla birlikte ortaçağ tarihçilerinin ve destanı yazıya geçiren Kaşgarlı Mahmud'un aksine Zülkarneyn'in de Büyük İskender olamayacağı görüşünü ortaya atmıştır. Ona göre destanda anlatılan Makedonyalı İskender'in doğuya doğru hareket etmesi, Semerkant'ı tahrip edip, medeni ve siyasi hayat merkezini Hindistan'a bitişik ülkelere nakletmesi olayı, aslında Maveräünnehir'deki İranilerin bir Aryani hükümetin himayesi altında birleşmesi hadisesi idi. Yani Togan'a göre destanda "İskender İstilas" olarak anlatılan olay aslında bir Aryani istilasıdır¹⁷⁷.

Ali Öztürk, Kaşgarlı Mahmud'un "Şu" adı ile kaydettiği destanın aslında bir Saka destanı olduğu görüşündedir. Öztürk, İskitlerin bir bölümü olan Sakaların MÖ XII-X. yüzyıllarda Orta Asya'da buyruk olduğu ve destanın bu dönemde ortaya çıktığı kanaatindedir¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Banarlı, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁷⁶ Togan'a göre Çin'i idare eden bu Çuların bir Türk kavmi olduğu uzun zamandan beri süregelen bir fikirdir. Bu kavim Çin'e yeni bir idare sistemi ve yeni adetler getirmiştir. Bunlar arasında Türklere özgü bir yönetim anlayışı olan çift krallık usulü, ataları kutsayan kahramanlar kültü ve atın binek hayvanı olarak kullanılması sayılabilir. Bk. Togan, *Umumi Türk Tarihine..*, İ s. 13-14.

¹⁷⁷ Togan'ın değerlendirmesine göre, "Eski Türk 'Şu' Destanı'na göre, ilk Aryanî istilas ve baskısı sonunda doğuya çekilmiş olan Türk kabileleri, az sonra geri dönüp gelen hükümdar Şu'nun (yani bu isimdeki sülalenin) idaresinde Çu Havzası'nda eski hâkimiyetlerini yeniden kurmuşlardır. Herhalde MÖ VIII. yüzyılda "Şu" ismi yerini Saka'ya bırakmış görünmektedir. Bu iki isim büyük hâkim devletin iki şubesi olabilir. Bk. Togan, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁷⁸ Öztürk, *a.g.e.*, s. 92.

Şu'nun kimliği konusunda ortaya atılan iddialardan biri de Saadettin Gömeç'e aittir. Gömeç, hem Şu'nun hem de Zülkarneyn'in tarihi şahsiyetlerle birleştirilmesi gerektiğini belirttikten sonra Şu'nun Türgiş başbuğu Çor Yabgu olabileceğine dikkat çekmiştir: *“Türgiş beyleri, VIII. yüzyılın başlarından itibaren Arap ordularının Türkistan'a doğru, Asya'yı İslamlaştırmak gayesiyle yaptıkları seferler sırasında Araplarla karşı, kıyasıya bir mücadele verdiler. Kök Türk Kağanlığı'nın parçalanmaya başlaması ile oluşan otorite boşluğunu doldurmaya çalışan Türk kavimleri ve beylerinden birisi de batıdaki Türgiş kabilesiydi. Türgiş başbuğu Çor Yabgu'nun, bu arada Çin'in de kendisine kötü davranması yüzünden Tibetlilerle ittifak yaparak, Çin garnizonlarına saldırdığını görmekteyiz ki Divanü Lügat-it Türk'te geçen Şu'nun bu şahıs olma ihtimali oldukça yüksektir.”* Böylelikle Gömeç, Şu Destanı'nı Çor Destanı olarak kabul etmektedir¹⁷⁹.

Şu Destanı'nı üzerine ayrıntılı bir inceleme yapan Ahmet Bican Ercilesun ise destanın Büyük İskender çağında yani MÖ IV. yüzyılda ortaya çıktığını kabul etmekle birlikte destan kahramanlarının gizli kalmış kimlikleri hakkında şu yorumu yapmaktadır: *“Burada destan kahramanlarının bir özelliğini daha tekrar hatırlamamızda fayda vardır. Destan kahramanları çoğu zaman, tek bir tarihi şahsiyetin karşılığı olamazlar. Tarihte büyük işler yapmış birkaç şahsiyet, bir tek destan kahramanının şahsiyetinde birleştirilir”*¹⁸⁰. Bize göre Ercilesun'un destan kahramanlarının kimliğine dair yaptığı bu değerlendirme oldukça geçerlidir. Sözlü tarih geleneğinin bir ürünü olan destanların hangi tarihi şahsiyetlere atfedileceği konusunda kesin bir görüş belirtmek tabiri caizse samanlıkta iğne aramaya benzemektedir. Ancak konu ile ilgili araştırmalar yapan bilim adamlarının ürettikleri varsayımlar tarihçilerin ufkunu açmakta ve karanlıkta kalmış bu konunun aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır. Biz de Şu'nun kimliği konusunda kesin bir görüş belirtmemekle beraber olayların İskender çağına ait hatıralar çerçevesinde şekillendiği konusunda söylenen sözlere iştirak etmekteyiz.

¹⁷⁹ Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2006, s. 312.

¹⁸⁰ Ahmet Bican Ercilesun, “Şu Destanı Hakkında” *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, Ed. S. Sakaoğlu-A. Durmaz, İstanbul 2002, s. 87.

Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügat'it-Türk'de Şu Destanı'na dair 3 ayrı kayda yer vermiştir. Bunlar;

1. “Türkmen” maddesindeki kayıt,
2. “Uygur” maddesindeki kayıt,
3. “Öge” maddesindeki kayıttır.

Bu güne kadar Şu Destanı ile ilgili elimizde olan bilgiler sadece Divanü Lügat'it-Türk'deki “Türkmen” maddesine dayanmaktaydı. Ancak Ahmet Bican Ercilesun, Şu Destanı ile ilgili çalışmalarında Divan-ı Lügat'it-Türk'de bulunan ve Şu Destanı'na eklenmesi gereken iki parça daha tespit etmiştir. Bunlar Divan-ı Lügat'it-Türk'deki “Uygur” maddesinde yer alan bir parça ile “Öge” maddesinde yer alan bir parçadır. Şu Destanı'na ait bu birkaç sayfalık metin başka hiçbir yerde olmadığından son derece önemlidir. Burada ayrıca halk etimolojisinin güzel örneklerinden biri olan Halaç'ın “Kalaç”tan, Türkmen'in “Türkmanend”den geldiği kaydedilmekte, Altınkan/Altınhan Dağı'nın hikâyesi anlatılmaktadır¹⁸¹.

“Türkmen” maddesindeki kayıt:

Kaşgarlı Mahmud, meşhur eserinde Türkmen kelimesini anlatırken aynı zamanda da Şu Destanı'na ait bir olayı kayda geçmiştir. Olay eserde şu şekilde anlatılmaktadır;

“Türkmen: Bunlar Oğuzlardır. Bunlara Türkmen denilmesinin bir hikâyesi vardır Bu hikâye şöyledir:

Zülkarneyn, Semerkand'ı geçip de Türk ülkesine yöneldiği sıralarda, Türklerin çok kuvvetli ve büyük ordusu bulunan “Şu” adında genç bir hakanları vardı. Balasagun yakınlarında Şu kalesini bu açmış ve bu yaptırmıştı. Her gün Balasagun'daki sarayının önünde beyler için üç yüz altmış nöbet, davulu vuruldu. Hakan Şu'ya Zülkarneyn'in yaklaştığı haber verilmiş.

-Emriniz nedir? Savaş mı edelim, ne buyurursunuz? Demişler;

¹⁸¹ Saim Sakaoğlu, *Divanü Lügat'it-Türk'de Halk Edebiyatı*, Konya 2002, s.79-82.

Hâlbuki Hakan, “Hocand” ırmağının kenarına karakol kurup Zülkarneyn’in geçtiğini haber vermek için kırk Tarhanı gözcü göndermişti. Bu kol, kimse görmeden gittiği için askerinin haberi yoktu. Hakan, yüreği pek duruyordu. Hakanın gümüşten bir havuzu vardı, sefere çıktığında beraber taşınır, içine su doldurulur, sonra kazlar, ördekler yüzdürülürdü,

Kendisine:

-Ne buyrulur, harb edelim mi? Denildiği zaman, o cevap olarak,

-Şu kazlara, ördeklere bakınız, nasıl suya dalıyorlar, demiş.

Bunun üzerine orada bulunanlar, hükümdarın savaş için hazırlanmadığı ve buradan çekilip gitmek niyetinde olmadığı zannına düşmüşler. Zülkarneyn, Hocand suyundan geçerek, karakola gelir. Zülkarneyn’in geçtiğini, bu gözcü karakol Hakan’a haber verir. Hakan hemen davullar çaldırarak, doğuya yürür. Halk gitmek için hazırlık görmeyen hakanlarının savuşup gitmesi sebebiyle ümitsizliğe düşer. Bir ürküntü, bir karışıklık olur, binek bulabilenler hayvanın sırtına atlayarak hakanın arkasına koşarlar. Karışıklıkla birbirlerinin hayvanlarını alırlar. Sabah olunca ordugâh düz bir ova halini alır. O sırada Taraz, İsbicab, Balasagun ve bunun gibi yerler kurulmamıştı. Onlar hepsi sonradan kurulmuştur. Oralar Halkı Göçebe idi. Hakan ordusu ile savuşup gittikten sonra çoluk çocukları ile yirmi iki kişi kalmış idi. Bunlar geceleyin hayvanlarını bulamamışlar ve savuşmamışlardı. İşte bunlar o kimselerdir ki, kitabın baş tarafında adlarını söylediğim, hayvanlarının damgalarını beyan ettim. Kınık, Salgur ve başkaları gibi... Bu yirmi iki kişi, yayan çekilip gitmek yahut orada kalmak üzere konuşurlarken iki kişi çıka gelir. Bunlar ağırlıklarını sırtlarına yüklenmişler, yanlarına çocuklarını almışlardı. Ordunun izine düşerek gidiyorlardı. Yorulmuş, terlemişlerdi. Bu yirmi iki kişi yeni gelenlerle tanışır ve konuşurlar. Bu ikiler derler ki: “Zülkarneyn denilen adam bir yolcudur. Bir yerde durmaz, buradan da geçer, gider. Bizde kendi yerimizde kalırız”. Yirmi ikiler ona Türkçe:

-Kal aç, dediler.

Anlamı, “açık kal” demektir. Sonradan bunlara Kalaç denilmiştir. Asılları budur. Bunlar iki boydur. Zülkarneyn gelip bunları saçlı ve üzerlerinde Türk

işaretlerinin bulunduğunu görünce, sormadan, onlara “Türk-manend”. “Türk’e benzer” demiştir. İşte bu ad onlara bu güne kadar kalmıştır.

Türkmenler aslında, yirmi dört kabiledir. Lakin iki boydan ibaret olan Kalaçlılar bazı kere bunlardan ayrıldıkları için, kendileri; Oğuz sayılmaz, aslı olan budur.

Hakan Şu, Çin’e doğru gitmiştir. Zülkarneyn arkasına düşmüş idi. Uygurlara yakın, Hakan Zülkarneyn’e bir bölük asker gönderir. Zülkarneyn de ona gönderir. Bu çarpışma Altun Kan denilen dağda olmuştur. Bugün Altun Han denir. Bunun üzerine Zülkarneyn “Şu Hakan’la” barıştı ve Uygur şehirlerini kurdu. Bir müddet oralarda oturdu. Zülkarneyn çekilip gittikten sonra Hakan Şu geldi. Balasagun’a kadar ilerledi. Kendi adını vererek “ŞU” adındaki şehri yaptırdı. Oraya bir tılsım koydurdu. Bu gün leylekler o şehrin karşısına kadar gelirler, fakat şehri geçemezler. Tılsım bugüne kadar bozulmamıştır.”¹⁸²

“Uygur” maddesindeki kayıt:

Divanü Lugat’it-Türk’ün Uygur maddesi Şu destanına ait bir başka kaynak durumundadır. Kaşgarlı Uygurların kim olduğuna ve yaşadıkları bölgelere dair açıklama yaparken Zülkarneyn ve Türk hakani Şu arasında geçen bazı olaylara değinmektedir;

“Uygur: Beş şehirli bir vilayetin adı. Zülkarneyn Türk hakani ile barıştıktan sonra bu şehirleri yaptırmıştır. Bana, Muhammed Çakır Tonka Han oğlu Nizamettin İsrafil Togan Tekin babasından rivayet ederek dedi ki: Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk Hakani ona dört bin kişi göndermiş; tulgalarına takılan kanatlar şahin kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlarmış. Zülkarneyn bunlara şaşa kalmış ve ‘Înân hod horend’ demiş. ‘Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar; çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlayıp yiyebilirler’ demek istemiş ve bu

¹⁸² Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati’t-Türk*, Çev. Besim Atalay, Cilt III, TDK, Ankara 2006, s. 413-416.

vilayete ‘Huzhur’ adı verilmiş. Bu vilayette beş şehir vardır. Vilayetin halkı en katı kafirlerdir, son derece atıcıdırlar. Zülkarneyn’in yaptırmış olduğu Sülmi, Koçu, Canbalık, Yengibalık adındaki şehirlerdir.”¹⁸³

“Öge” maddesindeki kayıt:

Kaşgarlı’nın divanında yer alan “Öge” maddesi Şu Destanı’ndan izler taşıyan bir başka kaydı ihtiva etmektedir. Halk arasında denenmiş, tecrübeli kimse anlamına gelen “Öge” kelimesi açıklanırken Türk hakanının vezirinin tavsiyesine uyarak Zülkarneyn’in üzerine halk arasından yaşlı ve tecrübeli bir kimsenin öncülük ettiği askeri bir birlik göndererek onu mağlup ettiği anlatılmaktadır;

“Öge: Tekinden bir derece aşağı, sokak adamlarından olup denenmiş, akıllı ve yaşlı kimselere verilen lakaptır. Bu şundan ileri gelmiştir:

Zülkarneyn “Çin’e dek ilerleyince Türk hakanı savaş için Zülkarneyn üzerine gençlerden toplanmış bir bölük asker gönderir. Hakan’ın veziri ‘Sen Zülkarneyn üzerine gençleri gönderdin; onların içerisinde denenmiş, yaşlı savaş eri adamların dahi bulunması gerekti’ denilince Hakan, yaşlı ve tecrübeli anlamında ‘Öge mi?’ demiş. Vezir ‘Evet’ cevabını vermiş. Bunun üzerine Hakan, yaşlı, sınanmış bir kimse göndermiş. Zülkarneyn’in ileri kolları üzerine bir gece baskını yapmışlar. Düşmanları yenmişler. Türklerden biri Zülkarneyn’in askerlerinden birine bir kılıç vurmuş; herifi göbeğine dek parçalamış, öldürülen adamın belinde içerisinde altın bulunan bir kemer varmış; kemer de kesilmiş, altınlar kana bulaşarak dökülmüş. Ertesi sabah Türk askerleri kana bulaşmış olan altınları görerek birbirlerine ‘Bu ne?’ demişler, ‘Altın kan’ cevabı verilmiş. Orada bulunan büyük bir dağa hemen bu adı vermişler. Uygur ülkesine yakın olan bu dağın çevresinde Türk göçebeleri bulunur. Zülkarneyn bu gece baskınından sonra Türk hakanıyla barışır.”¹⁸⁴

Kaşgarlı tarafından aktarılan 3 ayrı kayda dayanarak Şu Destanı hakkında şunları söylemek mümkündür;

¹⁸³ Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, C. I, s. 111-113.

¹⁸⁴ Kâşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 90-91.

1. Destan'da Zülkarneyn adı ile anılan komutanın Makedonya Kralı İskender olduğu fikri Ortaçağ İslam müellifleri ve dolayısıyla da Kaşgarlı tarafından kabul görmektedir. Zeki Velidi Togan, bu şahsın Aryanî bir komutan olduğu görüşünü savunsa da biz ilim dünyasında genel kabul gören Büyük İskender nazariyesini kıstas alıyor ve destanda geçen hadiselerin İskender'in MÖ 330-327 yıllarına denk gelen Türkistan seferine ait olduğu görüşünü benimsiyoruz. Ahmet Bican Ercilesun, destandan yola çıkarak bu tarihi hadise ve Türklerin meskûn buldukları bölgeler hakkında şu saptamalarda bulunmaktadır:

“Destana göre İskender Semerkand'ı geçerek Türk ülkelerine yönelmiş; Türk hakani Şu, karşı tedbir olarak Hocend Vadisi, kıyısına 40 gözcü yerleştirmiş; İskender ırmağı geçince gözcüler gelip Şu'ya haber vermişler. Bu bilgilere göre, İskender çağında, yani MÖ 330'larda Türk ülkeleri Semerkant'dan sonra başlamakta; Sirderya kıvrımı, bu kıvrım üzerinde yer alan Hocend vadisi, genel olarak Fergana Vadisi ve daha doğusu Türk ülkeleri olmaktadır. Ordugah ise Sirderya kıvrımının kuzey doğusunda bulunmaktadır. İskender Türk ülkelerine girerek Hocend Vadisinden Sirderya'yı geçmiştir. Destandan öğrendiğimiz bir başka nokta da şudur: O devirde Tıraz, İspicâb, Balasagun gibi büyük şehirler henüz kurulmamıştır. Sirderya boylarında ve buranın doğusunda bulunan Türkler çadırlarda, konargöçer olarak yaşamaktadırlar. İskender'in Sirderya'yı geçtiğini haber alıp geceleyin doğuya çekilen Şu'dan sonra ordugâhın durumunu anlatan satırlar, bunu gayet net olarak belirtmektedir: ‘Sabah olunca ordugâh, dümdüz bir ova haline gelmişti. Bilindiği gibi, zamanımızdaki Tıraz, İspicâb, Balasagun ve diğer büyük şehir ve beldeler o devirde henüz yoktu. Hepsi sonradan kuruldu. Halk o zaman konargöçer olarak yaşıyordu.’”¹⁸⁵

Banarlı, yukarıda verilen bilgiler ışığında Şu Destanı'da Türkler arasında şehircilik hayatının başlamasına dair önemli işaretler bulunduğunu belirtmektedir¹⁸⁶.

2. Şu Destanı'nı Oğuz boylarının teşkilatlanmasına dair Oğuz Kağan Destanı'ndan farklı bir rivayeti bizlere nakletmektedir. Oğuz Destanı'nda anlatılana

¹⁸⁵ Ercilesun, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁸⁶ Banarlı, *a.g.e.*, s. 16.

göre 24 Oğuz boyu Oğuz Han'ın altı erkek çocuğundan doğan 24 torununun neslinden inmektedir. Ancak Şu Destanı'nda geçen hadiseye göre İskender'in önünden doğuya çekilen Türklerden 22 kişi o karmaşada binek hayvanı bulamadıklarından onlara katılamamış ve aileleriyle beraber orada kalmışlardır. Kaşgarlı'nın anlattığına göre İskender bunları görünce Türk'e benziyorlar manasına gelen "Türkmanend" demiş ve Türkmen kelimesi buradan çıkmıştır. Türkmen kelimesinin etimolojisi hakkında birçok iddia gündemdedir. Ancak bizim için burada önemli olan Türklerden geriye kalan bu 22 ailenin Oğuzların terekübü ile olan bağlantısıdır. Zira Kaşgarlı'nın naklettiğine göre bu 22 aileye daha sonra iki aile daha intikal etmiş ve bunların sayısı 24'e ulaşmıştır¹⁸⁷. Ercilesun, yaptığı araştırmada bu konuya parmak basarak Oğuz boylarının İskender'in istilası sırasında binek hayvanı bulamayarak bölgede kalan ailelerden teşekkül ettiği fikrine karşı çıkmaktadır. Ona göre oldukça düzenli ve teşkilatlı bir yapıya sahip boylar birliğinin böylesine bir tesadüf sonucu şekillenmesi mümkün değildir. Ercilesun'a göre o dönemde Oğuz boyları Şu Kağan ile çekilme konusunda anlaşmazlığa düşerek bölgede kalma yoluna gitmişlerdir. Nitekim Oğuzlar aralarına sonradan katılan 2 Halaç ailesine hitaben şöyle demektedirler; *"Ey iki adam! Bu herif (yani Zülkarneyn) bir yolcudur; asla bir yerde durmaz, bizim yanımızdan geçip gidecek ve biz yurdumuzda kalacağız"*. Zaten İskender de bölgede fazla durmayarak çekilip gitmiştir¹⁸⁸.

3. Göç Destanı

Türklerdeki sözlü tarih geleneğinin en kayda değer ürünlerinden biri hiç şüphesiz Uygurlardan kalan Göç Destanı'dır. Göç Destanı, tarihi anayurtlarından çeşitli sebeplerle ayrılmak zorunda bırakılan Uygurlar tarafından, başlarına gelen bu talihsiz olayı gelecek kuşaklara hatırlatmak ve anavatanlarına olan özlemlerini dile

¹⁸⁷ Kaşgarlı, 22 Oğuz ailesine sonradan iki Halaç ailesinin katıldığını ve sayının 24'e ulaştığını söylüyor. Ancak bu iki boyun bazı hususlarda farklılık göstermesinden dolayı Oğuzlardan ayrı tutulduklarını söylemektedir. Bu iki boyun hangileri olduğu konusunda bir araştırma yapan Faruk Sümer, Reşideddin'de olup Kaşgarlı'da bulunmayan üç boy tespit etmiştir: Yaparlı, Kızık, Karkın. Buna mukabil Kaşgarlı'daki Çarukluk da Reşidetin'de yoktur. O halde Yaparlı, Kızık ve Karkın'dan biri Çarukluk'un mukabili; diğer ikisi de Halaç boyları olmalıdır. Kızık ve Karkın boylarının ikisinin de Yıldız Han oğullarından olması, buna karşılık Yaparlı'nın Ay Han'ın oğullarından inmesi Faruk Sümer'i aynı kolda, yani Yıldız Han'ın oğulları arasında gösterilen Kızık ve Karkın'ı, Halaç boyları olarak kabul etme fikrine götürmüştür. Bk. Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara 1967, s. 201-202.

¹⁸⁸ Ercilesun, *a.g.e.*, s. 87.

getirmek amacıyla oluşturulmuştur. Tarihi kaynaklar tarafından da tespit edilen bu göç hadisesinin Türkler arasındaki algılanışını göstermesi açısından çok değerli bir kaynak olan Göç Destanı, Türklerin belki de bir daha dönmek üzere terk ettikleri tarihi yurtlarının elden çıkışını bir felaket olarak hafızalarına kaydettiklerini göstermektedir.

Gerek Orhun yazıtlarından gerekse de Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre Türklerin tarihi yurtları Orkun ve Selenge ırmakları arasında yer almaktaydı. Bölgenin sırasıyla Hunlara, Kök Türklere ve Uygurlara yurt olduğu bilinmektedir. Birbirinin devamı olarak bozkırda hüküm süren Türk devletlerinin hükümdarlık merkezleri de yine bu bölgede bulunan Ötüken Yış yani Ötüken Ormanı'dır. Bilge Kağan kendi adına dikilen yazıtında dört bir yana ordu sevk ettiği için ancak ülkeyi yönetmek için Ötüken'den daha iyi bir yere rastlamadığından söz etmektedir¹⁸⁹. Bilge Kağan kendi yazıtında yine halkını Çin'e gitmemesi konusunda uyarmakta, Ötüken'de kalan milletin ebediyen var olacağını, bu bölgeyi terk edenleri ise kaçınılmaz bir şekilde mahvolup gideceğini söylemektedir¹⁹⁰.

Bölgenin ehemmiyeti Uygurlar döneminde de devam etmiş bu bölge Türkler tarafından kutlu vatan toprağı olarak kabul edilmiştir. Uygurların efsanevi türeyiş hikayesinin de yine Karakorum Dağı'ndan kaynağını alan Orhun Nehri civarında cereyan ediyor olması, bölgenin Uygurlar için önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca adı Ergenekun Efsanesi'nde de geçen kutsal Atalar Mezarlığı'nın bu bölgede yer alması Türklerin tarihi yurtlarına verdiği ehemmiyetin manevi boyutunu gözler önüne sermektedir¹⁹¹.

¹⁸⁹ **BKY** Kuzey 2-3“Doğuda Şantung Ovası'na kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci Nehri'ni geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim. Kuzeyde Yir Bayırku yerine kadar ordu sevk ettim. Bunca yere kadar yürüttüm. Ötüken ormanından iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş.”

¹⁹⁰ **BKY** Kuzey 5-6 “Orda kötü kişi şöyle öğretiyormuş: Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi mal verir diyip öyle öğretiyormuş. Bilgi bilmez kişi o sözü alıp, yakına varıp, çok insan öldün! O yere doğru gidersen Türk milleti, öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın...”

¹⁹¹ Türklerin manevi hayatında çok önemli bir yere sahip Atalar Mezarlığı'nın tam yeri tespit edilemese de bu konuda yapılan araştırmalar Orhun Bölgesi'ni işaret etmektedir. Türklerin kurultaylarını tertip ettikleri bu kutsal yere sahip olanın Türk ülkesini yöneteceği inancı Atalar Mezarlığı'nın sadece manevi bir simge olmadığını aynı zamanda da bir meşruiyet aracı olarak kabul edildiğini göstermektedir. Atalar Mezarlığı için bk. Saadettin Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Likya Kitap, Ankara 2008, s. 48-49.

Bununla birlikte Ötüken Uygur Kağanlığı'nın 840 yılında Kırgızlar tarafından ortadan kaldırılması, aynı zamanda tarihi Türk yurdunun da sahipsiz kalması anlamına geliyordu. Kırgızlara mağlup olan Uygurlar, Çin'in de tazyikiyle bölgeden göç ederek Beş-Balık bölgesine ve Doğu Türkistan'a gelmişlerdir. Kırgızların bölgede kalıcı olamayarak geri çekilmesi ardından Orhun Havzası Moğol aşiretlerinin eline geçmiş ve kadim Türk yurdu artık Moğolistan olarak anılmaya başlanmıştır.

Uygur Göç Destanı işte bu Kırgız saldırısı neticesinde yapılmak zorunda kalan göçü sembolize etmektedir. Destanda geçen "Kutlu Kaya" (Kutlug Tag) motifi ise düşmana kaptırılan vatan parçasını ifade etmektedir¹⁹². Ancak destanda anlatılana göre Uygurlar, tarihi yurtlarının elden çıkma hadisesini bir diğer Türk topluluğu olan Kırgızlara değil Çin Devleti'nin çevirdiği entrikalara ve ikiyüzlü siyasete bağlamaktadırlar. Anlatılana göre Uygurlar, Orkun bölgesinden Beş-Balık şehrine ve Doğu Türkistan'a gelmelerini, mutluluklarını sağlayan "Kutlu Kaya"nın Çinlilerin oyunuyla parçalanmasına bağlamışlardır. Böylelikle yurtlarından ayrılışlarını da, Kırgızların işgali ile değil Çin hilesi neticesinde, uğurlu tılsımın kaybı olarak kuraklığın sürmesi ile ilişkilendirmişlerdir¹⁹³.

Göç Destanı hakkında elimizde bulunan en önemli vesika Ordu-Balık adlı Uygur şehri yıkıntıları önünde bulunan eski bir Türk yazıtıdır. Bu yazıt, H. N. Orkun tarafından tespit edilmiş ve Göç Destanı'yla ilgisi ortaya koyulmuştur¹⁹⁴. Aynı zamanda Uygurların Türeyiş Efsanesi'nin anlatıldığı yazıttan XIII. yüzyıl müellifi Cüveyni de bahsetmekte ve Ögeday Han'ın bu yazılı metinleri okutmak için Çin'den bir heyeti bölgeye davet ettiğini söylemektedir¹⁹⁵. Cüveyni ayrıca Uygurlar'ın türeyiş efsaneleri hakkında bilgi verdikten sonra onların göç etmelerine dair de bir takım bilgiler vermektedir.

Uygurların Göç Destan'ı Çin kaynaklarında onlar hakkında anlatılan türeyiş efsanesine eklenmiş halde bulunmaktadır. Çinlilerin destan metnini büyük ihtimalle

¹⁹² Öztürk Kart, "Eski Türk Destanlarının Tarih Öğretimindeki Yeri ve Kullanımı", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Konya 2002, s. 113.

¹⁹³ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi*, Nakışlar Yayınları, İstanbul 1980, s. 62.

¹⁹⁴ Sepetçioğlu, *a.g.e.*, s. 130-131

¹⁹⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 102-103.

Ordu-Balık civarındaki yazıtlardan istinsah ettikleri anlaşılıyor. Bu kayıtlarda Uygur kağanlarının ilahi ışık vasıtasıyla dünya üzerinde görülmeye başlaması ardından yaşanan büyük felaket (ki bu daha öncede bahsettiğimiz gibi “kutlu kaya’nın elden çıkışı” şeklinde sembolize edilmiştir) ve hemen ardından gelen büyük kuraklık ve salgın hastalıklar Uygurları anayurtları olan Orhun Bölgesi’nden göç etmeye mecbur bırakmıştır.

Göç Destanı’nın Çin kaynaklarında yer alan metnini Bahaeddin Ögel’in *Sino-Turcia, Tai-pei 1964, s. 10-12*’de neşrettiği şekliyle aktarıyoruz;

“Yü-lun Tigin tahta çıktıktan sonra, Çin’deki Tang sülalesi (M.S. 618-905) ile bir çok savaşlar yaptı. Kendi halkını barışa ve rahata kavuşturmak istiyordu. Bunun için ordusunu savaşlardan çekti. Bunun için de Çin sarayından bir kız alarak aralarında akrabalık kurdu. Ayrıca bu Tigin’in oğlu Ko-li ile de Çinli prenses Chin-lien evlendirildi. (Bu Çinli prenses), Kara-Korum’da bulunan Pieh-li Po-li Ta adlı bir yerde oturuyordu. Bu sözün manası, ‘Hatun’un oturduğu dağ’ demektir. Bu dağa T’ien Koli Ta-ha dağı adı da verildi. Bunun da anlamı ise, “Gök ruhlarının dağı” demektir. Bu dağın güneyinde kayalık bir dağ daha vardır. Bu dağın adı da Kutluğ-Dağ’dır. “Kutluğ-Dağ” demek, ‘İyi talih ve saadet getiren dağ’ demektir.

Çin’de (egemen olan) T’ang Sülalesinin elçileri, (Uygurlar hakkında) bilgi edinmek için müşavirleri ile birlikte Uygur ülkesine gitmişlerdi. Bunlar, aralarında şöyle dediler:

Kara-Korum’un kudret ve zenginliği, ancak bu dağ sayesinde olmuştur. Biz bu dağı niçin yok etmeyip de (Uygur) devletini zayıflatmayalım!” Elçiler aralarında böyle konuşup anlaştıktan sonra, (Uygur Kağanı) Tigin’e geldiler ve ona şöyle söylediler:

Siz Çinli bir prensesimizle evlendiniz. (Bizim de) sizden bazı yardımlar istemek için (ricalarımız) olacak. ‘İyi talih’ dağının taşları sizin muhterem memleketinizce kullanılmamaktadır. (Sizin yerinize biz bu taşları değerlendirelim), dediler ve Tigin ile anlaştılar. Bu taşları alıp Çin’e götürmek istediler. Fakat taşlar çok büyüktü ve

(Çin'e) götürmenin imkânı yoktu. Bunun üzerine taşlara ateş verip yaktılar, geriye kalan parçalara da asit döküp, hepsini küçük parçalara ayırdılar. Ondan sonra da bu parçaları alarak (Çin'e) gittiler.

Bu taşların götürülmesinden az zaman sonra, kuşlarla hayvanlar (tuhaf tuhaf) bağırmağa başladılar. Yü-lun Tigin ise, on beş gün içinde öldü. (Memleketin başına) türlü türlü felaketler geldi. Halk ise rahat bir gün görmedi. (Yülin Tigin'den sonra) onun yerine geçen Kağanlar da arka arkaya öldüler. Bunun üzerine Uygurlar Turfan'a göç etmek zorunda kaldılar. Turfan'ın diğer adı da Koço'dur. Beş-Balık bölgesini de kendi egemenlikleri altında bulunduruyorlardı. Onların memleketleri kuzeyde A-ch'u nehrine kadar uzanıyordu. Güneydeki komşuları ise(Çin'in Kansu eyaletindeki) Chiu-Ch'üan şehri idi. Doğuda, Hotan ve Kaşgar'a kadar uzanırdı. Uygurlar bu yerlerde 970 yıldan fazla oturdular¹⁹⁶."

Cüveynî'de eserinde Uygurların göç etme hadisesine dair şunları kaydetmektedir;

"Bir zaman geldi Uygurlar ve onlara bağlı etrafındaki kavimler, atların kişnemesinden develerin bağırmasından, vahşi hayvanların ve köpeklerin ulumasından, sığırların böğürmesinden, koyun ve keçilerin melemesinden, kuşların ötmesinden, çocukların ağlamasından velhasıl her şeyden 'göç, göç' sesi duymaya başladılar. Bunun üzerine yerlerinden kalktılar. Kondukları her yerde aynı sesi duydular. Nihayet bir yere geldikleri zaman o ses kesildi. Oraya yerleşip beş mahalleli bir şehir kurdular ve o şehre Beş Balık adını verdiler. Şehir günden güne büyüdü. Oraya ilk yerleşenlerin çocukları, o günden beri orada emirlik yaparlar. Onların emirine "İdi kut" adı verilir. Beş-Balık'da bulunan her evde lanetli olduğuna inandıkları bir ağacın parçası vardır¹⁹⁷."

¹⁹⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 81-82.

¹⁹⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 106.

4. Oğuz Kağan Destanı

Türk destanlarının şüphesiz en kıymetlilerinden biri Oğuz Destanı veya bir başka deyişle Oğuznâme'dir¹⁹⁸. Oğuz Destanı, Türklerin milli oluşumları sürecinde sözlü tarih geleneği üzerinde şekillenen ve "bakşı"¹⁹⁹ adı verilen ozanlar vasıtasıyla uzun bir süreçte nesilden nesile aktarılacak ancak Ortaçağda yazıya geçirilmek suretiyle yazılı abidelere dönüşen, hükümdarların şecerelerini cihan devleti kurma ülküsünü yansıtan tarihi salnamelere çevrilmiş eserler bütünüdür²⁰⁰.

Fuzuli Bayat, Oğuz Destanı'nı şu şekilde tanımlamaktadır:

"Oğuz Destanı, Oğuzların manevi dünyasının haber kaynağıdır. Bu bilgidен, Oğuzların mitolojik tarih ve destan şuuru anlaşılmalıdır. Oğuz Destanı, aslında Türk milli kültüründe özel bir hadise olup içinde arkaik şuurla beraber tarihi şuur unsurların da yaşatır. Başka bir ifadeyle Oğuz Destanı metni, mitolojik olguların destansı kurallar çerçevesinde biçimlenmesine örnek olarak ele alınabilir. Doğal olarak böyle bir metnin araştırılması yazılı tarihleri çok geç dönemlerde ortaya çıkan milletlerin siyasi, toplumsal ve edebi tarihlerini öğrenmeye yöneliktir"²⁰¹.

Bayat, ayrıca Oğuz Destanı'nın Türk tarihine ve kültürüne ışık tutan, düşünce sistemimizi ve yaşamımızı, mücadelemizi, ideallerimizi kuşaklara aktaran ölmez bir eser, tarihi özelliğe sahip olduğu kadar sanatsal, mitolojik olduğu kadar gerçek bir abide olduğunu söylemektedir²⁰².

Oğuz Kağan Destanı incelendiğinde hikâyenin Oğuz Türklerinin efsanevi atası Oğuz'un hayatı ve onun seferleri üzerine şekillendiği görülmektedir. Onun tarihi şahsiyeti ve kahramanlığı Türkler arasında sözlü olarak asırlarca yaşatılmış yazıya

¹⁹⁸ Türklerin Oğuz kolunun tarihi hayatını içine alan, daha doğrusu Oğuz boyu etrafında bütün Türk milletinin destanı hayatını dile getiren bu destanın İslam'dan sonraki kaynaklarda adı umumiyetle Oğuznâme olarak geçmektedir. Bk. Bang- Arat, *a.g.e.*, s. I-II.

¹⁹⁹ Bakşılar, Türklerdeki sözlü kültür öğelerinin nesilden nesile aktarılmasında aracılık vazifesi gören halk ozanlarıdır. Milli günlerde ve özellikle ordu savaşa giderken askeri coşturmak ve moral bakımından beslemek için destanları kopuz eşliğinde belirli bir makama göre terennüm ettikleri bilinmektedir.

²⁰⁰ Fuzuli Bayat, *Oğuz Destan Dünyası*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 13.

²⁰¹ Bayat, *a.g.e.*, s. 17.

²⁰² Fuzuli Bayat, "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Yeni düşünceler", *Türkler*, C. 3, Ankara 2002, s. 527.

aktarıldıktan sonra da kutsal bir metin gibi özenle korunmuştur. Memluklu Türk tarihçisi Ay Beg Ed-Devâdârî, Dürerü't-Ticân ve Gurreru Tevârîhî'l-Ezmân adlı eserinde Moğol ve Kıpçaklardan söz ederken şöyle demektedir: “*Türklerde de Oğuznâme adlı bir kitap vardır. Bunu elden ele gezdirirler. İçinde başlangıçları ve ilk hükümdarları zikredilir ki o da Oğuz’dur*²⁰³”

Devâdârî’nin söylemiş olduğu gibi Oğuz’un manevi hatırası Türkler için mukaddes bir mahiyet kazanarak onların tarih anlayışlarında Afrasiyabcılıktan sonra yeni bir ekolün başlamasına sebep olmuştur ki bununa Oğuzculuk geleneği demek yanlış olmaz. Oğuzculuk ekolü İran kültür sahası içinde şekillenen Afrasiyab ekolünden farklı olarak Farsî etkilere maruz kalmamış, Türk mitolojisi ve Türk kültürünün özgün bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Şimdi bu geleneğin oluşumunda başrol oynayan Oğuz Kağan’ın kimliği konusunda ortaya atılan görüşlere kısaca bir göz atalım.

Oğuz Kağan’ın kimliği konusunda yapılan tartışmalarda öncelikli soru, onun gerçekte yaşamış bir şahsiyet mi, yoksa hayali bir destan kahramanı mı olduğunu yönündedir. Oğuz Destanı incelendiğinde Oğuz’un yaptığı fetihler ve koymuş olduğu kanunlar bizlere Türk tarihinin meşhur ve kudretli hükümdarlarını çağrıştırmaktadır. Bu noktada Oğuz Kağan’ın tarihte yaşamış bir şahsiyet olabileceği fikri ağırlık kazanmaktadır. Oğuz’un kimliğine dair birçok âlimin ortak görüşü onun Hun Devleti’nin hükümdarı Mo-tun Yabgu olabileceği yönündedir. Bununla birlikte bir kısım âlim ise Oğuz efsanesinin Mo-tun’dan çok daha önce Orta Asya’da var olduğu görüşündedir. Ayrıca onun bir peygamber olarak Türk milletine gönderildiğini düşünenler de vardır.

Oğuz Kağan’ın kimliği konusunda ortaya atılan görüşlerden en kayda değerini onun Hun Devleti’nin hükümdarı Mo-tun Yabgu (MÖ 209-174) olduğuna dairdir. Mo-tun Yabgu, Hun Devletini zirveye çıkardığı gibi kendisinden sonra gelecek Türk sülalelerinin kurduğu devletlerinde idari ve askeri temellerini atmıştır. Bu yönüyle Türk milletinin hafızalarında yer etmesi ve hayatının destanlara konu edilmesi olasılık dâhilindedir. Çin kaynaklarından aldığımız malumat bu büyük Türk

²⁰³ A. B. Ercilesun, “Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler”, *TDAY-B*, Ankara 1986, s. 13.

hükümdarı hakkında elimizde bulunan yegâne yazılı belge durumundadır. Anlatılana göre Mo-Tun, babası Tu-man tarafından varis tayin edilmemiş ve üvey annesinin teşvikiyle hükümdarlık kardeşine verilmek istenmiştir. Bunun üzerine Mo-tun, demir disiplin altında yetiştirdiği on bin atlı ile katıldığı bir süre avı sırasında babası Tu-man'ı öldürerek devletin başına geçmiştir. Devlet teşkilatını yeniden düzenleyen Mo-tun, öncelikle doğudaki Moğol-Tunguzların ısrarla toprak taleplerine üzerine onlara savaş ilan eder ve ortadan kaldırır. Daha sonra bir dönem esir bulunduğu Yüe-çiler üzerine yönelerek onları dize getirir. Çin kaynaklarında anlatılan bu hikâyeler, aynı zamanda Türklere ait ilk destanî materyallerdir²⁰⁴.

Orta Asya'daki siyasi bütünlüğü sağlayan Mo-tun, daha sonra Çin topraklarına doğru akınlara başlamış, Çin Seddi'ni aşarak Çin İmparatoru Kao-ti'yu sıkıştırmıştır. İmparator vergi vermek şartı ile O'nun elinden kurtulabilmiştir. Mo-tun MÖ 174'te öldüğü zaman, Orta Asya'daki siyasi bütünlüğü sağlamış durumdaydı. O, Tengri-kut idi ve gücünün kaynağı Tanrı'dan geliyordu; ama O Tanrının oğlu değildi. Öldüğü sırada devletin sınırları doğuda Kore'ye, Batı da Aral Gölü'ne, kuzeyde Yenisey'in yukarı mecralarına, güneyde de Hindistan'ın kuzeyine kadar ulaşmış bulunuyordu²⁰⁵.

Araştırmacıların Oğuz-Mo-tun benzerliği konusundaki temel dayanak noktaları yukarıda zikredilen baba-oğul mücadelesinden ileri gelmektedir. Zira Oğuz Kağan'da Mo-tun gibi babası Kara Han'la mücadeleye girişerek onu ortadan kaldırmıştır. Mo-tun'un efsanevi hayat hikâyesinin Orta Asya halkları arasında bir destan halini almış olabileceği fikrinden yola çıkan birçok âlim Oğuz Kağan'ın kimliğini Hun çağına götürmek istemiştir²⁰⁶.

²⁰⁴ Saadettin Gömeç, "Oğuz Kağan Destanı ve Oğuz Kağan'ın Kimliği Üzerine Bir-İki Söz", *DTCFTAD*, C. 22, S. 35, Ankara 2004, s. 1-2.

²⁰⁵ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.206-221; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R. Uzman, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980, s. 45; L. N. Gumilev, *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, 79-84; Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s. 4-7.

²⁰⁶ Oğuz-Mo-tun benzerliğine dikkat çekenler arasında Rus Sinoloğu Biçurin ve Hyacinth sayılabilir. Biçurin, Oğuz Kağan'ın kesinlikle Mo-tun olduğu görüşündedir. Bk. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 10-11. Ebu'l-gazi'nin Oğuz Han hikâyesini Çin kaynaklarındaki Hun hanı Mo-tun'un hikâyesi ile karşılaştıran sinolog Hyacinth ise her iki rivayetin aynı kaynaktan gelmiş olduğunu, böylece Oğuz Han Destanı'nın kökünün Hunlar devrine kadar çıktığını söylemektedir. Bk. Abdülkadir İnan, "Türk Destanlarına Genel Bakış" *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, Ed. Saim Sakaoğlu-Ali Durmaz, İstanbul 2002, s. 38. Ziya Gökalp de Milli Tetebbular mecmuasının 1. cildinde yayınlanan "Eski Türklerde Mantıki

Buna karşın Ögel, Oğuz-Mo-tun benzerliğine şüphe ile yaklaşmaktadır. Ona göre Çin kaynaklarında Mo-tun'un gençliğine dair anlatılan hikâyeler Hunların MÖ 204 yılında Orta Asya kavimlerini tek bayrak altında toplayarak Çin'e taarruz etmesinden sonra kaydedilmiş olmalıdır ve bunların çoğu halk arasında anlatıla gelen rivayetlere dayanmaktadır²⁰⁷. Ögel, Oğuz Han efsanesinin Mo-tun'dan çok daha önce Orta Asya'da yaşadığını, ancak anlatılan hikâyelerin Çin kaynaklarında Mo-tun'un gençliğine yakıştırılmış olabileceğini söylemektedir²⁰⁸. Ercilesun da Şu Destanı üzerine bir değerlendirme yaparken MÖ 330 yıllarında Oğuz boylarının varlığına dikkat çekerek Oğuz Kağan'ın Mo-tun olduğuna dair görüşlerin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ifade etmiştir²⁰⁹.

Nihad Sami Banarlı ise, Oğuz'a belirli bir şahıs gözüyle bakılmamasından yanadır. Banarlı, Oğuz Destanı'ndaki Kıpçak, Karluk v.b. isimler, nasıl belirli bir şahsın adı değil de birer kavim ve kabile adı ise, yani bu isimlerdeki Türk kavim ve kabileleri, bu destan kahramanlarının adlarında ve şahsiyetlerinde adeta tek bir adam gibi gösterilip öyle şahıslandırılmışsa, tıpkı bunun gibi Oğuz Kağan'ın da böyle timsali bir kahraman olmasının çok mümkün olacağını savunmaktadır. Ona göre, destanda Oğuz Kağan diye tanıtılan kahramanın, hakikatte tek bir hükümdar değil, tarih boyunca bütün Oğuz Türklerinin ve Oğuz hanlarının macerasını kendi adında ve kendi hikâyesinde toplayan bir sembol olması, onun herhangi belirli bir hakan olmasından daha kuvvetli bir ihtimaldir. Kısacası destandaki Oğuz Kağan, tarihteki Oğuz Türkleri demektir²¹⁰.

Oğuz Kağan'ın kimliği üzerine yapılan tartışmalarda ortaya atılan diğer bir görüş ise, onun Tanrı tarafından Türklere gönderilmiş bir peygamber olabileceği yönündedir. Bu görüşü savunan Saadettin Gömeç: “*Özellikle Oğuznâmelerin İslami unsurlar taşıyan varyantlarında Oğuz'un Hak dine mensubiyeti (ki burada*

Tenazurlar” adlı makalesinde bu konuyu ele almış ve Mo-tun ve Oğuz Han'ın benzerliğine dikkat çekmiştir. Bk. Ögel, *a.g.e.*, s. 11. Oğuz Kağan'ın, Mo-tun olabileceği görüşünü savunanlardan Zeki Velidi Togan'a göre de Oğuz Kağan ile Mo-tun'un hayat hikâyelerinin çok benzediği şüphe götürmez bir gerçektir. Bk. Togan, *Umumi Türk Tarihine..*, s. 40

²⁰⁷ Ögel, *a.g.e.*, s. 144.

²⁰⁸ Ögel, *a.g.e.*, s. 11.

²⁰⁹ Ahmet Bican Ercilesun, “Şu Destanı Hakkında”, *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, Ed. Saim Sakaoglu, Ali Durmaz, İstanbul 2002, s. 83-89.

²¹⁰ Banarlı, *a.g.e.*, s. 22.

Müslümanlık ön plandadır) Onun da bir elçi olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Tarihte Oğuz adıyla gelen bir peygamber ve onun dinini yaymak için üyesi olduğu milletle beraber yapmış olduğu mücadele, belki de zamanla bir kahramanlık destanına da dönüşmüş olabilir. Nasıl ki Hz. Muhammed İslam'ı yayarken yapmış olduğu savaşlar ve başından geçen hadiseler kahramanlık hikâyeleri şeklinde süslenerek anlatıyor ise, bizler de Oğuz için aynı şeyleri neden düşünmeyelim?" diyerek Oğuz Kağan'ın manevi misyonuna dikkat çekmektedir²¹¹. Oğuz Kağan Destanı'nın İslam öncesi varyantında Oğuz'un eski Türk inanisinde önemli bir motif olan Ay Kağan'ın oğlu olması ona dini bir nitelik yüklemektedir. Zira Uygurca kaleme alınan Oğuznâme'nin müellifleri olan Uygurlar için Ay, oldukça önemli bir figürdür. Manihaist inancın bir simgesi olan Ay figürünü Uygur kağanlarının unvanlarında ve efsanevi türeyiş hikâyelerinde açıkça görebilmekteyiz. İslamî dönem varyantlarda ise Oğuz'un İslam adına savaş açmış bir velî olarak telakki edilmesi onun sadece siyasi bir şahsiyet olmadığını, Gömeç'in dikkat çektiği gibi Türklerin manevi dünyalarına da tesir ettiğini göstermektedir.

Oğuz Kağan'ın kimliği konusunda sarf edilen görüşleri kısaca dile getirdikten sonra Oğuzlar ve Oğuz adının manası üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Bilim dünyasınca kabul gören görüşe göre Oğuz adı "ok" yani kabile kelimesinden gelmektedir. Zaten bu kelimenin Çin kaynaklarında geçen karşılığı da kabile manasına gelmektedir. Buna göre "ok" sözüne eski Türkçede çoğul eki olan "z" ilâvesi ile türetilen Oğuz adı aslında etnik bir isim olmayıp, doğrudan doğruya Türk kabileleri manasını ifade eden bir kelimedir²¹².

Şimdiye kadar kitabelerden çıkardığımız netice, Oğuz adının tek başına kullanıldığı gibi, çeşitli rakamlarla ifade edilen birlikler altında da yaşadığını göstermektedir. Buradan yola çıkarsak akla gelen ilk soru bu boy federasyonlarının aynı çağda mevcut olup olmadığıdır. Kök Türkçe yazıtlara baktığımızda Oğuzlar, Uygurlar iktidara gelmeden önce Dokuz Oğuz'dular. Ancak Uygurlar dönemindeki

²¹¹ Gömeç, *a.g.m.*, s. 3.

²¹² İbrahim Kafesoğlu, "Oğuzlar", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, TKAE Yayınları, Ankara 1992, s. 156.

Şine Usu Yazıtı incelendiğinde Sekiz Oğuz adındaki boy birliği karşımıza çıkmaktadır. Yine Bilge Kağan Yazıtı'nda Üç Oğuz savaşı bahsedilmektedir. Öyle ise bütün federasyonlar VII-IX. yüzyıllar arasında mevcutturlar. Bununla beraber X. yüzyıldan kalma bazı metinlerde bir Oğuz Öge ile onun 24 komutanından haberdar olmaktadır. Demek oluyor ki Oğuzlar, X. yüzyılın başında 24 boy halinde bir ittifak meydana getirmişlerdir. Ancak burada bir şeyi hatırlatmak gerekiyor ki, kitabelerde geçen Oğuz federasyonlarının sayısı 26'dır. Fakat bugün için bilinen bir gerçek, Oğuzların 24 boya mensup olduğu ve Boz Oklar ve Üç Oklar olmak üzere iki kısma ayrıldığıdır. Görüldüğü üzere yazıtlarda tespit edilen 26 sayısından, X. yüzyıldaki 24 Oğuz boyu iki üye eksiktir. Bu da bize göstermektedir ki zamanla Oğuz federasyonuna çeşitli boylar girip çıkmıştır. Bütün bu açıklamaların sonunda belki, Oğuzların Töles boylarından ve Türk soylarından olduklarını söylemekte sakınca yoktur²¹³.

Oğuzların tarihine bakıldığında onların Kök Türk ve Uygur kağanlarıyla sürekli bir mücadelenin içine girdikleri görülmektedir. VIII. yüzyıldan sonra yazıtlarda Oğuz adına rastlanmaması onların batıya çekildiklerini göstermektedir. Bu çağda Sirderya boylarına gelen Oğuzlar Peçenekleri batıya sürerek yeni yurtlarına yerleşmişlerdir. X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de, Oğuzların başında bir yabgu bulunduğu ve Yenikent adında bir merkezleri olduğu bilinmektedir. XI. yüzyılla birlikte kalabalık kitleler halinde Anadolu ve Suriye'ye yönelen Oğuzlar, dünya tarihinde önemli gelişmelere sebep oldular. İslamiyet'i kabul ederek bir mefkûre altında toplanan bu Türk topluluğu, Selçuklular ve Osmanlılar gibi büyük devletler kurarak, Türk-İslam âleminin liderliğini yapmaktan başka, dünyanın en güçlü devletlerinden biri olma unvanını kazandılar²¹⁴.

Oğuz Kağan ve Oğuzlar hakkında kısaca bilgi verdikten sonra asıl konumuz olan Oğuz Kağan Destanı'nın Türk tarihi ve kültüründeki önemine geçebiliriz. Bugün Oğuznâmelerin tarihte büyük devletler kurmuş ve büyük devletlerin kurulmasına iştirak etmiş Oğuz Türklerine ait olduğu şüphe götürmez bir

²¹³ Gömeç, *a.g.m.*, s. 5-6.

²¹⁴ Saadettin Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009, s. 23-26; Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 65.

gerçektir²¹⁵. Oğuz Destanlarının bütün varyantları, bazı ortaçağ tarihi ve coğrafi eserlerinde korunan bilgiler, halkın hafızasında saklanmış efsane, rivayet, masal türünden anlatılar, Oğuzların hâkim bir millet gibi Alp Er Tonga zamanından Hazar Denizi'nin her iki sahilinde, ayrıca Uzak Sibirya'da MÖ IV-III. yüzyılda, Ön Asya'da ve Kafkaslar'da MÖ II. yüzyılda yerleştiklerini ve zamanla büyüklü küçüklü devletler kurduğunu onaylar durumdadır. Oğuz Destanı'nda mitolojik Oğuz Devletinin, Bayındır İli'nin, Oğuz Yabgu Devleti'nin (IX-X. yy.) Selçukluların, Osmanlıların, Ak Koyunluların, Kara Koyunluların, Karamanoğlu Beyliği'nin Ahlat Beyliği'nin, Safevi Devletinin vb. Oğuz devletlerinin tarihi izlerini bulmak mümkündür²¹⁶.

Fuzuli Bayat'a göre Oğuz Destanı, Türklerdeki fütihat ideolojisinin yayılmasında, tebliğinde ve vasıflarının oluşmasında önemli rol oynamıştır. Bayat, Türk cihan devleti ülküsü ve dünyayı yönetme düşüncesi hakkında, sayıları otuzu bulan Oğuznâmelerin, tarihi eserlerin, yazılı kaynakların verdiği bilgilerden daha ayrıntılı, derin ve dolgun bilgiler içerdiğini düşünmektedir²¹⁷.

Oğuz Kağan Destanı'nın Türkler ve daha sonra Moğollar tarafından bir gelenek gibi algılanarak tarihi eserlere ve hükümdar şecerelerine konu edilmesi olayı tarih yazımında Oğuzculuk akımının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tarihte kurulan her Türk devleti bir öncekinin devamı şeklinde ortaya çıkmış ve güçlü bir geleneğin mümessili olmuşlardır. Çin kaynaklarında Kök Türklerin ve Uygurların Hunlardan indiğine dair kayıtlar, Karahanlı ve Selçuklu hükümdarlarının kendi nesillerini Afrasiyab'a bağlamaları, Oğuz Kağan'ın neslinden gelen 24 boya mensup Türk hükümdar sülaleleri hep bu geleneğin devamıdır. Sonuç olarak Ergenekun'dan çıkan, soyu Afrasiyab'a kadar uzanan veya Oğuz Kağan'ın neslinden olan çocuklar Orta Asya tarihinde başat rolü üslenerek bu coğrafyada hâkim güç olmayı başarmışlardır.

²¹⁵ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatındaki İlk Mutasavvıflar*, TTK Yayınevi, Ankara 1976, s. 247-248; Hüseyin Namık Orkun, "Oğuz Destanına Dair", *Ülkü Halk Evleri Dergisi*, C. 5, S. 30, Ankara 1935, s. 412; Bayat, *a.g.e.*, s. 15; K. Eraslan "Yazıcı-zade'nin Oğuz-namesi", *TDAY-B*, Ankara 1992, s. 31.

²¹⁶ Bayat, *a.g.e.*, s. 17.

²¹⁷ Bayat, *a.g.e.*, s. 17.

Oğuz Kağan Destanı'nın biri doğu ve biri batı olmak üzere iki ana varyantı bulunmaktadır. Oğuznâme'nin doğu rivayetini XIII. yüzyıldan sonra yazıya geçirildiği tahmin edilen *Uygurca Oğuznâme* teşkil eder. Batı rivayetini ise İlhanlı veziri Reşidüddin'in Camiü't-Tevârih adlı kitabının ikinci cildindeki *Tarih-i Oğuzân ve Turkân*' bölümü ve bu eserden esinlenilerek yazılmış Oğuznâme varyantları teşkil etmektedir. Doğu kolunu oluşturan Uygurca metin İslam öncesi Türk kültürünü yansıtırken doğu kolunu oluşturan Oğuznâmelerin İslamî unsurlarla karışarak dini bir üslupla kaleme alındıkları görülmektedir. Zeki Velidi Togan elimizdeki Oğuznâme varyantlarını şu şekilde sıralamaktadır:

1- Oğuz Tarihinin daha Reşideddin hayatta iken istinsah edilen ve minyatürlerle süslenen, daha sonra Hafız Abru'nun *Mücmal at-Tevârih* adlı kitabının içine alınan yazması ki Topkapı Sarayı Hazine 1653 numarada kayıtlıdır.

2- Aynı eserin yine Reşidüddin hayattayken kopyalanan ve Topkapı Sarayı, Hazine 1654 numarada kayıtlı varyantı da minyatürle süslenmiş, ama bazı sayfaları eksiktir.

3- Yine aynı eserin Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi, 2935 numaradaki nüshası Ulug Beg'in kütüphanesi için çoğaltılmıştır.

4- Aynı kitabın Topkapı Sarayı Bağdat Köşkü, numara 282'deki varyantı.

5- Yukarıda bahsedilen nüshaların Süleymaniye Damad İbrahim Paşa Kitaplığı, 991 numaradaki varyantı.

6- Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime* adlı eserinde ki Oğuznâme²¹⁸.

²¹⁸ Hive hanı Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın 1660–61 yılında yazdığı Şecere-i Terâkime de Oğuz Kağan Destanı'nın önemli nüshalarından biridir. Ebu'l-gazi, Türkmen aksallarının ricası ile kaleme aldığı bu eserde yazılı kaynaklarla beraber sözlü kültürde var olan menşe mitlerine de büyük yer vermiştir. Ebu'l-gazi, bu eseri için Farsça Oğuznâme'yi temel kaynak olarak kullanmıştır. Yalnız eserin başındaki Yafes ve oğullarına dair haberleri Şerafettin Ali Yezdi'nin mükeddimesinden almıştır. Secere-i Terâkime'nin ikinci önemli kaynağı ise Türkmenlerin elindeki Oğuznâmelerdir. Bunlardan aldığı rivayetler ile kendi zamanındaki Türkmenlere dair verdiği bilgiler, eserin orijinal kısmını teşkil eder. Ancak bu esere kaynak olan Türkmenlerin elindeki Oğuznâmelerin mahiyeti üzerinde tam bir bilgimiz yoktur. Bundan ötürü de Ebu'l-gazi'nin bu Oğuznâmelerdeki haberlerden ne derece faydalandığı üzerinde kesin bir şey söylenemiyor. Yazıcıoğlu ve Salar Baba Oğuznâmelerinden sonra Türkçe yazılmış bu eser, Çağatay edebi dilinin son numunelerinden biri olması bakımından da oldukça önemlidir. Ebu'l-gazi'nin ömrünün sonlarına yakın bir zamanda yazdığı geniş hacimli Secere-i Türk adlı eserinin girişi de Oğuznâme ile başlar. O, bu eserini yazarken on yedi yazılı kaynaktan yararlandığını söylese de onların adını söylemez. Ebu'l-gazi'nin Türkmen bakışlarının Oğuznâmeler

- 7- Uygur harfleriyle yazılmış ve Paris'te bulunan nüsha.
- 8- Dede Korkut Hikâyeleri ki bunlar da bir nevi Oğuznâme'dir²¹⁹.
- 9- Oğuz Destanı'nın Uzunköprü Rivayeti Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmıştır²²⁰.
- 10- Yazıcıoğlu Ali'nin *Tevarih-i Al-i Selçuk* adlı eserinin başındaki Oğuz Destanı²²¹.
- 11- XIV. asır Memlük Tarihçisi Devadâri'nin *Dürrü't Tican* adlı kitabında Oğuz Kağan Destanı mevcuttur²²².
- 12- XVI. asırda Salar Baba tarafından kaleme alınan bir Oğuz Kağan destanı söz konusudur²²³.

okuduğu hakkındaki bilgisi, 17. yüzyılda bile Oğuz Destanı'nın sözlü kültürde yaşadığını gösterir. Bk. Bayat, *a.g.e.*, s.26; Faruk Sümer, "Oğuzlara Dair Destanî Mahiyette Eserler", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, Ankara 1959, C. XVII, S. 3-4, s. 390.

²¹⁹ Asıl adı "Kitab-ı Dede Korkut Ala Lisân-ı Taife-i Oğuzân" olan Dede Korkut Hikâyeleri de bir nevi Oğuznâme'dir. Ancak bu eser konusu itibari ile klasik Oğuz destanlarından oldukça farklıdır. Bu eser Oğuzların, Asya'daki eski yurtlarında doğmuş, sonra batıya yerleşmelerine kadar geliştirilmiştir, nihayet XV. asrın sonu ile XVI. asrın başlarında meçhul bir şahıs tarafından kâğıda geçirilmiştir. Eser Oğuzların Azerbaycan ve Kuzeydoğu Anadolu yörelerindeki yaşantılarını dile getirir ve İslam öncesi Türk hayatından da önemli izler taşır. Oğuz Türklerinin Gürcüler, Abazalar, Trabzon Rumları ile yaptıkları dış savaşlar anlatılır; yeni yurda yerleşen Türk boylarının kendi iç çatışmaları hikâye edilir. Fakat aynı hikâyeler, Oğuzların eski destanlarından kalma hatıralarla zenginleştirilir. Bk. M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, TDK Yayınları, İstanbul 2008, s. 9; Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2006, s. 238; Banarlı, *a.g.e.*, s. 339.

²²⁰ Oğuznâme'nin Uzunköprü nüshası ilk kez 1935 yılında Hüseyin Namık Orkun tarafından neşredilmiştir. Sonradan bu eserin orijinalini Türkiye Türkçesi ile Kemal Eraslan yayımlamıştır. Bu nüsha da diğer Oğuznameler gibi Reşideddin Oğuznâmesi'nin bir özeti durumundadır. 104 beyitten ibaret olan bu varyant baştan ve sondan eksik olması sebebiyle, sadece Oğuz'a ait rivayetlere yer vermektedir. Bk. H.N.Orkun, "Bir Oğuz Efsanesi", *Ülkü*, C. 6, S. 34, Ankara 1935, s. 267; Kemal Eraslan, "Manzum Oğuznâme", *Türkiyat Mecmuası*, C. 18, İstanbul 1976, s.169-236.

²²¹ Osmanlı tarihçilerinden Yazıcıoğlu Ali'nin 1436'da Sultan II. Murat'ın emriyle kaleme aldığı *Tevârih-i Ali Selçuk* adlı eserinin başında bulunan Oğuznâme, Oğuz Kağan Destanı'nın bir diğer önemli kaynağıdır. Yazıcıoğlu Selçuknâmesi veya Oğuznâmesi gibi isimler de verilen bu eser, XV. Asrın karakteristik sade Türkçesiyle yazılmıştır. *Tevarih-i Al-i Selçuk*, hakikatte, destanî hususiyetler de taşıyan bir Türk Oğuz, Selçuk, Moğol, Beylikler ve Osmanlı tarihidir. Yazıcıoğlu, eserinin birinci bölümünde Türk-Moğol ve Oğuz boyları hakkında bilgi vermekte ve Oğuz Destanı'nın İslami şeklini hikâye etmektedir. Oğuz'un doğuşu, Müslüman oluşu; annesinin sütünü emmeyişi, annesiyle rüyada görüşerek onu İslam'a davet edişi ve o Müslüman olduktan sonra sütünü emişi, İslami destan motifleri arasındadır. Bk. Kemal Eraslan, "Yazıcı-zâde'nin Oğuz-nâme'si", *TDAY-B*, Ankara1992, s. 29-35.

²²² XIII. ve XIV. yüzyıl Mısır ve Memluk tarihçisi Ay Beg Ed-Devâdâri'nin XIV. yüzyıl başlarında (1330) Arapça yazdığı *Dürrü't-Ticân* adlı kısa tarih eserinde daha önceleri yazılmış Oğuzname hakkında kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere göre yazılı Oğuzname 6. yy.'da Türkçeden Farsça'ya Sasani Hükümdarı Anuşirevan'ın veziri Buzurg Mehr tarafından tercüme edilmiş, VIII. yy'da Arap halifesi Harun Reşid bu eseri Farsçadan Arapçaya çevirtmiştir. Bk. Bayat, *a.g.e.*, s. 22.

13- Yine XVI. asırda yazılmış olan *Neşri Tarihi*'nin girişinde kısa bir Oğuznâme yer alır.

14- XVII. asır şairlerinden Andalıp'a ait bir Oğuznâme neşri bulunmaktadır²²⁴.

15- XVII. asırda yazılmış olan İmâmi'nin eseri *Hanname*'de de Oğuznâme yer almaktadır²²⁵.

16- Kazan'da bir Oğuznâme bulunmuştur ki 1998 senesinde, Türkiye'de tıpkıbasımı yapıldı²²⁶.

17- Seyyid Lokman'ın Oğuz Destanı ki bu eser XVI. asra aittir²²⁷.

18- Enveri'nin *Düstur-nâme*'sinde de kayıtlı bozulmuş bir Oğuznâme vardır²²⁸.

²²³ XVI. yüzyılda yazılan Oğuznâmeler içinde Salar Baba Gulalioğlu'nun Oğuznâmesi özel bir yer tutar. Salar Baba, Türkçe kaleme aldığı bu eserde, yazılı kaynaklarla beraber Türkmen ozanlarının canlı icrasında mevcut olan Oğuz Destanı'ndan, Oğuz efsanesinden ve Oğuz şiirlerinden ustalıklı faydalanmıştır. Bu açıdan onun Oğuznâmesi destan türüne yakınlığı ile farklılaşır. Bk. Bayat, *a.g.e.*, s. 25.

²²⁴ XVII. yüzyılda Oğuznâme yazma geleneği Türkmen şairi Nur Muhammed Andalıp'ın yazdığı Oğuznâme ile devam etmiştir. İslami varyantlardan istifade edilen bu eser; Oğuz'un doğması, savaşları, İt Barak ve Kara Kıtaylarla savaşması, saltanatını yay ve ok bulan oğulları arasında bölüştürmesi ve onları nasihatlerini kapsar. Bk. Bayat, *a.g.e.*, s. 28.

²²⁵ XVII. yy Özbek tarihçisi İmami'nin Han-name adlı eserinde de bir Oğuznâme mevcuttur. Bu eserde alışılmadık dışında Oğuz, Ozgan Han adı ile karşımıza çıkar. Ayrıca eserde Oğuz Han Moğolların atası olarak gösterilir. İslami tesirin yoğun bir şekilde hissedildiği eserde İran mitolojisinin katkılarını da görebiliyoruz. Ancak bütün bunlara rağmen eserde yine Reşidüddin tesiri ön plandadır. Bk. Gökyay, *a.g.m.*, s.275–329.

²²⁶ Bu yazma, Kazan Üniversitesi Yazmalar Kütüphanesi'nde Sait Vahidi (1887–1938) tarafından 1930–1937 yılları arasında derlenen yazmalar arasındadır. Kazan Oğuznâmesi'nin yazıldığı dönem kesin olarak bilinmemekle beraber yapılan tetkiklerde Şecere-i Terâkime ile olan benzerliğinden yola çıkan araştırmacılar eserin XVII. yüzyıldan sonra kaleme alındığı sonucuna varmıştır. İçerisinde yer alan Nadir Şah, Safeviler veBuhara hanlarına ait bilgiler diğer Oğuznâme varyantlarında bulunmadığından bu eser özellikle Özbek tarihi açısından oldukça kıymetlidir. Bk. Fikret Türkmen, "Kazan'da Bulunan Yeni Bir Oğuznâme Nüshası Üzerine", *E.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 7, İzmir 1993, s. 10.

²²⁷ Oğuz şeceresi hakkında çok kısa bir bilgi vermekle yetinen bir eserde Seyyid Lokman'ın Selçuklu Tarihi ile ilgili eseridir. Aslen Azerbaycan Türklerinden olan Seyyid Lokman'ın Hüner-name, Selim-name, Şehinşah-nâme gibi tarihi eserler yazmıştır. Selçukluları Oğuz soyuna bağlarken Oğuz'un da soyunu Âdem Peygambere kadar dayandırır. Bu da yazarın diğer Oğuznâme yazarları gibi Oğuz tarihinin İslami varyantlarından yararlandığını gösterir. Bk. Bayat, *a.g.e.*, s. 26.

²²⁸ Osmanlı tarihçilerinden Enveri'nin 1465'te tamamladığı Dusturnâme adlı eser de içerisinde bir Oğuznâme barındırır. Enveri, Oğuz olayını kendi çağına uyarlamaya ve Araplara bağlamaya çalıştığından kendi döneminde bilinen Oğuz şecere geleneğinden uzaklaşmış ve yeni bir şecere uydurmuştur. Düsturnâme'de Oğuz boylarının atası olan Oğuz Tümen, Hz. Muhammed Peygamberin çağdaşdır. O halde Oğuz'un torunları da Emevilerin zamanında yaşamış olurlar. Enveri'nin eserinde Oğuz Süleyman adlı birisi de, Oğuz Devletini kuran ünlü hükümdar olarak övülür. Enveri onun baba tarafından Arap, ana tarafından da Türk olduğunu yazar. Bk. Bayat, *a.g.e.*, s. 24.

Fuzuli Bayat'a göre Oğuznâmelerin bu kadar geniş bir alana yayılması ve çok varyantlı olmasının başlıca sebebi fetih fikrinin, cihan devleti oluşturma ülküsünün esasını oluşturmasından ileri gelmektedir. Türklerdeki cihan hâkimiyeti kurma ideali Oğuz Kağan adına bağlı olup zamanla tarihi veya mitolojik tiplerin üzerine kaydırılmıştır. Bayat, Oğuz'un tarihi şahsiyetler olan Mo-tun, Cengiz, Buğra Han gibi hükümdarlara benzetilmesinin etnik kültürel sistemde tarihi-mitolojik ecdat tipinin yeniden doğması olarak değerlendirmektedir²²⁹.

Şimdi Oğuz Kağan Destanı'nın iki ana varyantı olan Uygurca ve Farsça Oğuznâmeler hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Uygurca Oğuz Kağan Destanı:

Oğuz Kağan Destanı'nın ana varyantlarından biri olan ve bu destanın doğu kolunu teşkil eden Uygurca Oğuz Kağan Destanı, bugün Paris'te bulunan *Bibliothèque Nationale, Supplement Turc, no. 1001*'de kayıtlı bulunmaktadır. Destanın elimizde bulunan yegâne Türkçe nüshası olan Uygurca eser, üzerinde 9 satır yazı bulunan 42 sayfalık (toplam 376 satır) bir metni ihtiva etmektedir. Ancak yazmanın baştan, ortadan ve sondan bazı bölümleri eksiktir²³⁰. Bu nüsha Rıza Nur tarafından keşfedilmiş, ilmi olarak W. Bang ve R.R. Arat tarafından önce Almanca olarak basılmış (1932), daha sonra bu eser Türkçe olarak Oğuz Kağan Destanı adı ile yayımlanmıştır²³¹.

Uygurca Oğuz Kağan Destanı'nın hangi dönemde yazıya geçirildiği tam olarak bilinmemekle birlikte bazı ipuçlarından yola çıkan araştırmacılar eserin Cengiz Han

²²⁹ Bayat, *a.g.m.*, s. 522.

²³⁰ Osman Fikri Sertkaya, "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Mülâhazalar", *TDAY-B*, Ankara 1992, s. 22.

²³¹ Mehmet Kaplan, "Oğuz Kağan-Oğuz Han Destanı", *Türkler*, C. 3, Ankara 2002, s. 511.

döneminden hemen sonra kaleme alındığı konusunda birleşmektedir. Esrede sıkça kullanılan tüşimel, nöker, aga, soyurgamak gibi sözcüklerin daha ziyade Cengiz Han'dan sonra kurulan Türk devletlerinde görülmesi, bize bu eserin en erken XIV. yüzyılda yazıya aktarılmış olabileceğini göstermektedir²³². Bununla birlikte eserde hiçbir İslami tesirin göze çarpmaması konunun çok daha eskilere dayandığını göstermektedir.

Destanda anlatılan olaylar Oğuz Kağan'ın efsanevi hayat öyküsü ve kahramanlıkları etrafında cereyan etmektedir. Bununla birlikte Türk kozmogonisine dair çok kıymetli bilgiler verilmektedir. Karluk, Kıpçak, Kanglı, Kalaç vs. gibi Türk toplulukların türeyişi ve Oğuz boylarının iki şube şeklinde (Boz-Ok, Üç-Ok) teşkilatlanmaları mitolojik öğeler eşliğinde akıcı ve yalın bir dille anlatılmaktadır. Uygurca Oğuz Kağan Destanı'nı 12 bölüm halinde değerlendirmek mümkündür:

1. Oğuz Han'ın doğuşu
2. Oğuz'un gençliği
3. Oğuz'un göğün kızı ile evlenmesi
4. Oğuz'un yerin kızı ile evlenmesi
5. Oğuz Han'ın Türklerin "Büyük Kağanı" olması
6. Oğuz Han'ın Slavlara ismini vermesi
7. Kıpçak Türk boylarının türeyişi
8. Karluk Türk boylarının türeyişi
9. Kalaç Türk boylarının türeyişi
10. Cürced akını ve Kanglı Türk boylarının türeyişi
11. Oğuz Han'ın güney akınları
12. Oğuz Han'ın altı oğluna hanlık vermesi

Oğuz Han'ın doğuşu:

Metinde Oğuz Kağan'ın babasının adı Ay Kağan'dır. (Bilindiği üzere Ay Uygurlar arasında kutsal sayılmaktadır.) Oğuz Kağan doğduktan sonra bir kez süt

²³² Ögel, *a.g.e.*, s. 128.

emer ve daha sonra çiğ et, çorba ve şarapla beslenir. Hemen dile gelir ve kırk gün sonra yürümeye başlar. Büyük bir hızla büyüyüp serpilen Oğuz Kağan günlerden sonra bir yiğit olur²³³.

Oğuz'un gençliği:

İlk işi o civarda korku salan, halka ve at sürülerine zarar veren bir gergedanı öldürmek olur. Bu olay onun gençlikten erişkinliğe adım atışının da bir göstergesidir²³⁴.

Oğuz'un göğün kızı ile evlenmesi:

Günlerden bir gün Oğuz Kağan Tanrı'ya yalvardığı sırada gökten bir ışık indiğini görür. Işığın içinde çok güzel bir kız bulunmaktadır. Kızın alnında kutup yıldızı misali parlak bir beni vardır. Oğuz kızla evlenir. Göğün kızından **Gün, Ay, Yıldız** adında üç erkek evlat sahibi olur²³⁵.

Oğuz'un yerin kızı ile evlenmesi:

Yine bir gün Oğuz Kağan avlandığı sırada göl ortasında bir ağaç görür. Ağacın kovuğunda çok güzel bir kız bulunmaktadır. Oğuz Kağan onu görünce çok beğenir ve kendisine eş olarak alır. Yerin kızından **Gök, Dağ, Deniz** adında üç erkek çocuğu daha dünyaya gelir²³⁶.

Oğuz Han'ın Türklerin “Büyük Kağanı” olması:

Sonra Oğuz Kağan bir toy düzenleyerek halkı etrafına toplar. Dört yana elçiler yollar ve şöyle der: *“Ben Uygurların kağanıyım ve yeryüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerektir. Sizden itaat dilerim. Kim benim emirlerime baş eğerse, hediyelerini kabul eder onu dost bilirim. Kim baş eğmezse, gazaba gelirim; düşman sayarak, ona karşı asker çıkarır ve derhal baskın yapıp onu astırır ve yok ederim”*²³⁷. Bu çağrıya il kulak veren Oğuz'un sağ tarafında hüküm süren Altun Kağan olur. Oğuz'a birçok hediyelerle birlikte itaatini bildirir. Ancak sol cenahta bulunan Urum Kağan bu çağrıyı dinlemeyerek Oğuz'a baş kaldırır. Oğuz Kağan askerini yanına alarak Urum

²³³ Bang-Arat, *a.g.e.*, s. 1

²³⁴ Bang-Arat, *a.g.e.*, s. 2-3.

²³⁵ Bang-Arat, *a.g.e.*, s. 3-4.

²³⁶ Bang-Arat, *a.g.e.*, s. 4.

²³⁷ Bang-Arat, *a.g.e.*, s. 5-6.

Kağan'a hücum eder. Buz dağında konakladığı bir esnada gök yeleli büyük bir erkek kurt çıka gelir ve O'na “*Ey Oğuz, sen Urum üzerine yürümek istiyorsun; ey Oğuz, ben senin önünde yürümek istiyorum*” der ve orduya kılavuzluk etmeye başlar. Oğuz Kağan İtil Müren denilen yerde Urum Kağan'ı yener ve topraklarını ülkesine katar. Urum Kağan ardında çok sayıda ganimet bırakarak kaçar²³⁸.

Oğuz Kağan'ın Slavlara adını vermesi:

Urum Kağan'ın Uruz adında bir oğlu bulunmaktadır. Babası tarafından dağlar üzerinde ırmaklarla tahkim edilmiş bir şehre yollanan Uruz Bey, Oğuz Kağan'a haber salarak ona itaat ettiğini bildirir. Oğuz bu yiğidi çok sever ve ona **Saklap** (Slav) adını verir²³⁹.

Kıpçak Türk boylarının türeyişi:

Sonra Oğuz Kağan İtil Nehri kenarına gelir. Nehrin karşısına nasıl geçileceğini düşünmeye koyulur. Asker arasından Uluğ Ordu Beğ adında akıllı bir kimse etraftaki dal ve ağaçları kullanarak sallar yapar ve askeri karşı kıyıya geçirir. Oğuz Kağan buna çok sevinir ve kendisine **Kıpçak** adını verir²⁴⁰.

Karluk Türk boylarının türeyişi:

Oğuz Kağan her zaman alaca bir ata binmektedir. Çok sevdiği bu at bir gün Buz Dağ adı verilen çok soğuk bir bölgede kaybolur. Oğuz Kağan'ın bu duruma çok üzülüğünü gören cesur bir yiğit dağlara giderek Oğuz'un atını bulup getirir. Hava çok soğuk olduğundan, o bey kara bulanmış halde gelir. Oğuz Kağan onun bu halini görünce “*Sen buradaki beylere baş ol ve senin adın ebediyen Karluk olsun*” der ve ona **Karluk** adını verir²⁴¹.

Kalaç Türk boylarının türeyişi:

²³⁸ Bang-Arat, *a.g.e*, s. 6-7.

²³⁹ Bang-Arat, *a.g.e*, s. 7-8.

²⁴⁰ Bang-Arat, *a.g.e*, s. 8-9.

²⁴¹ Bang-Arat, *a.g.e*, s. 9-10.

Oğuz Kağan yolda çok büyük bir ev görür. Bu evin duvarları altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirdendir. Oğuz, kapıları kapalı onan bu evin açılması için asker arasından becerikli birini görevlendirir ve ona **Kalaç** (Kal! Aç!) adını koyarak yoluna devam eder²⁴².

Cürced akını ve Kanglı Türk boylarının türeyişi:

Günlerden bir gün orduya kılavuzluk eden kurt durur ve onu takip eden Oğuz Kağan da Cürced denilen yerde konaklar. Cürced ülkesinin kağanı oldukça varlıklı ve mağrur bir kişidir. Oğuz'a itaat etmek istemez. Bunun üzerine Oğuz Kağan ordusuyla Cürcet Kağan'ın ülkesini baştanbaşa fetheder. Elde edilen ganimet o kadar çoktur ki hepsini götürmeye binek hayvanları yetmez. Asker arasında Çosun Barmaklıg Bilig adında akıllı bir er bulunmaktadır. Bu becerikli asker yaptığı arabalara cansız ganimetleri yükleyip önlerine de canlı ganimetleri sürerek bu sorunu çözer. Oğuz Kağan bundan çok hoşnut kalır ve ona **Kanglı** adını verir²⁴³.

Oğuz Han'ın güney akınları:

Gök tüylü gök yeleli kurdun kılavuzluk ettiği Oğuz Kağan'ın ordusu Hint, Tangut ve Suriye taraflarına yönelir. Buralarda çok çetin savaşlar olur ama sonuç değişmez. Oğuz Kağan gittiği her yerde Türk'ün bayrağını dalgalandırır²⁴⁴.

Oğuz Han'ın altı oğluna hanlık vermesi:

Bir gün Oğuz Kağan'ın veziri olan Uluğ Türk adındaki bilge ihtiyar düşünde altın bir yay ve üç gümüş ok görür. Altın yay gün doğusundan günbatısına kadar uzanmaktadır. Üç gümüş ok ise kuzeye doğru dönüktür. Uluğ Türk gördüğü düşü hayra yorar ve Oğuz'a “*Ey kağanım, senin hayatın hoş olsun. Gök Tanrı düşümde verdiğini hakikate çıkarısın. Tanrı bütün dünyayı senin uğruna bağışlasın!*” der. Oğuz ihtiyarın sözlerini çok beğenir ve sabah olunca büyük ve küçük oğullarını yanına çağırır. Çocuklarından büyük olan Gün, Ay ve Yıldız'ı gün doğusuna, küçük olan Gök, Dağ ve Deniz'i gün batısına doğru avlanmaları için gönderir. Gün, Ay ve

²⁴² Bang-Arat, *a.g.e*, s. 10.

²⁴³ Bang-Arat, *a.g.e*, s. 10-11.

²⁴⁴ Bang-Arat, *a.g.e*, s. 11-12.

Yıldız çok geçmeden avladıkları hayvanlarla birlikte yolda buldukları altın bir yayı alarak babalarının yanına dönerler. Oğuz Kağan, altın yayı üçe bölerek oğullarına verir ve onlara “*Ey büyük oğullarım, yay sizlerin olsun; yay gibi okları göğe kadar atın*” der. Gök, Dağ ve Deniz büyük kardeşleri gibi avlarıyla dönerken yanlarında yolda buldukları üç gümüş oku babalarına getirirler. Oğuz Kağan okları oğullarına paylaşır ve şöyle der: “*Ey küçük oğullarım, oklar sizlerin olsun; sizler de ok gibi olun*”.

Oğuz Kağan daha sonra kurultay toplar. Kurultayda **Boz-Oklar** (Gün, Ay, Yıldız) sağ tarafına, **Üç-Oklar** (Gök, Dağ, Deniz) oturur. Sonra onlara dönerek: “*Ey oğullarım, ben çok aştım; çok vuruşmalar gördüm; çok kargı çok ok attım; atla çok yürüdüm; düşmanları ağlattım; dostlarımı güldürdüm. Ben Gök Tanrı'ya borcumu ödedim. Şimdi yurdumu sizlere veriyorum*” der ve ülkeyi oğullarına pay eder²⁴⁵.

Yukarıda ana hatlarını verdiğimiz Uygurca Oğuz Kağan Destanı, İslam öncesi Türk kültür hayatını canlı bir şekilde bizlere aksettiren muazzam öneme sahip bir kültür yadigârıdır. Türk kozmogonisinden motiflere donatılmış eserde Oğuz Kağan şahsiyeti ve kahramanlıklarıyla Türkler arasında ideal insan tipinin bir prototipi olarak karşımızda durmaktadır. Avcılık, sürü besleme ve akıncılıkla geçimini idare deden göçebe insan tipinin temsilcisi durumundaki Türklerin yerleşiklere karşı kurmuş oldukları üstünlüğün bir cihan hâkimiyeti hayaline dönüşmesi ve bunun bir ideoloji haline getirilerek gelecek kuşaklara miras bırakılması, destanın bozkır halkları üzerindeki tesirini gözler önüne sermektedir. Eser atlı göçebelerin mitolojik dünya görüşünü saf bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu yönüyle eksik bir metin olmasına rağmen konu itibarıyla bir bütünlük arz eder²⁴⁶.

Farsça Oğuz Kağan Destanı:

Oğuz Kağan Destanı'nın bir diğer ana varyantı İlhanlı Moğollarında vezirlik görevini yürüten Reşidüddin Fazlullah'ın **Camiü't-Tevârih** adlı eserinin ikinci

²⁴⁵ Bang-Arat, *a.g.e.*, s. 12-14.

²⁴⁶ Kaplan, *a.g.m.*, s. 519.

cildindeki *Tarih-i Oğuzan ve Türkân* adlı bölümde yer almaktadır. Bu eserin Reşidüddin hayatta iken 1317 yılında vücuda getirilmiş minyatürlü bir nüshası İstanbul Topkapı Müzesi'nde bulunmaktadır. Reşidüddin'in kaleme aldığı Farsça Oğuznâme, kendisinden sonra kaleme alınan hemen hemen bütün Oğuznâmelerin de kaynağı durumundadır. Eseri XV. asırda yaşayan Yazıcıoğlu Batı Türkçesine, XVII. asırda yaşayan Ebu'l-gazi Bahadır Han ise Doğu Türkçesine aktarmıştır.²⁴⁷ Farsça metni ilk inceleyen ve Türkçeye tercüme eden rahmetli Zeki Velidi Togan olmuştur²⁴⁸

Togan, Reşidüddin'in Oğuznâmeyi oluştururken sözlü değil yazılı kaynaklardan faydalandığını söylemektedir. Bununla birlikte Uygurca metin ile Farsça metin arasında önemli farkların bulunması Reşidüddin'in Uygurca metinden istifade etmiş olamayacağını gösteriyor. Togan'a göre yazar Oğuzlara ait nüshalardan faydalanarak kendi Oğuznâmesini meydana getirmiş ve eserine eklemiştir²⁴⁹.

Reşidüddin'in kaleme aldığı Oğuz Destanı, İslamî motiflerin de yoğun olarak kendisini hissettirdiği menkıbevi bir eser olması yanında Türk ve Moğol resmi tarih geleneğinin en önemli unsurlarından biri olan şecere olgusunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Sözlü tarih geleneğinin ilk aşaması olan mitolojik efsanelerde tanrı inayetiyle türeyen (kurt, ışık vs.) kutlu hükümdar silsileleri İslam diniyle beraber yerini artık peygamber soyundan geldiğini iddia eden hanedanlara terk etmiştir. Bu nedenle Türkler ve Moğollar artık Nuh peygamberin oğlu Yafes'den (ki Türkler ona Olcay Han demektedir) indirilmektedir. Reşidüddin Oğuznâmesine göre Nuh peygamber ile başlayıp Oğuz Hana erişen Türklerin soy kütüğü şu şekildedir:

➤ Nuh'un oğlu Yafes (Olcay Han)

²⁴⁷ Elbetteki Yazıcıoğlu ve Ebu'l-gazi'nin Oğuznâmeleri, Farsça Oğuznâmenin doğrudan tercümesi değil, dönemin siyasi ve kültürel yapısına göre yeniden yorumlanmış halidir. Gerek Ebu'l-gazi, gerekse de Yazıcıoğlu kendi oğuznâmelerini oluştururken Farsça Oğuznâmeyi kaynak olarak ele almışlar, fakat destandaki olayları kendi bakış açılarına göre yeniden yorumlamışlardır.

²⁴⁸ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1972.

²⁴⁹ Togan, *a.g.e.*, s. 117.

- Olcay Han'ın oğlu Dib Yabgu Han
- Dib Yabgu Han'ın oğlu Kara Han
- Kara Han'ın oğlu Oğuz Han

Farsça Oğuz Kağan Destanı ana başlıklarıyla şu şekilde cereyan etmektedir;

1. Oğuz Kağan'ın doğumu ve gençliği
2. Oğuz Kağan'ın babasına ve amcalarına karşı savaşı
3. Oğuz Kağan'ın cihangirlik için seferlere girişmesi
4. Yuşu Hoca'nın Oğuz Kağan'ın yolunu aydınlatması
5. Oğuz Kağan'ın Kıl-Barak ile savaşı
6. Oğuz Kağan'ın Karanlık ülkesine seferi ve Derbend'in alınması
7. Şirvan ve Şamahı'nın alınması
8. Oğuz Kağan'ın Arran ve Mugan bölgelerine hareketi
9. Oğuz Kağan'ın Diyarbekir ve Şam'a hareketi
10. Oğuz Kağan'ın oğullarını Rum ve Frenk ülkelerine göndermesi
11. Oğuz Kağan'ın cihan fethini tamamlaması ve oğullarına hanlık vermesi

Oğuz Kağan'ın doğumu ve gençliği:

Nuh (A.S.) dünyayı oğulları arasında paylaştığında büyük oğlu Yafes'e Doğu illeri ve Türkistan memleketini verdi. Türker arasında Yafes'e Olcay Han derlerdi. Göçebe olarak yaşayan Olcay Han, yaz aylarını Türkistan'daki İpanç şehri yakınlarındaki Ortag ve Kürtag adlı bölgede, kış aylarını da Karakum yakınlarındaki Borsuk adlı yerde geçiriyordu. Bu bölgede Talas ve Karı Sayram adında iki büyük kent bulunmaktaydı. Olcay Han'ın payitahtı bu şehirlerden ikincisine yakın bir bölgedeydi. Olcay Han'ın Dhib Yabgu adında bir oğlu vardı. Onunda **Kara Han**, **Or Han**, **Kür Han** ve **Küz Han** adında dört muteber oğlu bulunmaktaydı. Olcay Han'dan sonra oğlu Dhib Yabgu ondan sonra da Kara Han tahta oturdu.

Günlerden bir Gün Kara Han'ın çok talihli ve padişahlığa layık bir oğlu dünyaya geldi. Bu çocuk üç gün üç gece annesinin sütünü kabul etmedi. Annesi çocuğun hayatından ümidini kestiği bir sırada rüyasında oğlunu gördü. Oğlu ondan hak dinine dönmesini istiyor, ancak bu şekilde sütünü kabul edeceğini söylüyordu. Kadın hemen yüce Tanrı'yı kabul ve ikrar etti. Bu şekilde annesinin sütünü emen

çocukta çevresindekiler daha bir yaşında olmasına rağmen asalet belirtileri görmeye başladı. Hızla büyüyüp gelişen çocuk bir yıl sonra İsa peygamber gibi dili açılıp konuşmaya başladı ve şöyle dedi “*Ben bir otağda doğduğum için adımı Oğuz koymak gerekir*”. Böylelikle Oğuz adı verilen çocuk ergin oluncaya kadar her fırsatta Tanrı’ya şükretti. Tanrı’nın yüce feyzi de ona erişmiş olacak ki ok atmada, kargı kullanmada ve kılıç çalmada ondan hünerlisi görülmedi. Evlilik çağına gelen Oğuz’u babası önce amcası Küz Han’ın sonra da Kür Han’ın kızıyla evlendirdi. Ancak bu kızlar tek ilah olan Tanrı’yı kabule yanaşmayınca Oğuz onlardan yüz çevirdi. Kara Han bunun üzerine küçük kardeşi Or Han’ın kızını gelin olarak oğluna istedi. Bu kız Oğuz’un isteğini kabul ederek hak dinine yöneldi ve ona şöyle dedi: “*Ben senden bir parçayım; her ne emredersen ona baş eğer, itaat ederim. Nerede senin küpen bulunuyorsa orası bana kulak, nerede saçını tutan çember varsa orası bana baştır*”. Oğuz’da bunun üzerine onunla evlendi²⁵⁰.

Oğuz Kağan’ın babasına ve amcalarına karşı savaşı:

Oğuz’un ilk iki gelinine uzak durması Kara Han’ı kuşkulandırıyor. Oğulunun avda olduğu bir esnada diğer iki gelinini çağırarak Oğuz’un onlardan neden yüz çevirdiğini sordu. Durumu Kara Han’a anlatmak için fırsat bekleyen iki kız Oğuz’un atalarının dininden döndüğünü ve başka bir Tanrı’ya iman ettiğini, küçük gelinin de onunla birlikte hareket ettiğini söylediler. Duruma çok sinirlenen Kara Han, bunun atalara yapılmış bir saygısızlık olduğunu belirterek derhal kurultay topladı şöyle dedi: “*Oğlum Oğuz çocukluğunda mesud, talihli ve padişahlığa istidatlı idi. Şimdi işitiyorum ki, kendi dininden dönmüş ve başka bir Tanrı seçmiş. Bir çocuğun bize ve mabudumuza ihanet edip onu küçümsemesi rezaletine nasıl katlanabiliriz?* Kara Han ve kardeşleri böyle kengeş ettikten sonra Oğuz’u öldürmeye karar verdiler.

Bu sırada Oğuz’un küçük zevcesi olanı biteni kendisine habermiş ve oda nökerleriyle birlikte babası ve amcalarına karşı savaşa hazırlanmıştı. Yapılan savaşta babası Kara Han, amcaları Kür Han ve Küz Han öldüler. Oğuz’un amcalarının

²⁵⁰ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1972, s. 17-18.

uruğlarıyla mücadelesi tam yetmiş beş yıl sürdü. Nihayet onları alt etti. Amcalarının soyundan gelenler Oğuz'a gelerek *“Biz senin aslından ve soyundanız; aynı kökten türeyen dal-budaklarınız ve onların yemişleriyiz. Niçin bizi yok etmek için bu kadar uğraşıyorsun?”* dediler. Oğuz bunun üzerine onlara *“Eğer sizler Tanrıya inanır, birliğini kabul ederseniz canınız bağışlanır ve oturmak için Türkistan'ı size veririz”* der. Ancak onlar buna yanaşmazlar ve Oğuz onları Karakorum'a kadar sürer. Bu insanlar yoksulluk içinde Tola Irmağı kenarındaki çöl ve vadilere sığınır. Oğuz onlara **Moğol** (Muval) adını verir ve şöyle der: *“Her zaman kaygılı, gönü dar ve zavallı olunuz; köpek derisi giyip, av eti yiyiniz. Bundan sonra artık Türkistan'a gelmeyiniz.”* İşte bu şekilde Moğollar Oğuz Han'ın amcaları Kür Han, Küz Han ve Or Han'ın soyundan türemişlerdir. Oğuz bu mücadeleler sırasında kendisine yardım eden bir kavme **Uygur** adını verir. Ayrıca olcayların (ganimetin) taşınması için arabayı icat eden bir kavme de **Kangli** adını uygun görür²⁵¹.

Oğuz Kağan'ın cihangirlik için seferlere girişmesi:

Oğuz Kağan akrabaları ile çekişmeleri düzene koyduktan sonra ilk olarak Hindistan'a elçiler yollayıp onlardan tabiiyet ve vergi ister. Hind ve Sind halkının buna yanaşmaması üzerine sefere çıkılmasına karar verir. Oğuz Han bölgeye doğru hareket ettiği sırada Hindistan'ın doğu kısmında yer alan büyük bir ülkeye uğrar. Buranın padişahı Oğul Yağma Han Oğuz'u karşısında görünce kendisine tabi olmak istediğini bildirir ancak o dönünce Oğuz'a başkaldırır. Oğuz Kağan bunun üzerine geri dönerek Yağma Han'ı öldürür ve ülkesini zapt eder. Oradan yola çıkan Oğuzlar Çin'i, Maçin'i ve Nenkiyas'ı ele geçirdiler. Daha sonra Türkistan'a geri dönen Oğuz Kağan'a bağlı kuvvetler Ortag ve Altag yakınlarındaki Almalığ'a gelerek buranın padişahı İnal Han'la vuruşur. Muharebe sekiz gün sürer ve iki taraftan da çok asker kırılır. Sekizinci gün evlerini barikata dönüştürerek mevzilenen Oğuzlar, İnal Han'ın ordusunu yenerek ülkesini zapt edeler.

Daha sonra Hind ve Sind diyarının fethini tamamlamak isteyen Oğuz Kağan ordusunu hemen o bölgeye sevk eder. İlk olarak Amuy Nehri ve Pencab'ın alınması

²⁵¹ Togan, *a.g.e.*, s. 18-20.

kararlaştırılır. İl olup itaat etmeleri için Gur ve Garcistan'a elçiler yollanır. Gur hükümdarı hemen itaat ettiğini bildirir ancak Garcistan'dan çatlak sesler gelmektedir. Oğuz'un buyruğuyla Garcistan ta Gazne, Zabil ve Kabil'e kadar fethedilir. Buradan sonra Başkurd diyarına doğru hareket edilir. İlk olarak Ulu Bagur adındaki bir kaleye gelinir. Buranın hakimine Kara-şit Yağı denilmektedir. Oğuz, onun ordusunu yenerek o yöreleri itaat altına alır. Bu seferde Oğuz Han'ın ordusu doksan bin hane halkıdır. O yüzden onlara **On Dokuz Oğuz** adı verilir²⁵².

Yuşu Hoca'nın Oğuz Kağan'ın yolunu aydınlatması:

Oğuz Kağan, Başkurdlar üzerine yürürken çıkardığı bir yasa uyarınca kimsenin geri kalmamasını emretmişti. Ancak bazı yaşlıların ordudan geri kalması üzerine onların Almalığ yakınlarındaki Akkaya denilen yerde bırakılmalarını uygun gördü.. Bu ihtiyarlar arasında Yuşu Hoca adında bilgili ve dirayetli bir zat bulunmaktaydı. Onun da Kara-sülük adında bir oğlu bulunmaktaydı. Yuşu Hoca, oğluna “*Siz bilinmeyen bir yola çıkıyorsunuz. Aranızda bilgili ve yaşlı kimse de yok. Eğer zor durumda kalırsanız ne yaparsınız? İyisi mi beni yanınıza alınız, bir gün işinize yararım*” diyerek bir sandık içinde gizlenip bu yolculuğa iştirak eder.

Gürk ve Başkurd ülkesine varan Oğuz Kağan, Kara-şit'i yenerek onun tabi olmasını ve vergi vermesini sağlar. Oradan ayrılan Oğuz Kağan'ın ordusu kendisini amansız bir çölde bulur. Askerin susuz kaldığını gören Kara-sülük babasına giderek hal çaresi ister. Yuşu Hoca oğluna bu durumdan kurtulmaları için hayvanlardan faydalanmaları gerektiğini söyler ve hayvanlar sayesinde asker suyun kaynağını bularak hayatta kalır. Oğuz Kağan Kara-sülük'e bağışlarda bulunarak taltif eder. Çölü aşan ordu Ok Kıran Göl adında bir yere gelir. Bu bölgenin halkı Oğuz'un geldiğini haber alarak sayısız hayvan ve eşya bırakarak kaçar. Bölgeye gelen ordu nehrin içinde birçok altın ve gümüş eşya olduğunu görürler ama suya girdiklerinde onları bulamazlar. Kara-sülük durumu babasına bildirir. Yuşu Hoca, nehir kenarında ulu bir ağaç olduğunu ve eşyaların bu ağacın dalları arasına gizlendiğini söyler. Nehirdeki parıltıların ağaçtaki ganimetin yansıması olduğunu fark eden Oğuz ve beraberindekiler böylelikle hazineye ulaşırlar. Kara-sülük'e ihsanlarda bulunan Oğuz

²⁵² Togan, *a.g.e.*, s. 21-22.

Kağan Oğuzlardan bir kısmını ana yurtları olan Talas ve Sayram kentini müdafaa etmek üzere geri yollarken kendisi ve ordusu kuzeydeki karanlık ülkelere doğru yola devam ederler²⁵³.

Oğuz Kağan'ın Kıl-Barak ile savaşı:

Kıl-Barak dünyanın karanlık tarafında bir ülkedir. Bu ülkenin erkekleri kara renkli, çirkin yüzlü ve köpek gibi, kadınları ise temiz yüzlüdürler. Oğuz Kağan, emrindeki dokuz atlıyı önden Kıl-Barak'a elçi olarak önden gönderir ve kendisine itaat etmelerini ister. Kıl-Barak kavmi il olmayı kabul etmez. Gelen dokuz atlının içlerinden iki kişiyle vuruşmasını, eğer galip gelirlerse boyun eğeceklerini söylerler. Oğuz elçileri bunu kabul eder ancak dokuz kişiye gerek olmadığını, aralarından iki yiğidin iki Kıl-Barak savaşçısıyla vuruşmaya hazır olduğunu söylerler. Kıl-Barak savaşçılarının garip bir savaş hilesi bulunmaktadır. Vuruşmadan önce ak ve kara tutkal dolu havuzlara girerek beyaz kumda yuvarlanan Kıl-Barak savaşçılarına hiçbir silah tesir etmemektedir. Böylelikle iki Oğuz cengâveri ne yaparlarsa yapsınlar Kıl-Barak'tan iki kişiye üstünlük kuramazlar. Elçiler vasıtasıyla durumu öğrenen Oğuz Kağan, Kıl-Barak'a doğru hareket eder. Ancak yapılan savaşta Kıl-Baraklılar galip gelir. Birçok askeri öldürülen Oğuz Kağan, büyük bir ırmağa gelerek ordusunu salları vasıtasıyla karşı kıyıya geçirerek Kıl-Baraklılardan kurtulur. Kıl-Baraklılar köpek gibi çırılçıplak ve tutkala bulanmış halde olduklarından yüzmeleri imkânsızdır. Bu sırada Kıl-Baraklılar arasında kalan bir Türk Kıl-Barak ülkesinin kadınları tarafından çok sevilir. Kadınlar onu tutup hükümdarları İt-Barak'ın hatununa götürürler. Türk'ün yakışıklılığı ve temizliğinden etkilenen kadın Oğuz Kağan'a elçi göndererek Kıl-Barak ordusunu nasıl alt edebileceğini anlatır. Oğuz, kadının anlattıklarından yola çıkarak dikenli demir çiviler yaptırır. Ayrıca Kıl-Barak askerlerinin zayıf olan burun ve vücutlarının kenar kısımlarına doğru ok atılması yönünde orduya talimat verir. Bu suretle Kıl-Barak kavmi Oğuz kağan'ın ordusu tarafından imha edilir.

Oğuz Kıl-Barak kavmini dize getirdikten sonra on yedi yıl bu bölgede kalır. Ordusunu düzene sokar ve silahlarını yeniler. Oğuz Kağan'ın bu dönemde altı oğlu olmuştur ve bu çocuklar büyüyerek birer yiğit haline gelmişlerdir. Ayrıca savaşta

²⁵³ Togan, *a.g.e.*, s. 23-24

ölen adamlarından birinin karısı ağaç kovuğunda doğum yapmış, Oğuz Kağan bu çocuğu evlat edinerek kendisine *Kıpçak* adını vermiştir. Kıpçak Türklerinin soyu bu çocuğa dayanmaktadır²⁵⁴.

Oğuz Kağan'ın Karanlık ülkesine seferi ve Derbend'in alınması:

Oğuz'un ordusu karanlık ülkesinin sınırına vardığında oraya gitmek mümkün olmaz. Çok karanlık olan bu diyara gidilmesi, gidilse bile tekrar geri dönülmesi pek mümkün görünmemektedir. Oğuz kengeş edilip, durumun değerlendirilmesini emreder. Kara-sülük, babası Yuşu Hoca'ya durumu anlatır ve yardım ister. Yuşu Hoca'nın verdiği talimat ile binek hayvanlarının yavruları Karanlık diyarın kapısına bağlanır ve asker annelerinin sırtında karanlık ülkesine girer. Karanlıkta ellerine geçen her şeyi toplarlar. Dönüş yolunda annelik duygusuyla hareket eden hayvanlar yolu kolaylıkla bularak askeri geldiği yoldan sağ sağlam geri getiririler. Dışarı çıkan askerler aldıkları eşyaların değerli taşlar olduklarını görerek şaşırıp kalırlar.

Yuşu Hoca oğlu Kara-sülük'e elde edilen ganimetin anayurda yollanması konusunda tavsiyelerde bulunur. O, Kıl-Barak ordusuna karşı kaybedilen muharebenin anayurtta duyulup halkın huzursuzlaşmasından korkmaktadır. Oğuz Kağan'ın zafere koştüğünün bir işareti olarak ganimetlerin yurtlarına gönderilmesinin uygun olacağını düşünmektedir. Oğuz Kağan bunu doğru bularak Barmaklıg Çosun Billig adındaki adamını kağnılara yüklenen eşya ve zahireyi anayurda nakletmesi için görevlendirir. Daha sonra ordu Derbend'e yönelir. Şehrin ikmal kaynaklarını kesmek için Yuşu Hoca'nın tavsiyesine uyularak önce çevre illerdeki tarım merkezleri ele geçirilir. Böylelikle iâşesiz kalan Derbend'in Oğuz Kağan'a boyun eğmesi fazla sürmez. Halk aman diler. Oğuz Kağan'da kendisinden çalınan iki atı bulmaları kaydıyla onları affederek yoluna devam eder²⁵⁵.

Şirvan ve Şamahı'nın alınması:

²⁵⁴ Togan, *a.g.e.*, s. 24-26.

²⁵⁵ Togan, *a.g.e.*, s. 26-29.

Oğuz Kağan Derbend’de işlerini yoluna koyduktan sonra Şirvan ve Şamahı’ya elçiler yollayarak il olmalarını ve vergi vermelerini ister. Oğuz’un talebi ilk etapta saygı ile karşılanır. Ancak bir süre sonra Şamahı halkı ona karşı gelerek isyan bayrağını açar. Bunun üzerine Oğuz Kağan askerlerinden her birine birer kucak odun almalarını emrederek Şamahı kenti surları önüne yığdırır. Ateşe verilen odunlar sayesinde surlar kül olur ve içeri giren askerler kenti yağma ederler. Bu yağma esnasında Şamahı halkının kadın ve çocukları da esir edilir. Ancak halkın ileri gelenlerinin pişmanlık içinde Oğuz Kağan’a gelmeleri üzerine Kağan onları bağışlar ve ailelerini onlara geri verir²⁵⁶.

Oğuz Kağan’ın Arran ve Mugan bölgelerine hareketi:

Arran ve Mugan bölgesine gelen Oğuz Kağan havanın çok sıcak olduğunu görerek burada yaylamanın daha doğru olacağını düşünür. Oğuzlar yaz aylarında Seleban, Alatag ve Altıböri dağlarına kadar olan mıntıkeyi işgal ederler. Yaylakta kaldıkları süre içinde Azerbaycan’ın fethini tamamladılar. Oğuz Kağan Bağdat, Gürcistan, Diyarbekir ve Rakka taraflarına elçiler yollayarak “geleceğim” diye haber gönderir. Ardından kışı geçirmek üzere Arran ve Mugan taraflarına gelir. Diyarbekir, Rakka ve Bağdat halkları Oğuz’un Mugan tarafına gidişini bir geri çekiliş olarak değerlendirerek tabi olmayı reddederler ve elçilere: “*Oğuz hele bir gelsin bakalım, savaş mı ederiz, il mi oluruz o zaman cevap veririz*” diye cevap verirler. Oğuz, ilk olarak Gürcistan’a haber salarak harb için üzerlerine gelmekte olduğunu bildirir. Çıkan savaşta Gürcüler mağlup olarak Oğuz Kağan’a boyun eğler. Gürcüler Oğuz Kağan’a biat edip vergi vereceklerini bildirirler. Ancak kağan ordusuyla Alatag’a gidince yeniden düşman olarak Oğuz’un başlarına bıraktığı idareciyi Gürcistan’dan kovarlar. Gürcülerin kaypak tavrını iyi bilen Oğuz Kağan onları dize getirmek için ordusunu göndermeye gerek duymaz. Her oğluna iki yüz atlı vererek Gürcülerin üzerine yollar. Çocukları Gürcüleri alt ederek sayısız ganimetle Alatag’a babalarının yanına dönerler. Çocuklarının bu ilk başarısı Oğuz Kağan’ı gururlandırır. Onlara “*Benim hayatımda yaptığınız büyük ve faydalı işler ve ad kazanmanız, ben öldükten sonra da yerimi almaya hak kazandığınızı gösterdi*” diyerek taltifte bulunur²⁵⁷.

²⁵⁶ Togan, *a.g.e.*, s. 29-30.

²⁵⁷ Togan, *a.g.e.*, s. 30-32.

Oğuz Kağan'ın Diyarbekir ve Şam'a Hareketi:

Oğuz Kağan askerlerini topladıktan sonra Kürdistan'a doğru yol alır ve üç yıl arka arkaya Kürdistan'da kalarak bu dağları bozgunculardan temizler. Oradan Diyarbekir taraflarına gelerek Erbil, Musul ve Bağdat'ın fethini tamamlar. Bu bölgenin halkı isteyerek il olmayı seçerler. Oğuz Kağan Dicle kıyısında kışladıktan sonra Şam üzerine doğru hareket eder. Altı oğlunu öncü olarak gönderir. Kağanın oğulları Rakka'ya ulaştıklarında şehrin kendi istekleriyle Oğuz'a tabi olduğunu görürler. Şam memleketinin hemen her bölgesi kayıtsız şartsız tabi olmayı seçmiştir. Sadece Türklerin "Batak Şehir" dedikleri Antakya inat edip karşı koymak ister. Ancak sonunda onlarda boyun eğdirilirler. Oğuz Kağan Dımaşk ve Mısır'a elçi yollayarak gelişini bildirir ve Tekür Han'a (Tekfur) doğru yola koyulur. Bu sırada Tekfur da Oğuz'un durumunu soruşturmaları için elçi yollamıştır ve bu elçiler yolda Oğuz'un oğullarına rastlar. Elçiye zeval olmayacağını iyi bilen çocuklar onunla konuşurlar. Elçiye kendilerinin sadece öncü olduklarını asıl ordunun babaları nezaretinde geriden gelmekte olduğunu söylerler. Bu altı çocuktan en büyüğünün adı **Gün**, ikincisinin adı **Ay**, üçüncüsünün adı **Yıldız**, dördüncüsünün adı **Gök**, beşincisinin adı **Dağ**, altıncısının adı da **Deniz**'dir. Bu altı çocuk Tekfurun yanına varırlar ve onu savaş meydanında yenerler. Kaçan Tekfur kendi adamları tarafından yakalanarak Oğuz'un evlatlarına teslim edilir. Onlarda kendisini babalarının huzuruna çıkmak üzere Antakya'ya gönderirler. Oğuz Kağan olanı biteni Tekfurdan dinledikten sonra oğullarının da isteğine uyarak onu tekrar ülkesinin başına gönderir ve saltanatını geri verir. Oğullarının verilen bu görevi layıkıyla yerine getirmeleri ve emirlerine harfiyen uyarak yağmaya girişmemeleri Oğuz'u ziyadesiyle memnun eder. Tekfur da Oğuz Kağan'ın adaletinden etkilenerek, vergisini muntazaman göndereceğine söz vererek ülkesine döner²⁵⁸.

Oğuz Kağan'ın oğullarını Rum ve Frenk ülkelerine göndermesi:

Tekfur'dan aldığı bilgilerle Rum ve Frenk ülkesinin fethine girişen Oğuz Kağan, oğullarından Gün, Yıldız ve Deniz'i dokuz bin süvari ile Rum diyarına gönderir.

²⁵⁸ Togan, *a.g.e.*, s. 32-35.

Diğer oğulları Ay, Gök ve Dağ'ı da bir o kadar askerle Frenk ülkesine yollar. Frenk diyarının hükümdarı Tekfur'un da telkiniyle Oğuz Kağan'a karşı boyun eğmeye meyilli durmaktadır. Oğuz'un oğulları Frenk ülkesine varınca bu dileklerini onlara iletirler. Çocuklar da Frenk hükümdarının il olma isteğine ancak Oğuz Kağan'ın karar verebileceğini söyleyerek onların bir elçilik heyetiyle kağanın huzuruna çıkmaları gerektiğini belirtirler. Elçilik heyeti kulluk arz etmek üzere Oğuz Kağan'a varınca muazzam sayıdaki ordu karşısında şaşkına dönerler. Oğuz Kağan onları karşılar ve kendisine zorluk çıkarmamalarını, aksi takdirde askerleriyle gelerek ülkelerini zapt edeceğini söyler. Elçiler ülkelere döndüklerinde gördüklerini hükümdara iletirler. Padişah da bu duruma endişelenerek ister istemez il olmayı ve vergi göndermeyi kabul etmek zorunda kalır.

Oğuz'un Rum diyarına giden oğulları ise onlarla üç defa harb eder ve üçünde de galip gelirler. Türklerle baş edemeyeceğini anlayan Rum ileri gelenleri aralarında istişare ederek itaat etmeye karar verirler. Oğuz'un oğulları, aman dileyen Rum halkını isteklerini iletmek üzere babalarının huzuruna gönderir. Rum heyeti arzularını Oğuz Kağan'a ilettiklerinde Frenklerden farklı bir muamele görmezler. Verecekleri vergi karara bağlanarak Oğuz Kağan'ın buyruğuna girerler.

Oğuz Kağan daha sonra altı oğlunu yanına çağırarak büyük bir toy düzenler. Her oğluna birer altın kürsü yaptırır ve hilat giydirerek yanı başına oturtur. Şam, Frenk ve Rum diyarına sefere giden oğullarına doğruluk yolundan sapmadıkları ve layıkıyla vazifelerini ifa ettikleri için onurlandırır. Beylerine dönerek *“İyi bildim ki onlar padişahlığa layıktır; sizler de beyliğe layıksınız. Bundan dolayı onlara altın kürsü ve hilat verdim”* der²⁵⁹.

Oğuz Kağan'ın cihan fethini tamamlaması ve oğullarına hanlık vermesi:

Oğuz Kağan'ın orduları daha sonra sırasıyla Dimaşk, Mısır, Bağdat, Basra, Fars, Kirman, Irak-ı Acem, Gürkan, Dihistan, Horasan ve Kuhistan'ı fetheder. Bu savaşlar esnasında eşi doğum yaptığı için ordudan geri kalan bir askere **Kalaç**,

²⁵⁹ Togan, *a.g.e.*, s. 39-53.

soğuktan ve kardan dolayı geri kalan üç ailelik bir gruba da **Karluk** adını verir. Kalaçlar ve Karluklar bu kimselerden neşet ettiler.

Ana yurtları olan Ortag ve Kürtag'a dönen Oğuz Kağan'ın altı oğlu, ava gittikleri bir esnada altın bir yay ile üç altın ok bulup babalarına getirir. Babaları Oğuz altın yayı üçe bölerek büyük oğulları Gün, Ay ve Yıldız'a bölüştürür. Üç oku da küçük oğulları Göl, Dağ ve Denize verir. Bundan böyle Oğuz Han'ın büyük oğullarının nesli **Boz-Ok**, küçük oğullarınıninki de **Üç-Ok** olarak anılırlar. Oğuz Kağan evlatlarının ordudaki yerini bilmeleri için şöyle buyurur: *“Yay verdiklerimin yeri daha üstte olsun ve orduda sağ kolu teşkil etsinler. Kendilerine ok verilenlerin yeri daha altta olup, sol kolu teşkil etsinler. Zira yay padişah gibi hükmeder; ok ise ona tabi bir elçidir”*. Bu toyda herkesin önünde sözünü bu şekilde tamamladıktan sonra kendinden sonra hanlık makamının Gün Han'a bırakarak kalan ömrünü saadetle tamamlar. Onun bin yıl ömür sürdüğü söylenmektedir.

Oğuz Kağan'dan sonra Gün Han hükümdar olur. Tahta oturduğunda yetmiş yaşında olan Gün Han yetmiş yıl daha tahtta kalır ve sonra vefat eder. Gün Han'ın mahiyetinde görmüş geçirmiş İrkıl Hoca adında bir zat bulunmaktadır. Bir gün Gün Han'a gelerek şöyle der:

“Oğuz büyük bir padişahı ve yeryüzünü idaresi altına alıp pek çok hazine ve sayısız hayvan toplamıştı. Şimdi onların hepsi sizindir. Siz altı oğlun, Tanrı'nın izniyle her birinizin dörder taneden yirmi dört evladınız var. Olabilir ki onlar sonradan birbiriyle çekişirler. Bunun çaresi, her birinin rütbesi, mesleği, adı ve lakabı kararlaştırsın; her birinin bir nişanı ve tamgası olsun. Bununla bilinip tanınsınlar ve hiçbirinin diğeriyle bir çekişmesi olamasın. Onların evladının da her biri kendi yerini bilsinler. Bunu yapmak devletin devamlılığı ve uruğumuzun nam kazanmasının gereğidir”. İrkıl Hoca'nın teklifi Gün Han'a uygun gelir ve Oğuzlar aşağıdaki şekilde teşkilatlanarak boylar halinde organize olurlar²⁶⁰.

²⁶⁰ Togan, *a.g.e.*, s. 36-39.

5. Satuk Buğra Han Destanı

Sözlü tarih geleneğimizin İslamî döneme taşınan ilk örneklerinden olan Satuk Buğra Han Destanı'nda Kaşgar ve Balasagun şehirleri çevresinde ilk Müslüman Türk şehirlerini kuran Türk hanların menkıbevi hayatları anlatılmaktadır. Bu menkıbeler, ermiş birer gazi addedilen Türk hanlarını Müslümanlara tanıtmak, onları mukaddes bir hale ile kutsatarak sevdirmek isteyen bir ruh içindedir²⁶¹. Bilhassa destana adını veren Satuk Buğra Han, Türkistan coğrafyasındaki Müslüman Türklerin manevi hayatında çok önemli bir yere sahiptir. Onun, atalarının yüzlerce, binlerce yıllık dini olan Gök Tanrı inancını bırakıp Müslüman olması ve büyük Türk Hakanlığının resmi dininin İslam'a çevrilmesi, ilahi bir ilhama hamledilmiş ve Türkler arasında meşhur Satuk Buğra Han Destanı doğmuştur²⁶².

Destanda genel olarak ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlıların İslamiyet'i kabul eden birinci hükümdarları Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın kişiliği, İslam dinini kabulü ve İslamiyet'i yaymak için gösterdiği fedakârlıklar konu edilmektedir²⁶³. Destana geçmeden önce bu sözlü kaynağın ortaya çıktığı Karahanlı Devleti ve Satuk Buğra Han'ın kimliği hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

Karahanlılar 840-1212 yılları arasında Türkistan'da hüküm süren ilk Müslüman-Türk sülalesi olarak bilinmektedir. Karahanlı adını tarihi vesikalarda tespit edememekteyiz. Zira bu ismi ortaya atan kişi Rus şarkiyatçı V. V. Grigoryev (1816-1881) olmuştur. Grigoryev 1874 yılında Maverâünnehir Karahanlılarına dair yazdığı makalesinde bu tabiri kullandıktan sonra Karahanlı ismi yaygınlık kazanarak Türk hükümdar sülalesini tanımlayan bir mahiyet kazanmıştır²⁶⁴. Bu sülale için ilmi eserlerde kullanılan bir diğer isim de İlek-Hanlar şeklindedir. Bu fikri ortaya atan araştırmacılar birer nümizmat olan C. J. Tornberg (1807-1877) ve B. Dorn (1805-1881) olmuştur. İkili, Karahanlılar devrinden kalma sikkeler üzerinde çok sık

²⁶¹ Banarlı, *a.g.e.*, s. 268.

²⁶² Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. I, Ötüken Yayınları, İstanbul 1977, s. 45.

²⁶³ Kazım Yetiş, "Destan", *DİA*, C. IX., s. 202-205.

²⁶⁴ Grigoryev, şüphesiz bu tabiri kendi uydurmamış, hanedana mensup hanların kullanmış olduğu "Kara" unvanından hareketle böyle bir sonuca varmıştır. Bk. Omelyan Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, C. VI, s. 251.

rastlanan “ilig” kelimesinde yola çıkarak İlek-Hanlar tabirini ortaya atmış, ancak bu isim bir öncekine nazaran daha az rağbet görmüştür²⁶⁵.

Bununla birlikte Karahanlılar, çağdaşı olan tarihi kaynaklarda da farklı isimlerle tanımlanmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, İbnü'l Esir, Hilal al-Şâbi, Cüveyni gibi İslam müelliflerinin eserlerinde *el-Hakaniyye*, *el-Haniyye*, *Al Afrasiyab* veya *Nabira-i Afrasiyab* olarak geçmektedir. Bu söylediğimiz son iki isim İran destanlarında zikredilen büyük Türk hakanı Afrasiyab'dan gelmekte olup, onun da Türk adının Alp Er Tonga olarak bilindiği Karahanlı kaynakları olan Kutadgu Bilig ve Divanü Lügâti't-Türk'ten takip edilebilmektedir²⁶⁶. Zira Karahanlı hanedanı kendi neslini Afrasiyab'a eriştirmekte ve Türkler arasındaki Afrasiyabcı tarih ekolünün bayraktarlığını yapmaktadır.

Karahanlı sülalesinin menşei hakkında da çok çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında Uygur faraziyesi (J. Deguignes 1756; J. H. Klaproth 1826; J. P. Apel Remusat 1820; C. M. Fraehn 1826; J. Reinaud 1848; H. Vambery 1870; W. Radloff 1891; J. Markwart 1912), Türkmen faraziyesi (J. Hammer-Purgstall 1835; G. Weil 1851), Yağma faraziyesi ((W. Barthold 1898; V. Minorsky 1937), Karluk faraziyesi (F. Gerard 1900; E. Chavannes 1903; M. F. Köprülü 1923), Karluk-Yağma faraziyesi (M. F. Köprülü 1923-1939), Çiğil faraziyesi (W. Bartold 1927) ve Kök Türk faraziyesi (Z. V. Togan 1939) en dikkat çekici olanlarıdır²⁶⁷. Pritsak bu faraziyelerin her birinin sağlam delilere dayandığını belirttiikten sonra Kök Türk Aşına hanedanına mensup bulunan Karlukların, dolayısıyla da Karlukları meydana getiren unsurlardan Yağma ve Çiğil boylarının 744-840 tarihleri arasında Uygurlara tabi olduklarını, aynı zamanda da siyasi isim olarak Türkmen adı altında Karahanlıların ortaya çıkmasında rol oynadıklarını söylemektedir. Dolayısıyla

²⁶⁵ Omelyan Pritsak, İlek-Han tabirinin bu sülaleyi tanımlamaktan çok uzak olduğunu, zira “ilig” unvanının Kök Türk, Uygur ve Selçuklu olmak üzere birçok Türk devletinde kullanıldığını ve statü olarak da asla “Han” unvanı ile eş tutulmaması gerektiğini belirtmektedir. Bk. Pritsak, *a.g.m.*, s. 251.

²⁶⁶ Karahanlı hanlarında çok sık rastlanan “Tabgaç” lakabının da aslında Afrasiyab'ın Türkçe adı olan Tonga (tonga+ç veya tanga+ç) olabileceği hususunda Pritsak tarafından çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Bk. Pritsak, *a.g.m.*, s. 252.

²⁶⁷ Pritsak, *a.g.m.*, s. 252; Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 125-155; Yakup Anat-Ahmet Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, Oku Yayınları, İstanbul 2003, s.37-62; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 2002, s. 3-4.

Pritsak'a göre yukarıda saydığımız yedi görüşün hepsinin haklılık payı bulunmaktadır²⁶⁸.

Karahanlıların İslamiyeti kabulü ve Satuk Buğra Han'a gelince, 893 yılında Sâ mânîler²⁶⁹ karşısında mağlup olan Karahanlılar, merkezleri olan Talas (Taraz) şehrini onlara terk etmek ve Batı Türkistan ile Doğu Türkistan arasındaki bir geçide hâkim olan Kaşgar'a çekilmek zorunda kalmışlardı²⁷⁰. Bu dönemde yaşanan bir hadise Türk tarihinde büyük bir dönüm noktası oldu. Sâ mânî Hanedanı mensupları arasında başlayan mücadele sırasında Sâ mânî şehzadelerinden Nasr b. Mansûr kardeşinden kaçarak Kaşgar'a sığınmış ve Karahanlı Hükümdarı Oğulçak tarafından misafir edilmiştir. Oğulçak daha sonra Artuç ilinin idaresini ona vermiştir. Nasr Oğulçak'tan burada küçük bir mescit yapacak yer istemiş ve bu isteği de kabul edilmiştir²⁷¹.

Bu dönemde Oğulçak'ın yeğeni olan Arslan Bazır Han'ın oğlu Satuk bir kervanın getirdiği malları görmek için Artuç'a gider ve Sâ mânî şehzadesi Nasr tarafından misafir edilir. Nasr ve maiyetindekilerin namaz kıldıklarını gören Satuk ne yaptıklarını sorar. Onlar da kendisine İslâmiyet hakkında bilgi verirler. Çok zeki bir genç olan Satuk Nişaburlu Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süleyman el-Kelemâtî gibi âlim ve sûfilerin de etkisiyle artık Allah'tan başkasına tapmayacağını ve Peygamber'in yolundan gideceğini belirtip Müslüman olur. Maiyetindekilerin de İslâm'a girmelerini ister, böylece hepsi Müslüman olurlar (920-921 veya 944-945). İbnü'l-Esîr onun rüyasında gökten inen bir insanın kendisine Türkçe olarak "*Müslüman ol ki dünya ve ahrette selâmet bulasın*" dediğini onun da rüyasında İslamiyet'i kabul ettiğini ve sabah olunca Müslüman olduğunu herkese açıkladığını söyler²⁷².

Müslüman olduktan sonra Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han başlangıçta İslâm'ı kabul ettiğini gizler. Amcası Oğulçak, Artuç'ta İslâmiyetin yayıldığını öğrenince karşı tedbir almak ihtiyacını hisseder. 942 yılında amcası karşısında

²⁶⁸ Pritsak, *a.g.m.*, s. 252

²⁶⁹ Sâ mânîler 819-899 yılları arasında Orta Asya ve İran'ın doğusuna hakim olan ve Sâ mânî-Hudat adlı bir şahsın soyundan gelen İran kökenli hanedanlıktır. Bk. V. F. Büchner, "Samaniler", *IA*, C. X, s. 140-143.

²⁷⁰ Kaynaklarda ilk Karahanlı olarak bahsedilen şahıs Bilge Kül Kadir Han'dır. Ondan sonra oğullarından Arslan Han (Bazır) Büyük Kağan sıfatıyla Balasagun'da kardeşi Oğulçak da Şerik Kağan sıfatı ile Taraz'da oturmaktadır. Bazır, Arslan Han, Oğulçak ise Kadir olarak da bilinmektedir.

²⁷¹ Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", *Türkler*, C. 4, s. 257.

²⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C. XI, s. 82.

Müslüman gönüllülerin yardımıyla başarı sağlayan Abdülkerim Satuk Buğra Han Kaşgar ve Atbaş'ı fethedip Artuç'ta bir mescid yaptırır ve Karahanlıların batıdaki topraklarında İslâmiyet'in yayılması için çalışır. Mücâhid ve gazi unvanlarıyla anılan Satuk Buğra Han gayrimüslim Türklerle uzun süre mücadele etmiştir. Gayrimüslim Türkler 942'de Balasagun'u ele geçirmişler ancak Satuk Buğra Han daha sonra burayı geri almayı başarmıştır²⁷³.

Osman Turan, Satuk Buğra Han'ın bu yeni dini, ırkdaşlarına kabul ettirmek hususundaki faaliyetlerin daha ziyade Budist Uygurlara karşı yapılan seferlerde göze çarptığını söylemektedir. İki taraf arasında vuku bulan savaşların Müslüman Türkler üzerindeki tesirlerini ve Müslüman Türklerin putperest Türklere karşı duygularını anlamak için Kaşgarlı Mahmud'un kaydettiği halk şiirlerine bakmak sanırız kafi olacaktır²⁷⁴.

Satuk Buğra Han'ın İslâmiyeti kabulüyle Sâ mânî-Karahanlı mücadelesi de yerini dostluk ve işbirliğine bırakmıştır. Abdülkerim Satuk Buğra Han 955 vefat etmiş ve Kâşgar yakınlarındaki Artuç'ta defnedilmiştir. O öldüğünde Amu-derya kıyılarından güneyde Kış Kezek taraflarına; kuzeyde Karakorum'a kadar yayılan alanda herkes İslam dinine girmişti. Bu da yetmeyince Çin ile savaşıp İslamiyet'i oralara kadar yaydı²⁷⁵. Bu dönemde Karahanlıların İslâmiyet'i kabul etmesiyle Batı Türkleri arasındaki din savaşı sona ermiş, Karahanlıların İslâm'ın bir kalesi olarak yükselmesi Çin kültürüne karşı da bir sed oluşturmuştur.

Karahanlıların kurduğu Türk-İslâm medeniyeti ve oluşturduğu Türk-İslâm mefkûresi Türklüğün öz üslûbu oldu. Bu medeniyet ve mefkûre Selçuklular, Harezmşahlar ve Delhi sultanlarının idaresindeki ülkelerde de benimsendi. Karahıtay ve Moğol istilası Türk-İslâm eserlerini ve abidelerini tahrip ettiyse de Türk-İslâm mefkûresini ve ruhunu sarsamamıştır. Budizm ve Hıristiyanlığı yayma gayretleri de sonuçsuz kalmış, Türk-İslâm medeniyeti Karahıtayları ve Moğolları da kendi içinde eritmiştir²⁷⁶.

²⁷³ Özaydın, *a.g.m.*, s. 257.

²⁷⁴ Osman Turan, "Türkler ve İslamiyet" *Türkler*, C. 4, s. 295.

²⁷⁵ Sepetçioğlu, *a.g.e.*, s. 137.

²⁷⁶ Özaydın, *a.g.m.*, s. 257.

İşte tüm bu gelişmelerin odağında bulunan Satuk Buğra Han'ın manevi hatırası Türkler arasında menkıbe tarzında uzun süre sözlü olarak yaşatılarak nihayetinde yazıya aktarılmıştır. Satuk Buğra Han Destanı, *Tezkire-i Buğra Han* adı verilen bir dizi risaleden tespit edilmiştir. Bu eserler üzerine ilk çalışma M. F. Grenard tarafından *Journal Asiatique Volume: 9, Cilt XV, Paris 1900* adlı makalede yayınlanmış, eserin Türkçe tercümesi Osman Turan tarafından gerçekleştirilmiştir²⁷⁷.

Tezkire-i Satuk Buğra Han adlı eserde yer alan destan metnini özetle şu şekilde veriyoruz:

“Hz. Muhammed kanatlı atı Burak'ın sırtında göklere yükseldiği “Mirâc Gecesinde” gök katlarında kendinden önceki peygamberleri görür. Bunlar arasında birini tanıyamaz ve Cebrail'e bunun kim olduğunu sorar. Cebrail: “Bu peygamber değildir. Bu sizden üç asır sonra dünyaya inecek olan bir ruhtur. Türkistan'da sizin dininizi yayacak olan bu ruh “Abdülkerim Satuk Buğra Han” adını alacaktır. Hz. Muhammed yeryüzüne döndükten sonra her gün İslamiyet'i Türk ülkesine yayacak olan bu insan için dua etti. Hz. Muhammed'in arkadaşları da bu ruhu görmek istediler. Hz. Muhammed dua etti. Başlarında Türk başlıkları bulunan silahlı, kırk atlı görüldü. Satuk Buğra Han ve arkadaşları selam verip uzaklaştılar. Bu olaydan üç asır sonra Satuk Buğra Han, Karahanlılar Devleti'nin hükümdarı Bazır Arslanhan'ın oğlu olarak dünyaya geldi. Satuk Buğra Han'ın doğduğu gün yer sarsılmış, mevsim kış olduğu halde bahçeler, çayırlar çiçeklerle örtülmüştü. Falcılar bu çocuğun büyüyünce Müslüman olacağını söyleyerek öldürülmesini istediler. Satuk Buğra Han'ın annesi: “Müslüman olduğu zaman öldürürsünüz” diyerek onu ölümden kurtarır.

Satuk Buğra Han 12 yaşında arkadaşlarıyla birlikte ava çıkmağa başlar. Avda oldukları günlerden birinde kaçan bir tavşanın arkasından hızla koşarken arkadaşlarından uzaklaşır. Kaçan tavşan durur ve bir ihtiyar insan görünümü kazanır. Satuk Buğra Han'ın sonradan Hızır olduğunu anladığı bu yaşlı kişi ona Müslüman olmasını öğütler ve İslamiyet'i anlatır. Satuk Buğra, Kaşgar hükümdarı

²⁷⁷ M. F. Grenard, “Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih”, Çev. Osman Turan, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, C. XIII, S. 74, Nisan 1939, s. 145-154.

olan amcasından İslamiyet'i kabul etmesini ister. Kaşgar hanı Müslüman olmayacağını söyler. Satuk Buğra Han'ın işaretiyle yer yararılır ve hükümdar toprağa gömülür. Satuk Buğra Han hükümdar olur ve bütün Türk ülkeleri onun idaresinde İslamiyet'i kabul ederler. Satuk Buğra Han, ömrünü Müslümanlığı yaymak için mücadele ile geçirmiştir. Menkabelere göre Satuk Buğra Han'ın düşmana uzatıldığında kırk adım uzayan bir kılıcı varmış ve savaşırken etrafına ateşler saçıyormuş. 96 yaşında tanrıdan davet almış bu sebeple Kaşgar'a dönmüş ve hastalanarak burada ölmüştür. Satuk Buğra Han'ın türbesi Artuç'ta bulunmaktadır²⁷⁸."

Görüldüğü gibi Satuk Buğra Han, Türkler arasında uhrevi bir kişiliğe bürünerek sözlü tarih geleneklerine sirayet etmiştir. Destan metninde geçen hadiselerde onun daha doğmadan önce hak dinine mensubiyeti ve daha çocuk yaşta gösterdiği kerametler ön plana çıkmaktadır. Tabiki bu hadiselerin tarihi vakalarla ilgisi yoktur. Nitekim İbnü'l Esir'in naklettiklerinden Satuk Buğra Han'ın İslam dinine ihtida etme hadisesi net olarak takip edilebilmektedir. Destanda tarihi açıdan çıkartılabilecek sonuç Satuk Buğra Han döneminde İslam dininin Türkistan'a nüfuz etme hadisesinin Türklerin bilinçaltında bıraktığı izlerdir. Tezkire-i Buğra Han'da geçen hadiselerden bu sürecin çok da kolay gerçekleşmediği görülmektedir. Buğra Han'ın ihtida etmek istemeyen amcasıyla olan mücadelesi (ki bu mücadele tarihi kaynaklardan da tespit edilebilen Buğra Han-Oğulçak mücadelesidir) kendisinden sonra da devam etmiş olacak ki kızı Alanur'un, torunu Seyyid Ali Arslan Han'a gebe kalması hadisesi değişik bir el yazmasına göre Cebrail'in getirdiği bir ışığın Alanur'un ağzına akması sonucu gerçekleşmiş böylece İslam dinini yayma görevi bir sonraki kuşağa devredilmiştir.

6. Dede Korkut Hikâyeleri

Türklerdeki sözlü tarih geleneğinin başyapıtlarından biri de hiç kuşkusuz Dede Korkut Hikâyeleri'dir. Oğuz Türklerinden miras kalan bu destansı hikâyeler,

²⁷⁸ Satuk Buğra Han Destanı'nın özeti için bk. Necla Pekolcay, *İslami Türk Edebiyatı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002, s. 38-40; Varis Çakan, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Ankara 2009, s. 85-86.

Oğuzların tarihi ve içtimai hususiyetlerini ele alan, abidevi birer kaynak olarak karşımızda durmaktadır. Dünya üzerindeki her kültürün adeta kendisiyle bütünleşmiş şaheserleri vardır. O kültürü yaşayan insanlar bu şaheserlerde tarihten sosyolojiye, halk biliminden dile, edebiyattan etnografyaya kadar değişik alanlarla ilgili bilgi ve örnekler bulabilirler. Türk milleti de bu anlamda birçok şahesere sahiptir. Fakat Türk kültür dünyasının en önemli, değerli ve başta gelen şaheseri hiç kuşkusuz Dede Korkut Kitabı'dır. Eserin edebiyattan dile, gelenekten atasözlerine, tarihten coğrafyaya pek çok alana kaynaklık etmesi, ayrıca inceleyenleri büyüleyen dili ve şiir yapısı bu eserimize paha biçilemez bir değer kazandırmaktadır. Nitekim tanınmış edebiyatçı Muharrem Ergin, Fuat Köprülü'nün Dede Korkut Kitabı hakkında, derslerinde dile getirdiği görüşünü şöyle aktarmaktadır: “*Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut'u öbür gözüne koysanız, yine de Dede Korkut ağır basar*”²⁷⁹.

Hikâyelerin Türk tarihi açısından önemi ise Prof. Dr. Üçler Bulduk tarafından şu kelimelerle ifade edilmektedir: “*Destanlar, Türklerin tarihi karakteri ve hususiyetleri üzerine emsalsiz bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır. Her bir hikâyeye, hatta bir kelime dahi bizler için tarihi ipuçları verecek bir öneme sahiptir. Diğer Türk destanlarına nazaran daha geniş bir alana yayılan ve hemen hemen bütün Türk boyları arasında özünü muhafaza ederek yaşayan Dede Korkut ve destanı, bu vasfıyla Türk dünyasının adeta hüviyet cüzdanı olma durumundadır*”²⁸⁰.

Bu bakımdan biz tarihimizin ve binlerce yıllık köklü medeniyetimizin şifrelerinin bu hikâyelerin satırları arasına gizlenmiş olduğunu söyleyebiliriz. Dede Korkut Destanları, tarihten bugüne Türk dilinin ve edebiyatının, Türklerin örf ve adetlerinin, Türk ahlak ve törelerinin, inançlarının, kısacası su katılmamış Türk hayatının olduğu gibi verildiği bir eserdir²⁸¹.

Destanların içeriğine geçmeden evvel Dede Korkut'un kimliği konusunun irdelenmesi sanırsanız ki isabetli olacaktır. Zira onun kimliği konusundaki tartışmalar,

²⁷⁹ Saim Sakaoglu, *Dede Korkut Kitabı İncelemeler, Derlemeler, Aktarmalar*, C. I , Sel-Ün Vakfı Yayınları, Konya 1998, s. 5.

²⁸⁰ Üçler Bulduk, “Dede Korkut, Oğuz Elleri ve Kafkasya”, *I. Milli Kafkasya Sempozyumu Kongreye Sunulan Bildiriler*, Kars 1995, s. 247.

²⁸¹ Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1995, s. 7.

destanların hangi çağa ve hangi coğrafyaya ait olduğu konusundaki tartışmaların da ilk faslını oluşturmaktadır.

Dede Korkut Hikâyeleri'nin kimine göre müellifi kimine göre de müstensihi olan Dede Korkut'un kimliği hakkında çok çeşitli görüşler bulunmakla birlikte bu konu henüz netlik kazanmamış değildir. Öncelikle şunu söylemek gerekir ki Dede Korkut'un adındaki Dede'nin, Korkut kadar eski olmadığı ve bunun efsanevi Korkut'un yaşlılığını nitelemek için asıl ada sonradan eklendiği tarihi kaynaklardan anlaşılıyor. Dede Korkut, destanlarda bu sıfatla yani "Dede" olarak zikredilir. Hâlbuki tarihi kaynaklarda ki ismi "Korkut Ata"dır. Bu kaynaklardan bazılarında Dede Korkut ismine şu şekilde rastlamaktayız; Reşidüddin'in *Câmi'üt-tevârih*'inde Korkut, Nevaî'nin *Nesâimü'l-mahabbe*'sinde Korkut Ata, *Şecere-i Terâkime*'de Korkut veya Korkut Ata, *Târih-i Dost Sultan*'da Korkut; buna karşılık Yazıcıoğlu'nun *Selçuknâme*'sinde Korkut Ata, *Topkapı Sarayı Oğuznâmesi*'nde Dede Korkut, *Câm-i Cem-âyin*'de Korkut Ata ve Dede Korkut, *Atalar Sözi* kitabında Dede Korkut, *Bayburtlu Osman*'ın tarihinde Dede Korkut, *Edirneli Ruhî ve Münecimbaşı* tarihlerinde Korkut Ata²⁸². Eserin Dresden nüshasında ise bu söylenişlerin hemen hepsi göze çarpmaktadır. Dede Korkut'a dair bilgi veren tarihi kaynakları Muharrem Ergin'in neşrine dayanarak aşağıdaki gibi tasnif edebiliriz:

1. Dede Korkut adının geçtiği en eski kaynak Reşidüddin'in *Câmi'üt-tevârih* adlı eseridir. Reşidüddin'in 1305 tarihinde bir heyetle yazdığı eserinin *Oğuz-u Türkan-u Hikâyet-i Cihangir* adını taşıyan kısmında devlet adamı ve elçi kimliğiyle karşımıza çıkan Korkut Ata'dan dört Oğuz hükümdarının çağdaşı olarak bahsedilmektedir. Bu Farsça Oğuznâme'de Korkut, Oğuz sülalesinin onuncu hükümdarı olan Kayı İnal Han zamanında sahneye çıkar ve ona müşavirlik eder. O, Kayı İnal Han'dan sonra daha üç hükümdar devrini yaşamış ve onuncudan on dördüncüye kadar dört hükümdara müşavirlik yapmıştır. Kendisi Bayat boyundan olup Kara Hoca'nın oğludur. Bu rivayetleri Reşidüddin'e anlatan kişi Dede Korkut'un 295 yıl yaşadığını söylemiştir. Korkut'un müşavirlik ettiği Kayı İnal Han döneminde Muhammed Peygamber ortaya çıkmış ve Han da Müslüman olmuştur. Kayı İnal Han'ın oğlu Tuman'a ismini koyan ve onun naibi Kül Erki'yi seçen de

²⁸²Ergin, *a.g.e.*, s. 1-2

yine Korkut'tur. Korkut daha sonra Tuman'dan oğlu Kanlı Yevkuv için tahttan ayrılmasını öğütler ve Kanlı Yevkuv'a da 90 sene müşavirlik eder²⁸³.

2. Dede Korkut destanları hakkında bir diğer bilgi kaynağı Mısır Türk Memlûkleri devri müverrihlerinden Ebû Bekr b. Abdullah b. Ay-Beğ ed-Devâdarî (ölm 1331-32) *Dürerü't-tîcan* adlı eseridir. Devâdarî eserinde Dede Korkut hikâyelerinden Basat ve Tepegöz arasındaki mücadeleyi ayrıntısıyla nakletmektedir.

3. *Yazıcıoğlu Selçuknâmesi*'nin Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesinde 1390 numarada kayıtlı eski bir nüshasında sonradan eklenmiş 65 satırlık bir Oğuznâme bulunmaktadır. Bu Oğuznâmede Dede Korkut hikâyelerinde anlatılan Oğuz beylerini adlarına tesadüf edilmiştir.

4. Berlin Devlet Kütüphanesi'nde (bk. Pertsch katalogu No. 34-1) bulunan ve *haziri er-riâleti min kelimâti Oğuznâme el-meşhur bi-Atalar Sözi* başlığını taşıyan atasözü kitabında Dede Korkut Hikâyeleri ile ilgili adlar geçmektedir.

5. Yazıcıoğlu Ali'nin XV. yüzyılın ilk yarısında yazmış olduğu *Tevârih-i Âl-i Selçuk* adlı eserinde aynen Dede Korkut kitabının girişinde bulunan ve Korkut Ata'yı tanıtan ifadeler yer verilmiştir.

6. Tebrizli Hasan b. Mahmud Bayatî'nin hacca giderken tanıştığı Cem Sultan'ın ricası üzerine yanında bulundurduğu bir Oğuznâme nüshasına dayanarak yazdığı *Câm-i Cemâyin* adlı Osmanlı silsilenâmesinde Dede Korkut adı geçmektedir.

7. Ali Şir Nevaî'nin 1495 yılında yazdığı *Nesâimü'l-mahabbe* adlı eserinde Dede Korkut'un adı zikredilmekte ve kendisinden önce olup bitenleri bilip, kendisinden sonra olacaklar hakkında haber verdiği söylenmektedir²⁸⁴.

²⁸³ "Kayı Kara Koca'nın oğlu Korkut Ata, Salur Enkeş ve Ava Şaban Hoca başta bütün Oğuzeli toplanıp Kayılardan İnal Kayı'yı padişahlığa getirdiler. Veziri Korkut Ata idi ve o ne dese İnal Yayı onun sözünden çıkmazdı. Korkut Ata'nın kerametleri çoktur. 295 yıl ömür sürdü, üç padişaha vezir oldu." Bk. Z. V. Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1972, s. 103.

²⁸⁴ Ünlü Çağatay Şairi Alî Şîr Nevai (15. yy) *Mesâ'imü'l-mahabbe min Şemâ'imi'l-Fütüvve* adlı velilerle ilgili biyografik eserinde Korkut Ata veli bir kişi olarak kitapta yer almıştır. Nevai, Korkut'un

8. Bayburtlu Osman'ın III. Murad (1574-1595) devrinde yazdığı *Tevârih-i Cedîd-i Mir'at-i Cihan* adlı eserin "Bayundur Han" bölümünde, Dede Korkut Kitabı ile yakından ilgili şahıs adları bulunmaktadır.

9. Bitlis beylerinden Şeref Han'ın 1597'de bitirdiği *Şerefnâme* adlı Farsça eserin giriş bölümünde Dede Korkut hikâyelerinin kahramanlarından Bügdüz Emen ile ilgili bir kayıt bulunmaktadır.

10. Dede Korkut'un Kayılar hakkındaki kerametinden Osmanlı tarihçisi Edirneli Rûhî de bahsetmektedir.

11. Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın 1659-1660 tarihinde yazmış olduğu *Şecere-i Terâkime* adlı eserde Dede Korkut, Reşidüddin'de olduğu gibi çok sayılan bir devlet adamı olarak geçmektedir²⁸⁵.

12. Müneccimbaşı 1662 yılında kaleme aldığı Arapça tarih kitabında Edirneli Rûhî'nin Dede Korkut ile ilgili kaydını aynen tekrar etmektedir.

13. *Târih-i Dost Sultan* isimli eserde de Korkut Ata adı tespit edilmiştir.

14. Evliya Çelebi de Dede Korkut'tan bahseden yazarlar arasındadır.

15. Buharalı Hafız Derviş Ali Çengî'nin XVII. yüzyılda kaleme aldığı *Tuhfetü's-sürûr* adlı eserde kopuz çalgısından bahisle Dede Korkut kitabındaki kahramanlardan söz edilmektedir.

Türkler arasında büyük bir üne sahip olduğunu, onun hem geçmişte hem de gelecekte olacağını bilmekte çok mahir olduğunu belirttikten sonra güzel sözler söylediğini de işaret etmektedir. Bk. Alî-Şîr Nevâyî, *Nesâyimü'l-mahabbe min-Şemâyimi'l-Fütüvve*, C. I (Metin), Haz. Kemal Erarslan, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 385.

²⁸⁵ "Şecere-i Terâkime'de önce **28a**'da başlayan ve Oğuz ülkesi ile Türkmen adından bahseden kısımda Korkut Ata zikredilmektedir. Burada Aynal Yavı Han'ın veziri olduğu söylenen Korkut Ata'nın Abbasiler devrinde yaşadığı biliniyor. Korkut Ata'dan bahseden asıl bölüm Aynal Yavı'nın Han olmasıyla başlamaktadır (**30a**). **35a**'ya kadar devam eden bu kısımda keramet sahibi ve sözü geçen vezir olarak gösterilen Korkut Ata'nın sırasıyla Kayı Aynal, Kül Erki, Tuman ve Kanlı Yavlı'ya vezirlik ettiği belirtilmektedir. Bk. Ergin, *a.g.e.*, s. 42.

16. Kul Ata adlı ne zaman yaşadığı belli olmayan bir Azeri şairinin *Leyla-Mecnun* adlı mesnevisinde Dede Korkut adı geçmektedir²⁸⁶.

Görüldüğü üzere Dede Korkut adı Türklerden kalma tarihi vesikalarda sık sık zikredilmektedir. Şimdi Türk tarihinin bu önemli figürünün kimliği konusuna elimizdeki veriler ışığında kısaca göz atalım. Bu konuda ilk başvuru kaynağımız şüphesiz kendi adını taşıyan eserin Dresden nüshasıdır. Eserde onun kimliği konusunda şu ifadeler yer verilmiştir:

“Hazret-i Resul aleyhi’s-selam zamanına yakın Bayat boyundan Korkut Ata derler, bir er koptu, Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi, Oğuzun içinde tamam velayeti zahir olmuş idi, ne dese olurdu, gayibden türlü haber söylerdi, Hak Teâlâ onun gönlüne ilham ederdi”²⁸⁷

Dede Korkut Kitabı’nda geçen ifadelerden Korkut Ata’nın Oğuzlar arasında ulu ve mübarek bir şahsiyet olarak kabul edildiği anlaşılıyor. Bayat Boyuna mensup Korkut Ata, ilahi bir lütufla kendisine bahşedilen gayibden haberdar olma vasfı sayesinde Türk illerinde manevi bir şahsiyet (beklide bir evliya) olarak telakki edilmiştir. Ancak kaynaklarda Hz. Muhammed zamanına yakın yaşadığı ve ya en azından Türklerin İslam dini ile haşır neşir olduğu bir dönemin insanı olduğu kabul edilen Korkut Ata’nın daha kadim bir şahsiyet olabileceğine dair de bir takım fikirler öne sürülmüştür. Z. V. Togan, Dede Korkut için *“İslamiyet evvelki zamanın veziri olmakla beraber, peygamber zamanına da yetişmiş gösterilmekte olduğundan Kök Türk zamanındaki Oğuz yabguları nezdinde bulunan bir Türk hâkimi sayılabilir”* demektedir. Ona göre Oğuzlar, Müslüman olduktan sonra, Korkut Ata’yı, daha iyi hatırladıkları bir zamanın “aziz”i kabul etmişlerdir; bununla beraber İslamiyet’ten evvelki zamana ait bir kahraman olduğunu da bildikleri bu zatın, Asr-ı saadet’e yakın bir devirde yaşadığından, Peygamberden habersiz kalmasını da caiz görmemişlerdir²⁸⁸.

²⁸⁶ Ergin, *a.g.e.*, s. 34-46.

²⁸⁷ O. F. Sertkaya, *Dede Korkut Kitabı Dresden Nüshasının Giriş Bölümü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 31.

²⁸⁸ Z. V. Togan, “Türk Destanlarının Tasnifi”, *Türkler*, C. 3, s. 506-507.

Reşidüddin Oğuznâmesi'nde Korkut Ata, yabguların iş bilir, sözleri saygı ile yerine getirilen müşaviri olarak karşımıza çıkmakta, yine orada onun kerametler sahibi bir kimse olduğundan bahsedilmektedir²⁸⁹. Şecere-i Terakime'de ise Dede Korkut'un Peygamber'den 300 yıl sonra yaşadığı ve üç padişaha vezir olduğu söyleniyor²⁹⁰. Bu iki kaynaktaki bilgiler Dede Korkut'un tarihi bir şahsiyet olduğu görüşünü güçlendirmektedir.

Banarlı, Dede Korkut'u devlet adamı kişiliğiyle ön plana çıkaran tarihi kaynaklara dayanarak onun Kök Türk kitabelerinin müellifi olan Yollug Tigin gibi edip bir ata ve devrinin devlet büyüklerine akıl hocalığı yapan ulu bir şahsiyet olabileceği görüşünü dile getirmektedir²⁹¹.

Tarihi kaynakların aksine Dede Korkut Hikâyeleri'nde ise onu, vezir veya devlet adamı karakteri ile değil; ozanlar başı, danışman, keramet sahibi, kam (şaman) olarak görüyoruz. Ayrıca, anlatılana göre Korkut Ata, ilk kopuzu yapan kişidir. Öyle görünüyor ki Dede Korkut'un manevi yönü ve söylenceleri siyasi kimliğinin önüne geçerek onun bir halk ozanı, bir Türk aksakalı olarak telakki edilmesine sebebiyet vermiştir. Hatta bu gelenek farklı dinlerden kimselere de sirayet etmiş olacak ki bir kısım Hıristiyan tarafından onun aslında Hıristiyan Aziz Kırkor olduğuna inanılmaktadır²⁹².

Korkut'un kimliğine dair tartışmalar devam ededursun meseleyi net bir biçimde ortaya koyan Prof. Hasan Özdemir'in görüşleri bizce bu konuda başka söze mahal bırakmıyor. Özdemir, Türk velisi Korkut Ata'nın Oğuzların İslâm'ı kabullerinden önceki dönemlerin bir kâhini (kam, bakşı) olduğunu, İslâmlaşma sürecinde kültürel değişime paralel olarak onun yeni bir kimliğe büründüğünü söylemektedir²⁹³. Ancak şunu eklemek gerekir ki bütün Türk boylarında tanınan,

²⁸⁹ Z. V. Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1972, s. 55.

²⁹⁰ Z. Kargı Ölmez, *Şecere-i Terakime*, Simurg Yayınları, Ankara 1996, s. 251.

²⁹¹ Banarlı, *a.g.e.*, s. 401.

²⁹² Öztürk, *a.g.e.*, s. 165.

²⁹³ Hasan Özdemir, "Dede Korkut'un Kişiliği İle İlgili Efsaneler", *T.C. 80. Yılı Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2003, s. 32.

saygı duyulan Dede Korkut'un hangi boya ve zümreye ait olduğu gerçeğinden çok, Kazak, Türkmen, Azeri, Anadolu Türkü'nün ona sahip çıkması kimliğinden daha önemli bir noktadır²⁹⁴.

Dede Korkut'un kimliği gibi tartışmalara neden olan bir başka konu da destanların hangi zaman ve hangi coğrafyada meydana getirildiğidir. Aslına bakılacak olursa destanların coğrafyasına işaret edebilecek birçok yer adı elimizde mevcut. Ancak konunun uzmanları destanların coğrafyasının kesin olarak hikâyelerde geçen Doğu Anadolu ve Azerbaycan coğrafyası olabileceği şeklindeki bir peşin hükmün bizi yanlış yöne götüreceğini düşünmüş olacaklar ki konuyu derinlemesine tetkik etme ihtiyacı duymuşlardır.

Dediğimiz gibi Dede Korkut Hikâyeleri'nde görülen yer adlarından çoğu insanda ilk bakışta destanların coğrafyasının Doğu Anadolu veya Azerbaycan civarı olduğu fikrini uyandırmakla birlikte, olayların akışından ve bir takım ipuçlarından hareket eden araştırmacılar mekân konusunda farklı görüşler ortaya atmışlardır. Hikâyelerde adı geçen yerler, Aphaz İli, Azerbaycan, Gürcistan, Kafkasya ve Oğuz Eli'dir. Şehirler ise Akça Kale, Trabzon, Cızıgar, Derbend, Hamid, Mardin, Sürmelü, Şiregüven, Bayburt gibi bugün de haritalarda adı belli şehir ve kasabalarıdır. Dağlar, ormanlar, nehirler ve göller de Ağlayan, Akorman, Aksaz, Gökçedağ, Karacuk Dağı, Amıt Suyu, Aygır Gözler Suyu, Dereşam, Gökçe Deniz, Kara Dere, Uzun Pınar gibi yerlerdir²⁹⁵. Bu coğrafi isimlerin yerleri Fahrettin Çelik (Kırzioğlu) tarafından büyük ölçüde saptanarak neşredilmiştir²⁹⁶. Ancak hikâyelerin bu bölgeye mi ait olduğu yoksa sonradan mı adapte edildiği sorgulanması gereken bir husus olarak karşımızda durmaktadır.

Oğuzlar üzerine çalışmalarıyla tanınan Faruk Sümer hikâyelerden yola çıkarak Oğuz Eli'nin vasıflarını şu şekilde tanımlamaktadır:

a) Tam göçebeliler.

²⁹⁴ Bulduk, *a.g.m.*, s. 248.

²⁹⁵ Gökyay, *a.g.e.*, s. 12.

²⁹⁶ Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen coğrafi isimler için bk. Fahrettin Çelik, "Dede Korkut Kitabı'ndaki Coğrafi İsimler", *Ülkü Mecmuası*, S. 100, C. XVII, Haziran 1941, s. 446-456.

b) İç Oğuz ve Taş Oğuz olmak üzere iki küme halinde yaşamakta yahut Üç-Ok, Boz-Ok adlarıyla iki kola ayrılmaktadırlar.

c) Oğuzeli, ülkesinde toplu olarak yaylağa ve kışlağa gidip gelmektedir. Her boy kendisine ait bir yurttan oturmakta, oradaki dağda yaylamaktadır.

d) Oğuz Eli'nin siyasi bir düzeni vardır ve eli feodal bir asilzade sınıfı idare etmektedir. Oğuz Eli'nin koyun etinden başka at eti yediği ve hatta kıymız dahi içtiği görülmektedir.

Sümer, bu tespitlerinin ardından Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da hiçbir zaman bu vasıfları haiz bir Oğuz Eli'nin mevcut olmadığını belirterek şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “*O halde bu Oğuz Eli nerede yaşamıştır? Sir-Derya boylarında. Oğuzların eski yurtlarında ozanlar vasıtasıyla halk arasında yaşatılan bu destanlar zamanın zaruri olarak getirdiği bazı tesirlere uğradıktan sonra Doğu Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasında yeniden yazıldı ki, şimdi elimizde olanlar bunlardır*”²⁹⁷.

Hikâyelerin Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da ortaya çıktığı konusuna Üçler Bulduk da şüpheyle yaklaşmaktadır. Bulduk; İskit, Arsak, Hun ve Hazar gibi konar-göçer Türk kavimlerinin bu bölgedeki faaliyetlerini göz ardı etmemekle birlikte söz konusu coğrafyanın Türkler tarafından vatan haline getirilmesi hadisesinin XI. yüzyıldaki Oğuz akınları sonucunda gerçekleştiğini söylemektedir²⁹⁸.

Şunu söylemek gerekir ki hikâyelerde hem İslam öncesi, hem de İslami döneme ait izlere rastlanması, teşekkülünün eski Türk yurtlarında, yani Hazar'ın doğusundaki coğrafyada oluştuğunu gösteren önemli bir delildir. Sümer'in belirttiği üzere örf ve adetlerin büyük bir kısmı ile isimlerin arkaikliği bunu gösteriyor. Yine Oğuzların Kıpçak, Peçenek vs. gibi Türk uruglarıyla yaptıkları mücadelelere baktığımızda, muhtemelen Azerbaycan ve Anadolu topraklarına gelmeden evvelki bir devreye ait hususlar göze çarpıyor.

²⁹⁷ Sümer, *Oğuzlar*, s. 371

²⁹⁸ Bulduk, *a.g.m.*, s. 251.

Bu konuda son sözü söylemeden önce hikâyelerin ne zaman ortaya çıktığı konusunda da bir kaç söz söylemenin faydalı olacağı düşüncesindeyiz. Zira tarihsel açıdan zaman ve mekân kavramlarının birbirinden ayrı düşünülmesi metodolojik bir dizi sorunu beraberinde getireceği inancındayız.

Destanların karmaşık coğrafyası bir yana hangi çağlarda teşekkül ettiğine dair belirsizlik de hala gündemdedir. Genel olarak Oğuzların kültürel ve sosyal hayatlarına dair izler ön plana çıkmakla birlikte, hikâyeler içinde değişik Türk kabilelerine dair bilgilere de rastlanıyor. Dede Korkut'taki tarihi olaylar ve yansımalarına bakarak, araştırmacılar destanın oluşum devresi hususunda bir takım varsayımlar ileri sürüyorlar. Bunların arasında A. İnan, Z. V. Togan, S. Gömeç ve Muharrem Ergin gibi ilim adamlarını sayabiliriz.

Gerçekte bir nevi Oğuz Kağan Destanı olan Dede Korkut Hikâyeleri'nin teşekkül zamanını Z. V. Togan Kök Türk çağına kadar götürüyor²⁹⁹. A. İnan'ın tespitine bakılacak olursa bu daha iyi anlaşılır. Kitapta Korkut Ata'nın Hz. Muhammed döneminde yaşadığından söz ediliyor. Ancak bunu daha eski çağlara götüren araştırmacılar da olmuştur. Prof. Dr. Gömeç, destanların oluşum aşaması daha eski tarihlere dayanmaktadır. Gömeç, Oğuz Kağan Destanı'nın Reşidüddin'de kayıtlı olan Farsça nüshasında Dede Korkut'un adının sıkça geçmesine dayanarak onun tarihi bir şahsiyet olarak çok eskilere gittiğini iddiasını gündeme getirmiştir. Gömeç, Dede Korkut Hikâyeleri'nin, Oğuz Kağan Destanı'ndan ortaya çıktığını ancak yazıya aktarılış zamanının daha geç olduğunu söylemektedir³⁰⁰.

Bu aşamada Dede Korkut Hikâyeleri'nin teşekkül ve tespit tarihleri arasında hayli zaman olduğu ortaya çıkıyor. Muharrem Ergin'in bu konudaki görüşleri meselenin aydınlatılması açısından oldukça dikkat çekicidir. Ergin, hikâyelerde anlatılan olayların Oğuzların Anadolu'ya gelmeden evvelki hayatlarına ait hatıralar olduğunu söylemekte ve tespitini şu delillere dayandırmaktadır:

²⁹⁹ Togan'a göre bu destanlardaki tarih ve coğrafya adlarının çoğu, bu hikâyelerin, Oğuzların daha Türkistan'dan ayrılmadıkları bir zamana ait olduğunu gösteriyor. Nitekim Karacukdağ, Karşu-yatan Karadağ,, Aladağ, Kanlı Koca, Uşun Koca ve başkaları gibi adlar hep Türkistan'a aittir; bütün Bamsı Beyrek hikâyeleri de Türkistan'da söylenmektedir. Bk. Gökyay, *a.g.e.*, s. 10.

³⁰⁰ Saadettin Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 310.

1. Oğuzlar Anadolu'ya XII. yüzyıldan itibaren Selçuklularla birlikte gelmeye ve yurt tutmaya başlamışlardır. Bununla birlikte bazı Oğuz kitlelerinin de Doğu Anadolu ve Yakın Doğu'ya gelişleri İlhaneliler dönemine rastlamaktadır. Bunlar arasında Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Salurlar sayılabilir. Yani Anadolu'da Oğuz iskânı XII-XIV. yüzyıllar arasında cereyan etmiştir.

2. XII-XIII. yüzyıllarda Anadolu'ya gelen Oğuzlar bu dönemden itibaren artık Türkmen olarak adlandırılmışlar ve Oğuz adı unutulmaya yüz tutmuştur. Ancak hikâyelere bakıldığında Oğuz adı kullanıldığını görmekteyiz

3. Hikâyelerdeki düşman adlarının tamamına yakınının Türkçe adlar olması bu olayların patlak verdiğinde Oğuzların kuzeyinde Türk toplulukları olduğuna işaret etmektedir.

4. Şecere-i Terakime'de anlatılanlardan eski Oğuz ülkesinin kuzeyinde Peçeneklerin izine rastlanmaktadır.

5. Farsça ve Türkçe Oğuznâmelerde Korkut hep eski Türk yurdunda yaşamış olarak gösterilir.

6. Korkut Ata'nın hatırası hala Hazar Denizi'nin doğusundaki Türk zümreleri arasında yaşamaktayken Doğu Anadolu ve Azeri coğrafyasında unutulmaya yüz tutmuştur.

7. Hikâyelerdeki Oğuz ülkesi belirsizliklerle doludur. Kazılık Dağı, Kara Dağ, Karaçuk, Türkistan gibi adlar Oğuzların Maveraünnehir'deki yurtlarıyla alakalıdır.

8. Reşidüddin ve İbn Aybek'ten anlaşılıyor ki bu hikâyeler XIII. yüzyılda zaten mevcuttardı.

9. Hikâyelerdeki adların çoğu Müslüman adları olmamakla birlikte içeriğine Şamanist unsurlar göze çarpmaktadır. Bu isimlerin çoğu Oğuz boylarını temsil etmektedir.

10. Oğuz hayatı, İç Oğuz-Taş Oğuz (Üç ok-Boz Ok) taksimatı ve 24 boy eski Oğuz ananesine ait unsurlardır.

11. Eserdeki İslamî unsurlar zayıftır. At eti yemek, kımız içmek gibi eski görenekler hâkimdir.

12. Hikâyelerde diğer Oğuznâmelerde olduğu gibi Dede Korkut hep peygamberler zamanına yakın gösterilmiştir.

İşte bütün bunlar göstermektedir ki Dede Korkut Hikâyeleri, Oğuzların Yakın Doğu'ya gelmeden önceki yani Sirderya'nın kuzeyinde buldukları dönemde geçen olayların birer yansımasıdır. Bu devirde bilhassa kuzeydeki Peçeneklerle ve Kıpçaklarla sürekli mücadele içinde olan Oğuzların Dede Korkut hikâyelerinde bu olayları dile getirdikleri açık bir şekilde görülüyor³⁰¹. Bununla birlikte Oğuzların Doğu Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasına gelişi ardından yaşanan hadiseler de bir şekilde bu hikâyelere adapte edilmiştir. Nitekim Ettore Rossi'nin *Kitab-ı Dede Qorqut, Vatikan 1952* adlı eserinde Dede Korkut Kitabı'nın telif tarihi olarak XV. yüzyıl başlarını kabul etmesi ve hikâyelerin (Deli Dumrul ve Tepegöz gibi mitoloji konularını işlemiş, tarih-dışı kalmış olanlar bir yana) tarihi zemini olarak Akkoyunlular çağını göstermesi sağlam delilere dayanmıyor değil³⁰². Anlaşıyor ki Sir-Derya menşeli Oğuz hikâyeleri XI. yüzyıl ile birlikte batıya getirilmiş ve oraya göre mahallileştirmiştir. Hikâyelerin batıda geçen olaylar ile de karıştırmış olmaları bu açıdan normal karşılanmalıdır.

Artık Dede Korkut Destanlarının elde mevcut olan nüshalarına ve eserlerde konu edilen tarihi hadiseleri irdelemeye başlayabiliriz. Dede Korkut hikâyelerinin iki önemli yazması bulunmaktadır. Birincisi; *Kitab-ı Dede Korkud Ala Lisan-ı Taife-i Oğuzan* başlığını taşıyan 12 hikâyelik Dresden nüshası, diğeri ise *Hikâyet-i Oğuznâme-i Kazan Beg ve Gayrı* adıyla başlayan 6 hikâyelik Vatikan nüshasıdır.

Dresden Nüshası:

Dede Korkut Kitabı'nın bugün en çok bilinen yazması Dresden Kütüphanesi'nde olup, adı, eserin girişinde verildiği üzere "Kitab-ı Dede Korkud Ala Lisan-ı Taife-i Oğuzan"dır³⁰³. Buna benzer bir nüsha da Berlin'dedir ve Dresden

³⁰¹ Ergin, *a.g.e.*, s. 54-55.

³⁰² Rossi'nin bu incelemesinde Dede Korkut destanlarıyla Akkoyunlular tarihinin ilgisine dair yeni olarak ileri sürdüğü delillerin en önemlisi, Oğuz, destanın kahramanlarından Kan-Turalı ile Akkoyunlu Tur- Ali Beyin aynı şahıs olması gerektiği hakkındaki düşüncedir. Bk. Pertev Naili Boratav, "Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi" *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 13, İstanbul 1958, s. 32-33.

³⁰³ Dresden nüshasının yayınlanmış baskıları şunlardır; Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul 1938; Hamid Araslı, *Kitab-ı Dede Qorqut*, Bakü 1939, 1962, 1977; Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, I, Giriş-Metin Faksimile, TDK Yayınları, Ankara 1958; Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, I, Metin-Sözlük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1964; Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, I, Metin-Sözlük, Ankara 1986; Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, II,

yazmasından kopya edildiği sanılmaktadır. Eseri ilk defa ilim âleminde gerçek hüviyetiyle tanıtan Hainrich Friedrich Von Diez olmuştur. O, 1815'te hem eser hakkında bilgi vermiş hem de Tepegöz ile ilgili hikâyeyi Almanca'ya çevirmiştir³⁰⁴. Türkiye'de ise ilk önce Kilisli Rıfat, Dresden yazmasının bir kopyasına dayanarak (1916) kitabı Arap harfleriyle yayınlamıştır. Bundan sonra Orhan Şaik Gökyay (1938) yeni harflerle bastırmıştır. Kitabın son ilmi yayını ise Dresden ve Vatikan nüshalarının karşılaştırılması suretiyle ve transkripsiyonlu olarak (1958) Muharrem Ergin tarafından yapılmıştır³⁰⁵. Dresden'de bulunan Dede Korkut Destanı, bir giriş ile hepsi ayrı bir bütün olan on iki hikâyeden ibarettir³⁰⁶. Söz konusu 12 hikâye eserde aşağıdaki başlıklar altında verilmektedir:

1. Dirse Han oğlu Buğaç Han Boyu
2. Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı boy
3. Kam Büre oğlu Bamsı Beyrek boyu
4. Kazan oğlu Uruz Beyin tutsaklığını anlatan boy
5. Duha Koca oğlu Deli Dumrul boyu
6. Kanlı Koca oğlu Kanturalı boyu
7. Kazılık Koca oğlu Yegenek boyu
8. Basat'ın Tepegözü öldürdüğü boy
9. Begil oğlu Ermen boyu
10. Usun Koca oğlu Segrek boyu
11. Salur Kazan'ın tutsak olup oğlu Uruz'un çıkardığı boy
12. İç Oğuz'un asi olup Beğreğin öldüğü boy³⁰⁷.

İndeks-Gramer, Ankara 1963, İkinci baskı: 1997; Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 1973; Muhammed Ali Ferzane, *Dede Korkut Kitabı*, Tahran 1979; Ferhad Ramazan oğlu Zeynalov-Samet Alizade, *Kitabi Dede Gorgud*, Bakü 1988; A. Annanurov-T. Guzuçiyev, *Kitabi Dedem Qorqud ala lisane-tayifei-oğuzan*, Bakü 1995; Annagurban Aşirov, *Kitabi Dedem Gorkut ve Hekayati Oğuznameyi Gazan Beg ve Gayri*, Aşkabat 1997; Samet Alizade, *Kitabi Dedem Qorqud ala lisane-tayifei-oğuzan*, Bakü 1999; Şamil Allahverdi oğlu Cemşidov, *Kitabi-Dedem-Qorqud*, Bakü 1999; Hanspeter Achmed Schmiede, *Kitab-i Dedem Korkut*, Ankara 2000; Semih Tezcan-Hendrik Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, İstanbul 2001; Saadettin Özçelik, *Dede Korkut*, Araştırmalar, Notlar/Dizin/Metin, Ankara 2005.

³⁰⁴ Sakaoğlu, *Dede Korkut Kitabı İncelemeler..*, s. 7.

³⁰⁵ Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, I Cilt, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 243.

³⁰⁶ Gömeç, *a.g.e.*, s. 309.

³⁰⁷ Ergin, *a.g.e.*, s. 65.

Vatikan Nüshası:

Dede Korkut Kitabı'nın ikinci bir nüshası ise 1950 yılında İtalya'da Vatikan Kütüphanesi'nde bulunmuştur³⁰⁸. Bu nüsha Ettore Rossi tarafından 1950 yılında, ilk önce bir makale ile bilim dünyasına tanıtılmış, daha sonra ise yine aynı araştırmacı tarafından tıpkıbasımı yayınlanmıştır. Vatikan nüshası "Hikâyet-i Oğuzan ve Gayri" adını taşımaktadır³⁰⁹. Vatikan nüshası Dresden nüshasına göre çok kötü bir nüshadır. Birçok yerinde yazım hataları mevcuttur. Muharrem Ergin, yazım ve imlalarından her iki nüshanın da XVI. yüzyılda istinsah edildiğinin anlaşıldığını söylemektedir. O'na göre doğru ve iyi bir nüsha olan Dresden nüshası XVI. asrın ilk yarısında, yanlışları çok olan ve dili daha yeni olan Vatikan nüshası ise daha sonra belki XVI. asrın ikinci yarısında istinsah edilmiştir³¹⁰. Vatikan nüshasındaki yer alan 6 Dede Korkut hikâyesi şunlardır:

1. Hikâyet-i Han oğlu Buğaç Han
2. Hikâyet-i Bamsı Beyrek Boz Atlu
3. Hikâyet-i Salur Kazanın evi yağmalandığıdur
4. Hikâyet-i Kazan Beg'in oğlu Uruz Han tutsak olduğudur
5. Hikâyet-i Kazılık Koca oğlu Yegenek Beg
6. Hikâyet-i Taş Oğuz İç Oğuz'a asi olup Beyrek vefatı (son iki sayfası eksik)³¹¹.

Dede Korkut Kitabı'nın iki farklı nüshasını tanıttıktan sonra içeriğindeki hikâyelerin konusuna ve bunların Türk tarihi ve kültürü açısından önemine geçebiliriz. Dede Korkut hikâyeleri ilk bakışta her biri tek başına bağımsız ve tamam bir hikâye olarak karşımıza çıkmakta ancak hepsi birden ele alındığında büyük bir bütün teşkil ettikleri görülmektedir. Bu bütünün konusu maceraları, yaşayışı ve hayat görüşleri ile geniş Oğuz topluluğudur³¹². Bu açıdan hikâyelerin her birinin birer

³⁰⁸ Vatikan nüshasının yayınlanmış baskıları şunlardır: Ettore Rossi, *Kitab-ı Dede Qorqut*, Vaticano 1952; Annagurban Aşurov, *Kitabı Dedem Gorkut ve Hekayati Oğuznâmeyi Gazan Beg ve Gayri*, Aşkabat 1997; Semih Tezcan-Hendrik Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, İstanbul 2001; Mustafa Sinan Kaçalın, *Hikâyet-i Oğuz-nâme-i Kazan Big ve Gayri*, Ankara 1998, 2004.

³⁰⁹ Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 8.

³¹⁰ Ergin, *a.g.e.*, s. 66-67.

³¹¹ Ergin, *a.g.e.*, s. 66.

³¹² Ergin, *a.g.e.*, s. 23.

Oğuznâme olduğunu söylenebiliriz. Hikâyelerin kahramanlarının isimleri, mensup buldukları siyasi yapılanma ve boy teşkilatı bizlere hikâyelerde anlatılan kavmin Oğuz Kağan'ın ahfadı olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Zira destanların hemen başında Korkut Ata'nın hükümdarlığın Tanrı inayetiyle Kayılara geçtiği yönündeki sözleri Oğuz yapılanmasındaki hâkimiyet esaslarının Oğuz Kağan Destanı çerçevesinde düzenlendiğine ve bu geleneğin Türkler arasında güçlü bir şekilde yaşatıldığına işaret etmektedir³¹³. Bilindiği gibi Kayı boyu Oğuz Han'ın oğlu Gün Han'ın en büyük oğlunun neslidir ve Boz-Ok şubesinin hiyerarşik açıdan en önde gelen üyesidir. Hükümdarlığın Kayı boyuna geçmesinin bu açıdan şaşırtıcı bir tarafı olmasa gerek. Ancak hikâyelerde Kayıların mensup bulunduğu Boz-Ok şubesinin (hikâyelerde Taş Oğuz) aslında Üç-Oklara (hikâyelerde İç Oğuz) tabi bulunması ve Oğuz boylarının Bayındır Han idaresinde bulunması oldukça ilginçtir. Zira Bayındır boyu da Oğuzların Üç-Ok şubesine mensup olup Oğuz Han'ın oğlu Gök Han'ın en büyük oğlunun neslidir. Oğuz Destanı'nda iktidarı ellerinde bulunduran Boz-Okların Dede Korkut hikâyelerinde hâkimiyeti Üç-Oklara devretmiş olmalarının bir sebebi olmalıdır. Hikâyelerin yazıya geçirildiği Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesinin Akkoyunluların faaliyet alanı olduğu göz önünde bulundurulursa bunun nedeni daha iyi anlaşılır. Görünen o ki, hikâyelerin bu coğrafyaya adapte edildiği sırada Akkoyunluların mensup bulunduğu Bayındır boyunun ve dolayısıyla da Üç-Okların hiyerarşik açıdan Boz-Oklara takaddüm ettikleri bir düzenlemeye gidilmiştir. Ancak hâkimiyetin Kayılara geçip kıyamete kadar onlarda kalacağına dair Dede Korkut tarafından dile getirilen kehanetin eski Oğuz ananesine bir dönüş olduğu da muhakkaktır. Şüphesiz bunun başlıca amili de o sıralarda Batı Anadolu ve Rumeli'de hızla yükselen Osmanlı hareketidir.

Bilindiği üzere elimizdeki Dede Korkut kitabında 12 destan vardır. Genel olarak bakıldığında Dede Korkut Kitabı'ndaki 12 hikâyenin Oğuz Destanı'nın 12 epizotundan başka bir şey olmadığı görülmektedir. Büyük Oğuz Destanı'nın kırıntılarından Akkoyunlu Oğuzlarında, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da XIII. ve XIV. yüzyıllarda elimizdeki şeklini almış olsa gerekir³¹⁴.

³¹³ “*Korkut Ata ayıttı: Ahir zamanda hanlık geri Kayı'ya değe, kimesne ellerinden almaya, âhir zaman olup kıyamet kopunca. Bu dediğim Osman neslidir. İşte sürüp gidiyor.*” Bk. Sertkaya, *a.g.e.*, s. 31.

³¹⁴ Dede Korkut hikâyelerinden birinde Salur Kazan'ın Peçeneklerle savaşlarından bir epizot anlatılıyor ki, bu olay şüphesiz tarihidir. Peçenekleri Oğuzlar X. yüzyılın başlarında Hazar ile Aral

Bu 12 destandan ikisinin yani Deli Dumrul ve Basat destanlarının konusu kahramanların doğaüstü varlıklar ile mücadelesidir. Diğer bir destanın kahramanı Kanturalı silahsız olarak boğa, arslan ve buğra gibi hayvanlar ile savaşır. Bu on iki destandan I., V. ve VI. Destanlarda, yani Dirse Han oğlu Buğaç, Deli Dumrul ve Kanturalı destanlarında, olaylar sahnesinde yalnız kahramanlar ve onların aile efradı vardır. Diğer destanlarda ise sahnede kahramanlarla birlikte ad ve sanları belli, siyasi mevkileri değişmeyen bir beğler topluluğu görülür³¹⁵.

Hikâyelerde aynı devirde ve aynı bölgede, bir hanın etrafında belirli bir hanlık düzeni içinde toplanmış bulunan Oğuz beyleri canlandırılmaktadır. Başta bütün beylerin kendisine bağlı buldukları bir han vardır. Genel olarak hanlar hanı olarak gösterilen Kam Gan oğlu Bayındır Han'dır. Ancak Bayındır Han genel olarak arka planda kalmaktadır. Onun hikâyelerdeki rolü, beylere akın izni vermek, gerekirse beyleri büyük divanda toplamak ve yılda bir defa büyük bir ziyafet vermektir. Mevki olarak Bayındır Han'dan sonra aynı zamanda onun damadı olan Ulaş oğlu Salur Kazan gelmektedir. Salur Kazan aynı zamanda Bayındır Han'ın Beylerbeyi'dir ve bütün İç Oğuz ve Taş Oğuz beyleri kendisine bağlıdır³¹⁶. Kazan Bey'den sonra ona bağlı Oğuz beyleri gelmektedir. Bu beyler arasında 12 hikayenin kahramanları olan Dirse Han oğlu Buğaç Han, Bamsı Beyrek, Kazan Bey'in oğlu Uruz, Deli Dumrul, Kanlı Koca ve oğlu Kan Turalı, Kazılık Koca ve oğlu Yiğenek, Aruz ve oğlu Basat, Begil ve oğlu Ermen, Eğrek ve Seğrek, ve Aruz Koca'dır. Her hikâyeye, esas olarak bir beyin macerası olmakla beraber, az veya çok diğer beylerin de katıldıkları veya hiç değilse bile bir vesile ile isimlerinin karıştığı bir olaylar silsilesidir³¹⁷.

arasındaki yurtlarından çıkarmışlardı. Buna göre Salur Kazan'ın peygamberden 300 yıl sonra yaşamış olduğu hakkındaki Oğuzname'deki kayıt tarihi gerçek olarak kabul edilebilir. Bk. Abdülkadir İnan, "Türk Destanlarına Genel Bakış" *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, Ed. Saim Sakaoglu- Ali Durmaz, İstanbul 2002, s. 39.

³¹⁵ Sümer, *Oğuzlar*, s. 377.

³¹⁶ Salur boyunun Oğuz tarihindeki önemli yeri meselesiyle ilgili olarak şuna da işaret edelim: İbn Bibi'de nakledilen bir rivayete göre: "Padişahlık bir nice müddet Salur boyundan oldu; onun bütün boylara üstün olduğu bir zaman, sağ koldan kimse bulunmayınca kurultay edip ve Salur hanını hepsinden müdebbir bulup han yaptılar. Çok zaman Türk'e ve Tacik'e hükmettiler. Sonra Türkistan ikliminde fetret olup hükümranlık, yine kurultay kararıyla Kınık boyundan Lokman'a (Selçuklulara) geçti." Bu rivayet, Selçukluların kudret kazanmalarından ve Şah- Melik bozgunundan önceki Oğuz çağını ana çizgileriyle anlatıyor. Bk. Boratav, *a.g.m.*, s. 48.

³¹⁷ Ergin, *a.g.e.*, s. 23-24.

Dede Korkut Hikâyeleri’nde Oğuz boylarının siyasi teşkilatları yanı sıra askeri yapıları hakkında da önemli bilgiler bulunmaktadır. Hikâyelerde ordu ve asker sözleri için Türkçe “çeri” ve Farsça “leşker” kelimeleri kullanılıyor. Oğuz ordusu tamamen atlı askerlerden müteşekkil olup sağ ve sol olmak üzere başlıca iki kola ayrılmaktadır. Destanlardaki Oğuzeli’nde siyasi üstünlük Üç-Oklarda olduğu için onlar, daha şerefli sayılan sağ kol sayılıyorlardı. Salur Kazan ve Şöklü Melik arasında yapılan savaşta Oğuz ordusu şöyle mevki almıştı: Merkezde Salur Kazan, sağ kolda Kazan Beğ’in kardeşi Kara Güne, sol kolda ise Boz-Okların lideri Deli Dünder³¹⁸. Yine bu savaşlarda kullanılan silahlar: kılıç, ok ve yay, cıda, gönder, kargı, süngü çomak, gürz, mancınık, kement, zırh, kalkan ve tolgadır³¹⁹.

Destanlarda, Oğuzların düşmanları kâfir adı ile anılıyor. Oğuzların düşmanları olan bütün kâfir beylerinin adları Türkçedir. Bunlar: Şöklü Melik, Buğracık Melik, Kara Tüken Melik, Kara Arslan Melik, Demir Yaylı Kıpçak Melik, Sunu Sandal Melik, Ağ Melik Çeşme, Arşın Oğlu Direk Tekür, Kara Tekür’dür. Buradan anlaşılacağı üzere Oğuzlar çevrelerindeki diğer Türk kabileleriyle sıkı bir mücadele içindedir. Bu Türk boylarından kâfir diye söz edilmesi de Türkler arasında henüz İslamlıkla tanışmamış toplulukların mevcudiyetini göstermesi açısından kayda değerdir. Nitekim Oğuzeli’ne düşman kâfir beğler arasında zikredilen Demir Yaylı Kıpçak Melik Oğuzların tarihi düşmanları Kıpçakların başbuğlarından biri olsa gerektir. Kıpçakların Oğuzlardan çok sonra, ancak XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslam dinine girmeye başladıkları bilinmektedir³²⁰.

Dede Korkut Hikâyeleri’nin iki tanesi bize göre diğerlerinden müstesna bir yere sahiptir. Şüphesiz her hikâye Oğuz topluluğunun siyasi, sosyal ve kültürel geçmişine ışık tutacak şekilde oluşturulmuştur. Ancak bunlar arasında **II.** ve **XII.** hikâyeler yani “Salur Kazan’ın Evinin Yağmalanması” ile “Taş Oğuz’un İç Oğuz’a Asi Olması” hadiseleri, tarihi gerçeklerle yakından ilişkilidir. Bunlardan ilki Oğuzların tarihi yurtları olan Sirderya bölgesinde kıyasıya mücadele ettikleri Kıpçaklardan izler taşırken diğeri Türkler arasında sıkça görülen kardeş

³¹⁸ Sümer, *a.g.e.*, s. 395.

³¹⁹ Gökyay, *a.g.e.*, s. 19.

³²⁰ Sümer, *a.g.e.*, s. 375-376.

mücadelelerinden bir sahneyi bizlere nakletmektedir. Şimdi bu hikâyelere kısaca bir göz atalım.

II. Hikaye: Salur Kazan'ın evinin yağmalanması destanı:

Bu hikâyede genel olarak tarihi Oğuz-Kıpçak mücadelesi anlatılmaktadır. Dede Korkut'ta geçen Oğuz-Kıpçak mücadelesi X. ve XI. yüzyıllarda Sir-Derya boylarında yaşayan Oğuzların komşu Kıpçak beyleri ile aralarındaki çekişmelerin onların torunları tarafından XIII. yüzyıl ile birlikte yakın doğuya getirilmesiyle açıklanabilir³²¹. Oğuz-Kıpçak mücadelesi hikâyede genel hatlarıyla şu şekilde verilmektedir:

“Bir gün Ulaş oğlu, Uruz'un babası ve Bayındır Han'ın güveyisi Salur Kazan büyük çadırlarını kurarak ziyafet verir. Dokuz kâfir kızının sakilik ettiği ziyafette Oğuz beyleri içerler. İçe içe Kazan sarhoş olur ve beylere av teklif eder. Kıyan Selçük oğlu Deli Tündar ve ile Kara Göne oğlu Kara Budak uygun görürler. At ağızlı Aruz Koca, Kazan'a Gürcistan ağzında oturduğunu hatırlatarak yurdunun üstüne kimi bırakacağını sorar. Kazan üç yüz yiğit ile oğlu Uruz'u bırakacağını söyler ve atına biner. Kardeşi Kara Göne, Bayındır Han'ın düşmanını bastıran Şir Şemseddin, Bayburt hisarından uçan Beyrek, Kazan'a keşiş diyen Yigenek, saymakla tükenmez, hasılı bütün Oğuz beyleri atlanırlar, ala dağa ala ordu ava çıkar.

Kâfirin casusu bunu kâfirler azgını Şökli Melik'e haber verir. Elbisesinin arkası yırtmaçlı ve alaca atlı yedi bin kâfir gece yarısında Kazan Bey'in yurduna baskın yaparak evini barkını yağmalar ve kırk ince belli kız ile karısı Burla Hatun'u ve üç yüz yiğit ile oğlu Uruz'u tutsak ederler. Kâfirler bununla kalmayarak altı yüz kişi ile Kazan'ın Kapular Derbendi'ndeki on bin koyununu da almaya giderler. Karaçuk Çoban, Kıyan Güci ve demir Güci adındaki iki kardeşi ile bunlara karşı koyar. İki kardeşi şehit olur, Karaçuk Çoban taşı bitince koyun ve keçi atarak ünlü sapanı ile kâfirleri bozguna uğratar ve kaçıtır.

³²¹ Sümer, a.g.e., s. 409.

Aynı gece Kazan av yerinde kaygılı bir rüya ile uyanır. Kardeşi Kara Göne'ye evi ile ilgili bu korkulu rüyayı yordurur. Yurdunun tehlikede olduğunu sezerek tek başına yola düşer, üç günlük yolu bir günde alarak yurduna gelir. Durumu görünce kafirin ardına düşer. Yolda sudan, kurttan haber sorar. Bunları geçince Karaçuk Çoban'ın köpeği karşısına çıkar. Onu izleyerek çobanın yanına gider. Çoban durumu anlatır. Kazan kafirin gittiği yana yönelir, çoban da arkasına düşer. Tek başına gitmek için Kazan, altında yemek yedikleri ağaca sararsa da, çoban ağacı koparıp arkasına alır ve peşini bırakmaz. Birlikte kafir ülkesine giderler.

Öte yandan Şökli Melik şenlik yapmaktadır. Bu arada Burla Hatun'u sâki yapmak ister. Fakat kırk kızdan hangisinin Burla Hatun olduğunu anlayamazlar. Bunun üzerine oğlu Uruz'un etinden yemek yaparak bey kızlarına vermelerini söyler, hangisi yemezse, Burla Hatun odur der. Bunu duyan Burla Hatun oğluna gelerek ne yapması gerektiğini sorar. Uruz kafire teslim olmamak için kendi etinden çekinmeden yemesini söyler. Uruz'u asılacağı ağacın dibine götürürler.

Tam bu sırada Kazan ile Karaçuk Çoban yetişir. Kazan at ayağı altında kalmasın diye önce kâfirlerden annesini ister, fakat vermezler ve oğlu doğması için onu Yayhan Keşioğlu'na vereceklerini söylerler.

Bu sırada Oğuz beyleri de yetişirler. Demirkapu Derbendini alan Kıyan Selçük oğlu Delü Tundar; Hemid ile Merdin kalesini yıkan, Kapçak Melik'e kan kusturan, Kazan'ın damadı, Kara Göne oğlu Kara Budak; destursuzca Bayındır Han'ın düşmanını basan Gaflet Koca oğlu Şir Şemseddin; Parasar'ın Bayburt Hisarı'ndan parlayıp uçan, Kalın Oğuz imrencesi, Kazan Bey'in, Kazan Bey'in inağı Beyrek; Kazılık Koca oğlu Yigenek; Kazan Bey'in dayısı Aruz Koca; peygamberi görüp Oğuz'da sahabeti olan Büğdüz Emen; Aygır Gözler suyunda at yüzdüren, elli yedi kalenin kilidini alan, Ağ Melik Çeşme kızına nikah eden, Sofi Sandal Melik'e kan kusturan Eylik Koca oğlu Alp Eren vb., hasılı Oğuz beyleri hep gelirler. Büyük bir savaş olur. Düşmanı yener, Şökli Melik'i Kara Tüken Melik'i, Buğaçuk Melik'i öldürürler.

Kazan Bey çoluk çocuğunu, malını, hazinesini kurtarır, geri döner. Yedi gün yedi gece şenlik yaparlar. Dedem Korkut gelip destanlar söyler ve bu oğuznâmeyi bu şekilde düzenler³²².”

Öte yandan yukarıdaki hikâyede anlatılan Gürcülerin ve Bayburt kalesinin beyi Şökli Melik'e bağlı kâfirlerin Kazan'ın evini yağmalayıp çocuğunu esir götürmeleri, Şecere-i Terakime'de Becenelerin (Peçeneklerin) Salur boyuna baskın yapıp Kazan'ın anasını tutsak etmeleri hikâyesine benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte Şecere-i Terakime'de Şökli Melik bozgunundan sonra Irak'a göç ettikleri söylenen Salur boyunun şeceresinde Salur Kazan ile birlikte babasının ve oğlunun adı da zikredilmiştir³²³. Bu karşılaştırmalardan anlıyoruz ki Kazan'ın şahsı etrafında ve Salurlar'ın X. yüzyılda Sirderya kuzeyinde yalnız Kıpçaklarla değil Peçeneklerle olan savaşlarını da konu edinerek meydana gelmiş destanî epizotlar, Anadolu sahasına birçok ayrıntılarını yitirmeden geçmiştir. Kazan herhalde, IX- X. yüzyıllar içinde kesinlikle tayin edemediğimiz bir tarih anında kâfir Peçeneklere karşı Müslüman Oğuzları savaşa götürmüş, bu düşmanları yenilgilere uğratmış, bazen de onların baskınlarına uğramış, tarihi bir Oğuz hanının adı olmalıdır. Oğuzların komşularına karşı bütün savaşları tarihte onun zamanında ve başbuğluğu altında geçmemiş olsa bile yeni İslam'a girmiş Oğuz kavminin bu ünlü beyi zamanla bu çağın destan kahramanı olmuştur³²⁴.

XII. Hikâye: İç Oğuz'a Taş Oğuz asi olup Beyrek'in öldüğü destan:

Dede Korkut Hikâyeleri'nin XII. başlığı altında anlatılan olaylar silsilesi Türklerin tarihi boyunca önünü alamadıkları kardeş kavgalarında birine sahne olmaktadır. Destanda siyasi gücü elinde bulunduran İç Oğuz (Üç-Ok) beği Salur Kazan her yıl ananevi bir şekilde tekrar eden ev yağmalatma olayına Taş Oğuz beğlerini davet etmemesi üzerine Oğuzların ikinci kolu olan Taş Oğuzlar (Boz-Oklar) Kazan'a başkaldırarak isyan ederler. Bu isyan hareketi Kazan tarafından güç kullanmak suretiyle bastırılır. Bu türden kardeş kavgalarının Türk milletine neler

³²² Ergin, *a.g.e.*, s. 6-7.

³²³ Şecere-i Terakime'de Salur Kazan'ın babasının adı Dede Korkut Kitabı'na uymaz fakat oğlunun adı aynı şekilde Uruz olarak geçer. Şecere-i Terakime'nin sonunda geçen Oğuzlarda yetişmiş ünlü kadınlar listesinde Kazan'ın eşi Burla Hatun'un adı geçmektedir. Bk. Boratav, *a.g.m.*, s. 39.

³²⁴ Boratav, *a.g.m.*, s. 39-40.

kaybettirdiği tarihi belgelerde sabittir. Söz konusu destanda ise Taş Oğuz'un isyan girişimi Oğuzlar arasında çok sevilen bir yiğit olan Beyrek'in ölümü ile neticelenmiş ve bu talihsiz olayın Türkler arasında mateme dönüşmesine yol açmıştır. Destan ana hatlarıyla şöyledir:

“Kazan yılda bir defa evini yağmalatmaktadır. Yağma sırasında kendisi karısını alarak dışarı çıkmakta ve Üç Ok ve Boz Ok evini yağma etmektedirler. Yine böyle bir yağma günüdür. Fakat bu sefer Taş Oğuz beyleri bulunmazlar, yağmaya yalnız İç Oğuz katılır. Buna kızan Taş Oğuz beyleri Aruz, Emen ve diğer beyler Kazan ile ilgiyi keserler. Vaziyeti öğrenmek üzere Kazan'ın adamlarından Kılbaş adlı biri gidip Taş Oğuz'un büyüğü Aruz Koca ile konuşur ve Kazan'ın üzerine yağı geldiğini söyleyerek dayısı Aruz'dan yardım ister. Aruz yağmada bulunmadıkları için Kazan'a düşman olduklarını bildirir. Kılbaş ise işte bunu anlamak istediğini, gerçekte Kazan'ın üzerine yağı falan gelmediğini söyleyerek dönüp İç Oğuz'a gider.

Buna çok canı sıkılan Aruz Koca, Emen'i, Alp Rüstem'i, Dülek Evren'i ve diğer Taş Oğuz beylerini toplar, ağırlar, azizler, Kılbaş'ın sözlerini anlatır, ortaya Mushaf getirerek Kazan'a düşman olduklarına dair beylere and içirir.

Aruz Koca aynı zamanda Beyrek'e mektup göndererek gelip kendilerini Kazan ile barıştırmasını ister. Beyrek gelince gerçek maksadını ortaya koyarak kendilerinin Kazan'a düşman olduklarını bildirir ve Beyrek'ten de Kazan'a düşman olduğuna dair and içmesini ister. Maksadı şu veya bu şekilde Beyrek'i kazan'dan ayırmaktır. Beyrek bunu şiddetle reddeder. Bunun üzerine Aruz, oturduğu yerde Beyrek'i kılıçlayarak sağ uyluğunu düşürür. Beyrek'i ölüm halinde eve getirirler. Beyrek son dakikalarını yaşarken kırk yiğidini Kazan'a göndererek ondan kanını Aruz'a bırakmamasını ister.

Kazan durumu öğrenince büyük bir yas tutar ve yedi gün divana çıkmaz. Sonunda kardeşi kara Göne ile Kılbaş odasına giderek Kazan'a Beyrek'in öcünü almasını söylerler. Kazan ve beyleri hazırlık yapıp taş Oğuz'a yürürler. Üç Ok, Boz Ok karşılaşırlar. Taş Oğuz beyleri İç Oğuz'dan kendilerine birer karşılık seçerler.

Aruz, Kazan'ı; Emen, Ters Uzamış'I; Alp Rüstem, Ense Koca oğlu Okçu'yu seçtiklerini bildirirler.

Aruz meydana giderek Kazan'ı çağırır. Kazan kısa zamanda dayısı aruz'u vurup attan yıkar ve kardeşi Kara Göne'yi çağırarak başını kestirir. Bunun üzerine diğer Taş Oğuz beyleri attan inip Kazan'ın ayağına düşer, bağışlanmalarını isterler. Kazan suçlarını bağışlar, Aruz Koca'nın varını yoğunu yağmalattırır, çadırını dikip otağını kurarak şenlik yaptırır. Dedem Korkut gelip şadlık çalar ve gazi erenler başına neler geldiğini anlatır³²⁵.”

Yukarıda iki bölümünü verdiğimiz Dede Korkut Hikâyelerinde asıl anlatılmak istenen şeyin Oğuz kavmi ve hayatı olduğu, kahramanların ise birer sembol olduğu açıktır. Gerçekten eserde kahramanların olan şey yalnız vakalardır. Vakaların içine yerleştiği hayat ve dünya görüşleri ise bütün Oğuzların ortak malıdır. Bu yüzden sürekli “Oğuz” kelimesine vurgu yapılır. Hikâyelerin sonlarında, hepsine aynı ad verilmiş olması ve her birinin bir Oğuznâme olarak vasıflandırılmış bulunması da bunu göstermektedir³²⁶. Bununla birlikte hikâyelerin geçtiği zaman ve mekân konularındaki karmaşıklık onların tarihsel değerine gölge düşürememektedir. Türk tarihinin en eski devirlerinden XVI. yüzyıl Osmanlısına kadar uzanan tarihi izler, destanların şu ya da bu zamana ait olmasını veya şu ya da bu yerde yazıya geçmesini ön plana çıkarmaz. Aksine Dede Korkut'ta tasvir edilen olaylar, Türk kültür ve tarihinin çok geniş bir coğrafyayı, zaman ve mekân mefhumunun da üstüne çıkarak, nasıl birleştirdiğini öne çıkarmaktadır, çıkarmalıdır³²⁷. Bu açıdan bakıldığında Dede Korkut Hikâyeleri, Türk tarihinin sözlü basamağında yer alan en kıymetli eserler olarak karşımızda durmaktadır.

³²⁵ Ergin, *a.g.e.*, s. 21-22.

³²⁶ Ergin, *a.g.e.*, s. 25.

³²⁷ Bulduk, *a.g.m.*, s. 248.

II. BÖLÜM YAZILI TARİH

A. KİTABELERDEKİ TARİH YAZICILIĞI

1.Kök Türk Dönemi Yazıtları

“Kök Türk Yazıtları” veya “Orhun Kitabeleri” olarak da adlandırılan Kök Türk Kitabeleri Orta Asya Türk tarihinin ve Türk edebiyatının ilk yazılı örneklerindedir. Bu yazıtlar genel itibariyle Orta Asya Türk tarihinin II. Kök Türk Dönemi olarak adlandırılan MS 682-744 yılları arasındaki dönemine ait olup Türklerdeki tarih, hatıra ve nutuk türünün ilk örneklerindedir³²⁸. İçerdiği tarihi bilgilerin yanında kitabelerde göze çarpan sanatkârane üslup, Türklerin VIII. yüzyıldan önce de gelişmiş bir edebiyata ve yazı diline sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Orta Asya Türk toplumunun sözlü tarih anlayışından tarih yazma evresine adım atışının belgesi sayılan bu yazıtlar Türk tarihinin vazgeçilmez başvuru kaynağı olan Çin hanedan tarihlerinden farklı bir bakış açısıyla tarihsel olaylara ışık tutmaktadır. Tarihsel olayları yaşayan kişilerin kendi ağzından aktarması ve tarihimizin önemli dönemlerinden birine ışık tutması, bu yazıtlara Türk tarihinin ana kaynaklarından biri olma vasfını kazandırmıştır.

³²⁸ Kök Türklerden kalma yazıtlar arasında çok önemli bir yere sahip olan Bugut Yazıtı'nın diğerlerinden farklı olarak Kök Türk İmparatorluğu'nun birinci evresi olan 551-630 yıllarından kaldığı bilinmektedir.

Kök Türk yazıtları Türklerin dilleri, tarihleri, edebiyatları, yaşayışları, inanışları, dünya görüşleri ve estetik anlayışları ile ilgili önemli bilgileri yüzyıllar sonrasına taşımaları bakımından son derece önemlidir. Ancak yazıtlar yalnız Türkler için değil; tarihte Türklerle sosyal, kültürel, dini, siyasi, ticari ve askeri ilişkide bulunan bütün milletler için de son derece kıymetlidir³²⁹.

Söz konusu yazıtlar sağdan sola doğru yazılan 38 harfli Kök Türk alfabesiyle yazılmıştır. Bu yazı tarzı bilim dünyası tarafından “Runik Yazı” olarak da adlandırılmaktadır³³⁰. Türk yazısı olarak da adlandırabileceğimiz bu yazı sisteminin şimdiye kadar tespit edilebilen Hun, Avar, Etrüsk, Fulhark, Sekel, Kafkasya, Güney Sibiryaya, Yenisey-Orhun, Talas, Hazar ve Proto-Bulgar versiyonları bulunmaktadır³³¹. Ünlü Danimarkalı bilim adamı V. Thomsen’in Kraliyet Akademisi’nin 1893 tarihli oturumunda runik yazı sistemini çözümlediğini duyurması Türk tarihinin de bir dönüm noktası olmuş, yazıtlardaki dilin Türkçe olduğu kesin bir şekilde ispatlanmıştır.

Kök Türklerden kalma yazıtların en önemlileri dikiliş sırasına göre; I. Kök Türk Kağanlığı dönemine ait olan Bugut Yazıtı, II. Kök Türk Kağanlığı’nın dört kağanına (Kutluk İltəriş, Kapgan, İnel ve Bilge kağanlar) vezirlik yapmış olan büyük devlet adamı Bilge Tonyukuk’un 725’te kendi adına diktirdiği Tonyukuk Yazıtı, Göktürkleri Çin esaretinden kurtaran Kutluk Kağan’ın küçük oğlu Köl Tigin adına 732’de diktirilen Köl Tigin Yazıtı ve Kutluk Kağan’ın büyük oğlu ve Köl Tigin’in ağabeyi Bilge Kağan adına 735 yılında diktirilen Bilge Kağan Yazıtı’dır. Bunun dışında Ongin Yazıtı, Köl İç Çor Yazıtı, Bugut Yazıtı, Çoyren Yazıtı, Hoytu-Tamır

³²⁹ Cengiz Alyılmaz, “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, *SÜTAD (Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilesun’a Armağan)*, S. 13, Konya 2003, s. 17.

³³⁰ 1800’lü yıllarda Kök Türk işaretli yazıtlarla karşılaşan ilim alemi harflerin benzerliği sebebiyle bu yazı sistemini de Runik yazı olarak adlandırmıştır. “Sır, giz, esrar” manasına gelen Runik kelimesi okuryazar insanların çok az olduğu dönemlerde eski İskandinav alfabesini ifade etmektedir. İskandinav sahası üzerine yapılan araştırmaların Türkoloji çalışmalarından önce başlaması sebebiyle ilmi terim haline gelmiştir.

³³¹ Türklere ait olan bu yazı sistemini tarihini henüz tespit edemediğimiz zamanlarda oluşmuş ve Türklerin hüküm sürdüğü coğrafyalarda ya da münasebette bulunduğu komşu milletlerce de kullanılagelmişti. Türk yazısını kullanan diğer kavimler bu yazıtı temel alıp kendi ses sistemlerine uyan işaretlerde kullanmışlar, Türk soylu kavimler de bu yazıtı temel almak kaydıyla kendi lehçelerinin özelliklerine göre işaretleri tercih etmişlerdi. Bk. İsmail Doğan, *Sekeller*, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2004, s. 43.

Yazıtı ve Uybat-III Yazıtları da Kök Türk döneminden kalma Yazıtlar arasında kabul edilmektedir.

a) Bilge Kağan Yazıtı

Bilge Kağan Yazıtı³³², Kök Türklerden elimize ulaşan paha biçilmez yadigârlardan biri olması yanında Türk tarih yazma geleneğinin de ilk örneklerinden birini teşkil eder. Gerek yazıldığı dönemin olaylarına ışık tutması, gerekse Türk adının bir millet adı olarak ilk kez Türkçe metinlerde yer alması onu Türk tarihi ve kültürü açısından ana kaynak konumuna oturtmuştur. Yazıt, Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında ölen hükümdar Bilge Kağan'ın anısına, küçük oğlu Tengri Kağan (İçen) tarafından diktirilmiştir³³³.

Bilge Kağan Yazıtı çok yıpranmış ve birçok yeri okunamayacak kadar silinmiş olmasına karşın Kök Türk tarihi ve kültürü açısından çok kıymetli bilgiler içermektedir. Yazıtın ilk kopyası Rus arkeologu Yadrintsev tarafından çıkarılmıştır. İlk defa Radloff tarafından 1895'te Petersburg'da neşredilmiş,³³⁴ son olarak da yazıtın mükemmel tercümesini Thomsen yapmıştır. Türkiye'de ise bu konuyla Muharrem Ergin, H. N. Orkun ve Talat Tekin gibi bilim adamları ilgilenmiştir.

Orhun Vadisi'nde bulunan diğer iki yazıtta göre oldukça tahribat görmüş olan Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzünde 41 satırlık, çok daha dar olan kuzey ve güney yüzlerinde ise 15'er satırlık Türkçe yazıt bulunmaktadır. Batı yüzünde ise Köl Tigin Yazıtı'nda olduğu gibi Çince bir yazıt bulunmaktadır. Ancak kitabenin bu kısmı oldukça yıpranmış olduğundan çok az bir bölümü okunabilmektedir. Bilge Kağan Yazıtı'nın kuzey yüzündeki yazıt, son 7 satırı dışında, Köl Tigin Yazıtı'nın güney

³³² Bilge Kağan Yazıtı'nın tam metni için bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2007, s. 33-63.

³³³ Bilge Kağan'ın kesin ölüm tarihi bilinmemekle birlikte Kök Türkçe metinlerden yola çıkılarak bir takım hesaplamalarla bu tarihin tespiti mümkün görünmektedir. Bu konuda araştırmaları bulunan Bazin'in hesaplamalarına göre kağanın ölüm tarihi 25 Kasım 734 gününe rastlamaktadır. Bilge Kağan'ın cenaze töreni, yazıtta göre domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde (22 Haziran 735) yapılmıştır. Bazin, anıtın batı yüzündeki Çince yazıtın 19 Ağustos 735 tarihinde yazıldığından ve Türkçe yazıtların otuz dört günde tamamlandığından hareketle Bilge Kağan Yazıtı'nın 20 Eylül 735 tarihinde dikilmiş olması gerektiği sonucuna varıyor. Bk. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 2008, s. 7-8.

³³⁴ Bu konuda bk. W. Radloff, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1895.

yüzündeki yazıt ile birebir aynıdır. Anıtın doğu yüzündeki 2-24. satırlar da ufak tefek farklarla Köl Tigin Yazıtı'nın doğu yüzündeki 1 ila 30. satırlarla aynıdır³³⁵.

Türk tarih yazma geleneğinin ilk somut örneklerinden olan yazıtın müellifi taş kaidenin güneybatı yüzünde açıkça belirtildiği üzere Yolluğ Tigin adında hanedana mensup bir zattır.³³⁶ Yine kitabenin Çince kısmı ve süslemeleri Çinliler tarafından yapılmış olması ve bunun bizzat Bilge Kağan'ın isteği doğrultusunda. Çin'den getirilen imparatorun özel süslemecileri tarafından yapılması, Kök Türk Devleti'ne ve onun hükümdarına duyulan saygıyı göstermesi bakımından dikkat çekicidir³³⁷.

Bilge Kağan Yazıtı, Kök Türk tarihinin ilk evresi olan I. Kök Türk imparatorluğu dönemi hakkında kısa bir girişle başlamaktadır. Yazıtın doğu yüzündeki "*Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağan*" adı ile başlayan ilk üç satırı, genel tarih kitaplarında olduğu gibi dünyanın yaratılışı ile ilgili kısa bilgiler içermekte, bunun ardından da Kök Türk Aşına (A-shih-na) soyunun ilk hükümdarları olan Bumin ve İstemi kağanların Türk ilini ve töresini nasıl düzenlediklerinden bahsedilmektedir³³⁸. Bu satırların devamında Bumin Kağan'ın dört bir yandaki düşmanı bilgisi ve üstün faziletleriyle alt etmesi, doğuda Kadırgan Ormanı'ndan batıda Demir Kapı'ya kadar olan toprakları buyruğu altına alına alıp Kök Türk ulusunu burada kondurması, akabinde de vefat etmesi anlatılmaktadır³³⁹. Bu satırlarda Bumin'in "İ"e dirlik ve düzen getirmesi onun bilgili ve cesur bir hükümdar olmasına bağlanırken, kendisine bağlı olan milletin de akıllı ve cesur insanlardan oluşuyor olmasına dikkat çekilmiştir³⁴⁰.

³³⁵ Tekin, *a.g.e.*, s. 7.

³³⁶ **BKY** Güney-batı yüzü 1 "*Bilge Kağan kitabesini Yolluğ Tigin, yazdım. Bunca türbeyi, resmi, sanatı ... kağanın yeğeni Yolluğ Tigin ben bir ay dört gün oturup yazdım, resimledim.*"

³³⁷ **BKY** Kuzey 14 "*Ondan sonra Çin kağanından resimciyi hep getirttim. Benim sözümü kırmadı, maiyetindeki resimciyi gönderdi. Ona bambaşka türbe yapturdum. İçine dışına bambaşka resim vurdurdum. Taş yonturdum. Gönüldeki sözümü vurdurdum*"

³³⁸ **BKY** Doğu 2-3 "*Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerinde ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tuttu vermiş. Düzene soku vermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş.*"

³³⁹ **BKY** Doğu 3-4 "*Doğuda Kadırgan³³⁹ ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş. İkisi arasında pek teşkilatsız Gök Türkü düzene sokarak öyle oturuyormuş. Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruklu bilgili imiş tabii, cesur imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş.³³⁹ Onun için ili öylece tutmuş tabii. İli tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi öylece vefat etmiş.*"

³⁴⁰ Görülmektedir ki tarihteki diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Kök Türk Devleti'nde de millet, hiçbir zaman üzerinde hakimiyet tesis edilmiş insan sürüsü olarak telakki edilmemiş, devletin bekası,

Bumin Kağan'ın vefatı ardından ona duyulan derin saygının göstergesi olarak komşu kavimlerden birçok devlet adamı Kök Türk başkentine gelerek ona karşı son görevlerini yerine getirmişlerdir. Bilge Kağan Yazıtı doğu yüzündeki 5. satırdan öğrendiğimize göre cenaze törenine Bökli³⁴¹ Çöllü halk, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan³⁴², Otuz Tatar, Kıtay³⁴³, Tatabı³⁴⁴ halklarından temsilciler katılmıştır.

Bilge Kağan Yazıtı doğu yüzündeki 6-7. satırlarda Kök Türk tarihi açısından felaket dolu yıllar olarak kabul edebileceğimiz 630 yılındaki yenilgi ve Çin tahakkümünde geçen esaret yılları anlatılmaktadır. Bu bölümde hezimetin sebebi, başa geçen kağanların bilgisiz ve dirayetsiz kimseler olması olarak gösterilmiş, hilekâr Çin'in entrikalarına kanan bu dirayetsiz kağanlar yüzünden Türk ili il olmaktan çıkmış, Türklerin bey olacak erkek çocuğu kul, hanım olacak kız çocuğu cariyeye olmuş, Türk adını bırakan Türk beyleri 50 yıl Çin'e hizmet etmişlerdir³⁴⁵. Bu 50 yıl içinde Çin imparatoru adına doğuda Bökli kağana ve batıda Demir Kapı'ya kadar ordu sevk eden Türk beylerinin esaretten duydukları utanç ve pişmanlık Bilge Kağan Yazıtı'nda oldukça dramatik ifadelerle anlatılmaktadır³⁴⁶.

kağanın bilgi ve cesaretine bağlı olduğu ölçüde milletin de bilgili ve cesur insanlardan oluşuyor olmasına bağlanmıştır.

³⁴¹ Orta Asta tarihiyle uğraşan araştırmacılar, Bök kavminin Çin kaynaklarında Kao-kou-li, daha sonra ise Kao-li şeklinde geçen Kore olduğu görüşündedirler. Bk. Saadettin Gömeç, "Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 1992, s. 261.

³⁴² Kurıkan kavmi Uygurların bir kabilesi olup, Çin tarihlerinin Ku-li-kan diye yazdıkları kavimdir. Bk. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1994, s. 75.

³⁴³ Kıtaylar ilk olarak 405 yılında tarih sahnesinde gözükümler. Çin tarihleri bunlar hakkında bilgi vermişlerdir. Buradan elde ettiğimiz bilgilere göre Tung-hu'lara mensup olan Kıtaylar üç kısma ayrılmaktadır. 1. Yü-wen, 2. Ku-mo-hi ve 3. Kı-tan'lar yani Kıtaylar. Bk. Orkun, *a.g.e.*, s.75.

³⁴⁴ Tatabı olarak zikredilen bu kavim Kıtaylara dâhil olan üç boydan biridir. Kaynaklarda Ku-mo-hi olarak geçen bu boy daha sonraları Hi olarak anılmaktadır. Bk. Orkun, *a.g.e.*, s.75.

³⁴⁵ **BKY** Doğu 6-7 "Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, oğlu babası gibi kılınmamış olacak. Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur. Buyruklu da bilgisizmiş tabii, kötü imiş tabii. Beyleri, milleti ahenksiz olduğu için, aldatıcı olduğu için, Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Çin milletine beylik erkek evladını kul kıldı, hanımlık kız evladını cariyeye kıldı. Türk Beyler Türk adını bıraktı. Çinli Beyler Çin adını tutarak, Çin kağanına itaat etmiş."

³⁴⁶ **BKY** Doğu 7-9 "Elli yıl işi gücü vermiş. Doğuda gün doğusunda Bökli kağana kadar ordu sevk edivermiş. Batıda Demir Kapıya ordu sevk edivermiş. Çin kağanına ilini, töresini alı vermiş. Türk halk kitlesi şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi, gücü veriyorum der imiş. Öyle diyip Çin kağanına düşman olmuş."

Kök Türklerin bu esaret yılları devasa taşlara kazıdıkları tarihi vesikalarda utanç duyulan felaket yılları olarak anlatılmakta ve bu felakete neden olan iç ve dış dinamikler ard arda sıralanmaktadır. Kağanların dirayetsiz ve bilgisiz oluşu, milletin cesaret ve doğruluktan uzaklaşması, Çinlilerin entrika ve yalanlarla kağanları ve halkı yanıltarak onları doğru yoldan saptırması bu felaketin temel sebepleri olarak gösterilmiş, bu bilinçle sonraki kuşaklar ve Türk milletinin başına geçecek olan idareciler uyarılmıştır.

Esareten duyulan rahatsızlık yazıtta geçen ifadelerde kendisini açıkça hissettirmekle birlikte doğu yüzü 9. satırda başarısızlıkla sonuçlanan bir isyan girişiminden bahsedildiğini görmekteyiz³⁴⁷. Bu isyan girişimi Çin hanedan tarihlerinde de ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Çin esaretinde kalınan dönemde imparator tarafından Türk soylu beylere bazı idari görevler verildiği zaten Kök Türkçe yazıtlardan da tespit edilebilmektedir. 671 yılında A-shih-te Feng-chih ve A-shih-te Wen-fu adlı iki Türk beği bu uygulamadan yararlanarak isyan etmiş Aşina Ni-shu-fu adlı Türk beğini kağan ilan etmişlerdir. Büyük bir Çin ordusunu mağlup eden isyancılar daha sonra Çin tarafından esir alınmış ve isyanı tetikleyen 54 Türk ileri geleni idam edilmiştir. Bu olayın yansımaları Bilge Kağan Yazıtı'nda teşkilatlanma zafiyetinden kaynaklanan bir başarısızlık olarak değerlendirilmektedir³⁴⁸.

Yazıtın doğu yüzündeki 10. satırla başlayan olaylarda artık Kök Türklerin esareten kurtularak ikinci devletlerini kurmaları menkıbevi bir dille anlatılmaktadır. Bu satırlarda Çin'e karşı verilen istiklal mücadelesi ilahi bir vasfa büründürülerek bizzat Tanrı'nın inayeti ile Türk milletinin yok olmaktan kurtulduğuna vurgu yapılmıştır³⁴⁹. Mukaddes Tanrı yeri ve göğü nasıl tanzim etmişse, Türk milleti yok olmasın diye İleriş Kağan'ı ve eşi İbilge Hatun'u tutarak göğün tepesine oturtmuştur. Yazıtta göre hâkimiyetin kaynağı bizzat Tanrıdır ve onun inayeti ile

³⁴⁷ BKY Doğu 9 “Öyle diyip Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediğinden, yine tabi olmuş.”

³⁴⁸ Gömeç, *Kök Türk..*, s. 39-40.

³⁴⁹ Gömeç, *a.g.e.*, s. 41.

Bilge'nin babası olan İleriş on yedi erle dağlardan inerek esaret altında yaşayan Kök Türkleri tanzim etmiş, 630 yılında yıkılan devleti tekrar ayağa kaldırmıştır³⁵⁰.

Bilge Kağan Yazıtı doğu yüzü 12. satır ile birlikte artık yeniden kurulan II. Kök Türk devletinin ilk hükümdarı İleriş Kağan'ın faaliyetleri ve onun Türk ilini ve töresini nasıl tanzim ettiği anlatılmaktadır. İleriş, Çin'e birkaç başarılı akın yaptıktan sonra kendine bağlı boyları tanzim ederek başlarına idareciler tayin etmiştir³⁵¹. Türk devlet geleneğine göre yapılan bu görevlendirme ile İleriş büyük kardeşi Kapgan'ı şad, To-si-fu'yu da yabgu tayin etmiştir³⁵².

İleriş'in idaresindeki Kök Türklerin bu başarısı çevrelerindeki devletlerin onlara karşı düşmanca bir tavır takınmalarına neden olmuştur. Bu düşmanlıktan Kök Türklerin de haberdar olduğu ve önlem alındığı yazıttan anlaşılıyor³⁵³. Kök Türkler bu dönemde kendilerine düşman kavimler üzerine kırk yedi sefer düzenleyerek bunların yirmisinde onları savaş meydanında yenilgiye uğratmışlardır. Düşmanlarını dize getiren İleriş'in bu tarihte öldüğü yazıtın doğu yüzü 13. satırda kaydedilmiştir. Yazıtta İleriş'in devletini ve kendisine bağlı boyları töreye göre tanzim ettiğinden bahsediliyor ve ardında güçlü ve teşkilatlı bir devlet bıraktığı belirtiliyor. Satırın devamında Dokuz Oğuzların kağanı Baz Kağan'ın İleriş'e balbal olarak dikildiği belirtilerek ona duyulan saygı ve minnettarlık ifade edilmiştir³⁵⁴.

³⁵⁰ **BKY** Doğu 10-12 “*Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir. Türk milleti yok olmasın diye, babam İleriş kağanı, annem İlbilge hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır. Babam kağan on yedi erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki imiş. Toplanıp yetmiş er olmuş. Tanrı kuvvet verdiği için, babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya batıya asker sevk edip toplamış, yağmış. Hepsi yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş.*”

³⁵¹ **BKY** Doğu 10-12 “*Töles, Tarduş milletini orada tanzim etmiş. Yabguyu, şadı orada vermiş*”

³⁵² Gömeç, *a.g.e.*, s. 42-43.

³⁵³ **BKY** Doğu 12-13 “*Güneyde Çin milleti düşman imiş. Kuzeyde Baz Kağan, Dokuz Oğuz kavmi düşman imiş. Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kutay, Tatabı hep düşman imiş. Babam kağan bunca düşmana kırk yedi defa ordu sevk etmiş, yirmi savaş yapmış. Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı kağansızlatmış, düşmanı tabi kılmuş, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş.*”

³⁵⁴ **BKY** Doğu 13 “*Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş. Babam kağan için ilkin Baz Kağanı balbal olarak dikmiş.*”

İlerleyen satırlarda İleriş'in vefatı ile boşalan kağanlık makamına kardeşi Kapgan'ın³⁵⁵ oturduğunu görmekteyiz. Türk töresine göre hükümdarın büyük oğlu babasından sonra devletin başına geçmesi gerekliyken, varisin yaşı çok küçük olması durumunda hanedana mensup bir başka kişi genellikle de hükümdarın kardeşi kağan olmaktadır. Bilge Kağan Yazıtı bu hadiseyi net bir şekilde ortaya koymakta ve Türk veraset sistemiyle ilgili çok önemli bir olaya ışık tutmaktadır³⁵⁶.

Bilge Kağan, kendi adına dikilen yazıtta amcası Kapgan hakkında menfi bir değerlendirmede bulunmuyor. Zira kendi yerine kağan oturmuş olmasını töreye bağlaması ve onun yaptığı faaliyetlerden sitayişle söz etmesi bunu gösteriyor. Yazıtın doğu yüzü 14. satırla başlayan kayıta Bilge, Tanrı'nın inayeti ile on dört yaşında Tarduş milleti üzerine şad olduğunu söylüyor³⁵⁷. Yazıtta göre Bilge'nin şad tayin edilmesi olayı 697 yılında olmuştur. Hâlbuki Çin kaynakları bu olayı 699 tarihine kaydetmişlerdir³⁵⁸.

Doğu yüzü 15. satırda Bilge'nin amcası Kapgan Kağan ile birlikte doğuda Yeşil Nehir'e ve Şantung Ovası'na, batıda Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettikleri kayıtlıdır. Bu satırda ayrıca Kögmen'i aşarak Kırgızlar üzerine bir ordu sevk edildiği söylenmektedir. Yazıtta, yapılan bu seferlerin sayısı yirmi beş olarak verilmekte ve bunların on üçünün savaşa neticelendiği net bir şekilde ortaya konulmaktadır³⁵⁹. Bilge Kağan Yazıtı 15-16. satırlarda geçen bu askeri faaliyetler, Köl Tigin Yazıtı Doğu yüzü 17-18. satırlarda ve Tonyukuk Yazıtı I. Yazıt Doğu 1-2. satırlardaki fetih faaliyetleri ile hemen hemen aynıdır. Rakamlar Köl Tigin Yazıtı ile örtüşüyor fakat Tonyukuk Yazıtı seferlerin sayısını 23 olarak vermektedir. Bu farklılığın Tonyukuk

³⁵⁵ Kapgan Kağan (692-716), Tonyukuk'a ait yazıtta Böğü, Çin kaynaklarında ise Moch'o (Beg Çor) olarak zikredilmektedir. Kapgan Kağan hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Taşağıl, "Kapgan Kağan (692-716)", *Bellekten*, S. 218, Ankara 1993, s. 51-70.

³⁵⁶ **BKY** Doğu 14 "Babam kağan uçtuğunda kendim sekiz yaşında kaldım. O töre üzerine amcam kağan oturdu. Oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, tekrar besledi. Fakiri zengin kıldı."

³⁵⁷ **BKY** Doğu 14-15 "Amcam kağan oturduğunda kendim prens... tanrı buyurduğu için on dört yaşında Tarduş milleti üzerine şad oturdum."

³⁵⁸ Gömeç, *a.g.e.*, s. 51.

³⁵⁹ **BKY** Doğu 15-16 "Amcam kağan ile doğuda Yeşil Nehir'e, Şantung ovasına kadar ordu sevk ettik. Batıda Demir Kapıya kadar ordu sevk ettik. Kögmen'i aşarak Kırgız ülkesine kadar ordu sevk ettik. Yekun olarak yirmi beş defa ordu sevk ettik, on üç defa savaştık. İlliye ilsizleştirdik, kağanlığı kağansızlaştırdık. Dizliye diz çöktürdük, başlıya baş eğdirdik."

Yazıtı'nda Kırgızlara karşı yapılan seferlerin nazarı itibara alınmamış olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir³⁶⁰.

Kök Türklerin geniş Asya bozkırlarında hâkimiyet tesis etme çabaları zaman zaman kendisine isyan girişiminde bulunan boylarca sekteye uğratılmak istense de, alınan ciddi önlemler sayesinde devletin otoritesi ve bekası garanti altına alınmıştır. 699 yılında Türgişlerin³⁶¹ Kök Türklere karşı başarısız bir ayaklanma gerçekleştirdiklerini görmekteyiz. Bu hadise sonucunda Türgiş kağanı U-çe-le yakalanarak öldürülmüştür³⁶². Bilge Kağan Yazıtı doğu tarafı 16. satırda Kök Türk otoritesini tanımayan Türgişlerin dize getirilişi ve yaptıkları bu hatanın bedelini masum On-Ok³⁶³ halkının ödediği anlatılmaktadır³⁶⁴.

Bu başarısız isyanın ardından diğer boyları da tanzim etme çalışmalarını arttıran Kök Türk devlet adamları, Az kavmi³⁶⁵ üzerine de bir kağan tayin etmişlerdir. Bilge Kağan Yazıtı Doğu 16-17. satırlarda, yer ve su sahipsiz kalmasını, Az milleti başıboş olmasını diye bunların tanzim edildiği, milletin başına Bars Kağan'ın kağan oturtulduğu anlatılmaktadır. Bars'ı kağanlık makamına oturtan Bilge Kağan, kız kardeşini de kendisine zevce olarak vermişti. Ancak Bars'ın bütün bu

³⁶⁰ Gömeç, *a.g.e.*, s. 50.

³⁶¹ Türgişler Çin tarihlerinin Tu-ki-şi diye kaydettikleri kavimdir. Bunlar batı Türklerindendi. Bk. Orkun, *a.g.e.*, s.76.

³⁶² Gömeç, *a.g.e.*, s. 52.

³⁶³ Kök Türk Devleti'nin kuruluşundan itibaren karşımıza çıkan On-Oklar, on aileden ibaret olup devletin batı kanadını teşkil ediyorlardı. On-Ok boyları Tulu (belki Tuğlu) ve Nu-shih-pi diye ikiye ayrılmışlardır. Beş Çor tarafından idare edilen Tuluların urugları; Çumukun, Hou-lou-kiu, Che-cho-t'i, Türgiş ve Sündüz'dür. Bunlar Çu Vadisi'nin doğusunda, Altay ve Cungarya'yı içine alan bölgede yaşıyorlardı. Beş İrkin tarafından yönetilen Nu-shih-pi'lerin aileleri; İzgil, Ko-chou kiue, Başkan, A-si-kieni-chou ve Ko-chou tch'oupanlardır. Onlarda Sirderya'dan Çu Vadisi'ne kadar olan yerlerde oturuyorlardı. Bk. Gömeç, *a.g.t.*, s. 223-227.

³⁶⁴ **BKY** Doğu 16 "*Türgiş kağanı Türküm, milletim idi. Bilmediği için, bize karşı yanlış hareket ettiği, ihanet ettiği için kağanı öldü, buyruğu, beyleri de öldü. On Ok kavmi eziyet gördü.*"

³⁶⁵ Kök Türk ve Uygur kitabelerinde sıkça adına rastladığımız Azlar, ilim adamlarınca bugüne kadar Çin kaynaklarında A-ts'a-i ve A-lan-lio şeklinde transkripsiyon edilen kavim ile eş tutulmuşlardır. Ayrıca Azların Samoyedlerden olduğu söylendiği gibi, VIII. yüzyılın ikinci yarısında Yedi-su (Semireçi) bölgesinde Türgiş hakimiyeti sona erip, hakimiyetin Karluklara geçtiği esnada Türgişlerin Tuksi (Tuhsi) ve Azi diye ikiye ayrıldıkları, bu Azilerin Kök Türkçe kaynaklarda adı geçen Azlar olabileceği üzerinde durulmuştur. Sui-shu adlı Çin yıllığında ise Tölesler arasında zikredilmektedirler. Bk. Gömeç, *Kök Türk..*, s. 56.

ihsanlara karşın Kök Türklere isyan etmesi onun sonunu hazırlamış ve ortadan kaldırılmıştır³⁶⁶.

Azların düzene sokulması ardından sıra bu kez Kırgızlara gelmişti. Kögmen'i aşan Kök Türk orduları Kırgızları da itaat altına aldıktan sonra milleti tanzim etmiş ancak Kırgız kağanını yerinden etmeyerek ilini ona tekrar verip milleti doğuda Kadirgan Ormanı'ndan batıda Kengü Tarban'a kadar kondurmuştur³⁶⁷.

Bilge Kağan Yazıtı'nda fetih faaliyetleri ve isyana teşebbüs eden kavimlerin dize getiriliş hadisesi anlatılırken önemli bir noktaya dikkat çekilmiştir. Yazıtta işaret edilmek istenen nokta, kendisine tabi olan halkların menfaati için mücadele etmekte olan Kök Türklerin tüm çaba ve ihسانlarına karşılık tebaalarının onlara isyanla karşılık verdiği ve bunun sonucunda da birçok can ve mal kaybı yaşandığıdır. İsyancılar sonucunda ortaya çıkan can ve mal kaybindan kendileri de üzüntü duyan Kök Türk ileri gelenleri devasa taşlara kazıdıkları yazıtlarında ibret verici bu olayları anlatırken, milletine de hayati önem taşıyan uyarılar yapmayı ihmal etmemişlerdir. Bir ibret belgesi olarak karşımızda duran Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu yüzündeki 18 ila 20. satırlar adeta kağanından milletine söylenmiş bir baba tavsiyesi niteliğindedir³⁶⁸.

Yazıtın doğu tarafı 20. satırla birlikte Kağan'ın artık vefat ettiğini ve Bilge'nin kağanlık makamına geldiğini görüyoruz. Bilge, kağan olduğu zaman halkın durumunun içler acısı olduğunu söylemektedir. Bunun nedeni olarak da yukarıda bahsettiğimiz isyanları ve halkın bilinçsizliğini göstermekte, kardeşi Köl Tigin ve iki

³⁶⁶ **BKY** Doğu 16-17 “Ecdadımızın tutmuş olduğu yer, su sahihsiz kalmasın diye Az milletini tanzim ve tertip edip Bars beye Kağan adını burada biz verdik. Kız kardeşim prensesi verdik. Kendisi ihanet etti, kağanı öldü, milleti cariyeye kul oldu.”

³⁶⁷ **BKY** Doğu 17-18 “Kögmenin yeri, suyu sahihsiz kalmasın diye Kırgız milletini tanzim ve tertip edip geldik. Savaşık ilini geri verdik. Doğuda Kadirgan Ormanı'ni aşarak milleti öyle kondurduk, öyle düzene soktuk. Batıda Kengü Tarban'a kadar Türk milletini öyle kondurduk, öyle düzene soktuk.”

³⁶⁸ **BKY** Doğu 18-20 “O zamanda kul kullu, cariyeye cariyeli olmuştu. Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi. Öyle kazanılmış, öyle düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı. Türk, Oğuz beyleri, milleti işit: Üstte mavi gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti? Türk milleti, vaz geç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslemiş olan kağanına, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hale soktun. Silahlı nereden gelip dağıtarak gönderdi? Mızraklı nereden gelerek sürüp gönderdi? Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittin! Doğuya giden, gittin! Batıya, giden, gittin! Gittiğin yerde hayrın şu olmalı: Kanın nehir gibi koştı. Kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evladını kul kıldın. Hanımlık kız evladını cariyeye kıldın.”

şad ile birlikte durmak dinlenmek bilmeden çalışarak dört bir yana dağılmış halkı yeniden tanzim ettiğini, fakir halkı tok, az milleti çok kıldığını söylemektedir.³⁶⁹

Bilge'nin kağan olduğunu belgeleyen doğu tarafı 20. satırdan itibaren artık onun kendi siyasi ve askeri faaliyetleri anlatılmaktadır. Yazıtta Bilge Kağan'ın on yedi yaşında Tangutlar³⁷⁰ üzerine bir sefer yaptığı ve onları itaat altına aldığı belirtiliyor³⁷¹. Hemen bunu takip eden satırlarda da henüz on sekiz yaşındayken Altı Çub Soğdak'a³⁷² bir ordu sevk ettiği ve bunları bozguna uğrattığı görülüyor³⁷³.

Bilge Kağan'ın bu askeri faaliyetleri başta Çin olmak üzere çevresindeki düşmanları tarafından kaygı ile izlenmiş, zaman zaman da Kök Türk ilerleyişini durdurmak için harekete geçmişlerdir. Bilge Kağan Yazıtı doğu 25. satırda Çin kuvvetleriyle karşı karşıya geldiği ve Ong Vali adındaki bir generalin komutasındaki elli bin Çin askerinin Iduk Baş denilen mevkide imha edildiği söylenmektedir.³⁷⁴ Çin kaynaklarında da kayıtlı bu hadise, 701 yılında Altı Çub Soğdak diye anılan mevkide sevk edilmiş Kök Türk ordusunun Çinli kumandan Ong Tutuk komutasındaki beş tümenlik orduyu yok ettiği savaştır. Kaynaklar 50.000

³⁶⁹ **BKY** Doğu 20-24 “*Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükselten Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabii. Varlıklı, zengin millet üzerine oturmam. İçte açsız, dışta elbisesiz; düşkün, perişan millet üzerine oturdum. Küçük kardeşim Köl Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam. Küçük kardeşim Köl Tigin ile iki şad ile öle yite kazandım. Öyle kazanıp bütün milleti ateş, su kılmadım. Ben kendim kağan oturduğumdan her yere gitmiş olan millet yaya olarak, çıplak olarak, öle yite geri geldi. Milleti besleyeyim diye kuzeyde Oğuz kavmine doğru; doğuda Kitay, Tatabı kavmine doğru; güneyde Çin'e doğru on iki defa ordu sevk ettim... Savaşım. Ondan sonra Tanrı buyurduğu için, devletim, kismetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli kıldım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli ilden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tabi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti.*”

³⁷⁰ MÖ çağlarda adına Yüe-çilerle birlikte rastladığımız Tangutların, Tibetlilerin bir kolu oldukları bilinmektedir. Uygurların Türeyiş Efsanesi ve Oğuz Kağan Destanı'nda da adlarına rastladığımız Tangutlar, Divanü Lügati't-türk'te de geçmekte olup, Türk boylarıyla sıkı ilişkileri olmuştur. Çin kaynaklarında ise Büyük Hsia, Ak Yüksek Hsia olarak zikredilen Tangutlar özellikle IX. yüzyılın ortalarında Tibet devletinin çöküşüyle beraber güçlenmişlerdir. Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 53.

³⁷¹ **BKY** Doğu 24 “*On yedi yaşında Tangut'a doğru ordu sevk ettim. Tangut milletini bozdum. Oğlunu, karısını, at sürüsünü, servetini orda aldım.*”

³⁷² Yazıtlarda bahsedilen Altı Çub Soğdak; Kansu'nun kuzeydoğusudur. Marquart, Altı Çub Soğdak olarak Ch'ao-wu Prensiğini göstermektedir. Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 53.

³⁷³ **BKY** Doğu 24-25 “*Altı Çub Soğdak'a doğru ordu sevk ettim. Milleti orda bozdum.*”

³⁷⁴ **BKY** Doğu 25 “*Çinli Ong vali, elli bin asker geldi. Iduk Başta savaşım. O orduyu orda yok ettim.*”

kişilik ordusuyla Köl Tigin'e boyun eğmek zorunda kalan Çinli komutanın adını Wei-Yüan-chung olarak kaydetmektedir³⁷⁵.

Yazıtta Kök Türk kağanının faaliyetleri sırasında kaç yaşında olduğu belirtilerek anlatılmaya devam etmektedir. Bilge Kağan yirmi yaşındayken Basmıllar³⁷⁶ üzerine bir ordu sevk etmiştir. Burada anlatılana göre Basmılları kendi kutlu soyundan sayan Kök Türklerin bu askeri harekâta sebep olarak onların kervan göndermemesini göstermesi dikkat çekicidir. Bu seferin kendileriyle ticaret yapmak istemeyen Basmıllar üzerine ekonomik gerekçelerle düzenlenmiş olduğu yazıtın doğu 25. satırında açıkça belirtilmektedir³⁷⁷.

Bilge Kağan yirmi iki yaşında iken bir kez daha Çin orduları ile karşı karşıya gelmiştir. Yazıtta anlatılanlara bu kez Kök Türklerin organize bir şekilde Çin'e saldırdığı General Çaç³⁷⁸ tarafından komuta edilen 80.000 Çin askerinin bu savaş neticesinde mağlup edildiği belirtilmektedir³⁷⁹. Çin ordusunun 6.000 askerini kaybettiği bu savaşın tarihi Çin kaynaklarında verilmemiştir. Ancak Marquart, Grousset, Bazin ve Chang gibi araştırmacılara göre 706 yılında olması muhtemeldir. Kök Türkçe kitabeler ise olayın tarihini 705 olarak vermektedir³⁸⁰.

Kök Türklerin diğer Türk boylarıyla olan iktidar mücadelesi de kesintisiz devam etmektedir. Bilge Kağan'ın yirmi altı yaşında bulunduğu sıralarda Kırgızlarla ittifak yapan Çikler³⁸¹ Kök Türk idaresine karşı gelerek isyan etmişlerdir. Bilge

³⁷⁵ Gömeç, *a.g.e.*, s. 53-54.

³⁷⁶ Basmıl kavmi Çinlilerin Pa-si-mi diye bahsettikleri kavimdir. Çin yıllıkları ilk olarak 649 yılında bunların kendilerine elçi gönderdiğini kaydetmekte ve bu tarihten sonra Basmıllar hakkında bir takım izahatlara yer vermektedir. Ancak bu bilgiler Uygurların yükselişi ile kesilmektedir. Kaşgarlı'nın lügatında Basmıl adının zikredilmesi bu kavmin daha sonra da varlığını devam ettirdiğini göstermektedir. Bk. Orkun, *a.g.e.*, s.78.

³⁷⁷ **BKY** Doğu 25 “Yirmi yaşında, Basmıl İduk Kut soyundan olan kavim idi, kervan göndermiyor diye ordu sevk ettim, tabi kıldım, malını çevirip getirdim.”

³⁷⁸ Kök Türk kitabelerinde Çaç Sengün olarak geçen bu generalin adı Çin kaynaklarında Scha-tscha Tschung-i veya Sha-t'o Chung-i olarak kaydedilmiştir. Gömeç, *a.g.e.*, s. 55.

³⁷⁹ **BKY** Doğu 25-26 “Yirmi iki yaşında Çin'e doğru ordu sevk ettim. Çaç general ve seksen bin asker ile savaştım. Askerini orda öldürdüm.”

³⁸⁰ Gömeç, *a.g.e.*, s. 55.

³⁸¹ Üzerlerinde detaylı bir çalışma yapılmayan Kök Türkçe yazıtlardaki bir diğer Türk boyu da Çiklerdir. Onların menşei ve yaşadıkları yer hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Çik'in Çincedeki Sih veya Sip olduğu, Basmıllardan geldikleri söylendiği gibi, Kimeklerin de bu Çiklerden geldiğini söyleyen araştırmacılar olmuştur. Onların Kıpçakların bir şubesi odlunu iddia edenlerde vardır. Bundan başka Kimeklerden yola çıkarak onları İşim-Tobol bölgesine konumlandırırlar

Kağan'ın bu isyan girişimine öncekilerden farklı bir tavır takınmayarak anında asker sevk ettiğini görüyoruz. Kök Türk ordusu 709 yılında Kem Nehri'ni geçerek Örlen denilen mevkide Çik kuvvetlerini imha etmiştir³⁸². Bu satırın devamında Azların da itaat altına alındıkları kaydedilmiştir³⁸³.

Ertesi sene kağan yirmi yedi yaşında iken bu kez Kırgızlar üzerine ordu sevk edilmiştir. Songa Ormanı'nda gerçekleşen savaşta Kırgız kağanı da hayatını kaybetmiştir. 710 yılındaki bu seferden sonra Kırgızlar kesin olarak itaat altına alınmışlardır³⁸⁴. Aynı yıl bu kez Türgişler üzerine ordu sevk edildiğini görüyoruz. Altın ormanını aşarak İrtiş Nehri'ni geçen Kök Türk ordusu Türgiş kavmini uykuda gafil avlamıştır. İki ordu arasında Bolçu'da yapılan savaşta Kök Türk ordusu büyük bir zafer kazanmış, Türgiş kağanı ve ileri gelenleri bu savaşta hayatlarını kaybetmişlerdir³⁸⁵. Türgiş seferinin Bilge Kağan Yazıtı'nda ayrıntılı olarak anlatılmaması ilginçtir. Gömeç bunun altında yatan nedeni savaşta ordu komutanının Bilge ve Köl Tigin kardeşlerin siyasi rakibi olan Kapgan'ın oğlu İni İl Kağan olması olarak görmektedir³⁸⁶. Anlaşılan o ki Bilge ve Köl Tigin kardeşler siyasi rakipleri olan İni İl Kağan'ın askeri başarısını burada zikretmek istememişlerdir.

Bilge Kağan otuz yaşına iken Beş-Balık'a³⁸⁷ ordu sevk edilmiş ve bu bölgede altı kez savaşmıştır. Savaşlar neticesinde Beş-Balık bölgesi Kök Türk kontrolüne geçmiştir³⁸⁸. Ertesi sene kağan otuz bir yaşında iken bu kez Karluklar³⁸⁹ sebepsiz

olmuşsa da Clauson kitabelerden hareketle Çiklerin yerleşim alanını Tuva'nın doğusunda göstermektedir. Gömeç, *a.g.e.*, s. 55.

³⁸² **BKY** Doğu 26 “Yirmi altı yaşında Çik kavmi Kırgız ile beraber düşman oldu. Kemi geçerek Çik'e doğru ordu sevk ettim. Örlen'de savaştım. Askerini mızrakladım.”

³⁸³ **BKY** Doğu 26 “Az milletini aldım, tabi kıldım.”

³⁸⁴ **BKY** Doğu 26-27 “Mızrak batımı karı söküüp, Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastım. Kağanı ile Songa ormanında savaştım. Kağanını öldürdüm, ilini orda aldım.”

³⁸⁵ **BKY** Doğu 27-28 “O yılda Türgişe doğru Altın ormanını aşarak İrtiş nehrini geçip yürüdüm. Türgiş kavmini uykuda bastım. Türgiş kağanının ordusu ateş gibi, fırtına gibi geldi. Bolçu'da savaştık. Kağanını, yabgusunu, şadını orda öldürdüm. İlini orda aldım.”

³⁸⁶ Gömeç, *a.g.e.*, s. 59.

³⁸⁷ Beş Balık Çin kaynaklarında Pei-t'ing şeklinde geçen bölge olup, bugünkü Tanrı Dağları'nın kuzeyinde, şimdiki Urumçi havalisindeki yerleşim yeridir.

³⁸⁸ **BKY** Doğu 28 “Otuz yaşında Beş balık'a³⁸⁸ doğru ordu sevk ettim. Altı defa savaştım ... askerini hep öldürdüm.”

³⁸⁹ Karlukların adına Çin tarihlerinde Ko-lo-lu şeklinde rast gelmekteyiz. Çin tarihleri bunların Kök Türklerden olduğunu ve Kin-şan (Altın Orman) Dağları ile çevrilmiş arazide yaşadıklarını

yere Kök Türklere düşman olur. Tamag Iduk Baş'da yapılan savaş Karlukların dize getirilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu savaşta Basmılların da Karluk safında yer aldığını Bilge Kağan Yazıtı'ndan takip edebilmekteyiz³⁹⁰.

Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzü 30 ila 37. satırları Dokuz Oğuzlarla yapılan mücadelelere ayrılmıştır. Dokuz Oğuz'u kendi milletinden sayan Bilge Kağan onların "Gök, yer bulandığı için, özüne kıskançlık değdiği için" düşman olduklarını söylemektedir. Dokuz Oğuzlarla bir yılda tam dört defa savaşılmış olması olayın ciddiyetini göstermesi bakımından önemlidir. İlk savaş Togu Balıkta³⁹¹ vuku bulmuştur. Bir ikincisi Andırguda³⁹² gerçekleşmiş ve bu savaşta Dokuz Oğuzlara ağır kayıplar verdirilmiştir. Üçüncü olarak Çuş Başı denilen mevkide karşılaşmış bu savaşta Kök Türk kuvvetleri zor duruma düşmüşlerse de Oğuzları püskürtmeyi başarmışlardır. Dördüncü defa Ezginti Kadız'da³⁹³ savaşmış ve Oğuzlar mağlup edilmişlerdir.

Ertesi yılın ilkbaharında Oğuzlarla olan mücadeleye kaldığı yerden devam eden Kök Türkler iki kola ayrılarak ezeli düşmanlarını üzerine hücum etmişlerdir. İlk ordu Oğuzları dışarıdan kuşatırken ikinci ordu merkezde kalmıştır. Kök Türk ordusuna karşı ise üç Oğuz ordusu harekete geçmiş bunların bir kısmı savaş meydanında kalırken bir kısmı da Kök Türklerin merkezine baskın yapmak üzere ayrılmıştır. Bilge Kağan'ın ifadelerinden bu savaşın oldukça çetin geçtiği ve Kök Türk ordusunun ancak Tanrı'nın yardımıyla bu savaştan galip ayrıldığını, savaşın aksi şekilde sonuçlanması durumunda Türk milletinin tamamen yok olmakla yüz yüze kalacağı anlaşılıyor³⁹⁴.

belirtmektedir. Yine aynı kaynaklar bunların üç boy halinde teşkilatlandıklarını söylemektedir. (Üç Karluklar) Bkz. Bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 78.

³⁹⁰ **BKY** Doğu 29 "Otuz bir yaşında Karluk milleti sıkıntısız, hür ve serbest iken, düşman oldu. Tamag Iduk Baş'da savaştım. Karluk milletini öldürdüm, orda aldım. Basmıl kara ... Karluk milleti toplanıp geldi ... m, öldürdüm."

³⁹¹ Tolga nehri kıyısındadır.

³⁹² Togla'nın kaynağına yakın bir bölge.

³⁹³ Çilka ve Onon ırmakları arasında.

³⁹⁴ **BKY** Doğu 33 "Tanrı bahsettiği için, ben kazandığım için Türk milleti kazanmıştır. Ben küçük kardeşimle beraber böyle başa geçip kazanmasam Türk milleti ölecekti, yok olacaktı. Türk beyleri, milleti, böyle düşünün, böyle bilin!"

Bilge Kağan Kağan'ın bir başka faaliyeti de 716 yılının sonlarına doğru gerçekleştirilen Uygur seferidir. Bu sefer sonucunda Uygurların yurtları dağıtılmış, Uygur İlteberi yüz kadar adamıyla doğuya doğru kaçmıştır³⁹⁵.

717 senesinde Dokuz Tatarlarla ittifak yapan Oğuzlarla Agu'da³⁹⁶ iki büyük savaş daha yapılmıştır. Yapılan savaşlar sonucunda Dokuz Oğuzlar mağlup olmuşlar yerlerini yurtlarını terk ederek Çin'in iç bölgelerine doğru kaçmışlardır. Yazıtın Doğu yüzü 35-36. satırlarında Çin'e giden bu Oğuz grubunun bu bölgelerde yok olarak tarihe karıştığı kaydedilmiştir.

Bu dönemde Kök Türklerin Çin ile olan nüfuz mücadelesi de devam etmektedir. Bilge Kağan Yazıtı doğu 38 ve 39. satırlarda Kök Türklerin hâkimiyetini tanımayarak Çin'e tabi olmak isteyen Oğuz ve Tatabilerin üzerine ordu sevk edildiği görülmektedir. Çin'in geleneksel politikası olan güçlü Türk devletine karşı zayıf olan bir diğer Türk boyunu destekleme siyaseti, Kök Türk devlet adamlarının da farkında oldukları bir tehditti. 717 yılında Kök Türk hâkimiyetini tanımayarak Çin'e sığınan Oğuzlar üzerine ordu sevk edilmiş, ardından da Çin'e sadakatini bildiren Tatabiler itaate zorlanmıştır³⁹⁷. Bir diğer harekât da 717 yılı sonu veya 718 yılı başlarında Tudun Yamtar komutasında Karlukların üzerine yapılmış, yapılan savaşta Karluk İlteberi mağlup edilmiştir. Bu savaşın Tez Nehri kıyısında olduğu bilinmektedir.³⁹⁸

Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzüne oranla daha az yazılı metin içeren güney cephesinin ilk satırları güçlü Çin imparatorluğu ile olan mücadeleye ayrılmıştır. Maymun yılı olan 720 senesinde Kök Türk orduları Beş-Balık üzerinden Çin'e saldırarak pek çok şehri yağmalamışlardır. Çinliler bu savaşta on yedi bin kayıp vermişlerdir³⁹⁹.

³⁹⁵ Gömeç, *a.g.e.*, s. 68.

³⁹⁶ Çilka ve Onon ırmakları arasında.

³⁹⁷ **BKY** Doğu 38-39 “*Otuз dört yaşında Oğuz kaçıp Çin'e girdi. Eseflenip ordu sevk ettim. Hiddetle oğlunu, karısını orda aldım. İki valili millet Tatabi milleti Çin kağanına itaat etti. Elçisi, iyi sözü, niyazi geliyor diye yazın ordu sevk ettim. Milleti orda bozdum.*”

³⁹⁸ **BKY** Doğu 40 “*Güneyde Karluk milletine doğru ordu sevk et diyip Tudun Yamtar'ı gönderdim, gitti.*”

³⁹⁹ **BKY** Güney 1 “*Çin süvarisini, on yedi bin askeri ilk gün öldürdüm. Piyadesini ikinci gün hep öldürdüm*”

721 yılının kışında Kıtaylar üzerine ordu sevk eden Kök Türklerin bu seferi esnasında kağanları otuz sekiz yaşına erişmişti⁴⁰⁰. Ertesi yıl Tatabiler üzerine bir sefer daha yapan Kök Türkler onları da büyük bir yenilgiye uęratmışlardır⁴⁰¹.

Bilge Kağan Yazıtı'nın güney cephesindeki 3 ila 10. satırlar oldukça siliktir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla 733 yılında Bilge Kağan elli yaşındayken Tatabiler, Kıtaylardan ayrılarak Kök Türklerle isyan etmişlerdir. Bunun  zerine T nkes Dağ'da meydana gelen savaşta Tatabilerin 30.000'den fazla askeri öldürülmüştür. Bu savaş sonucunda Bilge Kağan  len oğlu için, Ku Generali balbal olarak dikmiştir⁴⁰².

Yazıtın güney cephesinin son satırlarında artık Kök Türklerin ulu Bilge Kağan'ı ömrünün son yıllarını yaşamaktadır. O kendi adına diktirilen yazıtının güney yüzü 9. satırda “*Ben on dokuz yıl şad olarak oturdum, on dokuz yıl kağan olarak oturdum, il tuttum*” diyor. Bu satırlardan Bilge Kağan'ın 19 yıl şad, 19 yılda kağanlık vazifesini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bunun bir yılı Kapgan Kağan'ın oğlu İni İl Kağan'la mücadeleyle geçtiği varsayılırsa Bilge Kağan 37 yıl bilfiil görev yapmıştır diyebiliriz⁴⁰³.

Güney yüzü 10. satırda Bilge Kağan'ın vefat ettiği haberini oğlu Tengri Kağan'ın ağzından  ğreniyoruz⁴⁰⁴. Tengri Kağan'ın ağzından dökülen bu satırlarda ise Bilge Kağan'ın ölüm tarihi İt yılı yani 734 olarak kaydedilmiştir. Güney cephesinin devam eden satırların da Bilge Kağan'ın anısına saygı dolu sözler ve silah arkadaşlarının onun kaybindan duydukları üzüntü dile getirilmektedir.

Otuz yedi yıl bir fiil görev yapan Türk Bilge Kağan adına diktirilen yazıt, Kök Türk tarihi açısından çok önemli bir vesika olmasının yanında gelecek kuşaklar için öğüt niteliği taşıyan bir nutuk metni gibidir. Yazıtın kuzey cephesindeki kayıt Bilge

⁴⁰⁰ BKY Güney 2 “*Otuz sekiz yaşında kışın Kıtaya doğru ordu sevk ettim*”

⁴⁰¹ BKY Güney 2 “*Otuz dokuz yaşında ilkbaharda Tatabıya doğru ordu sevk ettim.*”

⁴⁰² Gömeç, *a.g.e.*, s. 76.

⁴⁰³ Gömeç, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁰⁴ BKY Güney 10 “*Bu kadar kazanıp babam kağan köpek yılı, onuncu ay, yirmi altıda uçup gitti. Domuz yılı, beşinci ay, yirmi yedide yas töreni yapturdum.*”

Kağan'ın milletine vasiyetini içermektedir. Kağan ilk etapta aile fertlerinden başlayarak tüm milleti sözlerine kulak vermeye çağırıyor:

“Tanrı gibi gökte olmuş Türk bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözümü tamamıyla işit. Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki şadapıt beyleri, kuzeydeki tarkat, buyruk beyleri, Otuz Tatar, ... Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle!”⁴⁰⁵

Kağan, ülkesinin sınırlarını ve halkın bu topraklar üzerinde nasıl tanzim edildiğini kısaca anlattıktan sonra dört bir yana ordu sevk ettiğini ancak Ötüken Ormanı'ndan daha iyi bir merkez bulamadığını ifade ediyor. O, halkın mutluluğunu ve refahını Ötüken Ormanı'nda oturan Türk kağanına bağlamaktadır. Türk kağanı Ötüken'de oturduğu müddetçe ülkede hiçbir sıkıntı olmayacaktır ve Çin'in altını, gümüşü ve ipeği sıkıntısız Kök Türk ülkesine gelecektir.

İşte tam burada Bilge Kağan tarafından milletine tarihi bir uyarı yapılmaktadır. Yazıtın birçok yerinde Kök Türk hâkimiyetini tanımayarak Çin'in iç bölgelerine göç eden Türk boyları ile askeri mücadeleler yapıldığı ve bunların çoğunda Çin'e kaçan milletin kaçınılmaz bir şekilde yok olduğundan söz edilmektedir. Şüphesizdir ki bu sözlerin asıl muhatabı defalarca baş kaldıran ve Çin'e sığınan Oğuzlar ve Tatabilerdir. Bilge Kağan yazıtının kuzeye bakan satırlarında milletini geçmişten ders çıkarmaya davet ediyor ve uyarıyor:

“Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştıırıp, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılrsa kabilesine, milletine, akrabasına kadar barındırmaz imiş. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti, öleceksin! Güneyde Çogay ormanına, Tögültün ovasına konayım dersen, Türk milleti, öleceksin! Orda kötü kişi şöyle öğretiyormuş: Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi

⁴⁰⁵ BKY Kuzey 1. satır.

mal verir diyip öyle öğretiyormuş. Bilgi bilmez kişi o sözü alıp, yakına varıp, çok insan öldün! O yere doğru gidersen Türk milleti, öleceksin!”⁴⁰⁶

Buna karşılık kağanına itaat ederek Ötüken’den buyruk alan milletin işini gücünü kolayca yoluna koyacağı söylenmektedir; *“Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın.”⁴⁰⁷*

Kök Türklerin Bilge Kağanı milletine sesleniyor ve tarihe atıfta bulunuyor. Geçmişte yaşanan kötü olayları, ülkenin ne zorluklarla tanzim edildiğini ve bütün bu çabaların tek bir amaç uğruna sarf edildiğini söylüyor: Halkın mutluluğu:

“Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını Türküme, milletime kazanı verdim, tanzim ediverdim, kedersiz kıldım. Üstte Tanrı kudretli. Türk beylerini, milletini besleyin, zahmet çekirtmeyin, incitmeyin! Türk milleti, kendin iyilik göreceksin, evine gireceksin, dertsiz olacaksın”⁴⁰⁸.

735 yılında taşla hak edilmiş olan Bilge Kağan Yazıtı görüldüğü üzere Türk tarihi açısından fevkalade önemli bir vesikadır. Türklerin tarihe ve geleceğe nasıl baktıklarını gözler önüne sermesi yanında, bir hükümdarın milletine bıraktığı en kıymetli miras olan bilgi ve tecrübelerini ona tarihten seslenirmişçesine açık ve net bir şekilde dile getirmesi onun hafızalarda yer etmesine sebep olmuştur. Yazıtta geçen askeri faaliyetlerin neredeyse hiçbiri keyfiyet arz eden nedenlerle ilişkilendirilmemiş, sonuçta yaşanan can ve mal kayıplarından duyulan rahatsızlık açık bir şekilde dile getirilmiştir. Türklerde devletin insanın mutluluğu için var olduğuna dair ipuçları Kök Türklerden kalan bu tarihi vesikada kendisini güçlü bir şekilde hissettirmektedir.

⁴⁰⁶ BKY Kuzey 4-6. satır

⁴⁰⁷ BKY Kuzey 6. satır.

⁴⁰⁸ BKY Kuzey 11-14. satırlar.

b) Köl Tigin Yazıtı

Köl Tigin Yazıtı⁴⁰⁹, Kök Türk yazıtlarının en büyüğü, en sağlam kalanı ve en okunaklısıdır. Eski Türkçenin en güzel örneklerinden birini, üstün anlatım yeteneğini bu yazıtta görmekteyiz. Yere devrilmiş durumda bulunan yazıt, Köl Tigin⁴¹⁰ anısına ağabeyi Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir. Koyun yılının on yedisinde (27 Şubat 731) ölen Köl Tigin'in cenaze töreninin, dokuzuncu ayın yirmi yedisinde (1 Kasım 731) yapıldığı anlaşılmaktadır.

Söz konusu yazıt, kaplumbağa şeklinde bir kaide taşına oturtulmuştur ve düşük nitelikli kireç taşı veya mermerden yapılmış dört yüzlü tek parça büyük bir taştır. Taşın yüksekliği 3.75 m.'dir. Taşın doğu ve batı yüzleri dipte 1.32 m., üstte ise 1.22 m. genişliğindedir.⁴¹¹ Doğu cephesinin üzerinde Börülü soyunun (Aşina) damgası, batı cephesinde Çince kitabe vardır.⁴¹² Yazıtın doğu yüzünde 40 satır, kuzey ve güney yüzlerinde 13'er satır yazı bulunmaktadır. Ayrıca anıtın kuzey ve doğu, güney ve doğu yüzleri ile güney ve batı yüzleri arasında kenar kısımlarında da küçük yazılar bulunmaktadır. Türkçe küçük bir yazıt da anıtın batı yüzüne kazınmıştır. Anıtın kaplumbağa heykeli biçimindeki mermer kaidesi üzerinde 8 satırlık, fakat ancak 7-8 kelimesi okunabilen küçük bir yazıt daha vardır. Batı yüzdeki Çince yazıt 1 Ağustos 732'de, Türkçe yazıtlar ise bundan yirmi gün sonra, yani 21 Ağustos 732'de tamamlanmıştır. Buna göre yazıtın dikiliş tarihi 21 Ağustos 732 olmalıdır.⁴¹³

Köl Tigin Yazıtı, 1889 yılında N. M. Yadrinsev tarafından keşfedilmiş ve ilk olarak Radloff tarafından neşredilerek ilim alemine tanıtılmıştır.⁴¹⁴ Kök Türk tarihi ve kültürü açısından muazzam öneme sahip yazıtın tamamının Türkçeye tercümesi, Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri* (İstanbul 1970) ve H. N. Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* (Ankara 1994) adlı eserinde bulunmaktadır.

⁴⁰⁹ Köl Tigin Yazıtı'nın tam metni için bk. Muharrem Ergin, *a.g.e.*, s. 3-31.

⁴¹⁰ Köl Tigin (685-731), Bilge Kağan'ın küçük kardeşidir. Ömrü boyunca Kök Türk ordularını kumanda etmiş, ordunun başkumandanı olarak birçok sefere katılmıştır.

⁴¹¹ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 7.

⁴¹² Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 146.

⁴¹³ Tekin, *a.g.e.*, s. 7.

⁴¹⁴ W. Radloff, *Atlas Drevnostej Mongolii*, C. I, Trudi Orhonska Akademi, Petersburg 1892.

Köl Tigin anıtının güney yüzündeki yazıt, Bilge Kağan Yazıtı'nın kuzey yüzündeki yazıt ile birebir aynıdır. Yazıtın güney cephesindeki ilk üç satır Bilge Kağan Yazıtı'ndaki gibi Kağan'ın ailesine ve milletine seslenişini gözümüzde canlandırmaktadır:

“Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözümü tamamıyla işit. Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki Şadapıt beyleri, kuzeydeki Tarkat, buyruk beyleri, Otuz Tatar, Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle: doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir. Bunca milleti hep düzene soktum. O şimdi kötü değildir. Türk kağanı Ötüken ormanında oturursa ilde sıkıntı yoktur.”⁴¹⁵

A. B. Ercilesun'a göre bu satırlarda adeta canlı bir tablo sergilenmekte ve Türk Bilge Kağan'ın çevresindekilerin, devletin hiyerarşik yapısının fotoğrafı çekilmektedir. Bilge Kağan yüzünü doğuya dönmüştür. Hemen yanında küçük kardeşleri ve oğulları vardır. Çevresindeki soyu, milleti; güneyde yani sağ tarafında “Şadapıt” beyler, kuzeyde yani sol tarafında “Tarkanlar” ve “Buyruk Beyleri” sıralanmıştır. Halkın sırası ise şöyledir: En yakında akrabalar (oğuş) ve Bilge Kağan'ın kendi milleti (bodun), sonra da başlarında beyleri ile “Otuz Tatar” ve “Dokuz Oğuz” milleti. Sınırları Büyük Okyanus'tan Hazar Denizi'ne ulaşan, devlet adamlarının cenaze törenlerine Çin'den, Tibet'ten, Bizans'tan temsilciler katılan ve abidelerinde sık sık töre düzenlemekten yani kanun yapmaktan, teşkilatsız boyları teşkilatlandırmaktan, başlarına “Yabgu”ar, “Şad”lar vermekten söz eden bir büyük devletin hakanına ait bu başlangıç sözlerini rastgele söylenmiş kabul etmek doğru olmaz. Bu sözler, kanunları ve hiyerarşik düzeni oturmuş bir devletin liderine aittir ve bu lider belirli bir düzene göre sıralanmış beylere ve halka hitap etmektedir⁴¹⁶.

Yazıtın güney yüzü 3. satırın devamında Kök Türk ülkesinin siyasi sınırları çizilmektedir. Bu satırlardaki ifadeler Bilge Kağan Yazıtı'nın kuzey cephesinde de aynen yer almaktadır. Bilge Kağan'ın ifadelerine göre doğuda Şantung Ovası'na,

⁴¹⁵ KTY Güney 1-3. satırlar.

⁴¹⁶ , Ahmet Bican Ercilesun, “Köl Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni Midir?” *TDAY-B*, Ankara 1990, s. 31-39.

güneyde Dokuz Ersin'e, batıda İnci Nehri'ni geçerek Demir Kapı'ya, kuzeyde ise Yir Bayırku yerine kadar asker sevk edilmiş ancak Ötüken'den daha iyi bir devlet merkezine rastlanamamıştır⁴¹⁷. Satırlarda Türk Kağanı Ötüken'den hükmettiği sürece ülkede sıkıntı olamayacağı belirtiliyor ve tıpkı Bilge Kağan Yazıtı'nda olduğu gibi Türk halkı Çin'e gitmemesi konusunda uyarılıyor. Güney cephesindeki bu satırlar, yazıtı taşa hakeden Yolluğ Tegin'in sözleri ile son bululuyor; *"Bu yazıtı yazan yeğeni Yollug Tigin"*⁴¹⁸.

Köl Tigin Yazıtı'nın doğu yüzündeki 1 ila 30. satırlar da ufak tefek farklarla Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzündeki 2-24. satırlarla aynıdır⁴¹⁹. Bu satırlarda dünyanın Tanrı tarafından var edilmesinin hemen ardından, yine onun inayetiyle Bumin ve İstemi kağanların insanoğlu üzerine kağan oturdukları, Türk ilini ve töresini tanzim ettikleri söylenmektedir⁴²⁰. Yazıtı göre bu dönemde Kök Türklerin yönetici zümresi ve halkı bilgili ve cesur kimselerden teşekkül ettiğinden devletleri de kuvvetliydi. Dört bir yanı düşmanlarla çevrili Kök Türkler bu sayede "başlıya baş eğdirmesini, dizliye diz çöktürmesini" bildiler. Devletin ulaştığı siyasi sınırlar (doğuda Kadırgan Ormanı'ndan batıda Demir Kapı'ya kadar) ve Bumin'in cenazesine katılan komşu ülke temsilcileri (Böklü Çölli halk, Çin Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı) I. Kök Türk imparatorluğunun ihtişamını açıkça ortaya koymaktadır.

Ancak, bu ihtişamın çok uzun sürmediği ve devletin çözülmeye başladığı devam eden satırlardan anlaşılıyor. Türk tarih yazıcılığının ilk örnekleri olarak kabul ettiğimiz Kök Türk yazıtlarının bu kısmında kendi tarihlerine eleştirel bir bakış açısı

⁴¹⁷ **KTY** Güney 3-4 *"Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e ulaşmamam az kaldı. Batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim. Kuzeyde Yir Bayırku yerine kadar ordu sevk ettim. Bunca yere kadar yürüttüm. Ötüken ormanından daha iyisi yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş."*

⁴¹⁸ **KTY** Güney 13. satır.

⁴¹⁹ Tekin, *a.g.e.*, s. 7.

⁴²⁰ **KTY** Doğu 1-3 *" Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadırgan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş. İki arasında pek teşkilatsız Gök Türk öylece oturuyormuş."*

getiriliyor ve devleti yıkılışa sürükleyen faktörler teker teker sıralanıyor⁴²¹. Başa geçen kağanların öncekiler gibi bilgili ve cesur olmaması, milletin doğruluk ve cesarettten uzaklaşması, Türk beylerinin halkı ile uyumsuzluk içinde olması ve bütün bunların yanında Çin milletinin hilekar ve sahtekar tavırları, devletin içine düştüğü kötü durumun başlıca nedenleri olarak sıralanmaktadır. Görülmektedir ki Kök Türk yazıtları resmi tarih yazımından farklı bir şekilde hanedanı yüceltme veya hatalarını görmezden gelme yoluna gitmeyerek tarihe objektif bir bakış açısı getirmiştir.

Satırların devamı, 630 yılındaki felakete ve 630-681 yılları arasında geçen esaret dönemine ait hatıraları içermektedir. Çin esaretindeki yaklaşık 50 yıllık dönemde Türk beyleri Çince adlar almışlar ve Çin ordusunda önemli vazifeler ifa etmişlerdir⁴²². Yazıttan öğrendiğimize göre bu dönemde askeri hizmete alınan bazı Türk beyleri Çin'e başkaldırmışlar ancak organize olamadıkları için bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁴²³.

Bu kara günlerin ardından menkıbevi bir tarzda II. Kök Türk Devleti'nin kuruluşu hadisesi anlatılmaktadır. Türk'ün Tanrı'sı mukaddes yeri ve suyu nasıl tanzim etmişse aynı şekilde Türk milleti yok olmasın diye İleriş Kağan'ı ve eşi İlbilge Hatun'u tutarak göğe kadar yükseltmiş, dört biryana dağılmış milleti etrafında toplayıp, Türk'e devletini geri vermiştir. İleriş 681 yılında kağan olduktan sonra kardeşlerinden Kapgan'ı şad, To-si-fu'yu da yabgu tayin ederek milletini tanzim etmiştir.

Köl Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde anlatılanlara göre İleriş'in liderliğinde yeniden teşkilatlanan Kök Türklerin dört tarafı eski düşmanlarıyla kuşatılmış

⁴²¹ **KTY** Doğu 4-7 “Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş tabii. Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, oğlu babası gibi kılınmamış olacak. Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur. Buyruklu da bilgisizmiş tabii, kötü imiş tabii. Beyleri, milleti ahenksiz olduğu için, Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Çin milletini beylik erkek evladı kul oldu, hanımlık kız evladı cariye oldu.”

⁴²² **KTY** Doğu 7-8 “Türk beyler Türk adını bıraktı. Çinli Beyler Çin adını tutup, Çin kağanına itaat etmiş. Elli yıl işi gücü vermiş.”

⁴²³ 671 yılında A-shih-te Feng-chih ve A-shih-te Wen-fu adlı iki Türk beği bu uygulamadan yararlanarak isyan etmiş Aşına Ni-shu-fu adlı Türk beğini kağan ilan etmişlerdir. Büyük bir Çin ordusunu mağlup eden isyancılar daha sonra Çin tarafından esir alınmış ve isyanı tetikleyen 54 Türk ileri geleni idam edilmiştir. Bk. Gömeç, *Kök Türk..*, s.39-40.

durumdadır. Güneyde Çin milleti, kuzeyde Baz Kağan'ın liderliğindeki Dokuz Oğuz kavmi, Kırgız, Kurikan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabiler Kök Türklere karşı düşmanlık besleyen milletler olarak sayılmaktadır. Yazıtın doğu yüzü 15-16. satırlarda İleriş'in düşmanlarına karşı kırk yedi defa ordu sevk ettiği ve bunlardan yirmisinde savaşarak rakiplerini dize getirdiği söylenmektedir.

Köl Tigin Yazıtı'nın doğu yüzündeki 17. satırla başlayan bölümde tarihi olaylar Bilge Kağan'ın ağzından anlatılmaya devam ediliyor. Bilge, bu satırlarda amcası Kapgan, kağan olduğunda kendisinin Tarduş milleti üzerine şad tayin olduğunu ve onunla birlikte doğuda Yeşil Nehir ve Şantung Ovası'na, batıda Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettiklerini, ayrıca Kögmen Nehri'ni⁴²⁴ aşarak Kırgızları dize getirdiklerini söylüyor. Bu seferlerin sayısı yazıtta yirmi beş olarak verilmiş ve bunlardan on üçünün savaşla neticelendiği belirtilmiştir⁴²⁵.

18. satırın devamında ise Kök Türklerin kendi milletinden saydıkları Türgiş kağanının ihaneti, ibret verici bir şekilde nakledilmektedir. Türgiş kağanı bilgisiz olduğu için yanlış hareket etmiş ve kendisiyle birlikte On-Ok halkının eziyet görmesine neden olmuştur⁴²⁶. Yazıtta, ata toprağı sahipsiz kalmasın diye halkın tanzim edildiği ve Bars adında birinin Türgişlere kağan olarak tayin edildiğinden bahsedilmektedir. Bilge Kağan'ın kız kardeşi de Bars Kağan'a eş olarak verilmiş ancak o, kendisine sunulan tüm bu imkânlarla rağmen, Kök Türklere ihanet ederek baş kaldırmıştır. Türgiş kağanı 711 yılında gerçekleşen harekâtla ortadan kaldırılmış ancak halkının onun bilgisizliği nedeniyle eziyet görmesi Köl Tigin Yazıtı'nın doğu

⁴²⁴ Tannu-Ola nehrinin bir uzantısı.

⁴²⁵ **KTY** Doğu 17-18 “*Amcam Kağan oturduğunda kendim Tarduş milleti üzerinde şad idim. Amcam kağan ile doğuda Yeşil Nehir Şantung ovasına kadar ordu sevk ettik. Batıda Demir kapıya kadar ordu sevk ettik. Kögmen'i aşarak Kırgız ülkesine kadar ordu sevk ettik. Yekun olarak yirmi beş defa ordu sevk ettik, on üç defa savaştık. İliyi ilsizleştirdik, kağanlıyı kağansızlaştırdık.*” Bu satırlarda Bilge Kağan Yazıtı Doğu yüzü 15. satırda ve Tonyukuk Yazıtı I. Yazıt Doğu 1-2. satırlardaki fetih faaliyetlerinden bahsedilmekte olup toplam yirmi beş defa ordu sevk edilip on üç kez harp edildiği söylenmektedir. Rakamlar Bilge Kağan Yazıtı ile örtüşüyor fakat Tonyukuk Yazıtı seferlerin sayısını 23 olarak vermektedir. Bu farklılığın Tonyukuk Yazıtı'nda Kırgızlara karşı yapılan seferlerin nazarı itibara alınmamış olmasından kaynaklandığı aşikârdır. Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 50.

⁴²⁶ **KTY** Doğu 18-19 “*Türgiş kağanı Türkümüz, milletimiz idi. Bilmediği için, bize karşı yanlış hareket ettiği için kağanı öldü. Buyruklu, beyleri de öldü. On Ok⁴²⁶ kavmi eziyet gördü.*”

yüzü 19 ila 20. satırlarda istenmeyen, ancak gerçekleşmesi kaçınılmaz bir son olarak değerlendirilmiştir⁴²⁷.

Köl Tigin Yazıtı'nın doğu yüzü 20. satırın devamında Kögmen Nehri civarındaki bölgede yaşayan Az ve Kırgız milleti üzerine bir harekât düzenlendiği söylenmektedir. Kögmen bölgesi sahihsiz kalmasın diye gerçekleştirilen bu harekât sonucunda Az ve Kırgız milleti tanzim edilmiş, ancak bu bölgeler yine eski sahiplerine bırakılarak doğuda Kadırgan Ormanı'ndan batıda Kengü Tarman'a kadar tüm topraklar Kök Türklere bağlı hale getirilmiştir⁴²⁸.

Gerçekleştirilen askeri harekâtlar neticesinde düzene sokulan Kök Türk ülkesinde Türk töresi düzeni korurken, Kök Türklerin tarihten edindikleri acı deneyimleri unutmuyarak birer tarihi vesika niteliğinde olan yazıtlarında dile getirdikleri görülmektedir. Köl Tigin Yazıtı'nın Doğu yüzü 21 ila 24 satırlar gelecek nesillere öğüt veren nutuksal bir dille yazılmıştır. Bilge Kağan'a göre Türk milleti içinde bulunduğu müreffeh duruma güvenerek rehavete kapılmamalıdır:

*“Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı. Türk, Oğuz beyleri, milleti, iştin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim boza bilecekti?”*⁴²⁹

Zira tarihte, bunun aksi durumlarda yaşanmış acı hatıralar tazeliğini korumaktadır:

*“O zamanda kul kullu olmuştu. Cariye cariyeli olmuştu. Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi”*⁴³⁰.

⁴²⁷ **KTY** Doğu 19-20 “Ecdadımızın tutmuş olduğu yer, su sahihsiz olmasın diye az milletini tanzim ve tertip edip, Bars bey idi. Kağan adını burada biz verdik. Küçük kız kardeşim prensesi verdik. Kendisi yanıldı, kağan öldü, milleti cariyeye, kul oldu.”

⁴²⁸ **KTY** Doğu 20-21 “Kөгmen'in yeri, suyu sahihsiz kalmasın diye Az, Kırgız kavmini düzene sokup geldik. Savaşttık ... ilini geri verdik. Doğuda Kadırgan ormanını aşarak milleti öyle kondurduk, öyle düzene soktuk. Batıda Kengü Tarmana kadar Türk milletini öyle kondurduk, öyle düzene soktuk”

⁴²⁹ **KTY** Doğu 22. satır .

⁴³⁰ **KTY** Doğu 21. satır.

Kök Türklerin Bilge Kağan'ı, kendi milletinin tarihine atıfta bulunuyor ve halkına şu hayati öğütleri veriyor:

“Türk milleti, vazgeç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslemiş olan bilgili kağanınla, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hale soktun. Silahlı nereden gelip dağıtarak gönderdi? Mızraklı nereden gelerek sürüp gönderdi. Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittin. Doğuya giden, gittin. Batıya giden, gittin. Gittiğin yerde hayrın şu olmalı: Kanın su gibi koştı, kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evladın kul oldu, hanımlık kız evladın cariye oldu”⁴³¹.

Bu sözlerden anlaşıldığı üzere Kök Türk kağanları devletin ve milletin istikbalini, yöneten ve yönetilen arasındaki güven ve sadakate bağlamışlardır. Zaten ilk devletlerinin yıkılması hadisesi dile getirilirken, başa geçen kağanların bilgisiz ve dirayetsiz kimseler olmasına, Türk beyleri ve milleti arasındaki uyumsuzluklara ve halkın bilinçsizliğine dikkat çekilmek istenmiş, devletin bekası için en üst kademedeki en alt kademeye kadar herkese önemli görevler düştüğü vurgulanmıştır. Halkın bilinçsiz davranışlarının odak noktasını ise Ötüken Ormanı'nda oturan kağanı dinlemeyerek buldukları bölgeleri boşaltmaları, Çin'e yakın bölgelere göç etmeleri ve buralarda kendi kimliklerinden uzaklaşmaları olarak gösterilmiştir. Bu tarz hareketlerin Kök Türk Devleti'nin kan kaybetmesine neden olduğu aşikârdır. Yazıtlar, bu durumu gelecek kuşaklara haber veren birer tarihi kaynak niteliğindedir.

Yazıtın Doğu yüzü 24-25. satırları artık Kapgan Kağan'ın öldüğünü ve yerine Bilge Şad'ın Kağan olduğunu belgelemektedir⁴³². Kapgan'ın 24 yıl süren kağanlık dönemi parlak zaferlerle dolu olsa da kendinden sonra yerine geçmesi için oğlu İnel'i “Küçük Kağan” ilan etmesi Bilge ve Köl Tigin kardeşler tarafından tepki ile karşılanmıştır. Köl Tigin, amcasına karşı bir ihtilal yaparak onu ve bütün ailesini ortadan kaldırmış, sonra da yerine ağabeyi Bilge'yi kağan ilan etmiştir⁴³³. Tüm bu olup bitene rağmen Köl Tigin Yazıtı'nda ve diğer Kök Türkçe metinlerde Kapgan

⁴³¹ KTY Doğu 22-24. satırlar.

⁴³² KTY Doğu 24-26 “Bilmediğin için, kötülüğün yüzünden amcam, kağan uçup gitti. Önce Kırgız kağanı balbal olarak diktim. Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabii”

⁴³³ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 2004, s. 36.

hakkında herhangi bir olumsuz ifadeye yer verilmemiştir. Aksine onun hatırası ve icraatları saygı ile anılmış, bunun bir delili olarak da yeğenleri tarafından Kırgız kağanı kendisine balbal olarak dikilmiştir.

Bilge Kağan, tahta geçtiği dönemdeki durumu ve ilk icraatlarını kardeşi anısına diktirdiği yazıtın doğu yüzü 26 ila 30. satırlarda özetlemektedir⁴³⁴. Bilge Kağan, kendisi kağan olduğunda halkın perişan bir durumda olduğunu belirtiyor. Şüphesiz, bu vaziyetin nedeni Kapgan'ın sert politikaları neticesinde ortaya çıkan isyanlar ve onun ölümü ardından yaşanan fetret dönemi olmalıdır. Zira iki kardeşin Kök Türk tahtını ele geçirmesi, Kapgan'ın oğlu İnel ve destekçileri tarafından tepkiyle karşılanmış, iki taraf arasında kıyasıya bir mücadele yaşanmıştır. İnel'in saf dışı bırakılması ardından Bilge ve Köl Tigin kardeşler atalarından miras kalan devleti ebedi, halkı da müreffeh kılmak için var güçleriyle çalışmaya, iç ve dıştaki düşmanlarıyla mücadele etmeye başlamışlardır. Kuzeyde Oğuzlara, doğuda Kıtay ve Tatabtı kavmine, güneyde ise Çin'e karşı on iki defa ordu sevk edilmiş ve bu seferlerden başarılı sonuçlar alınmıştır.

30. satırın devamında Köl Tigin'in vefat ettiğini ağabeyi Bilge'den öğreniyoruz:

“Bunca töreyi kazanıp küçük kardeşim Köl Tigin kendisi öylece vefat etti”⁴³⁵.

Yazıtın doğu yüzü 30. satırı ile başlayan bölüm artık Köl Tigin'in hatırasına ayrılmıştır. Bu satırlarda onun hayatına dair kısa bilgiler verilmekte, ayrıca ordu komutanlığı döneminde gösterdiği kahramanlıklar ayrıntılı olarak aktarılmaktadır.

⁴³⁴ **KTY** Doğu 26-30 “Varlıklı, zengin millet üzerine oturmam. İçte açsız, dışta elbisesiz; düşkün, perişan milletin üzerine oturdum. Küçük kardeşim Köl Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam. Küçük kardeşim Köl Tigin ile, iki şad ile öle yite kazandım. Öyle kazanıp bütün milleti ateş, su kılmadım. Ben kendim kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet öle yite, yaya olarak çıplak olarak dönüp geldi. Milleti besleyeyim diye, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabtı kavmine doğru, güneyde Çin'e doğru on iki defa büyük ordu sevk ettim, ... savaştım. Ondan sonra, Tanrı başıulasın, devletim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli ilden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tabi kıldım, düşmansız kıldım.”

⁴³⁵ **KTY** Doğu 30. satır.

Yazıtta anlatılana göre Köl Tigin, babası İleriş vefat ettiğinde yedi yaşındadır.⁴³⁶ Köl Tigin adını ona annesi vermiştir⁴³⁷. İlk askeri başarısı, henüz on altı yaşındayken amcası Kapgan Kağan'ın emri ile Altı Çub Soğdak'a⁴³⁸ düzenlenen seferde gösterdiği kahramanlık olmuştur⁴³⁹. 701 yılında gerçekleşen bu savaş sonucunda Altı Çub Soğdak diye anılan mevkie sevk edilmiş Kök Türk ordusu, Çinli kumandan Ong Tutuk komutasındaki beş tümenlik orduyu tamamen yok etmiştir. Savaşın Ötüken'in kutlu zirvelerinden (Iduk-Baş) birinde gerçekleştiğini yazıttan öğrenmekteyiz⁴⁴⁰.

Köl Tigin'in yirmi bir yaşına geldiğinde bu kez Kök Türk ordularının başında Çinli General Çaça'ya karşı savaştığı ve onu mağlup ettiğini görüyoruz.⁴⁴¹ Çin ordusunun 80.000 kişilik bir kuvvetle katıldığı Ming-sha Savaşı sonucunda Çinliler 6.000 kadar kayıp vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁴⁴²

Yazıtın doğu yüzü 34. satırda 705-706 yıllarına rastlayan Bayırku seferine de kısaca değinilmiştir⁴⁴³. Bu seferde Bayırkular⁴⁴⁴ itaate zorlanmış ve İrkinleri kaçmak suretiyle canını kurtarabilmiştir.

⁴³⁶ **KTY** Doğu 30 “*Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Köl Tigin yedi yaşında kaldı ...*”

⁴³⁷ **KTY** Doğu 31 “*Umay gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Köl Tigin er adını aldı.*”

⁴³⁸ Soğdakların Sogd kavmi olduğu malumdur. Kaşgarlı Mahmud da bu kavimden bahsetmekte olup “*Balasagun şehrine sonradan gelen bir kavimdir. Bunlar Buhara ve Semerkant arasında Sugddandırlar. Lakin Türk kılığı ile kılıklanmışlar ve Türk huyunu huy edinmişlerdir.*” demektedir. Bk. Orkun, *a.g.e.*, s.77.

⁴³⁹ **KTY** Doğu 31-32 “*On altı yaşında, amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı: Altı Çub Soğdak'a doğru ordu sevk ettik, bozduk. Çinli Ong vali, elli bin asker geldi, savaştık. Köl Tigin yaya olarak atılıp hücum etti. Ong valinin kayın biraderini, silahlı, elle tuttu, silahlı olarak kağana takdim etti. O orduyu orada yok ettik.*”

⁴⁴⁰ Çinlilerle yapılan bu muharebe Çin kaynaklarında da anlatılmaktadır. Kaynaklar 50.000 kişilik ordusuyla Köl Tigin'e boyun eğmek zorunda kalan Çinli komutanın adını Wei-Yüan-chung olarak kaydetmektedir. Gömeç, *a.g.e.*, s. 53-54.

⁴⁴¹ **KTY** Doğu 32-34 “*Yirmi bir yaşında iken, Çaça generale karşı savaştık. En önce Tadığın, Çorun boz atına binip hücum etti. O at orda öldü. İkinci olarak İşbara Yamtar'ın boz atına binip hücum etti. O at arada öldü. Üçüncü olarak Yigen Silig beyin giyimli doru atına binip hücum etti. O at orada öldü. Zirhından kaftanından yüzden fazla ok ile vurdular, yüzüne başına bir tane değdirmedi. Hücum ettiğini, Türk beyleri, hep bilirsiniz. O orduyu orda yok ettik.*”

⁴⁴² Bu savaşın tarihi Çin kaynaklarında verilmemiştir. Ancak Marquart, Grousset, Bazin ve Chang gibi araştırmacılara göre 706 yılında olması muhtemeldir. Kitabeler ise olayın tarihini 705 olarak vermektedir. Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 55.

⁴⁴³ **KTY** Doğu 34 “*Ondan sonra Yir Bayırkunun Uluğ İrkini düşman oldu. Onu dağıtıp Türği Yargun Gölünde bozduk. Uluğ İrkin azıcık erle kaçıp gitti.*”

⁴⁴⁴ Çin kaynaklarında Tölöslerin bir boyu olarak geçen Bayırkuları ayrıca Dokuz Oğuz federasyonu içerisinde de görmek mümkün olup, Kök Türklerin doğusunda, Oğuzların ise kuzeyinde yaşıyorlardı. Çince Pa-ye-ku şeklinde transkripsiyon edilmiş Bayırku adı Tibetçe metinlerde ise Bayarbgo ve Bayarkata biçiminde geçmektedir. Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 55.

Köl Tigin'i yirmi altı yaşındayken bu kez Kırgızlar üzerine sevk edilen orduyu komuta ederken görüyoruz. Kırgız seferinin tarihi, Köl Tigin'in yaşından hareketle 710-711 olarak tespit edilebilir.⁴⁴⁵ Yazıtın doğu yüzü 35 ve 36. satırlarda, Kırgızlar üzerine yapılan gece baskını ve Köl Tigin'in bu savaşta sergilediği cesur akınlar anlatılmaktadır⁴⁴⁶.

Aynı yıl Türgişlerle Bolçu'da⁴⁴⁷ bir savaşa girişen Kök Türk ordusunda Köl Tigin, yine cesareti ve kahramanlığıyla öne çıkan isim olmuştur. Kök Türk ordusu Altay Dağları'nı aşmış, Cungarya (Yarış Ovası)'ya varduktan sonra Bolçu'da Türgişleri ağır bir yenilgiye uğratmıştır⁴⁴⁸. Bolçu zaferi neticesinde Nu-shih-pi ve To-lu kabileleri yani Balkaş, İli, Issık Köl ve Talas bölgelerindeki Türkler tekrar Kök Türk hâkimiyetine girmiştir⁴⁴⁹. Bu sefer Tonyukuk'un kendi adına diktirdiği yazıtın birinci taş kuzey 11. satır ile ikinci taş batı 1 ve 7. satırlar arasında teferruatlı olarak anlatılmaktadır.

Kök Türklerin Soğdlar üzerine yaptığı harekâtın mahiyeti, Köl Tigin Yazıtı'nın doğu 39. satırında anlatılmaktadır⁴⁵⁰. Kök Türk ordusu, İnci Nehri'ni aşarak Demir Kapı'ya kadar ulaşmış, yapılan mücadelede Soğdlar itaat altına alınmışlardır⁴⁵¹. Tam bu sırada isyan eden Türgişlere de bir askeri müdahale yapıldığını görmekteyiz. Türgişler, 710 yılında Kök Türk hâkimiyetini tanımayarak Kengeris⁴⁵² denen

⁴⁴⁵ Köl Tigin'in doğduğu yıl 685 ise o zaman bu sefer yapılırken tarihin 710-711 olması gerekir. Tonyukuk yazıtından anlaşıldığı kadarıyla Kırgız seferinin ardından *Altun Yiş*'ta başlayan batı seferi gelmektedir. Öyleyse Kırgız seferi 710 yılında olmuş ve ardından 711 yılında Türgişlere doğru uzanıp Demir Kapı'ya kadar süren batı seferi başlamıştır. Bk. Erhan Aydın, "Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri Üzerine Notlar" *Sibirische Studien*, C. 2, S. 1, İstanbul-Göttingen 2007, s. 43-44.

⁴⁴⁶ **KTY** Doğu 35-36 "Köl Tigin yirmi altı yaşında iken Kırgızlara doğru ordu sevk ettik. Mızrak batımı karı söküp, Köğmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastık. Kağanı ile Songa ormanında savaştık. Köl Tigin, Bayırkunun ak aygırına binip atılarak hücum etti. Bir eri ok ile vurdu, iki eri kovalayıp takip ederek mızrakladı. O hücum ettiğinde, Bayırku'nun ak aygırını, uyluğunu kırarak, vurdular. Kırgız kağanını öldürdük, ilini aldık."

⁴⁴⁷ Bolçu; Urungu Gölü'nün güney-batı kıyısında bir yer.

⁴⁴⁸ **KTY** Doğu 36-38 "O yılda Türgiş'e doğru Altun ormanını aşarak, İrtiş nehrini geçerek yürüdük. Türgiş kavmini uykuda bastık. Türgiş kağanının ordusu Bolçu'da ateş gibi, fırtına gibi geldi. Savaştık. Köl Tigin alnı beyaz boz ata binip hücum etti. Alnı beyaz boz ... tutturdu. İkisini kendisi yakalattı. Ondan sonra tekrar girip Türgiş kağanının buyruklu Az valisini elle tuttu. Kağanını orada öldürdük, ilini aldık. Türgiş avam halkı hep tabi oldu. O kavmi Tabar'da kondurduk."

⁴⁴⁹ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 28.

⁴⁵⁰ 710 senesinde gerçekleştirilen Demir Kapı seferi ile Soğdlar itaat altına. Bu sefere dair bilgiler Köl Tigin ve Tonyukuk'ta varken Bilge Kağan Yazıtı'nda bulunmamaktadır.

⁴⁵¹ **KTY** Doğu 39 "Soğd milletini düzene sokayım diye İnci Nehri'ni geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettik."

⁴⁵² Kengeres'in bugünkü Sirderya boyları olduğu söylenmektedir.

bölgeye çekilmişlerdir. Bilge Kağan'ın sözlerinden, Soğdlarla girişilen mücadeleden henüz çıkmış olan Kök Türk ordusunun, Türgişler üzerine yürüyemeyecek kadar bitkin durumda olduğu ve Köl Tigin'in yanına küçük bir birlik alarak Türgişler üzerine yürüdüğü anlaşılıyor. Köl Tigin'in komutasındaki az sayıdaki askerle Türgişleri dize getirmesi, adına dikilen yazıtın doğu yüzü 39 ve 40. satırlarında övgü dolu ifadelerle anlatılmaktadır⁴⁵³.

Türgişlerin dize getirilmesi ardından Köl Tigin'in Koşu Tutuk isimli bir vali ile kozlarını paylaştığı ve onu bertaraf ettiği görülmektedir⁴⁵⁴. 711 yılında patlak veren Karluk isyanına ilk müdahaleyi yine Köl Tigin'in yapmış ve bu isyanın bastırılmasında başrol oynamıştır⁴⁵⁵. O sıralarda otuz yaşında olan Köl Tigin'in komutasındaki Kök Türk ordusu Karluklarla 714 yılında İduk Baş denilen mevkide karşı karşıya gelmiş ve Karluk milleti tanzim edilmiştir⁴⁵⁶. Bir diğer isyan girişimi de Tannu-Ola'nın kuzeyinde Azlar tarafından gerçekleştirilmiş, bu millet de Kara Göl denilen yerde İlteberleri ile birlikte tutsak edilerek itaate mecbur bırakılmışlardır⁴⁵⁷.

Bu ardı arkası kesilmeyen isyan girişimlerinin nedeni Kapgan'ın kendisine bağlı boylar üzerinde yürüttüğü sert ve baskıcı politikalar olmalıdır. İsyandar sonucu Kök Türk ülkesi tamamen karışmış, Kök Türkler otoritelerini sağlamlaştırmak için mütemadiyen silahlarına sarılmak durumunda kalmışlardır.

⁴⁵³ **KTY** Doğu 39-40 “Ondan sonra Türgiş avam halkı düşman olmuş. Kengeris’e doğru gitti. Bizim askerin atı zayıf, azığı yok idi. Kötü kimse er, kahraman er bize hücum etmişti. Öyle bir zamanda pişman olup Köl Tigin’i az erle eriştirip gönderdik. Büyük savaş savaşmış. Türgiş avam halkını orada öldürmüş, yenmiş.”

⁴⁵⁴ **KTY** Kuzey 1 “Tekrar yürüyüp, Koşu vali ile savaşmış. Askerini hep öldürmüş. Evini, malını eksiksiz hep getirdi.”

⁴⁵⁵ Yazıtlarda Karluklarla beraber isyan edenler arasında Az, İzgil, Ediz gibi boyların da adı geçmektedir. Çin yıllıklarında 714 yılında Karlukların ve diğer kabilelerin Kapgan'ın davranışlarından dolayı Çin’e iltica ettiklerinden bahsedilmektedir. Bu isyanların o olayla alakalı olması muhtemeldir. Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 61-62.

⁴⁵⁶ **KTY** Kuzey 1-2 “Köl Tigin yirmi yedi yaşına gelince Karluk kavmi hür ve müstakil iken düşman oldu. Tamag İduk Başta savaşmış. Köl Tigin o savaşta otuz yaşında idi. Alp Saçlı ata binip atılarak hücum etti. İki eri takip edip kovalayarak mızrakladı. Karluku öldürdük, yendik.”

⁴⁵⁷ **KTY** Kuzey 2-3 “Az milleti düşman oldu. Kara Gölde savaşmış. Köl Tigin otuz bir yaşında idi. Alp Saçlı akına binip atılarak hücum etti. Az ilteberini tuttu. Az milleti orada yok oldu.”

Karışıklıklara bir yenisini isyan eden İzgiller⁴⁵⁸ eklemiştir. İzgillerin bu hareketi Köl Tigin komutasındaki Kök Türk ordusunun hışımına uğramalarına neden olmuş ve savaş meydanında yok olmuşlardır⁴⁵⁹.

Köl Tigin ve Kök Türk ordusu için bu küçük boy teşkilatlarının çıkardığı münferit isyanlar ilk etapta büyük bir tehlike gibi görünmese de, ardı arkası kesilmeyen başkaldırıları ve Dokuz Oğuzların isyana iştirak etmesi tehlikenin boyutlarını arttırmıştır. Yazıtta anlatılanlardan, kendilerine yakın buldukları Dokuz Oğuzların bu hareketinin Kök Türk cephesinde şaşkınlıkla karşılandığı anlaşılıyor⁴⁶⁰. Bir yılda beş kez savaşmak zorunda kalan Kök Türkler, Oğuzlarla ilk önce Togu Balık⁴⁶¹ denilen mevkide karşı karşıya gelmişlerdir. 715 yılındaki bu savaşta Köl Tigin'in yine ön saflarda olduğunu görüyoruz⁴⁶². İkinci kez Kuşagulk denilen mevkide, Dokuz Oğuz federasyonuna dâhil boylardan Ediz⁴⁶³ ile savaşan Köl Tigin komutasındaki Kök Türk ordusu bu kavmi orada yok etmeyi başarmıştır⁴⁶⁴. Köl Tigin'in Oğuzlarla üçüncü mücadelesi Bolçu'da gerçekleşmiş, sonuç yine değişmeyerek kazanan taraf Kök Türkler olmuştur⁴⁶⁵. Bu mücadelelerden en çetini, iki taraf arasındaki dördüncü savaş olmuştur. Yazıtta, Türk milletinin yok olma tehlikesi atlattığı söylenen bu ani Oğuz akınına püskürten Köl Tigin olmuştur⁴⁶⁶. İki

⁴⁵⁸ Köl Tigin Yazıtı'nda İzgil şeklinde geçen bu boy hakkında şimdiye kadar kesin bir şey söylenmemiştir. W. Bang bu boyun Dokuz Oğuzlardan olabileceği ve kelimenin "İz egil" şeklinde okunabileceğini öne sürmektedir. Bk. W. Bang, "Zur Erklärung der Köktürkischen Inschriften", **Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes**, XII. Band, Wien 1898, s. 44. Kafesoğlu ise Ak-hunların Eskil-Askil ve Bulgar olarak tanınan İskillerle ilişkisi olup olmadığı üzerinde durmaktadır. Bang ve Orkun İzgillerin Oğuzlarla ilişkisi olduğu üzerinde durmaktadır. Bk. Orkun, **ETY**, C. IV, s. 157. Gömeç'e göre ise On-Okların Nu-shih-pi kabileleri arasında yer alan A-si-kie şeklinde transkripsiyon edilmiş boyla ilişkileri vardır. Bk. Gömeç, **a.g.e.**, s. 63.

⁴⁵⁹ **KTY** Kuzey 3-4 "Amcam kağanın ili sarsıldığında; millet, hükümdar ikiye ayrıldığında; İzgil milleti ile savaştık. Köl Tigin Alp Saçlı akına binip atılarak hücum etti. O at orada düştü. İzgil milleti öldü."

⁴⁶⁰ **KTY** Kuzey 4 "Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi. Gök, yer bulandığı için düşman oldu."

⁴⁶¹ Togla nehri kıyısındadır.

⁴⁶² **KTY** Kuzey 4 "Bir yılda beş defa savaştık. En önce Togu Balık⁴⁶²'ta savaştık. Köl Tigin Azman akına binip atılarak hücum etti. Altı eri mızrakladı. Askerin hücumunda yedinci eri kılıçladı".

⁴⁶³ Çin kaynaklarında A-ti-e şeklinde kaydedilen Ediz bir Tölös boyu olarak zikredilmektedir. Edizler VII. yüzyılın başlarında Altı Bağ Bodun olarak bilinen federasyona dahil Dokuz Oğuz boylarından biridir. Edizler daha sonra Uygurların hakimiyeti esnasında On-Uygur ittifakına dahil olmuşlardır. Yazıtlara göre yaşadıkları alan Togla Nehri'nin kuzeydoğu uçlarıdır. Bkz. Gömeç, **a.g.e.**, s. 63.

⁴⁶⁴ **KTY** Kuzey 5-6 "İkinci olarak Kuşagulk'ta Ediz ile savaştık. Köl Tigin Az yağızına binip, atılarak hücum edip bir eri mızrakladı. Dokuz eri çevirerek tuttu. Ediz kavmi orada öldü."

⁴⁶⁵ **KTY** Kuzey 6 "Üçüncü olarak Bolçu'da Oğuz ile savaştık. Köl Tigin Azman akına binip hücum etti, mızrakladı. Askerini mızrakladık, ilini aldık."

⁴⁶⁶ **KTY** Kuzey 6-7 "Dördüncü olarak Çuş başında savaştık. Türk milleti ayak titretti. Perişan olacaktı. İlerleyip gelmiş ordusunu Köl Tigin püskürtüp, Tongradan bir boyu, yiğit on eri Tongra Tigin matemine çevirip öldürdük."

taraf arasındaki son savaş ise Ezginti Kadız'da vuku bulmuş bu mücadeleden de Kök Türkler zaferle ayrılmıştır⁴⁶⁷.

Oğuzların Kök Türklere karşı takındıkları sadakatsiz tutum, ilkbahara doğru yeni bir askeri harekâtın yapılmasına yol açsa da, Kök Türklerin merkezine yapılan ani Oğuz baskını yüzünden başkent büyük bir tehlike atlatmıştır. Kök Türk başkentini düşmana teslim etmeyen yine Köl Tigin'dir⁴⁶⁸.

Köl Tigin Yazıtı kuzey yüzü 10. satırda Bilge Kağan'ın derin bir üzüntüyle kardeşinin vefatını ilan ettiğini görmekteyiz. Kağan'ın içinde bulunduğu derin üzüntü hali ve çaresizliği ağızından dökülen sözcüklere açık bir şekilde yansımıştır:

“Küçük kardeşim Köl Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mani alarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım. Müthiş düşünceye daldım. İki şadın ve küçük yeğenimin, oğlumun, beylerimin, milletimin gözü kaşı kötü olacak diyip düşünceye daldım”⁴⁶⁹.

Köl Tigin'in cenaze törenine Kıtay, Tatabı, Çin, Soğd, İran, Buhara, Türgiş, Kırgız ve Oğuz halklarından temsilciler katılmıştır. Türbesinin ve kitabesinin yapılması için bizzat Çin imparatorunu yeğeni cenazede hazır bulunmuştur⁴⁷⁰. Yazıtın kuzey-doğu yüzündeki kısa metin Köl Tigin'in kesin ölüm tarihini vermektedir:

⁴⁶⁷ **KTY** Kuzey 7-8 “Beşinci olarak Ezginti Kadızda Oğuz ile savaştık. Köl Tigin Az yağızına binip hücum etti. İki eri mızrakladı, çamura soktu. O ordu orada öldü.”

⁴⁶⁸ **KTY** Kuzey 8-10 “Amga kalesinde kışlayıp ilkbaharında Oğuzla doğru ordu çıkardık. Köl Tigin'i evin başında bırakarak, müdafaa tedbiri aldık. Oğuz düşman, merkezi bastı. Köl Tigin öksüz akına binip dokuz eri mızrakladı., merkezi vermedi. Annem hatun ve analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca yaşayanlar cariye olacaktı, ölenler yurtta yolda yatıp kalacaktınız. Köl Tigin olmasa hep ölecektiniz.”

⁴⁶⁹ **KTY** Kuzey 10-11. satırlar.

⁴⁷⁰ **KTY** Kuzey 11-13 “Yaşçı, ağlayıcı olarak Kıtay, Tatabı milletinden başka Udar general geldi. Çin kağanından İsiyi Likeng geldi. On binlik hazine, altın, gümüş fazla fazla getirdi. Tibet kağanından vezir geldi. Batıda gün batısındaki Soğd, İranlı, Buhara ülkesi halkından Enik General, Oğul Tarkan geldi. On Ok oğlum Türgiş kağanından Makaraç mühürdar, Oğuz Bilge mühürdar geldi. Kırgız kağanından Tarduş İnançu Çor geldi. Türbe yapıcı, resim yapan, kitabe taşı yapıcısı olarak Çin kağanının yeğeni Çang general geldi.

“ K l Tigin koyun yılında on yedinci günde uçtu. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci günde yas töreni tertip ettik. Türbesini, resmini, kitabe taşını maymun yılında yedinci ay, yirmi yedinci günde hep bitirdik. K l Tigin kendisi kırk yedi yaşında bulut  okt rd  ”⁴⁷¹.

K l Tigin Yazıtı’nın güney doğu yüzünde ise kitabenin müellifi olan Yollug Tigin kendini tanıtarak, bu çok önemli tarihi belgeyi yirmi gün boyunca taşa nakşettiğini söylüyor. Yollug Tigin K l Tigin’e olan minnetini kitabenin son satırlarında Şu Şekilde dile getirmiştir:

“Bunca yazıyı yazan K l Tigin’in yeğeni Yollug Tigin, yazdım. Yirmi gün oturup bu taşa, bu duvara hep Yollug Tigin, yazdım. Değerli oğlunuzdan, evladınızdan çok daha iyi beslerdiniz. Uçup gittiniz ”⁴⁷².

c) Tonyukuk Yazıtı

Kök Türklerin tarihini onların kendi ağzından anlatan yazıtlardan bir diğeri de Tonyukuk Yazıtı’dır⁴⁷³. Yazıtta geçen adıyla Bilge Tonyukuk⁴⁷⁴ II. Kök Türk Devleti’nin kuruluğu ve gelişmesinde en az kağanlar kadar mücadele etmiş büyük Türk devlet adamlarından biridir. O, daha hayatta iken olayların akışı içinde 721-725 yılları arasında kendi adına bir kitabe hazırlatmış ve kitabenin metnini kendi yazmıştır. Yazıtı 725 yılında öldükten sonra mezarına dikilmiştir. Tonyukuk Yazıtı, bugünkü Moğolistan’ın Ulan-bator Şehrinin doğusundaki Nalayh bölgesinde

⁴⁷¹ K l Tigin’in ölüm tarihinin verildiği bu satırlar aynı zamanda babası İteriş Kağan’a ait önemli bir ayrıntıyı da açığa kavuşturmuştur. K l Tigin’in Koyun yılında yani 731 yılında henüz 47 yaşında iken öldüğünden bahseden bu satırlara göre o 684 yılında doğmuş olmalıdır. Aynı yazıtın doğu yüzü 30-31 satırlarında babası öldüğünde K l Tigin’in yedi yaşında olduğu söylendiğinden İteriş kağan’ın ölüm tarihi 691 yılı olarak tespit edilebilir. Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 47-48.

⁴⁷² **KTY** Güney-Doğu I. satır.

⁴⁷³ Tonyukuk Yazıtı’nın tam metni için bk. Muharrem Ergin, *a.g.e.*, s. 65-81.

⁴⁷⁴ Kök Türk tarihinin en önemli Şahsiyetlerinden olan Tonyukuk’un Çin kaynaklarındaki adı A-shih-te Yüan chen’dir. İteriş Kağan (681-693), Kapgan Kağan (693-716) ve Bilge Kağan (716-734)’a müşavirlik yapan Tonyukuk’un Kök Türklerin esaretten kurtularak yeniden g  lenmelerinde en az kağanlar kadar pay sahibi olduğu adına dikilen yazıtta açıkça görülmektedir.

bulunmuştur. Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarına oldukça yakın bir yerde olan anıt mezar Orkun'dan 450-500 km uzaktadır.⁴⁷⁵

Tonyukuk Yazıtı iki dikili taş üzerine yazılmış olup, birinde 35, ikincisinde 27 satırlık metin vardır. Ayrıca kitabenin etrafında Çinli oymacılar tarafından yapılmış ve başları zaman içinde kırılmış olan sekiz adet heykel bulunmuştur. Bunların yanında 150 metre kadar uzunlukta bir sıra balbal vardır.

Söz konusu yazıtı ilk olarak Radloff 1895 yılında neşretmiştir.⁴⁷⁶ Daha sonra Ramstedt vasıtasıyla yazıtın mükemmel fotoğraflarını elde eden Thomsen, bununla uğraşarak *Turcica* adlı eserinde birçok yerini düzeltmiş, en sonunda da güzel bir tercümesini yapmıştır. Türk bilim adamlarından Muharrem Ergin⁴⁷⁷ ve H. N. Orkun⁴⁷⁸, Tonyukuk Yazıtı'nı günümüz Türkçesine çevirerek neşretmişlerdir.

Vezir Tonyukuk bu kitabelerde kendi kaleminden, ilk başta İltiş Kağan (681-693) zamanına değinmekte, sonra Kapgan Kağan (693-716) dönemini anlatmaktadır. Yazıtın sonunda kendisinden bahis ile milletini uyararak öğütlerde bulunmaktadır. Yazıttan anlaşıldığına göre İltiş ve Tonyukuk istiklal mücadelesine birlikte girmişlerdir. Tonyukuk'u Çin kaynakları da teyit etmektedir. Çin yıllıklarında bu iki isim hep yan yana zikredilmektedir. Özellikle Tokuz-Oğuzların elinden Ötüken'in alınması, Kırgız, Türgiş ve Soğd seferleri bu yazıtta anlatılmaktadır⁴⁷⁹.

Tonyukuk Yazıtı'nın önsözü niteliğindeki birinci taş batı yüzündeki ilk satırlar büyük devlet adamının kendini tanıtan sözleriyle başlamaktadır. O, adının Bilge Tonyukuk olduğunu söylüyor ve doğduğu yıllarda Türk milletinin Çin'e tabi olduğunu belirtiyor.⁴⁸⁰ Bu sözlerden Tonyukuk'un I. Kök Türk Devleti'nin

⁴⁷⁵Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 146-147.

⁴⁷⁶W. Radloff, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1895.

⁴⁷⁷Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2007.

⁴⁷⁸Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1994.

⁴⁷⁹Gömeç, *a.g.e.*, s. 146-147.

⁴⁸⁰TY I. Batı 1 “*Bilge Tonyukuk ben kendim Çin ilinde kıldım. Türk milleti Çin'e tabi idi.*”

inkırazından sonraki esaret döneminde yani 630-681 yılları arasında dünyaya geldiği anlaşılmaktadır⁴⁸¹.

İlk satırı takip eden 2 ila 4. satırlarda ise Türk milletinin henüz başında bir hanı yokken Çin'den ayrılmaya teşebbüs ettiği ancak bunun kaçınılmaz bir şekilde başarısızlıkla sonuçlandığından söz edilmektedir⁴⁸². Bu satırlarda anlatılmak istenen hadisenin 630 yılındaki mağlubiyet ve hemen sonrasındaki Çin esareti olduğuna dair görüşler bulunsa da “*Türk milleti hanını bulmayıp Çin'den ayrıldı, hanlandı*” ifadesi bizi ister istemez. 679-681 yılında vuku bulan ve başarısızlıkla sonuçlanan ayaklanmaya götürmektedir. Çin kaynaklarında geçen şekliyle esareti içine sindiremeyen Türkler, 679'da isyan etmişler ve Ni-shu-fu adlı birini kağan ilan etmişlerdi. Ancak Ni-shu-fu 680'de öldürülünce, ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁴⁸³. Bu olayın hatıralarına Bilge Kağan ve Köl Tigin adına diktirilen yazıtlarda da rastlanmaktadır⁴⁸⁴.

II. Kök Türk Devleti'nin kuruluş hikayesi Tonyukuk Yazıtı'nda Bilge ve Köl Tigin kardeşlere ait yazıtlarda olduğundan biraz daha farklı anlatılmaktadır. Diğer iki yazıtta menkıbevi bir üslupla anlatılan İltiş'in beraberindeki on yedi erle dağdan inerek halkı etrafında toplama hadisesi Tonyukuk Yazıtı'nda daha dünyevi bir tarzda nakledilmektedir⁴⁸⁵. Aslına bakılacak olursa Tonyukuk, İltiş'in kağan oluşunda kendisinin önemli bir payı olduğunu ifade etmektedir⁴⁸⁶. Bu satırlar İltiş Kağan'ın Çin'e karşı verdiği istiklal mücadelesini, mahvolmuş halkı nasıl tekrar bir araya getirdiğini ve bu mücadelede Tonyukuk'un İltiş'e verdiği desteği gözler önüne sermektedir.

⁴⁸¹ Clauson'a göre 693 yılında Kapgan Kağan tahta çıktığında otuz yaşında olan Tonyukuk'un doğum tarihinin 663 yılı olması gerekmektedir. Bk. S. G. Clauson, “Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar” Çev. İnci Enginün, *Türkiyat Mecmuası*, C. 18, İstanbul 1976, s. 142.

⁴⁸² TY I. Batı 2-4 “*Türk milleti hanını bulmayıp Çin'den ayrıldı, hanlandı. Hanını bırakıp Çine tekrar teslim oldu. Tanrı şöyle demiştir: Han verdim, hanını bırakıp teslim oldun. Teslim olduğun için Tanrı öldürmüştür. Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir milletinin yerinde boy kalmadı.*”

⁴⁸³ Clauson, *a.g.m.*, s. 142.

⁴⁸⁴ BKY Doğu 9. satır, KY Doğu 10. satır.

⁴⁸⁵ TY I. Batı 4-5 “*Ormanda taştta kalmış olanı toplayıp yedi yüz oldu. İki kısmı atlı idi, bir kısmı yaya idi. Yedi yüz kişiyi sevk eden büyükleri şad idi. Katıl dedi. Katılanı ben idim.*”

⁴⁸⁶ TY I. Batı 5-6 “*Bilge Tonyukuk. Kağan mı kılalım, dedim. Düşündüm. Zayıf boğa ve semiz boğa arkada tekme atsa; semiz boğa, zayıf boğa olduğu bilinmezmiş diyip, öyle düşündüm. Ondan sonra tanrı bilgi (akıl) verdiği için kendim bizzat kağan kıldım.*”

Birinci taşın batı yüzündeki 6 ve 7. satırlarda İltirış Kağan döneminde Çin, Kıtay ve Oğuzlarla yapılan kıyasıya mücadelenin izlerini görmekteyiz. Bu mücadelelerde Tonyukuk, Boyla Baga Tarkan ile birlikte İltirış'ın en büyük yardımcısı olmuştur⁴⁸⁷. 7. satırın sonundaki “Çogayın kuzey yamaçları ile Kara Kum'da oturuyorduk” ifadesinden kağanlığın ilk başkentinin Yin Shan'nun hemen kuzeyinde bulunan Kara Kum olduğu anlaşılıyor. Bu bölge Çin kaynaklarında Hei-sha-ch'eng olarak geçmektedir⁴⁸⁸.

Tonyukuk Yazıtı birinci taş güney yüzündeki ilk dört satırlık metinden yola çıkarak Çin, Kıtay ve Oğuzlarla yapılan bireysel mücadeleler sürerken bu üç kavmin güçlenmekte olan Kök Türklere karşı ortak hareket etme eğiliminde oldukları görülmektedir⁴⁸⁹. Ayrıca bu satırlardaki ifadelerden Kök Türklerin düşmanlarının içine kadar nüfuz etmiş derin bir istihbarat teşkilatına sahip oldukları ve düşman devletlere sızmayı başaran casuslar vasıtasıyla kendileri hakkında yapılan planlardan haberdar oldukları anlaşılmaktadır. Oğuzların planına göre gittikçe güçlenmekte olan Kök Türkler; Kıtayların doğudan, Çinlilerin güneyden ve kendilerinin de kuzeyden saldıracağı bir harekâtla yok edilebilirdi. Casusun Oğuz ülkesinden getirdiği haberler sayesinde karşılarındaki üçlü ittifaktan haberdar olan Tonyukuk, durumu İltirış Kağan'a iletmış ve ondan ordu sevk etmek için yetki istemiştir. İsteddiği kabul edildikten sonra da düşmanın planını bozmak için hiç beklemeden harekete geçmiştir. Tonyukuk'un Kök Türk Devleti'nin karşılaştığı bu büyük tehdit karşısında nasıl korkusuzca inisiyatif aldığını anısına diktirilen yazıtın güney yüzü 5 ila 8. satırlarında açıkça görmekteyiz⁴⁹⁰. Kök Türk harekâtını haber alarak İnekler Gölü ve

⁴⁸⁷TY I. Batı 6-7 “Ben Bilge Tonyukuk. Boyla Baga Tarkan ile beraber İltirış Kağan olunca güneyde Çin'i, doğuda Kıtay'ı, kuzeyde Oğuz'u pek çok öldürdü. Bilicisi, yardımcısı bizzat bendim.”

⁴⁸⁸ Clauson, *a.g.m.*, s. 143.

⁴⁸⁹ TY I. Güney 1-4 “Öylece oturur iken Oğuzdan casus geldi. Casusun sözü şöyle: Dokuz Oğuz milletinin üzerine kağan oturdu der. Çin'e doğru Ku'yu, generali göndermiş, sözü şöyle göndermiş: Azıcık Türk milleti yürüyormuş; kağanı cesur imiş; müşaviri bilici imiş; o iki kişi var olursa seni, Çini öldürecek derim; doğuda Kıtayı öldürecek derim; beni, Oğuzu da öldürecek derim; Çin, güney taraftan hücum et; ben kuzey taraftan hücum edeyim; Türk Sir milleti, yerinde hiç yürümesin; mümkünse hep yok edelim derim.”

⁴⁹⁰ TY I Güney 5-8 “O sözü işitip gece uyuyacağım gelmedi. Gündüz oturacağım gelmedi. Ondan sonra kağanıma arz ettim. Şöyle arz ettim: Çin, Oğuz, Kıtay bu üçü birleşirse kala kalacağız. Kendi içi dıştan tutulmuş gibiyiz. Yufka olanın delinmesi kolay imiş, ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olsa delinmesi zor imiş. İnce yoğun olsa kırmak zor imiş. Doğuda Kıtaydan, güneyde Çinden, batıda batılılardan, kuzeyde Oğuzdan iki üç bin askerimiz, geleceğimiz var mı acaba? Böyle arz ettim. Kağanım benim kendimin Bilge Tonyukukun arz ettiği maruzatımı işiti verdi. Gönlünce sevk et dedi.”

Togla Irmağı tarafından saldırıya geçen 3.000 kişilik Oğuz ordusu, 2.000 askerden oluşan Kök Türk ordusu tarafından Togla Irmağı civarında mağlup edilmiştir⁴⁹¹.

Tonyukuk Yazıtı'nın birinci taş doğu yüzündeki ilk satırlarda Tonyukuk'un talebi üzerine Şantug Bölgesi'ne⁴⁹² bir sefer düzenlendiği ve bu sefer sonucunda 23 şehrin zapt edildiği belirtilmektedir. 693 yılında gerçekleşen bu seferlerde toplam 23 şehre akın yapıldığı söyleniyor fakat bu sayı Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında 25 olarak verilmektedir. Diğer iki yazıtta Kırgız seferleri de dâhil edilmiş olması muhtemel gözükmektedir. Çin kaynaklarında ise 682-687 arasında Çin'e yapılan on bir akından söz edilmektedir⁴⁹³.

Yazıtın birinci taş doğu yüzü 3. satırla başlayan ve birinci taş kuzey yüzü 4. satıra kadar devam eden bölümünde Kök Türklere düşmanlık besleyen bir başka kavim olan Kırgızlara karşı yapılan askeri harekât ayrıntılı olarak nakledilmektedir⁴⁹⁴. Yazıttan edindiğimiz bilgilere göre Çin, On Ok ve Kırgız kağanları anlaşarak Kök Türkleri ortadan kaldırmak istemişlerdir. Bu üç kağanın anlaşıp birlikte hareket etme çabaları Tonyukuk'un uykularını kaçıırır. Düşmanlarının birleşip saldırmasına izin vermek istemeyen Tonyukuk, Kırgızlara sefere çıkılması yönünde karar alır ve kararını kağana arz eder. Tonyukuk, Kırgızların yaşadığı bölgeye ulaşabilmenin tek yolunun Kögmen'i aşmak olduğunu bilmektedir.

⁴⁹¹ **TY I** Güney 8-9 “Kök Öngü çiğneyerek Ötiken ormanına doğru sevk ettim. İnek, yük hayvanı ile Tolgada Oğuz geldi. Askeri üç bin imiş. Biz iki bin idik. Savaşık. Tanrı lütfetti, dağıttık. Nehire düştü. Dağıttığımız, yolda yine öldü hep.”

⁴⁹² Şhan-tung Bölgesi, T'ai-hang-shan dağlarının doğusunda bulunan toprakların genel adıdır.

⁴⁹³ Clauson, *a.g.m.*, s. 143.

⁴⁹⁴ **TY I** Doğu 3 ila Kuzey 4. “Çin kağanı düşmanımız idi. On Ok kağanı düşmanımız idi. Fazla olarak Kırgızın kuvvetli kağanı düşmanımız oldu. O üç kağan akıl akıla verip Altın ormanı üstünde buluşalım demiş. Şöyle akıl akıla vermişler: Doğuda Türk kağanına karşı ordu sevk edelim. Ona karşı ordu sevk etmezsek, ne zaman bir şey olsa o bizi, kağanı kahraman imiş, müşaviri bilici imiş ne zaman bir şey olsa öldürecektir. Her üçümüz buluşup ordu sevk edelim, tamamıyla yok edelim demiş. Türgiş kağanı şöyle demiş: Benim milletim ordadır demiş. Türk milleti yine karışıklık içindedir demiş. Bu sözü işitip gece yine uyuyacağım gelmiyordu, gündüz yine oturacağım gelmiyordu. O zaman düşündüm. İlk olarak Kırgıza doğru ordu sevk etsek iyi olur dedim. Kögmenin yolu bir imiş. Kapanmış diye işitip, bu yol ile yürürsek uygun olmayacak dedim. Kılavuz aradım. Çöllü Az kavminden bir er buldum. İşittim: Az ülkesinin yolu Anı boyunca ... imiş, bir at yolu imiş, onunla gitmiş. Ona söyleyip, bir atlı gitmiş diye o yolla yürürsek mümkün olacak dedim. Düşündüm, kağanıma arz ettim. Asker yürüttüm. Attan aşağı dedim. Ak Termili geçip sırtladım. At üzerine binip karı söktüm. Yukarıya, atı yedeğe alarak, yaya olarak, ağaca tutunarak çıkarttım: Öndeki er çiğneyi verip, ağaç olan tepeyi aştık. Yuvarlanarak indik. On gecede dağdaki engeli dolanıp gittik. Kılavuz yeri şaşırıp boğazlandı. Bunalıp kağan dört yere koşturur demiş. Anı suya vardık. O sudan aşağıya gittik. Yemek yemek için attan indirdik. Atı ağaca bağlıyorduk. Gündüz de gece de dörtlüye koşturup gittik. Kırgızı uykuda bastık. Uykusunu mızrak ile açtık. Hanı, ordusu toplanmış. Savaşık, mızrakladık. Hanını öldürdük. Kağana Kırgız kavmi teslim oldu, baş eğdi.”

Hangay'dan Kögmen'e giden tek yolun kapalı olduğunu öğrenen Tonyukuk başka bir yolun daha olduğunu işitir ve bu yolun kullanılabileceğini düşündür. Az milletine mensup kılavuz sayesinde bu yolun ancak bir atın geçebileceği kadar olduğunu öğrenince o yoldan gidilmesine karar verir ve durumu kağana arz eder. Tonyukuk, Kırgızların otağına varabilmek için Anı Irmağı'na ulaşmaları gerektiğinin bilincindedir. İlk önce Ak Termel (Ak Teremel?)' i geçerek zaman kazanırlar. Atları yedeğe alarak ağaçlara tutunarak önden gidenler karları yoğurup ilerlemeye çalışırlar. İbırbaş adlı bir arazi engelinin etrafını dolanmak mümkün olmadığı için üzerinden aşır ardından yuvarlanarak inerler. On gece boyunca engelin yanındaki yoldan etrafını dolaşarak ilerlerler. Kılavuz yanılınca hatasını canıyla öder. Bu duruma öfkelenen kağan “sürün atları” der ve nihayet Anı Irmağı'na varırlar. Bu ırmak boyunca kuzeye doğru, atları ağaçlara bağlayarak gece gündüz süren uzun bir ilerleyişten sonra Kırgızların bölgesine varırlar. Tonyukuk'un toplam altı satır ayırdığı Kırgız seferi başarı ile tamamlanır ve dönerken Kögmen Dağları'nı aşır Ötüken'e ulaşırlar. Dönüş yolunda ise Kögmen'in, daha önce kapalı olduğu belirtilen asıl yolunu kullanırlar⁴⁹⁵.

Tonyukuk Yazıtı'nın birinci taş kuzey yüzü 5. satırla başlayan ve devam eden satırlarda ise Kırgız seferini müteakip Türgişler üzerine bir sefer yapıldığı belirtilmektedir. Seferin gerekçesi, Türgişler arasından gelen casusun, On Okların ve Çin'in desteğini alan Türgiş ordusunun Kök Türkler üzerine saldırı planı yaptığını bildirmesi olarak açıklanmaktadır. Casusa göre Türgiş ve On Ok ordusu eksiksiz bir biçimde Kök Türklere karşı harekete geçmeye hazırlanmaktadır. Bu saldırı planına Çin ordusunun da iştirak ettiğini Tonyukuk Yazıtı bize haber veriyor⁴⁹⁶. Yazıttan anlatılanlardan Tonyukuk'un mevcut tehlikeyi bertaraf etmek için Kapgan Kağan'a durumu arz ettiği anlaşılıyor. Ancak eşi ölen kağan ona yas töreni düzenlemek için merkeze dönmüş, Tonyukuk'a da orduyla birlikte Altın Orman'da beklemesini söylemiştir⁴⁹⁷. Kök Türk ordusunu komuta eden Kapgan Kağan'ın oğlu İnel'in de

⁴⁹⁵ Aydın, *a.g.m.*, s. 42-43.

⁴⁹⁶ **TY I** Kuzey 5-6 “Türgiş kağanından casus geldi. Sözü şöyle: Doğuda kağana karşı ordu yürütelim demiş. Yürütmezsek, bizi kağanı kahraman imiş, müşaviri bilici imiş ne zaman bir şey olsa bizi öldürecektir demiş. Türgiş kağanı dışarı çıkmış dedi. On Ok milleti eksiksiz dışarı çıkmış der. Çin ordusu var imiş.”

⁴⁹⁷ **TY I** Kuzey 6-7 “O sözü işitip kağanım, ben eve ineyim dedi. Hatun yok olmuştur. Ona yas töreni yaptırayım dedi. Ordu, gidin dedi. Altın ormanında oturun dedi.”

Tonyukuk'a orduyu istediği şekilde sevk etmesi konusunda yetki verdiği, Altın Orman'da konaklayarak casuslardan gelecek haber doğrultusunda hareket etmesini söylediği yazıtta kayıtlıdır⁴⁹⁸. Bu olaylar neticesinde Kapgan Kağan'ın oğlu İnel, Bilge Şad ve Tonyukuk idaresi altındaki Kök Türk ordusu Altay Dağları'nı aşmış, Cungarya (Yarış Ovası)'ya vardıktan sonra Bolçu'da Türğişleri ağır bir yenilgiye uğratmıştır⁴⁹⁹. Bolçu zaferi neticesinde Nu-shih-pi ve To-lu kabileleri yani Balkaş, İli, Isık Göl ve Talas bölgelerindeki Türkler tekrar Kapgan Kağan'ın hâkimiyetine girmiştir⁵⁰⁰.

Bolçu Savaşı ardından yine Tonyukuk, İnel ve Bilge tarafından idare edilen Kök Türklerin batı orduları Sirderya Nehri'ni geçerek Maverâünnehir üzerinden Kızılıkum Çölü'ne girmiştir. İnel Kağan idaresindeki bir kısım ordu burada kalırken Tonyukuk daha güneye inmiş, Ek Tag'ı geçerek 701 yılında Demir Kapı'ya ulaşmıştır⁵⁰¹.

Tonyukuk Yazıtı ikinci taş güney tarafındaki ilk satırın devamında Tezik⁵⁰² ve Tokar⁵⁰³ kabile isimleri geçmektedir. Buradan hareketle Kök Türklerin bu sıralarda Araplar ve Toharlar ile mücadele içinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu

⁴⁹⁸ **TY I** Kuzey 7-8 “Ordu başı İnel Kağan, Tarduş şadı gitsin dedi. Bilge Tonyukuka, bana şöyle dedi: Bu orduyu sevk et dedi. Cezayı gönlünce söyle. Ben sana ne söyleyeyim dedi. Gelirse hile toparlanır, gelmezse haberciyi, sözü alarak otur dedi. Altın ormanında oturduk.”

⁴⁹⁹ **TY I** Kuzey 11, II Batı 1-7 “O sözü işitip orduyu yürüttüm. Altın ormanını yol almaksızın aşık. İrtiş nehrini geçit almaksızın geçtik. Geceyi gündüze kattık. Bolçuya şafak sökerken ulaştık. O sözü işitip beyler bütün dönelim, temiz edepli olmak iyidir dedi. Ben şöyle derim, ben Bilge Tonyukuk: Altın ormanını aşarak geldik. İrtiş nehrini geçerek geldik. Geleni cesur dedi, duymadı. Tanrı, Umay İlahe, mukaddes yer, su üzerine çökü verdi herhalde. Niye kaçıyoruz? Çok diye niye korkuyoruz? Az diye niye kendimizi hor görelim? Hücum edelim dedim. Hücum ettik, yağma ettik. İkinci gün ateş gibi kızıp geldi. Savaşık. Bizden, iki ucu, yarısı kadar fazla idi. Tanrı lütfettiği için, çok diye korkmadık, savaşık. Tarduş şadına kadar kovalayıp dağıttık. Kağanını tuttuk. Yabgusunu, şadını orda öldürdüler.”

⁵⁰⁰ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 28.

⁵⁰¹ **TY II** Batı 9- Güney 1 “Anı'yı geçtik. İnci nehrini geçerek Tinsi Oğlu denilen mukaddes Ek dağına aşırıldım. Demir Kapıya kadar eriştik.”

⁵⁰² Çin yıllıklarında Ta-shih, Ta-che şeklinde geçen Tezikler, Tibetçe metinlerde Tazig şeklinde transkripsiyon edilmişlerdir. Bu ad Türkler tarafından Araplara verilmiştir. Daha sonra kelime anlam değiştirilerek Farslaşan Türkler için kullanılan Tacik şeklinde kullanılmıştır. Bk. Gömeç, *Kök Türk..*, s. 60.

⁵⁰³ Siderya'nın yukarı kısımları, Belh ile Bedehşan arasında bulunan bölge tarihte Toharistan olarak anılmıştır. Bu adın Kök Türkçe kaynaklarda Tokar şeklinde geçtiğini tahmin ediyoruz. Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 60.

satırların devamında ise Soğdların hâkimiyet altına alınmasıyla sonuçlanan Demir Kapı Seferi'nin başarıyla tamamlandığı kaydedilmiştir⁵⁰⁴.

Tonyukuk Yazıt'ı II. taş güney cephesindeki 4-5. satırlar İltişiş Kağan'ın sefer faaliyetlerine ayrılmıştır. Bu satırlarda İltişiş'in hükümdarlık faziletlerine dikkat çekildikten sonra Çin'e karşı on yedi, Kıtaylara karşı yedi ve Oğuzlara karşı da beş defa olmak üzere toplan yirmi dokuz defa sefer yaptığı kaydedilmektedir⁵⁰⁵.

II. taş doğu yüzü Kapgan Kağan'ın hatırasına atfen yazılmış övgü dolu sözlerle başlamaktadır. Bu kısımda anlatılana göre Kapgan İltişiş ölünce 27 yaşında Kağan olmuş, gece-gündüz Türk milletinin mutluluğu için çalışmıştır. Yazıtın bu bölümünde Böğü Kağan adıyla anılan Kapgan'ın hizmetlerinde en büyük yardımcısının Bilge Tonyukuk olduğu ve en az onun kadar mücadele ettiğinden bahsedilmektedir. Tonyukuk, tüm hayatını bu uğurda harcadığını, İltişiş Kağan'la yola çıktığını, Kapgan Kağan'la birlikte düşmanları yok ettiğini ve nihayet Bilge Kağan döneminde yaşlandığını ve kitabesini yaptırdığını söylüyor⁵⁰⁶.

Yazıtın son bölümü olan ikinci taş kuzey tarafındaki dört satır metinde Tonyukuk, İltişiş, Kapgan ve Bilge kağanlar olmasaydı, kendisi onlar için varını yoğunu ortaya koymasaydı Türk milletinin yok olmaktan kutulamayacağını ve Türk Bilge Kağanı zamanında saadet içinde yaşamaya devam edemeyeceğini söylüyor ve sözlerini tamamlıyor:

“İltişiş Kağan'a, Türk Böğü Kağanı'na, Türk Bilge Kağanı'na. İltişiş Kağan kazanmasa, yok olsa idi, ben kendim, Bilge Tonyukuk, kazanmasam, ben yok olsa

⁵⁰⁴ TY II Güney 1-2 “Tezik, Tokar ondan berideki Suk başlı Soğdak milleti hep geldi, baş eğdi.”

⁵⁰⁵ TY II Güney 4-5 “İltişiş Kağan bilici olduğu için, cesur olduğu için, Çin'e karşı on yedi defa savaştı, Kıtaya karşı yedi defa savaştı, Oğuz'a karşı beş defa savaştı.”

⁵⁰⁶ TY II Doğu 1-8 “Kapgan Kağan yirmi yedi yaşında orda idi. Kapgan kağan oturdu. Gece uyumadı, gündüz oturmadi. Kızıl kanımı döktürerek, kara terimi koşturarak iş, gücü verdim hep. Uzun keşif kolunu yine gönderdim hep. Siperi, nöbet yerini büyüttüm hep. Geri dönen düşmanı getirdim. Kağanımla ordu gönderdim. Tanrı korusun, bu Türk milleti arasında silahlı düşmanı koşturmadım, damgalı atı koşturmadım. İltişiş Kağan kazanmasa, ve ben kendim kazanmasam, il de millet de yok olacaktı. Kazandığı için ve kendim kazandığım için il de il oldu, millet de millet oldu. Kendim ihtiyar oldum, kocadım. Herhangi bir yerdeki kağanlı millet böylesi var olsa, ne sıkıntısı mevcut olacaktı? Bilge Kağanı ilinde yazdırdım. Ben Bilge Tonyukuk.”

*idim, Kapgan Kağan'ın, Türk Sir milletinin yerinde boy da, millet de, insan da hep yok olacaktı. İteriş Kağan, Bilge Tonyukuk kazandığı için Kapgan Kağanın, Türk Sir milletinin yürüdüğü için Türk Bilge Kağanı Türk Sir milletini, Oğuz milletini besleyip oturuyor*⁵⁰⁷.

d) Ongin Yazıtı

Kök Türklerin kurduğu ikinci devlete (682-744) ait tarihi metinlerden biri de Ongin Yazıtı'dır⁵⁰⁸. Bu kitabe 1891 yılında Rus arkeolog Yadrinsev tarafından keşfedilmiştir. Bugünkü Moğolistan'da, Ongin Irmağı civarında bulunduğundan bu isimle anılmaktadır. Bu ırmağın yakınlarındaki Manitu Dağı civarında olan bu yazıtta İteriş, Kapgan ve Bilge kağanların isimlerinin geçiyor olması, yazıtın VIII. yüzyıla ait olduğuna dair görüşleri güçlendirmektedir. Kök Türk tarihine ait önemli bir vesika olan bu yazıtı ilk defa W. Radloff neşrederek ilim âlemine duyurmuştur⁵⁰⁹. Kitabenin günümüz Türkçesine tercümesi H. N. Orkun'un "Eski Türk Yazıtları" adlı eserinde neşredilmiştir.

Ongin Yazıtı'nın ana nüshası, bir dikilitaşın ön ve bir yan yüzü olmak üzere iki cephesine, yukarıdan aşağıya (karşıdan bakıldığında) sağdan sola doğru yazılmıştır. Ön yüzde sekiz uzun satır ve yan tarafta dört satır yazı vardır. Ana yazıtın son dört satırında üzerine yazılmış yedi kısa yatay satırlık ekli yazı bulunmaktadır. Toplam olarak 19 satırlık bir metni ihtiva eden yazıtın kötü hava şartlarına maruz kalması ve iki parçasının kaybolması bir takım okuma ve anlamlandırma problemini beraberinde getirmiştir⁵¹⁰. Dikili taşın üzerindeki ana yazıtın ilk sekiz satırı üzerine bir damga veya abide nişanı kazınmıştır. Bu işaretler ve damga tanımlanmış değildir ve kişinin Kök Türk hanedan ailesinden olmasa da, aynı kabileden olması muhtemel gözükmektedir.

⁵⁰⁷ TY II Kuzey 1-4. satır.

⁵⁰⁸ Ongin Yazıtı'nın tam metni için bk. S. G. Clauson, "The Ongin Inscription", *JRAS*, 1957, s. 177-192.

⁵⁰⁹ W. Radloff, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1895.

⁵¹⁰ Hasar gören kısım ana yazıtın 1 ila 7. satırları arasında alttan 3. ve daha çok köşe satırları, 8, 9, 10 ve 11. satırların bir kısmı, 12. satırın çoğunu ve ekli yazıtın büyük bir kısmını içermektedir. Bk. Clauson, *a.g.m.*, s. 177.

Ongin Yazıtı'nın kimin adına dikildiği uzun süredir bilim dünyasında tartışılmasına rağmen henüz netlik kazanmamıştır. Bilim adamları bu konu ile ilgili değişik yorumlar getirmişler ancak bunlar son yıllara kadar birer olasılıktan ileri gitmemiştir. İlk olarak W. Radloff 1895 yılında yaptığı neşrinde, yazıtın yan tarafının üstündeki 7 satırlık metni tercüme ederken anıtın “Taçam” adlı bir Türk beyine ait olduğunu tespit etmiştir⁵¹¹. Ancak bu görüşü kabul etmeyen S. G. Clauson, söz konusu kısmı “Ataçım” şeklinde okumuş ve “sevgili babam olarak” tercüme etmiştir⁵¹². Bu açıklama yazıtın Taçam adında bir beye ait olduğu düşüncesini zayıflatsa da, kimin hatırasını yaşatmak için dikildiği muğlâk kalmaya devam etmiştir.

Yazıtın sahibinin kim olduğu tartışmaları devam ederken bir diğer tartışma konusu da kimin adına dikilmiş olabileceği üzerinedir. Radloff eserinde Ongin Yazıtı'nın II. Kök Türk Devleti'nin kurucusu İltiş Kağan (681-692) adına dikildiğini iddia etmektedir. Radloff iddiasını şu delillere dayandırmaktadır:

1. Bu kadar muhteşem bir abidenin bir kağandan başka kimsenin anısına yapılamayacağı,
2. Yazıtın anısına yapıldığı kişinin bir Ejder (Dragon) yılında ölmüş olması,
3. Kök Türk hanedanlığının kurucusu İltiş Kağan'ın da bir Ejder yılında ölmüş olması,
4. Başka hiçbir ilk dönem kağanın dragon yılında ölmemiş olması.

Sonuç olarak Radloff'a göre bu İltiş'in abidesidir ki böylelikle yazıt, Kök Türklerin ikici döneminden kalan en eski tarihli kitabe konumuna geliyor.

Clauson'un yayımına bakarak bir değerlendirme yapacak olursak elimizde bulunan veriler şu şekildedir:

⁵¹¹ OY (Yan tarafın üstündeki yazıt) 1-7 “*Taçam'a yazıt taşı yaptım. Abide kağanım Taçam . Bilge Taçam ejderha yılında. Bilge Meşhur er (ve) iyi ha(n) Taçam öldü.*” Radloff'un deneme amaçlı özel isim olarak “Taçam” şeklinde yaptığı bu okuma daha sonra büyük oranda kabul görmüştür.

⁵¹² Clauson'a göre bunun birinci tekil şahıs aidiyet soneki ile ataç olduğu kesin. Ataç ata “baba”nın sevgi ve saygı ifadesi olarak Ataçım (Sevgili babam) olarak okumuştur. Bk. Clauson, *a.g.m.*, s. 187.

1. Yazılı taş Kök Türk Devleti'nin başında bulunan kutsal Aşına hanedanının bir üyesi adına dikilmiştir.
2. Bu kişinin adı yazıttan yola çıkılarak Bilge İşbara Tamgan olarak tespit edilebilir.
3. Bu zatın babasının adı metinlerde İl Etmiş Yabgu olarak geçmektedir.
4. Kardeşinin adı veya daha doğrusu unvanı ise önce İşbara Tamgan Çor, sonradan da İşbara Tamgan Yabgu olarak ifade ediliyor.
5. Unvanlardan Bilge İşbara Tamgan Tarkan'ın ve ailesinin Aşına hanedanına mensup olduğu kesinlikle bellidir.

Clauson'a göre yazıtın anmakta olduğu adam 731'de ölmüş ve beklenildiği gibi, anıtı kısa bir süre sonra dikilmiştir. Ona göre yazıtı yaptıran kişi, Köl Tigin Yazıtı'nın sonunda resmedilen ve Köl Tigin'in cenaze törenine katılan soylu misafirlerden biri olabilir. Clauson, söz konusu kişinin Köl Tigin adına yeni dikilen anıtı gördüğünü ve bu yeni anıt ile babasının zamandaşı Bilge Tonyukuk adına dikilen yazıtı örnek alarak daha yeni vefat eden babası için anıt yapma fikrini düşünmüş olabileceğini varsaymanın pek de abartılı olmayacağı kanaatindedir⁵¹³.

Yazıtın güncel bir değerlendirmesini yapan M. Dobrovits ise her iki araştırmacıdan da faydalanarak konu hakkında elle tutulur verilere ulaşmıştır⁵¹⁴. Dobrovits'e göre:

1. Ongin Yazıtı'nda aynı aileye mensup üç kuşaktan şahsa tesadüf edilmektedir.
2. **Birinci kuşak;** İl Etmiş Yabgu.
İkinci kuşak; yazıtın adına dikildiği Bilge İşbara Tamgan Tarkan ve kardeşi Tamgan Çor Yabgu.
Üçüncü kuşak ise; Bilge İşbara Tamgan Tarkan'ın oğludur.
3. Ailenin nesebi, unvanlarına bakılacak olursa hanedan mensup olduklarını göstermektedir.

⁵¹³ Clauson, *a.g.m.*, s. 192.

⁵¹⁴ Mihaly Dobrovits, "Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme", *TDAY-B*, Ankara 2000, s. 147-150.

4. İl Etmiş Yabgu'nu unvanından ise Kök Türk Devleti'ni ihya edenler arasında olduğu sonucu çıkıyor. Yazıtın 6. ve 8. satırlarına göre yabgu olmadan önce ise şad unvanına sahipti.

Dobrovits, yaptığı bu çıkarsamalardan sonra İl Etmiş Yabgu'nun kim olabileceği konusuna değinmiş ve ilginç sonuçlar elde etmiştir. O, Çin kaynaklarından olan Hsin T'ang-shu 215a bölümündeki; “*Aşina ailesinden İlteriş, kağan olunca kardeşlerinden büyük olan Kapgan'a şad, küçük olan To-si-fu'ya ise yabgu unvanını verdi.*” şeklindeki ifadeden yola çıkarak El Etmiş Yabgu'nun İlteriş Kağan'ın küçük oğlu ve Kapgan Kağan'ın kardeşi To-si-fu olabileceği görüşünü ortaya atmıştır. Bu kaynağa göre 699 yılından sonra ise To-si-fu sol şad olmuş, İlteriş'in büyük oğlu Bilge sağ şad olarak tayin edilmişti. İl Etmiş Yabgu'nun sonradan şad olarak tayin edilmesi Çin kaynaklarında olduğu gibi Ongin Yazıtı'nda da 5. ve 6. satırlarında açıkça belirtilmektedir⁵¹⁵. Sonuç olarak Dobrovits'e göre Ongin Yazıtı Aşina ailesine mensup birisinin hatırasına dikilmiş olup Kök Türk devrinin runik yazıtlarının en sonuncusu olmalıdır⁵¹⁶.

Yazıtın dikiliş tarihi de bir başka tartışma konusudur. Radloff, yazıtın Bilge Kağan döneminde, yani en erken onun tahta çıktığı 716'dan sonra ve en geç ölüm tarihi olan Ocak 735'den önce yapıldığı görüşündedir. Bu görüşü kabul eden Clauson ise yapımcının Köl Tigin Yazıtı'nı model aldığı görüşünün ışığında Radloff'un zaman dilimini biraz daha daraltarak 732-734 yılları arasına koymaktadır⁵¹⁷. Dobrovits'e göre ise yazıtın dikiliş tarihi 740 yılına rast gelmektedir.

19 satırdan oluşan Ongin Yazıtı'nın 1 ila 3. satırları giriş bölümü olarak kabul edilebilir:

⁵¹⁵ OY 5-6 “*Babam bundan sonra Kutlug Kağan'ın arkasından gitti ve ona hizmet etti. [düşman bozguna uğratıldı. Kağan] Sen Kutlu kağana hizmet ettin” söylemeyi lütfetti ve orada ona şad unvanı verdi.*”

⁵¹⁶ Dobrovits, *a.g.m.*, s. 147-150.

⁵¹⁷ Bu Ongin Yazıtı'nın 12. satırındaki tarihlemeye uymakta, çünkü 731 Koyun yılı idi; dolayısıyla 728'e denk gelen Ejder Yılı da daha az olanaklı hale gelmekte. “*Gök yukarıdadır. Sen benim güçlü (cesur Kağanımdan) koyun yılının yedinci ayında ayrıldın ve gittin.*”

“Atamız Yami⁵¹⁸: (?İştemi) kağan (dünyanın dört bir yanını bir araya getirdi, topladı, paylaştırdı ve boyun eğdirdi. Kağan öldükten sonra ülke harap oldu, yıkıldı ve [ortadan kayboldu. Türkler eski bağılıklarını unuttu]. Kağan yaptıkları kağanın yok olmasına izin verdiler. Türkler yabancı efendilerin hizmetinde doğuya güneş doğuşuna, batıya güneşin battığı yere kadar, güneyde Çin’ e ve kuzeyde de dağ ormanlarına (Sibiryaya taygasına) kadar [seferler düzenlediler. Düşmanları onlara ağır zarar verdiler; onları öldürdüler]. Savaşçıları ve (öldürülmelerini anmak için) toprağa balbal diktiler. Türk ismi tamamen yok olmak üzereydi. Sonra (görünüşe göre) yukarıdaki Gök dedi ki “ Türk insanları yok olmasın, onlar kurban olmasın. [O İleriş’i var etti ve Türk ülkesini yeniden kurdu]”⁵¹⁹.

Bu bölümde Türk milletinin başına gelen büyük bir felaketten söz edildiği görülmektedir Gömeç’e göre bu felaket Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında da geçen 630’daki felaket yılıdır⁵²⁰. Her iki yazıtta da anlatılana göre Bumin ve İstemi kağanlardan sonra başa geçenlerin dirayetsizliği, halkın bilgisizliği ve Türk beylerinin milletle olan uyumsuzluğu, Çin milletinin hilekâr politikalarıyla birleşince, Kök Türk Devleti ve milleti yok olmanın eşiğine gelmiş, 630 yılındaki olaylar neticesinde de Çin’e boyun eğmek mecburiyetinde kalmıştır. Ancak Tanrı, Türk milleti yok olmasın diye İleriş Kağan’ı göğün tepesine yükselterek yok olmak üzere olan millete tekrar can vermiştir. Bu olayın izleri Ongin Yazıtı’nın giriş kısmında yukarıdaki sözlerle ifade edilmektedir.

Yazıtın ilerleyen kısımlarındaki 4. satırda Bilge İşbara Tamgan Tarkan’ın kendini kısaca tanıttığını görmekteyiz:

⁵¹⁸ Yami: adı hiçbir Türk metninde bilinmiyor ve hiç kimse de Çin kaynaklarında bunun transkripsiyonunu bulamadı. Bu da garip, çünkü Kağan olarak çağrılacak kadar önemli çok az Türk vardı ve onların adları da normalde Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Bu da kaçınılmaz olarak bu kelimenin ya yazar ya da daha büyük ihtimalle taş ustasının yazım hatası olduğunu düşündürüyor. Yazıt üzerine yapılan çalışmalarda kabul gören genel eğilim bunun Bumin olabileceği şeklinde ise de Clauson’a göre fonetik açıdan değerlendirildiğinde İştemi olma ihtimali daha yüksektir. Bk. Clauson, *a.g.m.*, s. 184.

⁵¹⁹ OY 1-3. satırlar.

⁵²⁰ Gömeç, *Türk Kültürünün..*, s. 147.

“Ben Kapgan ve İteriş ülkesi için büyüdüm (tebaa oldum). Benim adım Bilge İşbara Tamgan Tarkan. Kabile konfederasyonundan [?Alp] İletmiş. İletmiş Yabgu'nun oğlu ve İşbara Tamgan Çor Yabgu'nun⁵²¹ küçük kardeşiyim”⁵²².

Buradaki ifadelerden İteriş ve Kapgan kağanların ülkeyi derleyip düzene sokma işinde birlikte hareket ettikleri sonucu çıkmaktadır. Bu bize Bumin ve İstemi kağanların birlikteliğini anımsatmaktadır. Lakin Çin kaynakları Kapgan Kağan'ın bu faaliyetlerdeki rolünü atlamışlardır⁵²³.

Yazıtın 5 ila 8. satırları İşbara Tamgan Tarkan'ın babası İl Etmış Yabgu ve onun faaliyetlerine ayrılmıştır;

“Benim saygıdeğer babam İteriş Kağan'ın ilk takipçilerindendi]. Ondan sonra Çin' in kuzeyinde Atığ (?) ve Oğuz arasında yedi kişi (bize) düşman oldu. Babam bundan sonra Kutlug Kağan'ın arkasından gitti ve ona hizmet etti. [düşman bozguna uğratıldı. Kağan] “Sen Kutlu kağana hizmet ettin” dedi ve lütfetti. Orada ona şad unvanını verdi. Sonra Tokuz Oğuz ve Atığ (?) (bize) düşman oldu. Onlar (korkutucu derecede) güçlü idiler. Kutlu kağan [onlara karşı] yürüdü. [durum çok kritikleşti. Kağan dedi ki] “Biz değersiz çöp yığınından daha değerli değiliz. (bizim) az (düşmanlarımızın ise) çok olduğunu gördünüz. [cesurca?] saldıralım”. Beğlerime “biz azız [ama biz de yürüyelim” dedim. Kağan birkaç tavsiye sözü] İşte bunlar şad olan babamın tevazu içinde söyledikleriydi”⁵²⁴.

İl Etmış Yabgu'nun İteriş Kağan'ın ilk takipçilerinden olduğu ve ona daima sadakatle hizmet ettiği söylenen yazıtta kendisine şad unvanı verildiği açıkça belirtilmiştir. Bu kayıt adı geçen şahsın Kapgan'ın küçük kardeşi To-si-fu olduğu iddiasını güçlendirmektedir. Çünkü tarihi kaynaklara göre İteriş Kağan başa geçtiğinde, Çin'e başarılı akınla yapmış sonra kendisine bağlı boyları düzenlemiş ve

⁵²¹ Gömeç'e göre burada zikredilen kişi Yabgu Ç'u-lo-hou Kağan'dır. MS VII. Yüzyılın başında Gök Türk tahtına geçen K'i-min ve oğlu Shih-pi döneminde Şad tayin edilen İşbara Tamgan Çor Liang-chou Bölgesi'nin kuzey batısına otağını kurarak 50.000 aileden ibaret kabilesini idare etmiş ev asla merkeze karşı ayaklanma yapmamıştır. Bk. Gömeç, *Kök Türk..*, s. 26.

⁵²² OY 4. satır.

⁵²³ Gömeç, *a.g.e.*, s. 41.

⁵²⁴ OY 5-8. satırlar.

hemen ardından da kardeşlerinden Kapgan'ı şad, To-si-fu'yu da yabgu tayin etmiştir. 699 yılından sonra ise To-si-fu sol şad olmuş, İleriş'in büyük oğlu Bilge sağ şad olarak tayin edilmiştir⁵²⁵.

Yazıtın bu bölümünde İl Etmiş Yabgu'nun şad olması ardından Oğuzların Kök Türklere düşman olduğu söylenmektedir. Çinliler ve Kıtaylarla ittifak halinde olan Oğuzlar, Kök Türklere karşı düşmanca tavır sergilemekte hiçbir sakınca görmemiştir. Ancak her zamanki gibi müttefikleri tarafından yalnız bırakıldıkları bir esnada 687 yılında Togla Nehri kıyısında Kök Türklere mağlup olmaktan kurtulamamışlar ve bu savaşta kağanları Baz Kağan'ı kaybetmişlerdir⁵²⁶. Aynı yıllarda Çinlilerle olan mücadelelerin de arttığı görülmektedir. İleriş ve Tonyukuk, 681 yılında ilk olarak Çin'in Yün-tschou Eyaleti'ne baskın yapmıştır. Bunu takiben 682-687 yılları arasında Çin'e on bir sefer daha yapılmıştır. Bu satırlarda Çin'e yapılan seferler hatırlatıldıktan sonra yine Oğuz seferlerinden bahsedilmektedir⁵²⁷.

Yazıtın 9 ila 11. satırları İşbara Tamgan Tarkan'ın kendi faaliyetlerine ayrılmıştır:

“K...(?) şehrine ulaştım oraya yerleştim ve aldım (düşman) ordusu geldi: (insanlarını bir araya getirdim, beğleri kaçı... Çinliler... bir araya topladım, boyun eğdirdim ve paylaştırdım. Biz geliyorduk. İki arasında Atığ (bize) düşman oldu. Ben “geçmemeliyim” diye düşündüm, ancak kutlu Bilge Kağan'a hizmet etmek istemeydim [onun için geçtim...] eve dönüş yolunda [beni durdurmaya çalışanları] deştim, savaştım. (Eve) varınca oğullarımı ve küçük kardeşlerimi “nasıl ki babam İleriş Kağan ile yürüdüysen, ondan ayrılmadıysa ve ona ihanet etmediyse, biz de Bilge Kağan'dan ayrılmayalım ve sapmayalım” tavsiyesinde bulundum. Benim tavsiyem buydu. Geri dönmek isteyenler (geri) döndü. Bilge Kağan'ın (adamları) [ileri] gitti ve onun adına hizmet ettiler (?)”⁵²⁸.

⁵²⁵ Gömeç, *a.g.e.*, s. 42-43.

⁵²⁶ Gömeç, *a.g.e.*, s. 46

⁵²⁷ Gömeç, *a.g.e.*, s. 45.

⁵²⁸ OY 9-11. satırlar.

Bilge İşbara Tamgan Tarkan bu satırlarda babası İl Etmış Yabgu nasıl İlteriş Kağan'a hizmet etmişse kendisinin de o şekilde Bilge Kağan'a hizmet ettiğini söylüyor ve çocuklarına kendi yolundan giderek Türk Bilge Kağan'ın izinden ayrılmamaları tavsiyesinde bulunuyor. Satırlarda ayrıca İşbara Tamgan Tarkan'ın Bilge Kağan adına Çin'e yapılan akınlara iştirak ettiği ve onun düşmanlarıyla mücadele ettiğinden söz edilmektedir.

12. satırda ise oğlu İşbara Tamgan Tarkan'ın öldüğünü ve adına bu yazıtın yapıldığını söylemektedir:

“Gök yukarıdadır. Sen benim güçlü (cesur kağanımdan) koyun yılının yedinci ayında ayrıldın ve gittin. Benim bilge, saygıdeğer babam, senin cenaze törenini (kutladım) ve mezar yerini [ayırıldım(?). sen seviniyor]sun(?) gök [ülkesine (?) gittin] ... girdin”⁵²⁹.

Ongin Yazıtı taş kaidenin yan kısmının üstünde yer alan 7 satırlık ifadeyle son bulmaktadır. Bu bölümde Clauson'a göre şu ifadeler yer alıyor:

“Yazıt diktim ve saygıdeğer babam için (buraya) anıt yerleştirdim”

e) Köl İç Çor Yazıtı

Köl İç Çor Yazıtı,⁵³⁰ Orta Moğolistan'daki Koşo-Çaydam Bölgesi'nde bulunmuştur. Ihe-Hüşotu denilen yerde bulunduğu için aynı zamanda bu adla anılmaktadır. Bu yazıt, Kök Türklerin meşhur devlet adamlarından biri olduğu anlaşılan Tarduş Köl İç Çor'un anısına dikilmiştir⁵³¹. Yazıtın içeriğinde Köl İç Çor'un Kök Türk ordusundaki hizmetleri, yaptığı savaşlar ve özellikle 713 yılındaki

⁵²⁹ OY 12. Satır.

⁵³⁰ Yazıtın tam metni için bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 136-140.

⁵³¹ Köl İç Çorluk idari bir unvandır. Bazı ilim adamlarının belirttiğine göre, VIII. yüzyılda batıdaki Tarduş beylerinin reisi Köl İç Çor unvanını taşıyordu. Hunlarda olduğu gibi Kök Türklerde ve Uygurlarda da ordular boy düzeni üzerine teşkilatlandırılmış olup, ordu komutanları olan şadlara yardımcı olmaları için, tecrübeli Köl İç Çorlar ve Apa Tarkanlar tayin olunmuştur. Bk. Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 148.

Beş-Balık Savaşı konu edilmektedir. Kök Türk tarihi ve kültürü açısından kıymetli bilgiler içeren yazıtta Karluk, Dokuz Oğuz, Türgiş, Tarduş gibi Türk kabilelerinin yanı sıra Kıtay, Tatabı ve Tezik gibi gayri Türk toplulukların da adı geçmektedir. Ayrıca Köl İç Çor Yazıtı, Beş-Balık, Yinçü Öküz (İnci Nehri), Demir Kapı gibi önemli coğrafi isimlerine rastlanılmasıyla tarihi coğrafya çalışmalarına da ışık tutmaktadır. Toplam 29 satırlık bir metni ihtiva eden yazıtın batı yüzünde 12, doğu yüzünde 13 ve kuzey yüzünde 4 satırlık Kök Türkçe metin bulunmaktadır⁵³².

Köl İç Çor Yazıtı ilk defa W. Kotwicz tarafından keşfedilerek 1928 yılında W. Kotwicz- A. Samoyloviç ortak neşrinde ilim alemine tanıtılmıştır.⁵³³ Samoiloivitch yazıtın Fransızca çevirisini de bu neşre ilave etmiştir. Radloff tarafından da tetkik ve tercüme edilen eseri H. N. Orkun'un "*Eski Türk Yazıtları*" adlı eserinde günümüz Türkçesine çevirerek neşretmiştir.

Yazıtta adı geçen Köl İç Çor'un kim olduğu henüz netlik kazanmasa da bu konu ile ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Öncelikle belirtmek gerekir ki Köl İç Çor bir özel isim değil Kök Türk askeri teşkilatında kullanılan bir unvandır⁵³⁴. Kök Türkçe metinlerde Tarduş beylerinin bağlı olduğu kişi Köl İç Çor olarak geçer⁵³⁵. Bu bakımdan tarihte birden fazla Köl İç Çor'a tesadüf edilmesi bizi şaşırtmamalıdır. Samoyloviç, adına Ihe-Hüşotu bölgesinde yazıt dikilecek kadar önemli olan bu şahsın, 716 yılında Tarduşların başında bulunan Köl Çor olduğu kanaatindedir. Nitekim yazıtta İteriş Kağan'ın adının geçmesi de bu kanaati destekler niteliktedir⁵³⁶. Ayrıca İslam kaynaklarında Kül-sul, Tibetçe metinlerde de Ku-chu-ur biçiminde geçen şahısların İşbara Köl İç Çor'la bağlantılı olabileceği sanılmaktadır⁵³⁷. Bu şahsın kim olabileceği hakkında kısa bir tetkik yayınlayan Gömeç'e göre Kök Türk tarihindeki birkaç Köl İç Çor'dan biri ve belki de en

⁵³² Gömeç, *a.g.e.*, s. 148.

⁵³³ W. Kowicz-A. Samoyloviç, "Le Monument Turc d'Ikhe-Khuchotu en Mongolie Centrale" *Rocznik Orientalistyczny*, Tom. 4, Warszawa 1928, s. 60-107.

⁵³⁴ Köl İç Çor'luk makamı Türklerde eski bir kurum olan "atabeylik" müessesesiyle birleştirilmektedir ki, bunlar hükümdar çocukları olan şadların akıl hocaları durumundadır. Bazen buldukları konum itibarıyla şadlardan daha önemlidirler. Bk.. Saadettin Gömeç, "Türk Tarihi'nin Kahramanları XVI: İşbara Bilge Köl İç Çor", *Orkun* S. 66, İstanbul 2002, s. 26.

⁵³⁵ **BKY** Güney 13-14 "*Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı, sözü: Babam Türk Bilge Kağanı oturduğunda şimdiki Türk beyleri, sonra Tarduş beyleri; Köl Çor başta olarak, arkasından şadpıt beyleri; önde Tölis beyleri; Apa Tarkan başta olarak, arkasından şadpıt beyleri; bu ... Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ve buyruk ... iç buyruk: Sebig Köl İrkin başta olarak, arkasından buyruk...*"

⁵³⁶ Orkun, *a.g.e.*, s. 135.

⁵³⁷ Gömeç, *a.g.m.*, s. 26.

önemlisi olan İşbara Köl İç Çor, devletin yeniden toparlanmasında emeği geçen devlet adamlarından biridir. Yazıtın 722 yılında dikilmesinden hareketle onun Tonyukuk'la hemen hemen aynı yaşlarda olduğu düşüncesinde olan Gömeç, İşbara Bilge Köl İç Çor'un kağanlığın 713 yılında batıya doğru başlattığı Beş-Balık akımlarına Tarduş bölgesi yöneticisi olarak katıldığını söylemektedir. Onun, devletin her tarafındaki savaflara iştirak ettiği ve canla başla mücadele ettiği anlaşılmaktadır. Bu muharebeler arasında 717 senesinde Kıtay ve Tatabılara karşı yapılan harekatı, 717'nin sonlarında veya 718'in başlarında Tez Nehri kıyısında gerçekleşen Karluk savaşını sayabiliriz. İşbara Bilge Köl İç Çor'un bu mücadeleler esnasında öldüğü sanılmaktadır⁵³⁸. Kitabesinde anlatılana göre, onun cenaze merasimine Kapgan Kagan'ın kardeşi İl Çor Tigin başta olmak üzere, birçok Kök Türk ileri geleni katılmış, bu kahramanın heykeli ve kitabesi diktirilerek büyük bir devlet töreniyle son yolculuğuna uğurlanmıştır⁵³⁹.

Toplam 29 satırlık metne sahip Köl İç Çor Yazıtı'nın birçok yeri tahribat gördüğünden sağlıklı bir çevirisini yapmak mümkün olmamıştır. Özellikle satırların baş kısımlarındaki bozukluklar metnin bütünlüğünü önemli ölçüde yitirmesine sebebiyet vermektedir. Yazıtın ilk üç satırında İşbara Bilge Köl İç Çor'un takdim edildiği bir kayıt bulunmaktadır. Bu satırlarda onun İleriş Kağan ülkesinde seksen yıl ömür sürdüğü ve mutlu bir hayattan sonra vefat ettiği anlatılmaktadır. Bu satırlarda ayrıca Kök Türklerin ünlü devlet adamı Tonyukuk'un da adının geçmesi, akran olan ve uzun bir ömür süren bu iki önemli şahsiyetin birbirlerine olan benzerliğinin bir delili olsa gerektir⁵⁴⁰.

Yazıtın Batı yüzündeki satırlar, İşbara Köl İç Çor'un savaşta gösterdiği yararlılıklara ayrılmıştır. Bu bölümde O'nun Beş-Balık'ta dört kez savaştığı⁵⁴¹ ve Çin'e karşı birçok defa harp ettiği söylenmektedir. Bu başarılarından dolayı büyük

⁵³⁸ Gömeç, *a.g.m.*, s. 26-27.

⁵³⁹ **KİÇY** Doğu 24-25 “*Hakanın küçük kardeşi İl Çor Tegin gelip onu müteakip dört Tegin (daha) gelip İşbara Bilge Çor'un cenaze merasimini yaptı, heykelini yaptırdı.*”

⁵⁴⁰ **KİÇY** Batı 1-3 “..... çıkan Tonyukuk adını vermiş İşbara Çıkan Köl Çor olmuş Köl Çor İleriş Kağan ülkesinde kocayıp iyi gün gördü. Ulu Köl Çor seksen [yaş] yaşayıp yok oldu”

⁵⁴¹ 713 yılında gerçekleşen Beş-Balık (Pei-ting) harekatı Kapgan, Bilge ve Köl Tigin tarafından idare edilmiş ve Tamuk İduk-baş (Tamır Irmağının doğduğu yer)'ta Karluklar mağlup edilmiştir. Bu savaş sonucunda mağlup olan Karlukların kaçarak Çin'e sığındıkları bilinmektedir. Beş-Balık'taki mücadeleler esnasında Kapgan Kağan'ın oğlu Tonga Tigin'in ölmesi Kök Türkler arasında derin bir üzüntüye sebebiyet vermiştir. Bk. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 33-34.

şöhret kazanan Köl İç Çor hakkında adına dikilen yazıtında övgü dolu sözler sarf edilmektedir⁵⁴².

Yazıtın doğu yüzündeki 14. satır Köl İç Çor'un Kök Türk askeri teşkilatındaki görevini belirmesi bakımından oldukça önemlidir⁵⁴³. Daha önce de belirttiğimiz gibi Bilge Kağan, amcası Kapgan Kağan döneminde Tarduşlara şad olarak tayin olunmuştu. Ancak 716 yılında kağan olması ardından bu vazife İşbara Bilge Köl İç Çor'a verilmiştir. Yazıtta Tarduş beylerinin bağlı bulunduğu kişinin Köl İç Çor olduğu açıkça belirtilmektedir⁵⁴⁴.

Köl İç Çor Yazıtı'nın doğu yüzündeki satırlarda onun Dokuz Oğuz, Tatabı, Kıtay, Karluk ve Araplarla olan mücadelelerde önemli görevler üstlendiği söylenmektedir. Anlatılana göre; batıda İnci Irmağı geçilmek suretiyle Demir Kapı'ya kadar ordu sevk edilmiş, Araplarla temasa geçilmiş, Dokuz Oğuzlarla yedi, Kıtay ve Tatabılarla beş kez savaşılmış, ardından da Tez Nehri kıyısında Karluklar mağlup edilmiştir⁵⁴⁵. Bu askeri faaliyetler genel itibariyle Orhun Yazıtları'nda da geniş bir şekilde anlatılmaktadır. Bilindiği gibi Kıtaylarla işbirliği içinde olan Tatabılar 717 yılında bozguna uğratılmıştır. Karluklarla yapılan savaş Tez Nehri kıyısında olup Köl İç Çor'un önemli başarılarına imza attığı bir muharebedir. Köl İç Çor idaresindeki ordu Karluk askerlerinin büyük bir kısmını mızraklamış, Karluk yurdu tekrar Kök Türk kağanının eline geçmiştir. Bu savaşta Karluk İlteberi'nin çocukları ve karısı esir edilmiştir. Ancak İşbara Köl İç Çor bu savaşta hayatını kaybetmiştir⁵⁴⁶.

⁵⁴² KİÇY Doğu 11-12 “Beş-balıkda dört savaş savastığı için Köl Çor hücum edip karıştığundan ... Çin'e [karşı] bunca harp edip şecaati, faziletinden dolayı şöhretini böylece tuttu.”

⁵⁴³ KİÇY Doğu 14 “Bilge Köl Çor Tarduş milletini idare (ve onlara) hükmederdi.”

⁵⁴⁴ Gömeç, *Kök Türk..*, s. 66.

⁵⁴⁵ KİÇY Doğu 15-20. ““Köl Çor öz kola [rengindeki] atına binip andan garba varıp İnci ırmağını geçerek Demir Kapıya Tezik'e kadar ordu ... kazandı. Dokuz oğuzlarla yedi savaş savaşdıkda Kıtay, Tatabı [larla] de beş savaş savaşdıkda Köl Çor Bilge eşi meşhur eşi (onun) kahramanı, yiğidi idi. Köl Çor yedi yaşında Karluklar düşman oldukta, Tez'de savaşdıkda Bilge Köl Çor ondan sonra Karluklara binip hücum edip mızraklayıp atın (etrafi) sarılıp (?) tekrar çekilip orduyu takip etti.”

⁵⁴⁶ Gömeç, *a.g.e.*, s. 69.

Büyük komutan ve devlet adamı Köl İç Çor'un yas merasimine bizzat kağanın kardeşi İl Çor Tigin⁵⁴⁷ ve önemli devlet adamları iştirak ederek ona duydukları minnet borcunu yerine getirmişlerdir. Onun hatırası Ihe-Hüşotu bölgesinde adına dikilen yazıtla ölümsüz hale getirilmiştir.

f) Bugut Yazıtı

Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan eski Türk bengu taşlarından biri de Bugut Yazıtı'dır⁵⁴⁸. Adını Arhangay Aymag'ın Bayn Tsagaan Gol (Kutsal Beyaz Göl) bölgesinde ki Bugut Dağı'ndan alan yazıt, bu dağın yaklaşık 10 km doğusundaki geniş ovaya inşa edilmiştir. Anıtın özellikle bir taş kaplumbağa üzerine oturtulmuş olması, buranın bir han mezarlığı olduğunu göstermektedir⁵⁴⁹. Kök Türk Kağanlığı'nın ilk evresinden kalan Bugut Yazıtı, hem içerik hem de şekil açısından daha sonra meydana getirilen Kök Türkçe yazıtlara örnek teşkil etmiştir⁵⁵⁰. Ancak yazıt II. Kök Türk hanedanına ait yazıtlarla karşılaştırıldığında önemli bir fark ortaya çıkmaktadır. Köl Tigin ve Bilge Kağan adına dikilen yazıtlarda olaylar birinci ağızdan anlatılırken Bugut Yazıtı'nda bir tarihçi üslubuyla üçüncü kişi ağzından nakledilmektedir⁵⁵¹. Tarihi olayların anlatıldığı önemli bir belge olması yanında biyografik ve didaktik bir eser olan Bugut Yazıtı, bugün Çeçerleg Müzesi'nin bahçesindeki açık alanda sergilenmektedir⁵⁵².

Bugut Yazıtı, 1956 yılında Moğol arkeolog Ts. Dorjsuren tarafından keşfedilmiştir. Eserin en kapsamlı neşrini ise 1972 yılında S. G. Klyaştorniy ve V. A.

⁵⁴⁷ Hunlarda olduğu gibi Kök Türklerde de Kağanın küçük kardeşlerinden biri On Oklara şad olarak tayin olunmaktaydı. İleriş'in ölümü ardından Kapgan'ın kağan olmasıyla şadlık vazifesi To-si-fu'ya bırakıldı. Adının manası "batıyı fethedecek olan" şeklinde tercüme edebileceğimiz bu şaddan Kök Türkçe kaynaklarda hiçbir suretle söz edilmemesi onun bir başka isimle anıldığı fikrini doğurmuştur. Gömeç'e göre bu satırlarda geçen kağanın erkek kardeşi İl-Çor Tigin'in To-si-fu olmalıdır. Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 43.

⁵⁴⁸ Bugut Yazıtı'nı tam metni için bk., Saadet Çağatay-Semih Tezcan, "Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Soğdca Bugut Yazıtı", *TDAY-B*, Ankara 1975, s. 245-252.

⁵⁴⁹ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 148.

⁵⁵⁰ Yazıtın, "kaplumbağa" şeklinde bir kaide üzerine oturtulmuş olması, Köl Tigin, Bilge Kağan, Terhin, Tez, Şine-Usu yazıtları başta olmak üzere birçok bengu taşın kaplumbağa kaide üzerine yerleştirilmesine; kurttan süt emen çocuk tasvirinin de (farklı şekilde de olsa) Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının tepeliklerinde de yer almasına esas teşkil etmiştir. Bk. Alyılmaz, *a.g.m.*, s.14.

⁵⁵¹ Çağatay-Tezcan, *a.g.m.*, s. 250.

⁵⁵² Alyılmaz, *a.g.m.*, s.11.

Livsiç gerçekleştirmişti⁵⁵³. Daha sonra yazıt üzerine yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda eserin I. Kök Türk Kağanlığı devrine (542-630) ait olduğu ve 582 yılında dikildiği anlaşılmıştır.

Toplam 29 satırlık bir metni ihtiva eden yazıtın üç tarafında Soğd harfleriyle yazılmış Soğdca metin, bir tarafında ise Brahmi harfleriyle yazılmış Sanskritçe metin bulunmaktadır. Üzerine oturtulduğu kaplumbağa kaidesi ile birlikte 245 cm yüksekliğinde olan yazıtın tepeliğinin ön yüzünde (bugün sağ tarafı parçalanmış durumda) "kurttan süt emen çocuk tasviri"ne yer verilmiştir⁵⁵⁴.

Yazıtta Kök Türk Aşina ailesi kağanlarını hakkında verilen malumat bize diğer kaynaklarla mukayese şansı tanımaktadır. I. Kök Türk hanedanının kurucuları Bumin ve İstemi'ni adları zaten Orhun Yazıtları'nda da geçmekteydi. Bu hanedanın diğer kağanları olan Nivar, Mukan ve Taspar'ın adını ise Çin kaynaklarından tespit edebilmekteyiz. Bugut Yazıtı ise bize, adına hiçbir yerde tesadüf edilemeyen Mahan Tigin hakkında malumat vermektedir. Mahan Tigin'in Mukan Kağan'ın küçük erkek kardeşi olduğu ve gerek Mukan Kağan (553-572), gerekse Taspar Kağan (572-581) zamanlarında bir süre saltanat naibi olduğu anlaşılmaktadır. Metnin tahribata uğraması Mahan Tigin'in faaliyetleri hakkında bilgi edinmemizi olanaksız kılmaktadır⁵⁵⁵. Bu yazıtta Mahan Tigin için Kağan sıfatı kullanılmıştır.

Yazıttaki metinlerin içeriğini "Türk Bilge Kağan'ı Nivar'ın, Mahan Tigin'in ölümü üzerine bir bengü taşın dikilmesini buyurması", "Mahan Tigin ve Mukan Kağan'ın ortak hükümdarlıkları", "Mahan Tigin'in tahta çıkışı", "Mahan Tigin ile Taspar Kağan'ın ortak hükümdarlıkları" gibi 572-580 yılları arasında gerçekleşen

⁵⁵³ S. G. Klyāstorniy-V. A. Livsiç, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia*, 26/1, Budapest 1972, s. 63-102; Türkçesi: "Bugut'taki Soğdca Kitabeye Yeni Bir Bakış", Çev. Emine Gürsoy Naskali, *TDAY-B*, Ankara 1987, s. 201-241.

⁵⁵⁴ Bugut Yazıtı'nın yarım kabartması bir kurdu tasvir etmektedir. Bu büyük olasılıkla dişi bir kurttur. Kurdun karnının altında acayip fakat açık bir şekilde çizilmiş insan figürü var. Bunu ananevi eski Türk efsanelerinden bir sahne olduğu şüphe götürmez bir gerçektir ki bunu 629'da tamamlanmış olan ve 556-581 yıllarını anlatan Chou-shu adlı Çin hanedanı kroniğinden de tespit etmek mümkündür. Türklerdeki sözlü tarih geleneğinin bir yansıması olan bu kabartmadaki tasvirin Ergenekun Destanı'ndan bir sahne olduğu ve şerefine Bugut Yazıtı dikilen kimsenin Aşina ailesine mensup bir zat olduğu ve mezar külliyesinin de birinci hanedan devresinden kalmış olduğu sonucuna varılabilir. Bk. Klyāstorniy-Livsiç, *a.g.m.*, s. 204.

⁵⁵⁵ Yazıtın Sogutça metninde adı beş defa geçen Mahan Tigin adına dikilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Mahan Tigin adı yalnızca bu metinde geçmektedir, öteki kaynaklarda ve Çin kroniklerinde bu ada tesadüf edilememektedir. Bk. Çağatay-Tezcan, *a.g.m.*, s. 246.

olayları içermektedir⁵⁵⁶. I. Kök Türk hanedanının tarihiyle alakalı olarak araştırmacıların elinde olan kaynaklar devletin dış politikası ile ilgili ayrıntılı bilgi içermekle beraber, imparatorluğun ilk üç çeyrek asrındaki iç hadiselerle hemen hemen hiç değinmemektedir. Buna karşın Bugut Yazıtı'ndaki hadiseler yer yer eksik olsa da başka kaynaklarda anlatılan bilgilere ilave olması ve onların kontrolü bakımından çok önemli bir kaynak niteliğindedir. Her şeyden önce I. Kök Türk Kağanlarının başa gelme sıralarını biz bu yazıttan takip edebiliyoruz.⁵⁵⁷ Yazıt ayrıca Kök Türklerin bir dönem koruyuculuğunu üslendikleri Budizm inancından izler taşıması sebebiyle de önem arz etmektedir.

Bugut Yazıtı'nda Türk milletinin yaşayış ve inancı, değer yargıları, başka millet ve topluluklarla ilişkileri, hoşgörüsü hakkında da son derece kıymetli bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler içinde "kendilerini Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi" ve "dünyanın kurtarıcısı" olarak gören Türk kağanlarının Tanrılara, atalarına, atalarının ruhlarına olan bağlılıklarını ve onlara duydukları sonsuz güveni ifade etmiş olmaları son derece ilgi çekicidir⁵⁵⁸. Yazıtta anlatılana göre Kağanın en önemli hak ve vazifeleri tanrılar ve insanlar arasında aracı olmak, insanlara bakmak ve ganimet dağıtmaktır⁵⁵⁹. Ayrıca Bugut Yazıtı I. Kök Türk Devleti'nin sosyal yapısı ve o çağın toplum hayatındaki hiyerarşik düzen üzerine de değerli bilgiler vermektedir. Kök Türk Devleti'nin idari teşkilatlanması Bugut Yazıtı'nda şu sıralama ile verilmektedir; Kağan, Kağanın erkek akrabaları, Şadapıtlar⁵⁶⁰, Tarhanlar⁵⁶¹, Kurkapınlar⁵⁶², Sengünler, Tudunlar, Atlı savaşçılar ve Halk⁵⁶³.

Bugut Yazıtı'nın Soğdca olan sol, sağ ve ön yüzünde 29 satır metin bulunmaktadır. Eserin önsözü niteliğindeki sağ yüzdeki beş satırlık metinde yazıtın Çin hükümdarı Kwts'tt zamanında Türk Aşına kağanları tarafından dikildiği, Nivar

⁵⁵⁶ Alyılmaz, *a.g.m.*, s. 13.

⁵⁵⁷ Klyaştorniy-Livsiç, *a.g.m.*, s. 208.

⁵⁵⁸ Alyılmaz, *a.g.m.*, s. 12.

⁵⁵⁹ Klyaştorniy-Livsiç, *a.g.m.*, s. 227.

⁵⁶⁰ Şadapıt terimi iki ayrı kelimeden teşekkül etmiştir ve bunlardan birisi olan "şad", her ne kadar yabancı kökenliyse de, "apa" binlerce yıllık Türkçe bir sözdür. Şadapıtlar Köl İç Çor, Apa Tarkan gibi komutanlara bağlı Şadlardır, yani garnizon komutanlarıdır. Bk. Saadettin Gömeç, "Şadapıt Unvanı Hakkında", *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan, Tarih Yazıları*, İstanbul 2006, s. 1-6.

⁵⁶¹ Tarhan unvanı için bk. Abdülkadir Donuk, "Eski Türk Devlet Teşkilatında Tarhan Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", *Tarih Dergisi*, S. 34, 1984, s. 81-90.

⁵⁶² Kurkapın unvanı ilk olarak bu yazıtta geçmektedir., bunu diğer Kök Türkçe metinlerdeki "Beg" yerine kullanılmış olduğu sanılmaktadır. Bk. Çağatay-Tezcan s. 249.

⁵⁶³ Çağatay-Tezcan, *a.g.m.*, s. 249.

Kağan'ın ölümü ardından Mahan Tigin ve Mukan Kağan'ın başa geçerek bütün dünya için kurtarıcı oldukları anlatılmaktadır.⁵⁶⁴

Yazıtın ön yüzündeki ilk 7 satırlık metinde ise Mukan Kağan'ın vefat ettiği, devletin ileri gelenlerinin desteğini alan kardeşi Mahan Tigin'in Tavşan yılında⁵⁶⁵ kağanlık mertebesine yükseldiği ve altı yıl hizmet ettiği söylenmektedir. Yazıtın bu bölümünde Mahan Tigin'e ağabeyinin izinden gitmesi öğütlenmektedir.⁵⁶⁶ Burada anlatılanların aksine Çin kaynaklarında Mukan'ın vefat ettiği 572 yılında yerine Taspar'ın kağan olduğu kayıtlıdır. Çin yıllıkları, nedeni belli olmayan bir sebepten dolayı Mahan Tigin'in saltanatını ya da en azından saltanat naipliğini görmezden gelmiştir.

Yazıtın ön yüzünde bulunan 7-14. satırlar ise Taspar Kağan ve Mahan Tigin'in ortak hükümdarlığı, Taspar'ın Budizm'e geçmek için tanrılara danışması; asillerin meclisi (şadapıtlar, Tarkanlar, kurkapınlar, sengünler, akrabalar) Bumin'in ruhunun yâd edilmesi ve ruhun yeni ve büyük bir sangha⁵⁶⁷ yapılmasını emretmesi; Taspar'ın imparatorluğu ve tahtın akıbeti üzerine düşünceleri, askeri seferlerin tarifi yer almaktadır.⁵⁶⁸

Bu satırlar aynı zamanda Türk kültür tarihi açısından çok önemli bir olayı aydınlatmaktadır. Yazıtta Budizm'in savunuculuğu görevini üstlenen Kök Türk kağanlarının icraatlarına dair çok önemli bilgiler yer almaktadır. Bilindiği gibi VI.

⁵⁶⁴ **BY** Sol Yüz [B I] 1-4 “Bu ... yazılı taşı Çin hükümdarı Kwts'tt (zamanında) Türkler diktiler. O zaman ki Bey Nivar Kağan. Sonra Mahan Tigin kağan olduktan beri, Bey Mukan Kağan ve Bey Mahan Tigin bütün dünya için kurtarıcı oldular”

⁵⁶⁵ Metinde geçen tavşan yılı 559, 571, 583, 595, 607 veya 619 olabilir. Bunlar arasında en çok 571 yılı üzerinde durulmaktadır. Mukan Kağan'ın da 572'de değil 571 veya 570'te öldüğünü gösteren bazı ipuçları bulunmaktadır. Bk. Çağatay-Tezcan, *a.g.m.*, s. 247.

⁵⁶⁶ **BY** Ön Yüz 1-7 “Sonra işte bundan sonra, Bey Mukan Kağan öldü. Ve tanrıya sorar, ve sonra O zaman şadapıtlar, Tarhanlar, kurkapınlar, tudunlar, sengünler[uygun gördüler (?)] ve sonra [ona öylece hitap ettiler]: Ağabeyiniz Muhan Kağan öldü. Ve o iyi para dağıtmıştır ve halkı iyi beslemiştir. Ve böylece şimdi siz, Bey Mahan Tegin. Öyle bir hükümdarsız olarak halkı besle! Ve şimdi Bey Mahan Tigin. O bu sözleri işitti ve Tavşan yılında tahta çıktı (?) altı (?) yıl hüküm sürdü.”

⁵⁶⁷ Budizm inancında kadın ve erkek din adamlarından oluşan cemaate verilen isim.

⁵⁶⁸ **BY** Ön Yüz 7-14 “Bey Taspar (?) Kağan Tanrılara sordu ve sonra şadapıtlar, Tarhanlar, kurkapınlar, sengünler, tudunlar, (kağanın) erkek akrabaları uygun gördüler. Ve sonra Bey Bumin Kağan ikametgâhına (= Bumin Kağan'ın mezarının bulunduğu tapınağa) hitap ettişöylece [bak!]. ve Bey Bumin Kağan buyurdu.: ‘Ey Bey Taspar Kağan, yapmalısınız büyük kurtuluşu için ve o buyurdu: Yeni büyük bir samgha (Budist cemaati) meydana getir! Ve o zaman ... Bey Taspar Kağan kederlendi, ne torunlarından yetenekli (?) biri vardı ne kurkapınlardan, erkek akrabalarından, halktan bir kimse vardı. Ve süvari savaşçılar ganimeti (?) böylece taksim ettiler.”

yüzyılın ikinci yarısına doğru güçlü devletlere sahip olan Bizans, Sasani ve Çin'in yanında Türkler de büyük ve kudretli bir devlet kurmuş, Uzak Doğu ve Akdeniz'i birleştiren büyük ticaret yolunu denetim altına almışlardı. Durum böyleyken öteden beri Kök Tanrı, atalara tapma ve Şamanlık gibi inançlara sahip Kök Türk Devleti'nin ideolojik birliğini sağlamak için özellikle Budizm'in devlet dini olarak kabul edilmesi hususunda gayret gösterdiklerini görmekteyiz. Bu dinin Türkler tarafından resmen kabul edilmesi için ilk adım daha Mukan Kağan zamanında atılmıştır. Taspar Kağan zamanında ise Budizm resmen devletin resmi dini olarak kabul edilmiştir. (574) Aynı yıl Çin imparatoru Wu-ti Budist inanca sahip kimselerin katledilmesini emretmiş, bunun üzerine Hintlilerin ünlü misyoner rahibi Jinagupta müritleriyle birlikte Türk ülkesine gelerek Budizm'i burada özgürce vaaz etmiştir. On yıl süreyle Türkler arasında yaşayan Jinagupta (574-584) Budizm'i öğretmiş ve yaymıştır⁵⁶⁹.

Sonuç itibariyle Bugut Yazıtı, Kök Türklerden kalma en eski yazıt olmasıyla kendinden sonra dikilen diğer yazıtlara örnek teşkil etmiştir. Yazıtta Çin kaynaklarında adına rastlayamadığımız Mahan Tigin'in adının zikredilmesi, kağanların tahta geçiş sıralamasının verilmesi, Kök Türk Devleti'nin askeri ve sosyal yapısı hakkında açıklayıcı bilgiler bulunması, onu tarihi açıdan önemli bir kaynak konumuna getirmiştir. Ayrıca Budizm'in Kök Türkler arasında yayılması ve kökleşmesi konusunda ilgi çekici ayrıntıların bulunduğu Bugut Yazıtı, Türk kültür tarihi açısından da kıymetli bir eserdir.

g) Çoyren Yazıtı

Çoyren Yazıtı,⁵⁷⁰ Moğolistan'ın başkenti Ulan-Bator'a 15 km mesafedeki Sansar-Ula Kurganı'nın güneyinde bulunmuştur. Üzerinde üç damga bulunan bu kitabe 1929'da Ulan-Bator Müzesi'ne getirilmiştir. Toplam altı satırdan oluşan yazıt tarihi açıdan önemli kılan içeriğinde Kök Türklerin ünlü devlet adamı Bilge Tonyukuk'un nesebinin anlatılmasıdır.⁵⁷¹ VII-VIII. yüzyıllar arasında dikildiği

⁵⁶⁹ Çağatay-Tezcan, *a.g.m.*, s 248.

⁵⁷⁰ Çoyren Yazıtı'nın tam metni için bk. S.G. Klyaştorniy, "Runičeskaya Nadpis iz Vostočnoy Gobi", *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 249-255.

⁵⁷¹ Gömeç, *Türk Kültürünün..*, s. 149.

tahmin edilen yazıtı ilim âlemine tanıtan S. G. Klyaştorniy olmuştur⁵⁷². Çoyren Yazıtı'nın günümüz Türkçesine aktarılmasıyla ise H. N. Orkun alakadar olmuştur.

Bilindiği üzere Tonyukuk, I. Kök Türk Devleti'nin Çinliler tarafından yıkılmasından sonraki esaret döneminde (630-681) dünyaya gelmiştir. O kendi adına dikilen yazıtında bunu açık bir şekilde ifade etmektedir.⁵⁷³ Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre bir dönem Ch'an-yü Askeri Valiliği'ne teslim olan boyları teftiş etmekle vazifeli Tonyukuk'un adı bu kaynaklarda A-shih-te Yüan-chen olarak geçmektedir. Daha sonra Çinli subaylar tarafından tutuklanan Tonyukuk'un Çin'den firar ederek İleriş'in bağımsızlık mücadelesine katıldığını görüyoruz.⁵⁷⁴ Tarihi kaynaklar Kök Türk Aşına soyundan üç kağana (İleriş, Kapgan, Bilge) müşavirlik yapmış olan bu büyük devlet adamının ailesi hakkında sessiz kalmaktadır. Çoyren Yazıtı her ne kadar kısa ve dar kapsamlı bir metni ihtiva ediyor olsa da Tonyukuk'un nesebine dair ipuçları taşıması bakımından önemlidir.

Altı satırlık yazıtın daha okunaklı olan ilk dört satırında İleriş Kağan'ın adı zikredildikten sonra Tonyukuk'un nesebi sıralanmaktadır. Bu kişiler arasında Tun Bilge ve Tun Yigen İrkin isimlerinin geçtiğini görmekteyiz⁵⁷⁵. Şüphesiz ki bu satırlardan elde edilecek ipuçlarıyla Türk tarihini için önemli bir şahsiyet olan Tonyukuk'un hayat hikâyesi daha doğru bir biçimde açıklığa kavuşturulabilecektir.

h) Hoytu-Tamır Yazıtları

Hoytu-Tamır Yazıtları⁵⁷⁶, 1893 yılında D. A. Klementz tarafından Orhun Nehri yakınlarındaki Hoytu-Tamır mevkiinde keşfedilmiştir. Klementz kırmızı, siyah ve yeşil Çin mürekkebi kullanarak kuşkanadından mamul kalemle bir kayanın üzerine yazılmış yazıtları tesadüf eseri fark ederek kopyalarını çıkarmış, daha sonra bu kopyalar üzerinde çalışan Radloff bazı düzeltmeler yaparak bunları

⁵⁷² Klyaştorniy, *a.g.m.*, s. 247-258.

⁵⁷³ TY I. Batı 1 "Bilge Tonyukuk ben kendim Çin ilinde kıldım. Türk milleti Çin'e tabi idi."

⁵⁷⁴ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 2004, s. 12-13.

⁵⁷⁵ ÇY 1-4 "İlig (hükümdar) gönderdi. Sevin yedi... İleriş Kagan'a Tun Bilge, Tun Yigen İrkin"

⁵⁷⁶ Hoytu-Tamır Yazıtları'nın tam metni için bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 300-307; Osman Fikri Sertkaya-Sartkocaulı Karcavbay, "Hoytu-Tamir (Moğolistan'dan) Yeni Yazıtlar (Ön Neşir)", *TDAY-B*, 2000, s. 313-346.

eserinde neşretmiştir⁵⁷⁷. Klementz'in kopyaları günümüzdeki çalışmalar içinde temel teşkil etmiş, bu kayıtlardan faydalanan Radloff'un neşrinin Türkçeye adaptasyonu ise H. N. Orkun tarafından yapılmıştır⁵⁷⁸. Bunların dışında J. G. Granö, H. Perlee⁵⁷⁹ ve S. Karcavbay'ında kopyaları bulunmaktadır. Son olarak ise O. F. Sertkaya ve S. Karcavbay, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*'de daha önce Radloff tarafından yayımlanan hem de yeni bulunan 21 metnin tercümesini vermiştir⁵⁸⁰.

Hoytu-Tamır Yazıtları, diğer Kök Türkçe metinlerden farklı olarak sivri bir metalle taşın oyulması suretiyle değil, birkaç çeşit mürekkeple özel bir boyama tekniği kullanılarak meydana getirilmiştir⁵⁸¹. Toplam 21 adet metni içeren yazıtlar yüksekliği 30-40 m olan Tayhar Kayalığı'na resmedilmiştir. Kök Türkçe yazıtlar kayalığın yüzünde güneydoğudan güneye ve güneybatıdan kuzey yönüne doğru bol miktarda bulunmaktadır.

Yazıtların hangi dönemden kaldığı konusunda değişik fikirler söz konusudur. Klementz ve Radloff'un kayıtlarını tetkik eden Louis Bazin, yazıtların VIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarından (753-756 yılları arası) kaldığı sonucuna varmıştır. Bu suretle Uygur dönemi yazıtları arasına koyulmak istenen Hoytu-Tamır yazıtlarındaki bilgilerden yola çıkan bazı bilim adamları ise yazıtların Kök Türk dönemine ait olduğu kanaatini taşımaktadırlar. H. N. Orkun'a göre yazıtlar Tarduş Türklerine aittir. Bilindiği gibi Tarduşlar Kök Türk Devleti'ne bağlı bulunmakta ve devletin asli unsuru kabul edilmekteydi. Kök Türkçe yazıtlarda belirtildiği üzere Tarduşlar Kök Türklerin batısında kalan bölgelerde yaşamaktaydılar. Yazıtı adını veren Hoytu-Tamır bölgesinin Orhun Nehri'nin batısında kalması Orkun'un Tarduş tezini destekler niteliktedir⁵⁸².

⁵⁷⁷ W. Radloff, "Die Inschriften am Choito-Tamir", *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, S. I, St. Petersburg 1895, s. 260-268.

⁵⁷⁸ Orkun, *a.g.e.*, s. 299-309.

⁵⁷⁹ H. Perlee, "Tayhir Çuluu", *Studia Arheologica*, 1/4, s. 1-26.

⁵⁸⁰ Erhan Aydın, *Şine Usu Yazıtı*, Karam Yayınları, Çorum 2007, s. 20.

⁵⁸¹ Yazıtlar siyah ve kırmızı boyalara yazılmış olup, özel olarak ayarlanmış kuş kanadı veya Çin kalemleriyle yahut da yazı yazmak için ayarlanmış ağaç kalemler kullanılarak yazılmıştır. Yazıt üzerinde kullanılan mürekkebin dayanıklılığından burada özel bir tekniğin uygulandığı anlaşılmaktadır zira 1250 yılı aşkın bir süre sıcağa, yağmura ve dondurucu soğuklara dayanması düşünülemezdi. Ayrıntılı bilgi için bk. Sertkaya, *a.g.m.*, s. 214.

⁵⁸² Orkun; *a.g.e.*, s. 299-300.

Bununla birlikte Kök Türkçe kaynaklarda kaġanın kendinden sonra baŖa geçecek en büyük oğlunu TarduŖ milletine yönetici tayin ettiği görülmektedir. Bilge Kaġan, kendi yazıtında, daha küçük yaŖta TarduŖlara Ŗad olduğunu s yl yor⁵⁸³. Bilge'nin 716 yılında kaġan olması ardından ise bu vazife IŖbara Bilge K l     or'a verilmiŖtir. Bu Ŗahısın adına dikilen K l     or Yazıtı'nda TarduŖ beylerinin bağlı bulunduğu kiŖinin K l     or olduğu açıkça belirtilmektedir⁵⁸⁴. K l     or'un Kök Türk ordusuyla BeŖ-Balık  zerine yapılan askeri seferlere katıldığı ve büyük yararlılıklar gösterdiği adına diktirilen yazıtında anlatılmaktadır. Hoytu-Tamır yazıtlarında bahsedilen BeŖ-Balık seferine iŖtirak eden K l  or'un bu Ŗahısla aynı kiŖi olduğu konusunda elle tutulur deliller bulunmaktadır. 713 yılında BeŖ-Balık  zerine ger ekleŖen seferde Kök Türk ordusu beŖ kez savaŖmıŖtır. Hoytu-Tamır Yazıtları'nda hem BeŖ-Balık Ŗehrinden bahsedilmesinden hem de K l  or adının zikredilmesinden yola çıkan Prof. Dr. Gömeç, bu yazıtların BeŖ-Balık seferleri ve savaŖlarına ait olduğu kanaatinde-dir. Ona göre yazıtlar Uygur döneminde yapılmıŖ olsalardı Moyun  or adına dikilen Ŗine-UŖu ve Terhin yazıtlarında, burada adı geçen Ŗahsiyetlerden bahsedilmiŖ olması gerekirdi. H lbuki bu yazıttaki ifadeler Kök Türk dönemi yazıtlarıyla benzerlik g stermektedir⁵⁸⁵. Bu veriler ıŖıĖında yazıtların Kök Türk döneminde tarihlendirilmesinin makul olacağı kanaatindeyiz.

O. F. Sertkaya ve Karcavbay'ın neŖrine göre toplam 21 adet metinden oluŖan Hoytu-Tamır Yazıtlarının birçok yerinde BeŖ-Balık adı geçmektedir. Kayıtlarda uzak yoldan BeŖ-Balık bölgesine intikal etmiŖ askerlerin bu uzun yolculuğun bitiŖinden duydukları memnuniyeti dile getirdikleri görülmektedir. Burada anlatılan yolculuk, önceden de ifade ettiğimiz gibi Kök Türklerin BeŖ-Balık  zerine yaptığı askeri seferlerdir. Yazıtların ilkinde uzak yola giden Kök Türklerin anavatanlarına olan özlemi açıkça dile getirilmektedir:

*“U arak (?) yüksel ...toprağımdan yol bir Ötüken  z toprağım”*⁵⁸⁶

⁵⁸³ BKY Doğu 15 “On dört yaŖımda TarduŖ milleti  zerine Ŗad oturdum”

⁵⁸⁴ KÖY Doğu 14 “Bilge K l  or TarduŖ milletini idare (ve onlara) hükmederdi.”

⁵⁸⁵ Gömeç, *Kök Türk..*, s. 62.

⁵⁸⁶ HTY I 1-3. satırlar.

Beş-Balık üzerine yapılan seferler çok uzun soluklu ve bir o kadar da zahmetli olmuştur. Hoytu-Tamır Yazıtlarından ikincisinde anlatılana göre Kök Türk ordusu Maymun yılının dokuzuncu ayı yani 720 senesinde Beş-Balık'a varmıştır:

“Maymun yılının yedinci ayının on beşinde Beş-Balık'a gittik. Peşuy Kara-baş (tepe)'ta yaz mevsimini geçirdim. Güz'de Tonyın-Taş'a ulaştım.”⁵⁸⁷

Yazıtların XIV. metninde ise Köl İç Çor Yazıtı'nın da kahramanı Tarduş lideri Bilge Köl İç Çor'un Beş-Balık şehrine ulaştığı kaydı bulunmaktadır:

“İni Öz İnançu Yılan Öz İnançu Tarduş Köl İç Çor Beş-Balık'a varırız. Kutlu olsun!”⁵⁸⁸

Hoytu-Tamır'da bulunan bu yazıtların çoğunda bir takım şahısların Beş-Balık şehrine vardıkları yönünde kayıtlar göze çarpmaktadır. Bu kayıtlar büyük olasılıkla Beş-Balık üzerine düzenlenen beş seferde görev alan önemli şahısların hatırasını yâd etmek amacıyla resmedilmiştir. XV. ve XVI. yazıtlarda bu şahıslarda ikisine ait bilgiler bulunmaktadır:

“Maymun yılının dokuzuncu ayının ikinci gününde vardık Pey Beş-Balık'a. Kutlu Alp yüz sü olsun! Kutlu ...”⁵⁸⁹

“Yılan yılının onuncu ay(ın)da İni Öz İnançu Beş-Balık'a varırım kutlu olsun Alarak varsın.”⁵⁹⁰

Görülmektedir ki bu yazıtlar Orhun Yazıtlarında ve Köl İç Çor Yazıtı'nda bahsi geçen Beş-Balık seferleri hakkında bir takım tarihlendirmeler içermektedir. Bu tarihlerden olayın hangi zaman diliminde yaşandığı teyit

⁵⁸⁷ HTY II 1-3. satırlar.

⁵⁸⁸ HTY XIV 1-6. satırlar.

⁵⁸⁹ HTY XV 1-7. satırlar.

⁵⁹⁰ HTY XVI 1-4. satırlar.

edilebileceği gibi bahsi geçen olayın diğer yazıtlardan doğrulanması sayesinde Türk tarihinin bu güzide eserleri, Türk tarih yazıcılığının güvenilir kaynaklarından biri konumuna yükselecektir.

i) Uybat III Yazıtı

Uybat III Yazıtı⁵⁹¹, Uybat Nehri civarında bulunan beş yazıttan biri olup, içerdiği bilgiler bakımından diğer yazıtlardan ayrı bir öneme sahiptir. Yazıtın Tarkan Sengün adında bir Kök Türk beyine ait olduğu bilinmektedir. Uybat'ın sol kıyısında bulunan yazıtı 1721 yılında Messerschmidt keşfetmiştir. Üzerinde diğer yazıtlardan farklı olarak obelisk işlemleri bulunan Uybat III Yazıtı'nı daha sonra D. A. Klementz de ziyaret ederek bir takım incelemelerde bulunmuştur. 17 satırdan ibaret olan yazıtın Türkçeye adaptasyonu H. N. Orkun tarafından "*Eski Türk Yazıtları*" adlı eserde neşredilmiştir.

Uybat III Yazıtı'nı tarihi açıdan önemli kılan mesele, içeriğinde Kök Türk tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olan İl Çor'un adına tesadüf edilmesidir. Bu şahıs bundan önce tetkik ettiğimiz Köl İç Çor Yazıtı'nın 12. satırında geçen şahısla aynı kişidir⁵⁹². Tarduşların lideri Bilge İşbara Köl İç Çor'un cenaze ve yas törenine iştirak eden İl Çor'un İleriş ve Kapgan kağanların küçük kardeşi To-si-fu⁵⁹³ olduğuna dair güçlü deliller bulunmaktadır. Kişiliği ve faaliyetleri hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz To-si-fu Şad hakkında bilgi veriyor olması Uybat III Yazıtı'nın tarihsel kıymetini arttırmaktadır.

Yazıtın adına dikildiği Tarkan Sengün, unvanından da anlaşılacağı üzere Kök Türk ordusunda görevli komutanlardan biridir. Muhtemelen To-si-fu

⁵⁹¹ Uybat III Yazıtı'nın tam metni için bk. Orkun; *a.g.e.*, s. 554-556.

⁵⁹² **KİÇY** Doğu 24-25. "*Hakanın küçük kardeşi İl Çor Tegin gelip onu müteakip dört Tegin (daha) gelip İşbara Bilge Çor'un cenaze merasimini yaptı, heykelini yaptırdı.*"

⁵⁹³ Kök Türk Devletinin 682 yılında yeniden ihya edilmesinden sonra İleriş Kağan kardeşlerinden büyük olan Kapgan'ı şad, küçük olan To-shi-fu'yu da yabgu tayin etmiştir. **BKY** Doğu 10-12 "*Babam kağan on yedi erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş. Toplanıp yetmiş er olmuş. Tanrı kuvvet verdiği için, babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya batıya asker sevk edip toplamış, yığmış. Hepsi yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadının töresince yaratmış, yetiştirmiş. Tölis, Tarduş milletini orada tanzim etmiş. Yabguyu, şadı orada vermiş.*" 692 yılında Kapgan'ın kağan olmasından sonra ise To-si-fu Sol Kanat Şad'ı, İleriş'in oğlu Bilge ise Sağ Kanat Şad'ı olarak tayin olunmuştur. Bk. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 28.

Şad'a bağlı birliklerde görev alan bu şahsın yazıtında, emrinde bulunduğu şadın da adının zikrediliyor olması olağan bir durumdur. Tarkan Sengün kitabesinin sol tarafındaki metin onun Kök Türk ordusundaki görevine açıklık getirmektedir:

*“Üstteki gök buyurdu ...avam halk ... kavmim üç oğluma doymadım ben
Tarkan Sengün'üm ... doymadın kavmine. Ben İl Çor eline kazandım ... er erdemim
için yükseldim.”⁵⁹⁴*

Bu satırlar bize göstermektedir ki Kök Türk hanedanından olan To-si-fu Şad'ın Kök Türk ordusunda yaptığı hizmetler ona saygın bir konum kazandırmış, kendine bağlı komutanların ve beğlerin hatıralarında güzide bir yere sahip olmuştur.

2. Uygur Dönemi Yazıtları

Türk tarih yazma geleneğini Kök Türklerden devralan Uygurlar, VIII. yüzyılın başlarında doğru seleflerinin tahtını sallamaya başlamışlardı. Bu dönemde Kök Türk Devleti'nde karışıklık baş göstermiş, Uygurlar da bu karışıklıktan istifade etmesini bilmişlerdir. Kök Türk Devleti'nin seçkin kağanı, devlet adamı Bilge Kağan'ın ölümünden sonra, Aşina sülalesinin hâkimiyeti altındaki Türk boyları, iş başına geçen yeni kağan ve kumandanların gayretlerine rağmen bir türlü derlenip toparlamamıştır. Bunun üzerine kontrol 744 yılından itibaren “Yaglakar” sülalesinin öncülüğündeki Uygurlara geçmiş, Uygur İl-teberi Kök Türklerin zayıflamasıyla ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanarak onların elinden çıkan topraklarda kendi hâkimiyetini tesis etmiştir. Bu tarihten itibaren artık Orta Asya'da Kök Türk Devleti yerine Uygur hâkimiyeti yükselmektedir.

Uygurlar, yaklaşık 100 yıl boyunca (744-840) eski Türk ilini ve töresini yönetirler. İlk Uygur kağan ve kumandanları da tıpkı Kök Türk kağan ve kumandanlarının yaptıkları gibi (adeta hâkimiyetin, gücün, birlik ve bütünlüğün sembolü olan) “bengü taşlar” dikmişlerdir. Köklü bir geleneğin devamı olan ve

⁵⁹⁴ Uy. III. b. 1-4. satırlar.

devletin resmî tarihi niteliği taşıyan bu bengü taşların birçoğunda (Şine-Usu Yazıtı, Tez Yazıtı, Terhin Yazıt vs.) Uygur kağan ve kumandanlarının hem yabancılarla hem de diğer Türk boylarıyla yaptıkları savaşlar anlatılır. Uygur Kağanlığı'nın özellikle ilk dönemlerinde meydana getirilen yazıtlarda Kök Türk alfabesi kullanılmıştır. Dikili taşlara, kayalara, paralara (sikkelere), süs ve kullanım eşyalarına kazınan söz konusu yazıtlar, bütün bu özellikleriyle Kök Türk dönemi kağanlık ve kumandanlık yazıtlarının devamı niteliğindedir.

Bozkırdaki Türk hâkimiyetinin üçüncü halkasını oluşturan Uygur döneminde Aru-Han Yazıtı, Sevrey Yazıtı, Şine-Usu Yazıtı, Terhin Yazıtı, Tez II Yazıtı, Karabalgasun Yazıtı, Suci Yazıtı, A-Çor Yazıtı, Şivet-Ulan Yazıtı ve Altın-Köl II Yazıtı öne çıkan önemli yazıtlardır.

a) Aru-Han Yazıtı

Aru-Han Yazıtı 1962 yılında Moğolistan'ın Bulgan şehri yakınlarında bulunmuştur. Sadece 3 satırlık bir yazıtı ihtiva eden kitabenin Orhun Uygur Devleti'nin ilk dönemlerinden kaldığı anlaşılmaktadır. Yazıt, devletin kurucusu olan Kutlug Bilge Köl Kağan adına dikilmiştir. Kutlug Bilge Köl Kağan, *Hu-su* adında bir ilteberin oğlu olup, Çin kaynaklarında adı *Ye-hu Chieh-li Tu-fa* ve *Ku-li P'ei-lo* şeklinde geçmektedir. Kağanlık unvanı ise *Ku-tu-lu P'i-chia Ch'üeh* biçiminde çevrilmiştir⁵⁹⁵. Bu önemli yazıtı ilim âlemine tanıtan ise E. Tryjarski olmuştur⁵⁹⁶.

Yazıtı Türk tarihi açısından önemli kılan şey 1. satırda geçen Kutlug Bilge Köl Kağan'ın adıdır. Uygurların ilk kağanı olan Bilge Köl Kağan'ın adı Kök Türkçe kaynaklarda Köl Tarkan, Köl Beg Bilge Kağan, Köl Bilge Kağan şeklinde anılmaktadır. Bu sebepten dolayı Uygurlardan kalan en eski yazıt olma ihtimali yüksek olan yazıtta Uygur tarihine ışık tutabilecek başka bir malumat göze çarpmamaktadır.

⁵⁹⁵ Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s. 23.

⁵⁹⁶ E. Tryjarski, "L'inscription Turque Runiforme d'Arkhanen en Mongolie", *Ural-Altäische Jahrbücher*, Vol. 36, Wiesbaden 1965, s. 423-428.

b) Sevrey Yazıtı

Ötüken Uygur Kağanlığı'ndan kalan bir diğer yazıt olan Sevrey Yazıtı, 1948 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi'nin Gobi'ye gönderdiği ilim heyeti tarafından bulunmuştur. Prof. I. A. Efremov, Sevrey taşının üzerindeki runik yazıları görmüş ve bunları 1962'de Moskova'da neşretmiştir⁵⁹⁷.

Sevrey Yazıtı'nda Soğdca kelimeler de yer almaktadır. İlk üç satırı okunaksız toplam 7 satırdan ibaret olan Sevrey yazıtının Otüken Uygur Kağanlığı'nın kağanlarından Böğü'ye⁵⁹⁸ ait olabileceği tahmin edilmektedir⁵⁹⁹. Böğü'nün Kök Türkçe metinlerde ki unvanları Uluğ Kağan⁶⁰⁰ ve İl Tutmuş⁶⁰¹ olarak geçmektedir. Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzünde ise onu Mou-yü olarak görmekteyiz⁶⁰².

Böğü Kağan'a ait olduğu iddia edilen Sevrey Yazıtı'nın 7. satırında geçen “ingi” kelimesinin Böğü'nün Çince unvanındaki “Ying-i” kelimesi ile aynı olduğu sanılmaktadır⁶⁰³. Yazıtın Böğü Kağan'ın 762'de Çin'e yaptığı askeri seferle ait hatıraları ihtiva ettiği yolunda da bir takım görüşler bulunmaktadır. Böğü Kağan, 762 yılında Çin imparatoru Su-tsung'un ölümü ardından Uygurlara gelen bir Çin elçisine “Çin'de artık bir imparatorun kalmadığını söylemiş, kayın pederi Bugu Huai-en'in de tesiri ile Çin'de askeri faaliyetlerde bulunmuştur⁶⁰⁴. Söz konusu yazıtın bu olayların izlerini taşıdığı sanılmaktadır.

c) Şine-Usu Yazıtı

Uygur tarih yazıcılığının dolayısıyla da Türk tarihinin en nadide örneklerinden olan Şine-Usu Yazıtı⁶⁰⁵, 1909 yılında Ramstedt ve Sakari Palsi'nin de içinde

⁵⁹⁷ I. A. Efremov, “Doroga Vetrov”, *Gobiyskiye Zametki*, 2-e izd., Moskova 1962, s. 229.

⁵⁹⁸ Çin kaynaklarında Böğü Kağan'ın unvanları *I-ti-chien*, *Mou-yü*, *Teng-li*, *Teng-li hsieh tu-teng-mi-shih-han chü-lu Ying-i chieh-kung' p'ichia Kagan* ve *Hsieh tu-teng-li ku-ch'o-mi-shih-ho chü-lu 'Ying-ichien-kung' p-i-chia Kagan* olarak geçmektedir. Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 37.

⁵⁹⁹ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 150.

⁶⁰⁰ **Tez II** kuzey 1.satır.

⁶⁰¹ **Tez II** batı 6.satır.

⁶⁰² **KY** 6. satır.

⁶⁰³ Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 37.

⁶⁰⁴ Gömeç, *a.g.e.*, s. 38..

⁶⁰⁵ Şine-Usu Yazıtı'nın tam metni için bk. Aydın, *a.g.e.*, s. 57-63; Orhun, *a.g.e.* s. 163-183.

bulduğu Fin Sefer Heyeti tarafından bulunmuştur. Yerli halkın söylediklerinden yola çıkan bu heyet, yaptığı araştırmalar sonucunda Arhangay Aymag'ın Hayrhan Sum ile Bulgan Aymag'ın da Sayhan Sum ile sınırlarının kesiştiği Mogoyın Şine-Usu⁶⁰⁶ bölgesinde yazıtın kalıntısına ulaşmış, bu keşfin hemen ardından da G. J. Ramstedt, yazıtın ilk neşrini yaparak ilim âlemine duyurmuştur⁶⁰⁷.

Şine-Usu Yazıtı, Uygur yazıtları içinde en hacimlisi olarak dikkat çekmektedir. 3,80 m. Yüksekliğinde olan yazıt dört köşe granit taştır. Taşın dört yüzü de runik metinlerle kaplı olup yazıtın kuzeyinde 12, doğu yüzünde 12, güney yüzünde 15, batı yüzünde ise 10 satır olmak üzere toplam 49 satır yazı bulunmaktadır⁶⁰⁸.

Yazıt, Terhin ve Tez yazıtları gibi 747-759 yılları arasında kağanlık yapmış olan Tengride Bolmuş İl Etmış Bilge Kağan (bir diğer adıyla Moyun Çor) adına dikilmiştir⁶⁰⁹. Ancak, babası Köl Bilge Kağan'ın⁶¹⁰ yaptığı icraat ve meydana gelen hadiselerden bahsetmesi yazıtı ayrı bir anlam kazandırmıştır⁶¹¹. Şine-Usu Yazıtı'nın Moyun Çor'un ölüm tarihi olan 759'da veya 760 yılında dikildiği düşünülmektedir.

Yazıtta Türk tarihi açısından önemli bir takım coğrafi yer adlarına tesadüf edilmesi tarihi coğrafya çalışmaları için de değerli bir kaynak olmasını sağlamıştır. Bu yer adları arasında İrtiş Öküz (İrtiş Nehri), Selenge, Orkun, Kem, Yar Öküz, Yarış Yazı, Kögmen ve Kara-Kum sayılabilir. Ayrıca yazıtın son bölümlerinde Uygur kağanının Selenge Nehri kıyısında Çinli ve Soğdlu ustalara Bay-Balık adında bir şehir inşa ettirdiğinden bahsedilmektedir. Yazıtta verilen bu bilgiler, tarih yazıcılığının olmazsa olmaz kuralı zaman-mekân ilişkisine uygun bir üslupla meydana getirildiğini göstermektedir.

⁶⁰⁶ Şine-Usu Türkçede "Yeni su" manasına gelmektedir.

⁶⁰⁷ G. J. Ramstedt, "Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *Journal la Societe Fino-Ougrienne* Vol. 30/3, Helsinki 1913, s. 1-63.

⁶⁰⁸ Bunlardan güney ve batı yüzlerinde ek iki satır bulunmakta olup batı yüzünde okunabilen tek kelimesi bulunan son satır, kimi araştırmacılarca önceki satırın devamı düşünüldüğü için bazı yayınlarda yazıtta toplam 50 satırın bulunduğu ifade edilmiştir. Bk. Aydın, *a.g.e.*, s. 21.

⁶⁰⁹ Şine-Usu Yazıtı'nın Kuzey 6, 8, 9 ve 10. satırları Terhin Yazıtı'nın Doğu 6, 7, 8 ve 9. satırlarıyla neredeyse aynıdır. Bu benzerlik iki yazıtın da aynı kağan tarafından yazdırıldığını kanıtlar niteliktedir.

⁶¹⁰ Köl Bilge Kağan Uygur Kağanlığı'nı tesis eden mağrur bir şahsiyet olup Şine-Usu Yazıtı'nın adına dikildiği Moyun Çor Kağan'ın babasıdır.

⁶¹¹ Gömeç, *Türk Kültürünün..*, s. 150.

Şine-Usu Yazıtı'nın önsözü niteliğinde olan kuzey yüzündeki ilk satırlarda Moyun Çor Kağan'ın ağzından kendi hakkında bir takım bilgiler verilmektedir. Kök Türk yazıtlarının giriş kısımlarını andıran bu başlangıç kısmında kağan, eski Türk ananesi gereği hâkimiyetini bizzat Tanrıdan (yani gökten) aldığını söylemektedir⁶¹². Bu satırın devamında ise Uygurların yaşadıkları bölgenin sınırları hakkında bilgi verilmektedir⁶¹³.

Kuzey yüzündeki 2-4. satırlarda Uygurların üzerinde başka boyların hâkimiyet kurduğuna dair bir takım bilgiler yer almaktadır⁶¹⁴. Anlaşılacağı üzere burada kastedilen boy Kök Türklerdir. Anlatılana göre Kök Türklerin Uygurlar üzerindeki hâkimiyeti iki devir halinde teşekkül etmiş, birinci devir yüz; ikinci devir elli yıl sürmüştür⁶¹⁵.

Yazıtın kuzey tarafı 4. satırından itibaren Moyun Çor'un yirmi altı yaşında babası Köl Bilge Kağan tarafından Kök Türk ülkesinde askeri faaliyetlerde bulunmak üzere görevlendirilmesi ve icraatları anlatılmaktadır.⁶¹⁶ Bu tarihte binbaşı olarak tayin edilen Moyun Çor, idaresindeki askeri birlikle harekete geçmiş ve birçok Türk boyu itaat altına alınmıştır. Kök Türk ülkesinde büyük bir karmaşa yaratan bu olaylarda Basmıl ve Karlukların⁶¹⁷ da Uygurlarla ortak hareket ettikleri görülmektedir⁶¹⁸.

⁶¹²ŞUY Kuzey 1 “(Ben) gökte yaratılmış ülkeyi düzenlemiş bilge kağanım... Tölis”

⁶¹³ŞUY Kuzey 2 “Ötüken (ile) Tegres ülkesi, (bu) ikisinin arasında yurt tutmuş, suyu (ise) Selenge imiş.”

⁶¹⁴ŞUY Kuzey 2-4. “O sıralarda ülkesi imiş, varmış.... su o sırada, kalan halk, On Uygur (ve) Dokuz Oğuzlar üzerine yüz yıl hüküm sürüp Orhon ırmağı Kök Türk kağanın (yönetimi) zamanında elli yıl hüküm sürmüştür.”

⁶¹⁵S.G. Klyaştorniy, “Tes Abidesi”, Çev. F. Selcen Bozkurt, *TKA*, C. 24, S. 2, Ankara 1986, 151-172.

⁶¹⁶ŞUY Kuzey 4-8 “Türk ülkesinde yirmi altı yaşında kutsal ... verdi. Orada komutan(lar) yine geri döndü. Dokuz Oğuz halkımı derleyip topladım. Babam Köl Bilge Kağan ordu sevk etti. Beni doğuya, atlı birliğin başı (olarak) gönderdi. Keyre'nin doğusunda dönüş(dönemeç?) da koyunlu ... Tabi kılıp yine ilerledim. Keyre ırmağının kaynağında, Üç Birkü'de kağanın ordusuna katıldım orada ...ulaştım.”

⁶¹⁷ Tarih sahnesine ilk çıktıklarında Pu-ku-chen Suyu kenarında oturdukları söylenen Karluklar üç kabileye ayrılıyorlardı. Bunlar Çin kaynaklarında Mou-ts'e (Mou-luo), Ch'ih-ssu (P'o-fu) ve T'a-shih-li olarak kayıtlıdır. Kök Türklerle karşı kurulan Karluk-Basmıl-Uygur ittifakı ilk önce Basmıl Kağan'ı Hsie-hsie-chih'in öldürülmesi ile sekteye uğramış, daha sonra Karlukların Uygurlara saldırmaya niyetlenmesi üzerine 746-747 yılında Bolçu'da gerçekleşen savaşı kazanan Uygurlar Türk ülkesinin yeni idarecileri olmuşlardır. Bk. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre..*, s. 62-72.

⁶¹⁸ Gömeç, *Uygur Türkleri..*, s 20-21.

Bu olaylar esnasında büyük bir karmaşaya sahne olan Kök Türk ülkesinde Ozmış Tigin⁶¹⁹ kağan olmuştu. Ancak Kök Türklerin toparlanmasını istemeyen Moyun Çor'un hemen harekete geçtiği ve 743 yılı olan Koyun yılında Kök Türklerin ağır bir yenilgiye uğratıldığı görülmektedir⁶²⁰. Bu savaş sonucunda Kök Türk kağanı Ozmış Tigin öldürülerek başı Çin başkentine gönderilmiştir.⁶²¹ Ozmış'tan boşalan kağanlık makamına oturan Peymey Tigin'in akıbeti de selefinden farklı olmamış, Tavuk yılında (745) bozguna uğratılarak ortadan kaldırılmıştır.

Kök Türklerin ortadan kaldırılması ile artık rakipsiz duruma gelen Uygurların, kendi saflarındaki Karlukları da bertaraf ederek Türk ülkesinde hâkimiyet tesis ettikleri görülmektedir. Yazıtta mağlup olan Üç Karlukların, yenilginin ardından batıya çekilerek On-Oklara⁶²² katıldıkları söyleniyor.⁶²³ Bu hadise ardından 748 yılında Atalar Mezarlığı'nda⁶²⁴ yapılan kurultayda Türk milletinin başına Uygurların geçtiği ve Köl Bilge'nin kağanlığa yükseltildiği anlaşılmaktadır. Köl Bilge bu tarihte oğullarından Tay Bilge Tutuk'u da yabgu olarak tayin etmiş ve hemen bunun akabinde de ölmüştür.⁶²⁵

Kutlug Köl Bilge Kağan'ın ölümü ardından Tay Bilge Tutuk ile Moyun Çor arasında kağanlık için kıyasıya bir mücadele yaşanmıştır. Şine-Usu Yazıtı kuzey 11-12. satırlardaki geçen ifadeden tahtın resmi varisinin, babasının sağlığında yabgu

⁶¹⁹ Ozmış Tigin Gök Türklerin son dönem kağanlarından olup adı Çin tarihlerinde U-su-mi-şe olarak kaydedilmiştir. Bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 184.

⁶²⁰ ŞUY Kuzey 9-10 “*Ozmış Tigin kağan olmuştu. Koyun yılında (üzerlerine) yürüdüm. İkinci savaş, birinci ayın altıncı gününde (idi). Bozguna uğrattım... (Ozmış Kağan'ı) tuttum. Hatununu o anda aldım. Türk halkı ondan sonra (bunun üzerine) yok oldu.*”

⁶²¹ Gömeç, *a.g.e.*, s. 22.

⁶²² On-Oklar, Batı Kök Türk ülkesinde 635 yılını takip eden yıllarda muhtelif siyasi olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında ortaya çıkmış bir boydur. Genel olarak Türgiş adı altında ifade edilen bu topluluk 634 yılında kağan olan İşbara tarafından on boya bölünmüş ve her boya bir ok verilmiştir. Bundan sonra adları On-Ok ve On-Şad olarak söylenmeye başlanan Türgişlerin beş boyuna Tuo-lu, diğer beş boyuna da Nu-shih-pi adı verilmiştir. Çorluklar halinde teşkilatlandırılan ve Tokmak'ın batısına konuşlandırılan bu boyların genel adı On-Ok (On Boy) olarak anılmaya başlanmıştır. Bk. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 119.

⁶²³ ŞUY Kuzey 11 “*Üç Karluklar kötülük düşünüp kaçıp gitti. Batıda On Oklara katıldı.*”

⁶²⁴ Kaynaklarda geçen Atalar Mezarlığı konusu açıklanması gereken bir mevzudur. Hunlardan beri Türklerle ait bir ata mağarasının bulunduğu dair Çin kaynaklarında kayıtlar bulunmaktadır. Gömeç'e göre metinlerde geçen ve Atalar Mezarlığı olarak adlandırılan bu kutsal mağara Türk neslinin çoğalmasına neden olan ve Türk atalarının mezarlarının bulunduğu Ergenekun'la alakalı olmalıdır. Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 22. Çin kaynaklarında ise Kök Türk kağanının daima Ötüken Dağı'nda ikamet ettiği ve her yıl kurban kesmek için Ötüken'den 500 li batıda, üzerinde ne çimen, ne de ağaç olan sarp ve yüksek bir dağda bulunan atalar mezarlığına gittikleri söylenmektedir. Bk. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 21.

⁶²⁵ ŞUY Kuzey 11-12. “*(Babam) Tay Bilge Totok'u Yabgu atadı. Ondan sonra babam kağan öldü.*”

olarak atanan Tay Bilge Tutuk olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Uygur Kağanlığı'nın tesisinde babasının en büyük destekçisi olan Moyun Çor'un ağabeyinin saltanatını tanımayarak onunla mücadeleye giriştiği görülüyor. İki taraf arasında geçen bu çetin mücadele Şine-Usu Yazıtı'nın doğu yüzü 1-7. satırlar arasında anlatılmaktadır.⁶²⁶ Yazıtta anlatılana göre Moyun Çor, Tay Bilge Tutuk ile çarpışmak üzere Bükegük'e gitmiş ve bir gün boyunca, gece ay batana kadar savaşmıştır. Bu savaş sonunda birçok kişi mızraklanmış, Bikegük bölgesi Sekiz-Oğuz ve Dokuz-Tatarlardan temizlenmiştir. İkinci gün doğarken tekrar savaş başlamış Tay Bilge Tutuk'u destekleyen halk yok edilmiş ancak esir edilenlerin canına ve malına töre gereği dokunulmamıştır. Yazıttan anlaşılana göre daha fazla kan dökülmek istenmemiş ve suçlu olanlara cezalarının tebliğ edilmesiyle yetinilmiştir. Moyun Çor'un Tay Bilge Tutuk taraftarlarına yaptığı *“Onların kendi halkı olduğu ve kendisini desteklemeleri”* çağrısı karşılık bulunmayınca bu kez Burgu'da⁶²⁷ dördüncü ayın dokuzuncu günü bir savaş daha yapılmıştır. Bu savaşta düşmanın bütün malları ve mülkleriyle beraber, kadınları da esir edilmiştir. Bu savaş sonucunda Sekiz-Oğuz ve Dokuz Tatar kabileleri Moyun Çor'a tabi olmuşlarsa da Tay Bilge tarafını tutanlar da olmuştur. Tay Bilge Tutuk yandaşlarının peşini bırakmayan Moyun Çor'un bu kez Selenge yakınlarındaki Yılan-Kol⁶²⁸ ve Şıp-Başı'na⁶²⁹ kadar ordu sevk ettiği görülmektedir. Tay Bilge taraftarları ise Kergü⁶³⁰ ve Sakış⁶³¹ üzerinden gelerek beşinci ayın yirmi

⁶²⁶ **ŞUY** Doğu 1-7 *“Tuttum. ... ile ... oradan Bükegük'e ulaştım. Gece, ışık batana (hava kararana) kadar savaştım (ve) orada mızrakladım. Gündüz ... -mış gece (tekrar) toplanmışlar. Bikegük'te Sekiz Oğuz (ve) Dokuz Tatar kalmadı. İkinci gün güneş doğar doğmaz savaştım. Kullarım, hizmetçilerim ve halkım (için) gök (ve) Yer buyruk verdi, orada mızrakladım. Günahkar ileri gelenleri ... Tanrı tutuverdi. Sade halkı (avam) yok etmedim. Evini, barkını (ve) at sürülerini yağmalamadım. Cezalarını söyledim (tebliğ ettim). Oldukları gibi bıraktım. “Kendi halkım “ dedim. “Gelin (bana katılın)” dedim. (Öylece) koyup bıraktım. Gelmedi(ler). Tekrar ulaştım. (Onlara) Burgu (ırmağı)'da yetiştim. Dördüncü ayın dokuzuncu gününde savaştım, mızrakladım. At sürülerini, servetlerini, kızlarını ve karılarını getirdim. Beşinci ay, izleyerek geldiler. Sekiz Oğuz (ve) Dokuz Tatar(lar)'dan herkes geldi. Selenge'nin batısında Yılan-Kol'un güney ucundan Şıp (ırmağının) kaynağına kadar asker konuşlandırdım. (Düşman), Kergü, Sakış ve Şıp ırmağının kaynağından yürüyerek geldi ... ucu, Selenge'ye kadar asker konuşlandırdı.. Beşinci ayın yirmi dokuzunda savaştım. Orada mızrakladım. Selenge ırmağında sıkıştırıp mızrakladım. (Orayı) dümdüz ettim. Birçoğu Selenge'nin aşağısına doğru gitti. Ben Selenge'yi geçip izleyerek ilerledim. (Onlardan bazılarını) savaşta ele geçirip, (bunların içinden) on adamı (haberci (elçi) olarak) gönderdim. Tay Bilge Totok kötülük düşündüğü için (ey) halkım! “Öldün, mahvoldun. Tekrar tabi olursan, ölmezsin, ölmezsin” dedim. “İşini gücünü ver” dedim. İki ay bekledim (ancak) gelmedi(ler). Sekizinci ayın birinci günü “asker sevk edin” dedim. Tuğu taşıyan öncü birliğin askeri geldi. “Düşman geliyor dedi. Düşmanın başı yürüyerek geldi. Tabi oldu. (Diğer) yarısı da –a girdi. Oradan yine geri döndüm. Kışı Ötüken'in kuzeyinde geçirdim. Düşmandan kurtulup rahatladım.”*

⁶²⁷ Orkun-Selenge bölgesinde olduğu tahmin edilen bu yerin Kara-kem olduğu da iddia edilmektedir.

⁶²⁸ Selenge kıyısındaki vadilerden biridir.

⁶²⁹ Selenge bölgesidir.

⁶³⁰ Selenge'nin kuzeyinde veya doğusunda olmalıdır

dokuzunda Moyun Çor ile savaşa tutuşmuşlardır. Moyun Çor, Selenge kıyısında sıkıştırdığı Tay Bilge kuvvetlerini büyük bir bozguna uğratmıştır. Yaşanan insan kaybindan dolayı üzgün olduğu anlaşılan Moyun Çor'un halkın kötü kişilerin peşinden gittiği için ölüp mahvolduğunu söylemesi dikkat çekicidir. Bu savaşın ardından sekizinci ayda Aksuv⁶³², Keyre-Başı ve Üçbirkü'deki Tatarların da itaat altına alınmasıyla artık Moyun Çor'un kağanlığına engel teşkil edecek hiçbir güç kalmamış oluyordu⁶³³.

749 yılında kağanlığını sağlamlaştıran Moyun Çor, bu tarihte Ötüken'de kışlayarak Türk ananesi gereği büyük oğlunu Tarduşların üzerine Yabgu, küçük oğlu Böğü'yü de Tölöslerin üzerine Şad olarak görevlendirmiştir⁶³⁴. Atama olayının ardından da 750 yılında Çiklerin⁶³⁵ üzerine bir ordu sevk edildiğini görüyoruz⁶³⁶. Bu sefer sonucunda Çikler, Kem (Yenisey) Nehri kıyısında mağlup edilerek Uygurlara tabi kılınmıştır.

Şine-Usu Yazıtı doğu yüzünde Moyun Çor'un 750 yılında Tez Irmağı yakınlarında konaklayarak yazı burada geçirdiği söylenmektedir. Moyun Çor, bu bölgede otağını kurdurmuş, arazisini çitle çevirmiş ve Tez Irmağı kenarında bir yazıt dikirmiştir⁶³⁷. Dikilen bu yazıtın Moyun Çor'a ait bir diğer yazıt olan Tez Yazıtı olduğu sanılmaktadır⁶³⁸.

⁶³¹ Kergü ile aynı mevkide olmalıdır.

⁶³² Orkun-Selenge bölgesindeki küçük nehirlerden biridir.

⁶³³ Gömeç, *a.g.e.*, s. 25.

⁶³⁴ ŞUY Doğu 7 “İki oğluma yabgu (ve) şad unvanları verdim. (Onları) Tarduş ve Tölis boylarına (yönetici olarak) tayin ettim.”

⁶³⁵ Kök Türkçe metinlerde ilk olarak 709 yılında anılan Çikler Kırgızlara yakın bölgede Yenisey civarında yaşıyorlardı. Kök Türk Kağanlığı döneminde de Bilge Kağan'ın emriyle üzerlerine ordu sevk edilen Çikler, Uygur kağanı Moyun Çor döneminde de asi tavırlarını sürdürmüşler ve 750 yılında Kem Irmağı yakınlarında bozguna uğratılmışlardır. Sonuçta bu Türk boyunun üzerine tutuk, ısbara ve tarkanlar tayin olunarak idare edilmişlerdir. Bk. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 59.

⁶³⁶ ŞUY Doğu 7-8 “Ondan sonra kaplan yılında (750) Çiklere doğru yürüdüm. İkinci ayın on döndünde Kem (Yenisey) de bozguna uğrattım.”

⁶³⁷ ŞUY Doğu 8 “O yıl içinde Tez (irmağı)'in kaynağında (ve) Kasar(ların) (Kasar'ın?) batısında tahtımı kurdum, çitimi orada vurdurdum. Yazı orada geçirdim. (Karargahımın) sınırını belirledim. Damgamı ve bengü taşımı orada meydana getirdim.”

⁶³⁸ Moyun Çor, Kök Türklerden bir miras olarak Uygurlara intikal etmiş olan Bengü taş bırakma âdetini devam ettirerek seleflerinin kültürel mirasını da devralmış gibi görünmektedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Kök Türk döneminden kalma yazıtların vefat etmiş olan şahıslar adına dikildiği halde Moyun Çor'un sağlığında bu işe kalkışması, tarihi belge niteliğinde olan bengü taş bırakma hadisesini ne kadar ciddiye aldığı göstermektedir.

Aynı yıl güz mevsiminde doğuya ilerleyen Moyun Çor, Tatarları soruşturduğunu söylüyor⁶³⁹. Tavşan yılı olan 751 yılında ise Ötüken Dağı'nın kutsal zirvelerinden birinde Yabaş ve Tokuş ırmaklarının birleştikleri yerde yaylayarak burada tahtını kurdurmuş ve kendi adına bir yazıt daha diktirmiştir⁶⁴⁰.

752 senesinde geldiğimizde Uygurlara karşı bir Dokuz Oğuz-Kırgız ittifakı olduğunu görmekteyiz. Bu ittifaka Kırgızlara tabi olan Çikler de katılmışlardır. Uygurlara bir darbe vurma hazırlığındaki bu girişime daha sonra Üç Karluk boyu da dâhil olmuştur. Ancak Şine-Usu Yazıtı'ndan Uygurların bu harekâtı önceden haber aldığı, ilk önce Üç Karlukları, daha sonra Çikleri itaate zorladıkları anlaşılmaktadır. Uygurlar bu girişimin ardından Çiklerin üzerine bir "tutuk" ile "ışbara" tayin etmişlerdir⁶⁴¹. Yazıttan anladığımızı göre Uygurlara karşı olan bu hareketi Dokuz Oğuzlar başlatmış, Üç-Karluklar onlara iştirak etmişlerdir. Üç-Karluklara önceden Kırgızlar⁶⁴² ve Çikler, daha sonra İsiler, Türgişler ve Basmillar katılmıştır 753 yılı

⁶³⁹ Her ne kadar Şine-Usu Yazıtı'nın Doğu yüzü 8. satırında geçen "(a)nc(i)p : ol yıl : kuz(u)n : ilg(e)ru : yorid(i)m : t(a)t(a)r(i)g : (a)y(i)td(i)m cümlesi", "Ondan sonra o yıl güzün doğuya doğru yürüdüm. Tatarları soruşturdum (haklarında bilgi edindim)" şeklinde çevrilse de bu konuda bir çalışması olan Hatice Şirin User bu cümlenin "Böylece o yıl güzün doğuya ordu sevk ettim. Tatar(lar)ı korkuttum (tedhiş ettim/yıldırdım/ tehdit ettim/ Tatarlara gözdağı verdim)" şeklinde Türkiye Türkçesine çevrilmesini önermektedir. Bu konuda bk. Hatice Şirin User, "Şine Usu Yazıtı'nda Kayıtlı "(a)t(a)r(i)g : (a)y(i)td(i)m" Cümlesi Üzerine" *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 12, 2008, s. 183-196.

⁶⁴⁰ ŞUY Doğu 8-10 "Tavşan yılının (751) Beşinci ayına kadar ...-a Ötüken dağı zirvesi, As-Öngüz zirvesi (ile?), İduk zirvesinin batısında Yabaş ve Tokuş (ırmaklarının?) birleştikleri yerde yazı geçirdim. Tahtı orada kurdurdum, çiti orada vurdurdum, bin yıllık on bin günlük yazılarımı ve damgamı orada yassı taşa hak ettirdim."

⁶⁴¹ ŞUY Doğu 10-12; Güney 1-2 "Dokuz Oğuz ... beyleri geldi. ... (Onlar) yine zamansız (uygunsuz?) düşmanlaşmıştı. (Onlar) Üriing Beg, Kara Buluk (ve) Anı (ırmağı)da otururlarmış. Kırgızlara doğru adam göndermiş, "siz (sefer için) yola çıkın, Çikleri uzaklaştırın (savaşa çıkarın?)" demiş. "(Ardından) ben de yola çıkayım" demiş." "Bak, Budkal ormanında (Bodikli?)da birleşelim" demiş. Ötüken ...-m demiş ... dokuzuncu gün (?) asker sevkettim. ...askeri valinin komutasında Çiklere doğru atlı birlik gönderdim. Müttefiklerin yerine doğru az adam gönderdim. "Bak" dedim. Kırgızların kağanı Kögmen'in kuzeyinde ... evinde barkında imiş. Öncü birliğini müttefiklerinin yerine doğru göndermiş. Öncü birliğe benim askerim orada saldırmış, esirleri ele geçirmiş. Hanına Müttefiklerinden adam geldi. "Karlukların müttefiklerinden (kimse) gelmedi" dedi. Ordusu Karluklara doğru ... Kem (ve) Kargu. -dı (?) İrtiş ırmağı(nın), Arkar başı (denilen) birleşme (?) yerinde, orada kamıştan yapılmış, alitta Salla geçtim. On birinci ayın on sekizinde ... karşılaştım. Bulçu (Urungu) ırmağında Üç Karlukları orada bozguna uğrattım. Oradan tekrar döndüm. Atlı birliğim, Çik milletini önüne katıp geldi ... Tez (ırmağı) kaynağında çitimi kurdurup yayladım. Karargahın sınırlarını belirledim. Çik milletine askeri vali tayin ettim. (Onlara) İşbara (ve) Tarkan unvanlarını orada takdim ettim."

⁶⁴² Şine-Usu Yazıtı'nda da Kırgızlar ve onların oturduğu yerlerle ilgili ipucu verebilecek bazı cümleler ve yer adları bulunmaktadır. Şine-Usu yazıtında Kırgızlarla ilgili bölümün geçtiği yerler Doğu 10, 11 ve 12. satırlardır. Şine-Usu Doğu 10. satırın hemen ilk kelimelerinden anlaşılacağı gibi Kırgızların Dokuz Oğuz beyleri ile anlaşıp Uygurlara karşı bir işbirliği yaptıkları görülmekte, Dokuz Oğuzlar, Kırgızlar ve Çiklerin bu işbirliği sonucunda Uygurları ortadan kaldırmak istedikleri anlaşılmaktadır. Uygur kağanı Moyun Çor'un ise ilk olarak Çiklere doğru bir atlı birlik gönderdiğini, işbirliği yapılan

boyunca aralıksız süren bu mücadelelerden Çin kaynaklarının bihaber olması ilginçtir.⁶⁴³

Tüm bunlar olup biterken bu kez Basmıllar ve Karlukların isyan bayrağını açması ile Uygurlar yeniden harekete geçmişlerdir. Basmılların mağlup edilmesi ardından Karlukların malı mülkü yağmalanmış, son kez saldırı teşebbüsünde bulunan Basmıl-Karluk kuvvetleri Yogra Yarış'ta⁶⁴⁴ bir kez daha bozguna uğratılmışlardır⁶⁴⁵. Bu sırada Çin'de bulunan Oğuzlar ve Kök Türkler, Uygurlara karşı harekete geçmişler fakat 3.000 dolayındaki Uygur askeri gücü düşmanlarını alt etmeyi başarmıştır. Moyun Çor Kağan, daha sonra ise Orkun ve Balıklı Nehri'nin kavşağında otağını kurdurarak burada konaklamış hemen akabinde de Yenisey yakınlarında Çiğillere bir darbe vurmuştur⁶⁴⁶. Moyun Çor'un bu başarıları Uygur Devleti'nin istikrara kavuşmasında kesin bir rol oynamıştır. Bu yıllarda geçen Dokuz Oğuz, Karluk,

yerde Uygur süvarilerinin onların öncü birliğine saldırdığını ve onları ele geçirdiklerini anlamak mümkündür. Uygur süvarilerinin Çikleri ele geçirdiklerinin anlatıldığı bölümde Kırgızlara doğru herhangi bir sefer yapıp yapılmadığı anlaşılamamaktadır. Ancak Şine-Usu Yazıtı'nın önemli tarafı Kırgızların oturdukları yerlerle ilgili bilgiler bulunmasıdır. Bk. Erhan Aydın, "Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri Üzerine Notlar" *Sibirische Studien*, C. 2, S. 1, İstanbul-Göttingen 2007 s. 44-45.

⁶⁴³ Gömeç, *a.g.e.*, s. 29-31.

⁶⁴⁴ Cungarya bölgesinde bir yer olmalıdır.

⁶⁴⁵ ŞUY Güney 3-8 "“Düşman (?) ... il” deyip söyleyerek geldi. (O ayın) on beşinde ... Taygan Göl'de (tekrar) toplandım. Yazıcı (nişancı?) adam gönderdim. O (geri) geldi. Kara Yotulkan'ı geçip ilerlediklerini (söyledi). Ben karşularına (doğru) yürüdüm ... oldu. Karluklara (doğru) adam göndermiş. “T...” demiş. “İçeriyi ben karıştırayım (isyan edeyim)” demiş. “Dışarıdan ... aşayım” demiş. Basmılları düşman edip karargahıma (doğru) vardı(lar). Onları tabi kılmadım. Dışarıdan Üç Karluklar üç kutsal ... Türgiş ... Ötüken'de, be...-i orada bozguna uğrattım. ... Beşinci ayın yirmi altısında savaştım orada mızrakladım. İçüy ırmağını (?) geçip ...-i (güneş) doğar doğmaz mızrakladım. Ondandır dolayı Türgiş'ler, Karluk(lar)ın varlıklarını (hayvanlarını?) alıp evini barkını yağmalayıvermiş. (Onlar) karargahıma geri dönmüş(ler) Düşman ol- ... kalkıp (?) kendi topraklarına doğru vardı. Onu izleyip ... Ben sekizinci ay (onları) izleyerek yürüdüm. Karargahımı Ersegün'deki Yula Göl'de kurdurdum. Sonra (onlara) ulaştım. ... Basmılları bırakıp (terk edip) ... -nci ayın yirmi birinde Karlukları ... Yorga-Yarış'ta ordusunu o anda mızrakladım. Karargahı (karargahdaki halkı) on gün önceden ürküp kaçmışlar. Sonra yine yürüyüp geri döndüm ...On birinde ... mızrakladım.”

⁶⁴⁶ ŞUY Güney 8-12 "“Önceden Çin'de bulunan Oğuzlar (ve) Türkler ayrılmış daha sonra katılmışlar. Orada beyler ... Benim ordum üç ... -verdi. Tuğu taşıyan beş yüz zırhlı piyadeden bir ikisi (birkaçı) ayrılıp geldi. Hizmetçilerim (ve) kullarım, halkı(m) (için) gök (ve) yer öyle buyurduğu için (lütfettiği için) (onları) orada mızrakladım. ...Halk o anda tabi oldu. ... Karluklara doğru kaçıp gitti. Oradan yine geri dönüp Orhon ırmağı ile Bakılığ ırmağının birleştiği yerde ülkenin tahtını (yönetim merkezi) orada kurup düzenledim. Ülkenin karargahını ... Selenge'ye ... on birinci ayın yirmisinde Kara Buluk'un doğusundaki Sukak Yulu (Ceylan Pınarı; Geyik Pınarı) (mevkisinde) orada Çiğil(lerin) askerî valisi ... -miş ... Togurgu ırmağını geçirip ... mızrakladım.

Basmıl, Kırgız, Çik, Türgiş münasebetleri ve Uygurlarla olan savaşlar hakkında elimizdeki Kök Türkçe kaynaklardan başka hiçbir yazılı belge bulunmamaktadır⁶⁴⁷.

754 yılında Karlukların sağ kalanları Türgişlere sığınmış, bu yılın onuncu ayında Moyun Çor, Basmıl ve Karlukları tamamen etkisiz hale getirilmiştir⁶⁴⁸.

Şine-Usu Yazıtı'nın batı yüzünde bulunan 2 ila 10. satırlarda Uygurların Çin'deki faaliyetleri anlatılmaktadır. Bu satırların büyük oranda tahribat görmesi metnin anlamlı bir bütün oluşturmasını engellese de söz konusu bölümün Çin'de patlak veren An-Lu-shan İsyanı ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Annesi A-shih-te ailesine mensup bir Türk olan An-Lu-shan 742 senesinde imparator Hsüan-tsung'un mahiyetine girerek Çin sarayında nüfuz ve itibar kazanmış, daha sonra 150.000'e varan askeri gücüyle imparatora isyan bayrağını açmıştır. 755 yılında patlak veren An-Lu-shan İsyanı'nda Çin'in iki başkenti yanı sıra birçok şehir isyancıların eline geçmiş, Çin bu zor durumdan kurtuluşun çaresini Uygurlardan yardım istemekte bulmuştur. 757 yılında mahiyetindeki 4000 seçkin Uygur savaşçısı ile Çin'e giriş yapan Moyun Çor Kağan'ın büyük oğlu Tarduş Uluğ Bilge Yabgu, isyanın bastırılmasında önemli rol oynamıştır. Kendi adamları tarafından öldürülen An-Lu-sahan'ın isyan hareketi bir süre daha oğlu tarafından sürdürülmek istense de isyancılar emellerinde muvaffak olamayarak çekilmek zorunda kalmışlardır⁶⁴⁹. Çin'den bol ganimetle dönen Uygurların bu olay ardından iyi ilişkiler içine girdikleri Çinli ve Soğdlulara Selenga Nehri yakınlarında Bay-Balık adında bir şehir inşa ettirdikleri Şine-Usu Yazıtı batı yüzü 5. satırda kayıtlı bulunmaktadır⁶⁵⁰.

Moyun Çor Kağan'a ait Şine-Usu Yazıtı, Uygurların Çin'deki faaliyetlerinin anlatılması ile son bulmaktadır.

⁶⁴⁷ Gömeç, *a.g.e.*, s. 31.

⁶⁴⁸ ŞUY Güney 12- a,b; Batı 2 “Karluk, Basmıl toplanıp Geri döndüm. ... Basmıllara orası kapanmış Bilmediği (için) (onların) tamamı yok olup kaç(mışlar)..... Kara Yotulkan (?). yürüyen ... Begni'yi (?) ben ben düzenledim. Bu kadar yazıtı Yazı yazdırdım. Geldi ... Karluklar ... -miş ...-medi hanı ... sekizinci ayın üçüncü gününde yürüdüm. Karluklardan hayatta kalanlar Türgişlere geldiler.. yine geri dönüp Onuncu ayın ikinci gününde vardım. ... dediği Bozguna uğrattım geri döndüm. Sonra Basmıllar (ve) Karluklar yok oldu.”

⁶⁴⁹ Gömeç, *a.g.e.*, s. 32-34.

⁶⁵⁰ ŞUY Batı 5 “Soğdlular (ve) Çinlilere Selenge'de Bay-Balık kentini yaptırdım”

d) Terhin Yazıtı

Türklerdeki tarih yazma geleneğinin en güzel örneklerinden biri olan Terhin (Taryat) Yazıtı,⁶⁵¹ Uygur tarihi ve kültürü açısından da son derece kıymetli bir belgedir. Terhin Yazıtı, Uygur tarihçiliğinin ve Yağlakar hanedanı kağanlarının bilinen ilk abidesidir. Yazıt dört parça olarak ele geçmiş olup ilk parçası 1957 yılında Moğol arkeologu Ts. Dorjsuren tarafından Moğolistan'daki Terhin Nehri'nin Çağannur Gölü'ne döküldüğü yerin batısından 12 km, Terhin Nehri'nin kuzey yatağından 1 km ve Hangay Dağları'nın kuzey batısındaki dik kayalığın güneyinden 2 km mesafede toprağa çakılı halde bulunmuştur. Bu keşfin ardından 1969 yılı Eylül ayında Kh. Lubsanbaldan, M. Şinehüü, Bazilhan ve S. G. Klyaştorniy'dan oluşan Moğol-Sovyet bilim heyeti, yazıtın üzerine oturtulduğu kaplumbağa şeklindeki taş kaideyi bulmuştur. Ve nihayet 1970 yılında yazıtın geri kalan iki parçası N. Ser-Odjav ve V. V. Wolkov tarafından bulunarak eser yekpare hale getirilmiştir. Yazıt bu tarihten itibaren Moğolistan'ın başkenti Ulan-Bator'daki Tarih Enstitüsü'nde koruma altına alınmıştır⁶⁵².

Terhin Yazıtı üzerine ilk tercüme denemesi Moğol filolog M. Şinehüü tarafından 1975 yılında yapılırsa da bu çalışma oldukça yetersiz kalmıştır⁶⁵³. Bu çalışmanın ardından S. G. Klyaştorniy 1980 yılında yazıtı önce ön hazırlık şeklinde,⁶⁵⁴ daha sonra da açıklamalı olarak tekrar yayınlamıştır⁶⁵⁵. Yazıtın en kapsamlı ve en özgün yayımı ise 1983 yılında Talat Tekin tarafından yapılmıştır⁶⁵⁶. Ayrıca Saadettin Gömeç'in de Terhin Yazıtı hakkında açıklayıcı bilgiler içeren bir yayını bulunmaktadır⁶⁵⁷.

⁶⁵¹ Terhin Yazıtı'nın tam metni için bk. Saadettin Gömeç, "Terhin Yazıtı'nın Tarihi açıdan Değerlendirilmesi", *DTCFTAD*, C. 17, S. 28, s. 71-76.

⁶⁵² Aydın, *a.g.e.*, s. 18-19

⁶⁵³ M. Şinehüü, "Tariatın Orhon Biçgiyn Şine Durgsal" *Studia Archaeologica*, VI/1. Ulan-Bator 1975.

⁶⁵⁴ S.G. Klyaştorniy, "Terhinskaya Nadpis" *Sov'etskaya Tyurkologia*, No: 3, 1980, s. 82-95.

⁶⁵⁵ S.G. Klyaştorniy, "The Terkhin Inscription", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, No: 36, 1982, s. 335-366.

⁶⁵⁶ Talat Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi" *Bellekten*, C. LXXIX, S. 184, Ankara 1983, s. 795-838

⁶⁵⁷ Gömeç, *a.g.m.*, s. 71-84.

Toplam 31 satırdan oluşan Terhin Yazıtı, tıpkı Şine-Usu Yazıtı gibi Moyun Çor (il Etmiş Bilge Kağan) adına dikilmiştir. Yazıtın yapım işini üzerine alan ise Moyun Çor'un küçük oğlu ve geleceğin Böğü Kağan'ı (759-779) Kutlug Tarkan Sengün'dür⁶⁵⁸. Yazıtın kaplumbağa şeklindeki taş kaidesinin üzerinde yer alan runik metninde kitabeyi yazan kişi kendisini Böke Tutam olarak tanıtmaktadır⁶⁵⁹.

Eseri ilim âlemine tanıtan Klyaştorniy'nin Terhin Yazıtı'nın tarihsel içeriği hakkındaki görüşleri şu şekildedir: “ *Terhin Yazıtı'nın esas kısmı, İl Etmiş Bilge Kağan (Moyun Çor Kağan 747-759) namına onun oğlu Kutluk Tarhan Sengün tarafından yazıldığı, yazıtın batı taraf 1-2. satırlarından açıkça görülmektedir. Yazıtta İl Etmiş Bilge Kağan'ın saltanatının ilk yıllarındaki olaylar anlatılmaktadır. Yazıtın 2. satırından (Yılan yılı) 753 yılı civarında dikildiği anlaşılmaktadır.*”⁶⁶⁰ Ona göre yazıtın üçüncü kısmı, Moyun Çor'un bizzat kendi ağzından anlatılan tarihi olaylarla ilgilidir. Fakat bu kısmın doğal sebeplerle çok tahribat görmesi konunun tam olarak anlaşılmasına yol açmıştır.

Terhin Yazıtı'nda Şine-Usu Yazıtı gibi Kök Türk ve Uygur tarihi, hükümdarın ağzından hikâye edilmektedir. Yazıtta birçok Türk boyunun (Kasar, Bars İl, Apa İsi, Süngüz, Başkan vs.) adının geçmesinin yanı sıra daha önceki meşhur Türk hükümdarların adlarının sayılması ve özellikle Bumin Kagan'ın adına burada rastlamamız bizi Uygurların, kendilerini Kök Türklerin devamı olarak gördüklerinin bir kanıtıdır⁶⁶¹.

Terhin Yazıtı'nın mukaddimesi olarak kabul edebileceğimiz Doğu yüzündeki ilk satır Bumin Kağan'ın adı zikredilerek başlamaktadır⁶⁶². Ancak yazıtın bu kısmı geniş ölçüde tahribata uğramış olduğundan 75-80 harflik bir kısmı okunamamıştır. Satır sonlarından anlaşıldığına göre kitabenin bu yüzünde önce Kök Türk tarihi,

⁶⁵⁸ S.G. Klyaştorniy, “Doğu Türkistan ve Ordubalık Kağanları (Terhin Abidesi'nin 14. Satırının Açıklaması)” Çev. Buğra Atsız, *TDA*, S. 103, İstanbul 1996, s. 122.

⁶⁵⁹ **Tr.Y** Kaplumbağa kaidedeki yazıt “*Bunu yapan Böke Tutam*”

⁶⁶⁰ Klyaştorniy'e göre Terhin Yazıtı, Uygur Hanlığı'nın gerçek kurucusu El etmiş Bilge Kağan (747-759) hâkimiyeti devrinde 753'ten kısa bir zaman sonra ve 756'dan daha geç olmak üzere dikilmiştir. Bu görüş genel itibarıyla araştırmacılar tarafından da kabul görmüştür. Bk. Klyaştorniy, *a.g.m.*, s. 121.

⁶⁶¹ Gömeç, *a.g.m.*, s. 76.

⁶⁶² **Tr.Y** Doğu 1” *Talimli kağan ... Bumin Kağan, üç (kişi) kağan (olarak) oturmuşlar.*”

hükümdarların adları (Yolluğ Kağan, Bumin Kağan) anılarak özetlenmekte, adı okunamayan üçüncü kağanla birlikte bunların iki yüz yıl hüküm sürdükleri belirtilmektedir. Bu iki yüz yıllık süre ile 6. yüzyıldan 8. yüzyıla kadar olan Kök Türk hâkimiyetinin kastedildiği açıktır⁶⁶³.

İkinci satırda Türk tarihinin iki önemli boyunun adına rastlıyoruz.⁶⁶⁴ Bunlardan biri olan Bars-İlliler, Bulgar Hanlığı'nın teşekkülünde rol oynamışlar, Kasarlar ise Hazar Kağanlığı'nın kurucu unsuru olmuşlardır⁶⁶⁵. Metnin devamındaki 3 ve 4. satırlarda Moyun Çor, kendi atalarının 80 yıl hüküm sürdüğünü ve ülkelerinin Ötüken ile Orkun Nehri olduğunu belirtiyor.⁶⁶⁶

Yazıtın doğu yüzündeki 5. satırla beraber artık Moyun Çor'un faaliyetleri anlatılmaya başlanıyor. Bu satırlarda Moyun Çor, 28 yaşındayken yani 741'de Kök Türkleri bozguna uğrattığını kaydediyor⁶⁶⁷. Yazıtın bundan sonraki 6, 7 ve 8. satırların okunabilen son kısımları ile Şine-Usu Yazıtı'nın kuzey yüzünün okunabilen baş kısımları (6, 7, 8 ve 9. satırlar) hemen hemen aynıdır⁶⁶⁸. Bu satırlarda babası Köl Bilge Kağan'ın Moyun Çor'u Kök Türk kağanı Ozmış Tigin'in üzerine gönderdiği, Moyun Çor'un Ozmış Tigin'in kuvvetleri ile Kügür'de⁶⁶⁹ Kömür Dağ'da⁶⁷⁰ ve Yar Irmağı⁶⁷¹ kıyılarında savaştığı, Kök Türkleri bozguna uğrattığı ve Kök Türk boylarını

⁶⁶³ Tekin, *a.g.m.*, s. 800.

⁶⁶⁴ **Tr.Y** Doğu 2 “... halkı çıkıp-gitmiş. Uçuz-Köl'e ünlülerini döküvermiş. Kadır-Kasar, Bedi-Bers il (ve) Yatız-Oğuz”

⁶⁶⁵ Burada gördüğümüz paralel ifadeyi. Tez II Yazıtı'nda da görmemiz mümkündür. Bu yazıtın Kuzey 3-4. satırlarında “Bozguncuların başı tarafından baskın yapılp, Uçuz Köl'e ileri gelenleri dökülmüş ... Bedi-Bers (Bars) il, Kadır-Kasar oraya varmıştır. O halkım büyük kavga yaptı.” şeklinde bir ifadeye yer verilmektedir. Bk. Gömeç, *a.g.m.*, s. 76-77.

⁶⁶⁶ **Tr.Y** Doğu 3-4 “Atalarım seksen yıl hüküm sürmüştü. Ötüken Ülkesi ve çevresi ile ikisi arasında, Orkun Ögüz'de ... yıl hüküm sürmüştü.”

⁶⁶⁷ **Tr.Y** Doğu 5 “[Kendim doğuya binbaşı olarak atandım]. Yirmi sekiz yaşında, yılan yılında (741) Türk ülkesini karıştırdım. Orada bozguna uğrattım.”

⁶⁶⁸ **Tr.Y** Doğu 6-8 “ileri gelenleri ile bize katıldı. Bin kişi sevk etti. Ozmış Tigin Odurgan'dan yürüyor dedi. Onu al (gel) dedi [Kutlug Yabgu han olmuş diye işitip] eriştim Kara-Kum'u⁶⁶⁸ aşmış. Kögür'de, Kömür-tag'da (ve) Yar-Ögüz'de Üç Tuğlug Türk Bodun'a yedinci ayın on dördünde ... orada dövürdüm. Hanını (esir) aldım. Orada yok oldu (öldü). Türk halkını orada itaate aldım”.

⁶⁶⁹ Kara-Kum Çölü'nün ortasında bulunan ve Türklerin Kömür Dağ dedikleri yerin kuzey kesimlerinde olmalıdır.

⁶⁷⁰ Gobi Çölü mntıkası olabilir.

⁶⁷¹ Bu coğrafyadaki küçük sulardan birisi olmalıdır.

kendisine tabii kıldığı anlatılmaktadır. Bu boylar arasında Üç Tuğlu Türk Bodunu'nun⁶⁷² da adı zikredilmektedir.

Yazıtta anlatılana göre Moyun Çor, Koyun yılında yani 743'te bir kez daha Ozmuş Tigin'in üzerine yürüyor ve Maymun yılında (744) Kök Türk ordusunun büyük bir bozguna uğratarak hükümdarını ve hatununu tutsak alıyor.⁶⁷³ Şine-Usu Yazıtı'nda da anlatılan bu olaydan sonra Moyun Çor'un Kök Türklere sadık bir takım boylarla mücadelesi sürmüştür.⁶⁷⁴

747 yılında Kök Türklerden sonra Basmıl ve Karlukların da bertaraf edilmesiyle Uygurların hâkimiyeti önünde artık hiçbir engel kalmamıştır. Eski Türk takvimine göre Domuz yılına rastlayan 747 yılı aynı zamanda Moyun Çor'un babası Köl Bilge'nin Türk devletinin başına geçtiği tarih olmuştur. Bu olay Terhin Yazıtı güney yüzü 4 ve 5. satırlarda anlatılmaktadır⁶⁷⁵. Yazıtı göre; Köl Bilge'ye sadık yüksek rütbeli bazı devlet adamları, dokuz buyruk, generaller, binbaşılar ve "kara bodun" yani halktan bazı temsilciler, Köl Bilge Han'a gelerek "*Ecdadımızın şanı ve şöhreti söz konusudur. Ötüken sizin elinizde. (Kağan olun ve ülkeyi) yönetin!*" diye ricada bulunmuşlardır. Köl Bilge de bunun üzerine tahta oturmuştur⁶⁷⁶. Köl Bilge, kağan

⁶⁷² Menşeleri hususunda bugüne kadar fazla bir şey söylenmeyen Üç Tuğlu Türk Bodun, Çin kaynaklarında Mı-ma T'u-cüeh olarak geçen etnik ad ile birleştirilmiştir. Mu-ma T'u-cüeh'in manası Tahta Atlı Kök Türkler olarak belirtilmiştir. Tsai bu adın manasının "keresteli at" demek olduğunu ve "halkı daima buz üzerinde tahtadan yapılmış ata bindiği için Çinliler bu adı vermişlerdir" demektedir. Tahtadan ata binmek nasıl bir şey bilmiyoruz.

Tsai bu konuda bir açıklama yapmamıştır. Acaba, kar üzerinde ayakları batmamak için tahtadan yapılmış kar ayakkabıları giydiklerinden mi, yoksa kar üstünde kızakla kaymayı bildikleri için mi bu ad verilmiştir? Üç Tuğlu Türk Bodun kabileleri şunlardır: Tu-po, Mi-lieh-ko ve O-chih. Tölöslerin üç boyundan meydana gelmiş olan federasyon içinde sadece Tupoların bugünkü Tuba-Tuva Türkleriyle alakaları dikkate çekilmiş ve yerlerinin Altaylarla, Baykal Gölü'nün kuzey kıyıları olabileceği görüşü ileri sürülmüştür.

⁶⁷³ **Tr.Y** Doğu 9; Güney 1-2 "*Ozmuş Tigin han oldu. Koyun yılında [743] (üzerine) yürüdüm. İkinci [savaşı ilk] ayın altıncı gününde yaptım... Maymun yılında (744) yürüdüm, [orada] savaştım, orada mızrakladım. Hanın tuttum. Hatununu orada [esir] aldım. [Türk halkı o andan itibaren yok oldu!]*"

⁶⁷⁴ Şine-Usu Yazıtı'nda bu Kök Türklerin sonu olmuştur diyor; **ŞUY** Kuzey 10 "*Ozmuş Kağan'ı tuttum. Hatununu o anda aldım. Türk halkı ondan sonra (bunun üzerine) yok oldu. Ancak Terhin Yazıtı'nın güney yüzündeki 2. ve 3. satırlardan öğrendiğimize göre, Uygurlar, Kök Türklere sadık bazı kuvvetlerle özellikle Oğuzların İğdir boyundan Bülük'ün kumandası altındaki kuvvetlerle, bir süre daha savaşmak zorunda kalmışlardır. **Tr.Y** Güney 2-3 "*Bir yıl geçirdim. Beşinci ayın on üçünde (746) ayaklandılar. Savaştım. Orada mızrakladım ... beg [ile Basmıl halkını] tabi kılıp, İğdir Bölük yine (buraya) geldi. Ben ondan sonra it yılında (746) Üç Karluklar kötü düşünüp, kaçtılar, batıya On-Oklara girdiler.*" Bk. Tekin, **a.g.m.**, s. 801.*

⁶⁷⁵ **Tr.Y** Güney 4-5 "*[Ondan sonra] Üç Karluklar domuz yılında (747) Tokuz-Tatarlarla anlaşmış, dokuz bakan, bin komutan, halk toplanarak, babam hana maruzatta bulundular. Atalarımızın adı (sanı)var dedi. Ötüken ülkesi sizde, yönetin dediler.*"

⁶⁷⁶ Tekin, **a.g.m.**, s. 801.

olduktan sonra ise büyük oğlu Tay bilge Tutuk'u yabgu olarak atamış ve daha sonra da ölmüştür⁶⁷⁷.

Köl Bilge'nin Tay Bilge'yi ölmeden önce yabgu olarak ataması aynı zamanda kendi halefini belirlemesi anlamına geliyordu. Ancak bu durumu kabullenmek istemeyen Moyun Çor, Köl Bilge'nin ölümünden sonra ağabeyi ile kıyasıya bir kağanlık mücadelesine girişmiş ve sonuçta da muvaffak olmuştur. Yazıtta Moyun Çor'un kağanlık konusunda ısrarcı davranmasının nedeni olarak Sıçan yılı olan 748'de halktan bazı temsilcilerin gelerek kendisine "Ecdadımızın mezarları sizin mülkiyetinizde bulunuyor, (Kağanlık sizin hakkınızdır) demesi ve onu Tengride Bolmuş El-etmiş Bilge Kağan unvanıyla kağan, eşini de El-Bilge Katun unvanıyla katun ilan etmeleri olarak açıklanmıştır⁶⁷⁸.

Bu şekilde kağan seçilen Moyun Çor tahtını Kaplan yılında (750) Ötüken'in batısında, Tez Irmağı'nın başında kurmuş, yılan yılında da (753) yaz aylarını burada geçirmiştir⁶⁷⁹. Moyun Çor Kağan, Ejderha yılında, yani 752'de, Ötüken ortasında, As-Öngüz ve Kan (Han) Iduk zirvelerinin batısında yayladığını, ordugâh ve karargâhını burada kurduğunu, "bin yıllık on bin günlük" kitabesi ve damgalarını da yassı taşa burada hak ettirdiğini söylüyor⁶⁸⁰. Yazıtta anlatılan bu kitabenin Terhin Yazıtı olduğu açık bir şekilde bellidir.⁶⁸¹

Yazıtın batı yüzü 3. satırında Moyun Çor Kağan yukarıdaki Kök Tengri (mavi gök) ve aşağıdaki Yağız Yer lütfettiği için yasa (töre) ve devlet (il) sahibi olduğunu ifade etmektedir. O, bu satırlarda ayrıca doğudan batıya kadar bütün halkların kendisine buyruk olduğunu söylüyor ve konargöçer⁶⁸² bir hayat sürdüğü ülkesinin

⁶⁷⁷ **Tr.Y** Güney 5 "Tay Bilge Tutuk'u] orada yabgu atadı."

⁶⁷⁸ **Tr.Y** Güney 5-6 "Ondan sonra Sıçan yılında (748) Atalar Mezarlığında güçlü halk (şöyle) demiş: "Atalar Mezarlığı sizde" . gücün kaynağı Kara-su imiş. Halk toplanarak kağan atadı. Tengride Bolmuş İl Etmış Bilge Kağan (olarak) atadı. İl Bilge Katun (olarak) atadı. Kağan tayin edilip, katun tayin edilip Ötüken ortasında Sündüz-Başkan'ın kutlu zirvesinin batısında otağı burada kurdurdum."

⁶⁷⁹ **Tr.Y** Batı 1-2 "Ötüken'in batı ucunda, Tez başında otağını [orada kurdum. Sınırı] orada yapturdum. Bars yılında (750), Yılan yılında (753) iki yıl yazı geçirdim. Ejderha yılında (752) Ötüken'in ortasında Süngüz Başkan'ın Kutlu zirvesinin batısında yazı geçirdim."

⁶⁸⁰ **Tr.Y** Batı 2-3 "Otağımı burada yapturdum. Sınırı burada vurdurdum. Bin yıllık, on bin günlük kitabemi (ve) işaretimi burada yassı taşa yazdırdım. Bütün (tek parça) taşa vurdurdum."

⁶⁸¹ Tekin, *a.g.m.*, s. 802.

⁶⁸² Yazıtın batı yüzü 2-4 satırlar Türk kültür tarihi açısından çok önemli bir konuyu gündeme getirmektedir. Yıllar boyu Türk tarihi konusunda fikir beyan eden araştırmacıların birçoğu Türkleri

sınırlarını çiziyor⁶⁸³. Yazıtta Moyun Çor Kağan'ın konup-göçtüğü vadiler ile ektirdiği tarlalar Ötüken ile Tegres elinde, sekiz kollu Selenge Irmağı ile Orkun, Tuğla, Sebin (Seben ?), Karağa (=Hara gol), Teledü (Teldü ?), ve Burgu (Burugu?) ırmakları boylarıdır. Yaylası Ötüken'in kuzey yamaçları, batıda Tez başı ile doğuda Kanyuy (=Hanuy) ve Künüy (=Mo. Hünüy, Hüniyn-gol) ırmakları arası, iç ılgı'sı, yani has vadileri ise kuzeyde Ongı Tarkan Süy, güneyde Altun Yış (Altay Dağları civarı), batıda Kögmen (Sayan) Dağları, doğuda da Költi (Külti ?) ile sınırlı olan bölgelerdir⁶⁸⁴.

Burada anlatılanlardan Moyun-Çor Kağan'ın yaylağının Ötüken'in batı uçundaki Tez Başı'nda bulunduğunu, buranın doğusunda Kanyuy ve Künüy nehirlerinin bulunduğunu, Ötüken civarlarında tarlalarının bulunduğunu, kuzeyde düşmanlarının, güneyde Altın Orman'ın (Altun-Yış), batıda Kögmen Ormanı'nın (Kögmen-Yış), doğuda ise muhtemelen Kadırgan Ormanı'nın (Kadırgan-Yış) yer aldığını öğrenmekteyiz. Böylece Terhin Yazıtı'nda Uygur Devleti'nin siyasi sınırları da çizilmiş oluyor⁶⁸⁵.

Terhin Yazıtı'nın batı yüzündeki 6, 7, 8 ve 9. satırlarla kuzey yüzünde artık Moyun Çor'un değil kitabeyi diktiren Bilge Kutlug Tarkan Sengün yani Böğü Kağan'ın konuştuğu görülmektedir. Bilge Kutlug Tarkan Sengün, yazıtın batı yüzü 6. satırda babası Moyun Çor'a bağlı boyların sayısını 60 olarak vermektedir. Bu bilginin ardından ise büyükten küçüğe doğru yüksek rütbeli kumandanların adları ve unvanları

aslında göçebe bir toplum olarak telakki etmiş yerleşik ve konar göçer hayat tarzına sahip Türk boylarını görmezden gelmeye gayret göstermiştir. Şüphesiz bu çabanın altında medeniyet denen şeyin yalnız yerleşiklere mahsus bir kavram olması gerektiğine yapılan atıfların payı büyüktür. Asya bozkırında göçebelikle meşgul Türk boylarının sadece hayvancılık yaptığı ve yağma ekonomisini benimsediği hususu artık geçerli bir fikir olmaktan çıkmıştır. Uygurlardan elimize kalan bu satırlar aslında Türkler arasında da tarımın varlığını gözler önüne sermesi bakımından çok önemlidir. Bu açıdan Türk boyları hakkında göçebelikten çok konar-göçer tabiri kullanılması uygun olacaktır. Bk. Gömeç, *a.g.m.*, s. 81-82.

⁶⁸³ Tr.Y Batı 3-5 “Yukarıda Tanrı irade ettiği için aşağıda yağız yer beslediği için devlet ve yasa sahibi oldum. Doğuda gün doğusundaki halklar, batıda ay doğusundaki halklar dört taraftaki halklar (benim) işimi gücümü görürler. Düşmanım Bölük yok oldu. Ötüken ülkesi (ve) çevresi, ikisi arasında tarlalarım; Sekiz-Selenge, Orkun, Tolga, Sebintürdü, Kargu (ve) Burgu yerlerimde (ve) sularımda konargöçerim. Yaylam Ötüken'in kuzey-batı ucu Tez-Başı, doğusu Kanyuy (ve) Künüy (nehirleri), tarlalarım Ötüken bölgesi, kuzeyi Tarkan Süy düşman halka (ve) kağana, güney ucu Altun-Yış, batı ucu Kögmen, doğu ucu [Kadırgan Yış].”

⁶⁸⁴ Tekin, *a.g.m.*, s. 802.

⁶⁸⁵ Gömeç, *a.g.m.*, s. 82.

sıralanmaktadır⁶⁸⁶. Bu isimlerden ikisi dikkat çekicidir. İlki 5000 kişilik bir kuvvete kumanda eden İşbara Yağlakar adındaki komutandır. Bu şahsın, anısına Suci Yazıtı diktirilen ve en son rütbesi Boyla Kutlug Yargan olan Kırgız asıllı Yağlakar Kan Ata ile aynı kişi olması muhtemeldir⁶⁸⁷. Diğeri ise yazıtta İç Buyruk Başu olduğu söylenen İnançu Baga Tarkan'dır. Tun Baga Tarkan olarak da bilinen bu şahıs Böğü Kağan'ın en nüfuzlu kumandanlarından biri olup, 780 yılında yaptığı askeri darbe ile Böğü ve iki oğlunu, himayesindeki ruhanileri, müşavirleri ve bir kısım Sogdluyu ortadan kaldırarak kendisini kağan ilan etmiştir.

Terhin Yazıtı'nın kuzey yüzünde ise iki Çigşi'nin⁶⁸⁸ adı anılmaktadır. Bunlardan Oğuz Çigşi'nin yapılan savaşlarda 100 generalle 10.000 kişilik bir halk yani tebaa kazandığı belirtilmektedir. Moyun Çor'un süvarilerini Dokuz Tatar ve On Yedi Azlardan teşekkül ettiği, buyruklarının yani kumandanlarının Tongra ve Ediz boylarından, general ve binbaşılarının da Uygurlardan olduğunu belirtmekte ve kitabenin yazıldığı sırada Turgak Başu⁶⁸⁹ Kağas Ataçuk'un hükümdar için 300 "turgak", yani karakol inşa ettiğini anlatmaktadır⁶⁹⁰.

Yazıtın kuzey yüzündeki 3. satırda Moyun Çor Kağan'ın büyük oğlu Tarduş Uluğ Bilge Yabgu'nun adı zikredilmekte ve kendisine bağlı boylar sayılmaktadır⁶⁹¹. Tarduş Uluğ Bilge Yabgu, babasının sağlığında Tarduş milletine yabgu olarak atanmış dolayısıyla da tahtın resmi varisi konumuna gelmiştir. Ancak Moyun

⁶⁸⁶ **Tr.Y** Güney 6-9 "*Tengride Bolmuş İl Etmış Bilge Han'ımın içreki (tabi) halklarının sayısı altmış. İç Buyruk Başu İnançu Baga Tarkan (ile) buyruklar dokuz olmuş. Bilge Tay Sengün Tutuk, Beşyüzbaşı Külüg Ongı, Öz İnançu Beşyüzbaşı Ulug Öz İnançu Urungu, Yüzbaşı Ulug Urungu, Tölös beglerinin oğlu binbaşılardır. (onlar) Tölöslerin ünlü yiğitleridir. Tarduş beğlerinin oğulları binbaşılardır (onlar) Tarduşların ünlü yiğitleridir. Tarduş İşbaraları, beşbin Erbaşu İşbara Sengün Yağlakar ... Dokuzyüz erbaşu Tuykun Ulug Tarkan Bukug, binlikleri... halkı binliktir. Kağas Ataçuk'un halkı binliktir.*"

⁶⁸⁷ Tekin, *a.g.m.*, s. 802.

⁶⁸⁸ Çigşi: Orta Çince "bölge yargıcı" olduğu söylenen bu terim idari bir unvandır. Bk. Gömeç, "Kök Türkçe Unvanlar...", s. 4.

⁶⁸⁹ Turgak Başu: Kapıcı, nöbetçi demek olup, idari bir unvandır. Bk. Gömeç, *a.g.m.*, s. 13.

⁶⁹⁰ **Tr.Y** Kuzey 1-2 "*"Kutlu hanım dimdik ülkeyi tuttu (yönetti)... Kutlug Çigsi, Kınçu Alp Bilge Çigsi... han. Yorgun Oguz halkını aldı. Yüz general (ve) bir tümenlik halk kazandı. Kutlu hanımın ileri gelenleri Tokuz-tatar, onyedi Az buyruk, Tongra (ve) Ediz (?) generalleri ve binbaşılar, Uygur halkıdır. Tiginlerimle bu (kitabe) yazıldığında kağanım için Tugrak Başu Kağas Ataçuk, Begzik Er Çigsi (ve) Bıla (belki de Boyla) Baga Tarkan üçyüz karakol yaptılar."*

⁶⁹¹ **Tr.Y** Kuzey 3 "*"Kutlu hanımın oğlu Bilge Tarduş Uluğ Bilge Yabgu'dur. Atlıları İsig Yir atlılarıdır.. Bayırku halkı, Az Aşpa Tay Sengün halkı Tongra (ve) Ediz... Kayabart, Üç Karluklar, bunca halk, yabgu halkı."*

Çor'dan sonra kağanlık makamına küçük kardeşi Böğü getirilmiş, Bilge Tarduş'un akıbeti hakkında kaynaklarda hiçbir açıklamaya yer verilmemiştir.

Kuzey yüzü 4. satırda ise Moyun Çor'un küçük oğlu Töles Uluğ Bilge Şad, yani namı diğer Böğü Kağan ve kendisine bağlı boylar sıralanmaktadır.⁶⁹² 5. satırda ise yazıtı Böğü'nün yazdırdığı ve bu işte ona iki kayın biraderinin yardımcı olduğunu öğreniyoruz.⁶⁹³ Terhin Yazıtı, yazıtın yapımına katkı sağlayan şahısların unvanlarıyla birlikte sunulması ardından son bulmaktadır.

Sonuç itibariyle Terhin Yazıtı'ndaki bilgiler Şine-Ussu ile tamamlandığında, Uygur Devleti'nin kuruluşu ve Moyun Çor Kağan devrini hiçbir yabancı kaynağa ihtiyaç duymadan Türk tarihçilerinin bakış açısıyla takip edebilmekteyiz. Terhin Yazıtı'ı bu niteliğiyle Türk tarihçiliği için son derece kıymetli bir belge olması yanında kültür tarihimizin de vazgeçilmez yapıtlardan biridir.⁶⁹⁴

e) Tez II Yazıtı

Uygurların Tez II Yazıtı,⁶⁹⁵ ilk olarak 1915 yılında B. Y. Viladimirtsov tarafından kuzeybatı Moğolistan'daki Tez (Tesyin-gol) Irmağı⁶⁹⁶ vadisinde keşfedilmiştir. Ancak bu tarihte yazıtın neşredilmesine izin verilmediğinden tarihi açıdan çok kıymetli olan bengü taş gün ışığına çıkartılamamıştır. Yazıt hakkındaki ikinci araştırma ve keşif girişimi 1969-1976 yılları arasında S. G. Klyaştorniy, S.

⁶⁹² **Tr.Y** Kuzey 4 “Kutlu hanımın oğlu Bilge Tölös Uluğ Bilge Şad’dır. Atlıları ... Odurgan’dandır. Bakarı, Çabış Sengün halkıdır. Tokuz-Bayırku, Kayra, Basmıl, Tokuz-Tatar bunca halk, şadın halkıdır.

⁶⁹³ **Tr.Y** Kuzey 5 (Bunu) yazan, bunu yapan Bilge Kutlug Tarkan Sengün’dür. Bunca halkların adlarını, yollarını (kaderlerini) Yagma kuyumcusu (veya alacaklısı) Ekinur dedi. Kulug Bilge Sengün ve kutlug Tarkan Sengün Ekiyor.”

⁶⁹⁴ Saadettin Gömeç, “Terhin Yazıtı’nın...”, s. 84.

⁶⁹⁵ Tez II Yazıtı'nın tam metni için bk. S.G. Klyaştorniy, “Tes Abidesi” Çev. F. Selcen Bozkurt, **TKA**, C. 24, S. 2, Ankara 1986, s. 167-168.

⁶⁹⁶ Tez Nehri günümüz itibarıyla Moğolistan sınırları içerisinde bulunan ve Ubsu Köl'e dökülen bir ırmaktır. Belgelerden de anlaşılacağı üzere Tez Nehri boyları geçmişte ve günümüzde Türklerin hayatlarını sürdürdüğü önemli akarsulardan birisidir. Burası ayrıca Uygur halkı için de önem arz ediyordu ki, kağanlığın temellerinin atıldığı yıllarda ilk Uygur hükümdarları bu suyun etrafında yasadılar. Ayrıca orada Türk tarihinin ve kültürünün en mühim kaynaklarından olan kitabelerini de yazdırdılar. Bk. Saadettin Gömeç, “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler”, **DTCFTAD**, C. 27, S. 44, Ankara 2008, s. 15.

Karcavbay ve A. Oçir başkanlığındaki ortak Sovyet-Moğol Tarih ve Kültür Heyeti Epigrafi Grubu tarafından gerçekleştirilmiştir. Heyette bulunan bilim adamları 1976 yılında Khöwsögöl (Hubsugul) Aymak'ındaki Tez Irmağı'nın yukarı mecrasında Türk runik harfli yazıtlarla kaplı anıtın kalıntısına ulaşmışlar ve daha sonra da bu kıymetli abideyi Moğolistan'ın başkenti Ulan-Bator'daki Tarih Enstitüsü Müzesi'nde koruma altına almışlardır.

Tez II Yazıtı, 22 cm kalınlığında ve 32 cm genişliğinde, dikdörtgen kırmızı renkli granit bir bloktan ibarettir. Pürüzsüz bir yapıda olan taşın üzerine yukarıdan aşağıya doğru düz çizgiler çekilmiştir ve bu çizgilerin arasına geniş taraflarda 6, dar taraflarda 5'er satırlık runik harfli metinler hakkedilmiştir. Yazıttaki harflerin Uygurlardan kalan diğer iki yazıt olan Terhin ve Şine-Usu yazıtlarındaki üslupla oyulmuş olması ve ayrıca bu yazıtlardaki damgalara benzeyen bir de damga bulunması, Tez II Yazıtı'nın Uygur Yaglakar hanedanına mensup kişiler tarafından meydana getirildiğini göstermektedir. Toplam 22 satırlık bir metni ihtiva eden yazıt, zamanın yıpratıcı etkisine maruz kalmıştır. Yazıtın batı cephesinin alt (başlangıç) satırı okunamayacak derecede aşınmıştır. Ayrıca güney cephesinin en üstteki satırı ile yine bu cephede yer alan son satır tamamıyla bozulmuştur. 22 satırdan oluşan yazıtın sadece 20 satırı okunabilecek durumdadır. Ancak bu satırların da baş tarafları yarısına kadar; hatta bazı satırlarda yarıdan fazlası tahrip olmuştur⁶⁹⁷.

Tez II Yazıtı hakkında ilk yayın S. Karcavbay tarafından gerçekleştirilmiştir. Eserinde runik metnin el yapımı bir kopyasını, Latin ve Kiril harfleriyle yazı çevrimlerini, Kazakça, Moğolca ve Rusça çevirilerini vermiştir. Yazıtı neşreden diğer bir bilim adamı Moğol filolog Şinehüü'dür. Ancak yazıtın en yetkin neşrini 1983 ve 1985 yıllarında S. G. Klyaştorniy gerçekleştirmiştir. Klyaştorniy eserini önce Rusça olarak *So'vetskaya Tyurkologia* dergisinin 1983/6 sayısında ardından da İngilizce olarak yayınlamıştır⁶⁹⁸. Tez II Yazıtı'nı Türkiye'de en son Saadettin Gömeç neşretmiştir⁶⁹⁹.

⁶⁹⁷Klyaştorniy *a.g.m.*, s. 155.

⁶⁹⁸S.G. Klyaştorniy, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 39, S. 1, Budapest 1985, s. 137-156.

⁶⁹⁹Saadettin Gömeç, "Böğü Kağan Yazıtı: Tez II", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 124, İstanbul 1997, s. 29-30.

Tez II Yazıtı'nın dikiliş tarihi hakkında bir takım farklı görüşler bulunmaktadır. Klyāstorniy'a göre yazıt, Böğü Kağan zamanında, 761-762 yıllarında dikilmiş olmalıdır.⁷⁰⁰ Sertkaya'ya göre ise Moyun Çor Kağan zamanında, 750 yılında dikilmiştir⁷⁰¹. Rona-Tas da Sertkaya gibi yazıtın 750 yılında dikildiği düşüncesindedir⁷⁰². Aslında Uygurların bir başka yazıtı olan Terhin Yazıtı'nın batı yüzü 1-3. satırlar arasında Tez Irmağı yakınlarında bir yazıt dikildiğinden bahsedilmektedir. Bu yazıtta Moyun Çor'un, kağanlığını garanti altına aldıktan sonra Tez Irmağı'nın yukarı mecralarında yazlık otağını kurdurduğu, burada iki sene yayladığını ve Yılan yılı olan 753 yılında bir yazıt diktirdiği söylenmektedir⁷⁰³. Bir kısım tarihçiler dikilen bu yazıtın Terhin Yazıtı olduğu konusunda hemfikirdirler. Ancak olayın geçtiği yer ve Tez II Yazıtı'nda da bu olayın hatırlatılması, dikilen bu yazıtın hangi Uygur yazıtı olduğu konusunda kafa karışıklığına sebebiyet vermektedir. Bununla birlikte yazıtın batı yüzünde anlatılan El Etmiş Kağan'ın ölümü ve yerine veliahdının geçme hadisesi bizce Moyun Çor Kağan'ın vefatının ardından Böğü'nün kağan olmasıyla sonuçlanan olaylar zinciridir. Dolayısıyla yazıtın Böğü'nün kağan olduğu 759 yılından önce dikilmiş olması mümkün gözükmemektedir.

Buradan hareketle Uygurlu tarihçilerin elinden çıkan nadide yazıtlardan biri olan Tez II Yazıtı'nın, Yaglakar hanedanının üçüncü nesil kağanlarından olan Böğü Kağan (759-779) adına diktirildiğini söyleyebiliriz. Ancak içeriğinde, dedesi Köl Bilge Han (744-747) ve babası Moyun Çor Kağan (747-759) dönemine ait bazı tarihi vakalar hakkında da birtakım bilgiler bulunması, ona bir "Hanedan Tarihi" kimliği kazandırmaktadır.

⁷⁰⁰ Klyāstorniy, yazıtın müellifi olan Tüpek Alp'in ismi yanına kazınmış iki damgadan yola çıkarak kitabenin VIII. asrın ikinci yarısı ile IX. yüzyılın başlarında muhtemelen de 761-762 yazıldığı sonucuna varmaktadır Bk. Klyāstorniy, *a.g.m.*, s. 155.

⁷⁰¹ Sertkaya, Moyun Çor Kağan dönemi yazıtlarından kabul ettiği Tez II Yazıtı'nın Bars yılının (750) yaz aylarında dikildiğini söylemektedir. Bk. O. F. Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, TKAE Yayınları, Ankara 1995, s. 305.

⁷⁰² A. Rona-Tas, "Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler", Çev: M. Karahurt, *TKA (Phil. Dr. H. Z. Koşay'ın Hatırasına Armağan)*, C. XXIV, S. 2, Ankara 1986, s. 56.

⁷⁰³ **Tr.Y** Batı 1-3 "*Tengride Bolmuş İl Etmiş Bilge Kağan, İl Bilge Katun kağan (ve) katun tayin edilip, Ötüken'in batı ucunda, Tez başında otağımı [orada kurdum. Sınırı] orada yaptırдым. Bars yılında (750), Yılan yılında (753) iki yıl yazı geçirdim. Ejderha yılında (752) Ötüken'in ortasında Süngüz Başkan'ın Kutlu zirvesinin batısında yazı geçirdim. Otağımı burada yaptırдым. Sınırı burada vurdurdum. Bin yıllık, on bin günlük kitabemi (ve) işaretimi burada yassı taşta yazdırдым. Bütün (tek parça) taşta vurdurdum.*"

Yazıtın müellifi Tüpek Alp isminde bir şahıstır. Tüpek Alp, adının yanındaki iki damgadan anlaşılacağı üzere Uygur hanedan ailesi Yağlakar uruğuna mensuptur. Zira bu damgalar Moyun Çor Kağan adına dikilen Şine-Usu Yazıtı'ndaki damgalarla büyük oranda benzerlik göstermektedir⁷⁰⁴.

Tez II Yazıtı'nda anlatılan tarihi olaylar batı yüzündeki bir veraset olayı ile başlamaktadır. Aynı zamanda da yazıtın başlangıç kısmı olan 1-5. satırlar arasında El Etmış Bilge Kağan'ın adı iki ayrı yerde geçmektedir. 4. satırda Uygur Han'ım şeklinde başlamakta, Bilge Kağan'ın saltanatından ve o yıllarda vuku bulan olaylardan bahsedilmektedir. 5. satırda ise onun vefatından bahsedilmektedir. Olayların akışından Moyun Çor Kağan olduğu anlaşılan El Etmış Kağan'ın ardından "yabgum" sözüyle onun veliahdı olan Böğü'nün tahta çıktığını görmekteyiz. Üçüncü ve dördüncü satırlarda yine tahta çıkış merasimi anlatılmaktadır⁷⁰⁵. Bu satırlarda geçen Tavuk yılı (757) Uygur tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu tarihten itibaren Çin'deki T'ang Hanedanı uzun yıllar Uygurların askeri yardımlarına ihtiyaç duyacaktır. 755 yılında Çin'de patlak veren An-Lu-shan İsyanı'nda Çin'in her iki başkenti de tarumar olmuş, bu kötü gidişata son vermenin çarelerini arayan Çinli devlet adamları kurtuluşun çaresini Uygurlardan yardım istemekte bulmuşlardır. Bu isyan An-Lu-shan'ın öldürülmesi ardından da bir süre oğlu tarafından devam ettirilmiş ancak eskisi kadar etkili olamamıştır. O sırada Uygur tahtında oturan Moyun Çor Kağan'ın büyük oğlu Tarduş Uluğ Bilge Yabgu'nun yüklü miktarda ganimetle, 757 yılının Aralık ayında Uygur başkentine muzaffer bir komutan olarak dönüş yapmıştır⁷⁰⁶. Ancak bu olaydan kısa süre sonra onunla ilgili haber veren kaynakların bu olayı atladığı görülmektedir. Muhtemelen Çin'de bir kağan gibi muamele gören Uluğ Bilge Yabgu'nun babasıyla arası açılmış, bir isyan teşebbüsünde

⁷⁰⁴ Klyashorniy, *a.g.m.*, s. 151.

⁷⁰⁵ **Tez II Y** Batı 1-5 " ...yılında (tahta) çıkarıldı.. (tahta) çıkarıldı Uygur Han'ım (halkı) tuttuğunda Tavuk yılında El Tutmuş Han'ım ölüp, (onun) ruhu uçup gitti. Onun oğlu, benim yabgum kağan oldu."

⁷⁰⁶ Tarduş Uluğ Bilge Yabgu'nun adı Çin kaynaklarında "Ye-hu" (Yabgu) olarak geçmekle birlikte onun hakkında ayrıntılı olarak bilgi veren Uygur kaynağı Terhin Yazıtı'dır. Terhin Yazıtı'nın Kuzey 3. satırında ona bağlı olan askeri birlikler ve tabi boylar sayılmaktadır. **Tr.Y** Kuzey 3 "Kutlu hanımın oğlu Bilge Tarduş Uluğ Bilge Yabgu'dur. Atlıları İsig Yir athlarıdır.. Bayırku halkı, Az Aşpa Tay Sengün halkı Tongra (ve) Ediz... Kayabart, Üç Karluklar, bunca halk, yabgu halkı." Tarduş Uluğ Bilge Yabgu'nun Çin'deki faaliyetleri hakkında ise Şine-Usu Yazıtı'nın Batı yüzü 3-5. satırlarında anlatılsa da bu bölüm tahrip olduğundan sağlıklı bir sonuca varılamamaktadır.

bulunmasından korkularak 758 yılında öldürülmüştür⁷⁰⁷. Bu olaydan sonra tahtın tek varisinin Böğü olduğu ve Tez II Yazıtı'nın başlangıç kısmında anlatıldığı üzere Uygur tahtına oturduğu görülmektedir.

Böğü Kağan 759 yılında Uygurların yeni kağanı olduktan hemen sonra töre gereği büyük oğlunu Tarduşların üzerine Yabgu, küçük oğlunu da Töleslerin üzerine Şad olarak tayin etmiştir. Tez II Yazıtı batı yüzü 6. satır bu tayin olayının resmi belgesi niteliğindedir⁷⁰⁸.

Tez II Yazıtı'nın hacim bakımından en geniş olan kısmı, orta bölümleri olarak kabul edebileceğimiz kuzey ve doğu kısımlarıdır. Bu bölümde dünyanın kuruluşundan başlayarak o güne kadar gelen Uygur kağanlarının tarihi anlatılmaktadır. Öte yandan Uygur kağanları, dünyanın var olduğu tarihten itibaren hükümlan olduklarını söyleyerek Kök Türk hükümdarları ile aralarında bir fark gözetmedikleri ve onların bir devamı şeklinde ortaya çıktıkları iddiasındadırlar⁷⁰⁹.

Tez II Yazıtı'nın Kuzey yüzündeki satırlarda genel olarak Uygur Kağanlığı'nın Böğü'den önceki döneminden kesitlere yer verilmiştir. Burada “Onun devleti üç yüz yıl sürmüş” ifadesi göze çarpmaktadır⁷¹⁰. Tez Yazıtı'nın müellifine göre, Uygur kağanlarının hükümlan olduğu birinci hanlık, üç yüz yıl sürdükten sonra yıkılmıştır. Onun yerine ikinci Uygur hanlığı kurulmuş ve seksen yıl (on yıl ve yetmiş yıl, 11. satır) devam etmiştir⁷¹¹. Bu dönemde bazı başıbozuk boyların (ki bu boylar bir

⁷⁰⁷ Gömeç, *Uygur Türkleri..*, s 35.

⁷⁰⁸ **Tez II Y** Batı 6 “(Tahta) oturdu. (Onun) oğullarından (biri) Tarduşlar'a yabgu, (diğeri), Töleslere şad oldu. Kağan'ım halkı idaresi altında topladı.”

⁷⁰⁹ Bu anlayış Türk tarihinin çok önemli bir özelliği olan devamlılık anlayışının çok canlı bir örneğidir. Tarihte hiçbir Türk devleti kurulduktan sonra kendini Türk tarihi ve kültüründen farklı görmemiş, binlerce yıllık bir geleneğin mümessili olduklarının bilincinde hareket etmişlerdir. Bu nedenle Türk tarihi yüzyıllarca kesintiye uğramadan devam edebilmiş değişen sadece devletin adı olmuştur.

⁷¹⁰ **Tez II Y** Kuzey 7-8“Geçmiş zamanlarda yaratılmış Uygur kağanları tahta oturdu. (Onlar) bilge ve ulu kağanlar [idi] (Onlar) tahta oturmuş. (bin elli) üç yüz yıl halkı idare etmiş, sonra (öylece) halkı dağıldı (mahvoldu)?”

⁷¹¹ Birtakım araştırmacılar özellikle Tez II Yazıtı ve Terhin Yazıtı'na bakarak Uygur tarihini üç bölüme ayırmaktadırlar: I. Uygur Kağanlığının 550'den önce 300 yıl yaşadığı iddia olunmaktadır Bunu da Tez II Kitabesinin kuzey tarafı, ikinci satırındaki; “üç yüz yıl ülke yönetmiş” cümlesinden çıkarmaktadırlar. Bundan başka Uygurlar, değişik boyların hâkimiyeti altında 200 yıl geçirmişlerdir. Buna karşılık Şine-Usu Yazıtı'nda On-Uygurlar ve Dokuz-Oğuzlar üzerinde 100 yıllık bir hâkimiyetten bahsediliyor: Bunun içinde: Şine-Usu Yazıtı Kuzey yüzü 3. satırdaki “On Uygur (ve) Dokuz Oğuzlar üzerine yüz yıl hüküm sürüp” cümlesi karışıklığa neden olmaktadır. Aslında yazıtlarda

sonraki satırda geçen Bars İlliler ile Kasarlar olmalıdır) isyanından söz edilmektedir. Boz-Ok liderinin kışkırtmalarıyla isyan edip, Küçük Kül ve iki seçkin kişinin kışkırtmaları yüzünden halkın yok olduğundan söz edilmektedir⁷¹². Daha sonra ise halkın Çin'e baş kaldırdığı ve yenik düşerek boyun eğdikleri ve Uygurların dağılan halkı tanzim ederek bunların üzerinde seksen yıl hüküm sürdükleri anlatılmaktadır⁷¹³.

Yazıtın doğu yüzündeki ilk satırdan yazıtın sonuna kadar olan bölümde artık Böğü Kağan ve faaliyetleri anlatılmaktadır. Bu bölümde Böğü Kağan'ın tahta çıkışı⁷¹⁴, Kasar Kurug ve Elser'de otağını kurduruşu ve burada bir kitabe yaptırışın anlatılmaktadır⁷¹⁵. Ayrıca yazıtın son bölümü olan güney yüzünün 21. satırında Uygur idari teşkilatı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan “dokuz bakan”dan söz edilmektedir. Terhin Yazıtı'nda da zikredilen bu dokuz bakanın⁷¹⁶ üçünün içişleri bakanı, altısının da dışişleri bakanı olduğu bilinmektedir.

sanıldığı gibi bir, tutarsızlık söz konusu değildir. Eğer Kök Türklerin hâkimiyetinde buldukları ortalama 550-750 yıllarını hiç aralıksız göz önüne alacak olursak 200 yıl olur, fakat bu süreden Kök Türklerin sarsıntıya uğradıkları ortalama 600-690 yıllarını çıkaracak olursak yaklaşık yüzyıl tutmuş olur. II. Uygur Kağanlığı ise 80 yıl hüküm sürmüştür. Bu süre Terhin Yazıtı'nda doğu yüzü 3. satırda “*Atalarım seksen yıl hüküm sürmüş*” şeklinde, Tez II Yazıtı kuzey yüz 11. satırda ise “*Uygur Kağan on yıl oturmuş, yetmiş yıl imiş*” şeklinde geçmektedir. Bunu on artı yetmiş biçiminde düşünmek mümkündür. Görülüyor ki, kitabelerdeki bu ifadeler oldukça düşündürücüdür. Eğer I. Uygur Kağanlığı mevcut ise, bunun 250-550 tarihleri arasında yaşamış olması gerekir ve bu ifade kabul edilecek olursa, o zaman bu yıllardaki Töles hakimiyeti veya bağımsız bir Töles Kağanlığı söz konusudur. Ancak Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, bu sıralarda Töleslerin bir hâkimiyeti yoktur. Bu esnada merkezi Asya'da Tabgaç ve Juan-juan üstünlüğü vardır. Demek ki, Uygurlar Töleslerin, Tabgaçlara ve Juan-juanlara bağlı olarak hayatlarını sürdürdükleri yarı federatif durumu bir bağımsızlık olarak addetmektedirler. Bk. Gömeç, “Terhin Yazıtı'nın..”, s. 77-78.

⁷¹²**Tez II Y** Kuzey 9-10 “.... (onların tebaası) miş. Bozok beyleri (kötü yola saparak) terk edip gitmiş(ler), (Bolmıgur) Kül ve iki atunun (saldırısıyla) tükenip gitmişler.[B]edi Bersil ve Kadır Kasar o zaman yok olmuşlar. Halkımın içinde kavgalar vardı”. Talat Tekin bunu “Boz-Ok liderini hücum ettirip, (o/onlar (düşmanın atısını) Uçuz Gölüne Dökmüş” şeklinde okuyor. Bk. Talat Tekin, “Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not” Çev. Ülkü Çelik, *Erdem*, C. 5, S. 14, Ankara, s. 392. Ancak Gömeç'e göre Boz-Ok ve Üç-Ok ayrımı veya İç-Oğuz, Dış-Oğuz farkı Türklerin İslamiyet'i kabulünden ve Oğuzların batıya doğru göçlerinden sonra ortaya çıkmıştır. Bk. Gömeç, *a.g.m.*, s. 77.

⁷¹³**Tez II Y** Kuzey 11 “Geçmiş zamanlarda (onlar) Tabgaçlara baş kaldırmış, yenik düşmüşler. Uygur kağan on yıl tahtta kalmış. (bunun üzerinden) yetmiş yıl geçmiştir.” Klyastorniy bu cümleyi “Önce Çin'e isyan etmişler, fakat yok olmuşlar” şeklinde aktarıyor. Tekin'e göre bu satırın doğru okunuşu “(Uygur Kağanı) ilk olarak Çin'e bağımlı olmuş” şeklinde çevirmiştir. Bk. Tekin, *a.g.m.*, s. 394.

⁷¹⁴**Tez II Y** Doğu 12 “Tanrıda olmuş El Etmiş Uygur Kağan tahta oturmuş.”

⁷¹⁵**Tez II Y** Güney 18-20 “Köl Beg Bilge Kağan (O) Kasar Kurug'a yerleşti, (ordugâh) çit(lerini) yaptırdı hükümdarlık çadırını kurdu. (burada) yayladı. Doğuda Elser'de (?) yerleşti (yaşadı). Damgasını, yazısını kazdırdı, (kitabesini) diktirdi.”

⁷¹⁶**Tr.Y** Güney 4-5 “Dokuz bakan, bin komutan, halk toplanarak, babam hana maruzatta bulundular. Atalarımızın adı (samı) var dedi. Ötüken ülkesi sizde, yönetin dediler.”

Tez II Yazıtı'nda genel olarak Uygur Türk kağanlarının yaşadıkları yerler ve hükümlerle ilgili esasların yazılı bulunduğu diğer yazıtlardaki karışık ifadeler açıklık kazanmaktadır⁷¹⁷. Bu yazıtta Uygurların diğer yazıtları olan Şine-Usu ve Terhin yazıtlarından farklı olarak Uygurların diğer Türk boyları ile olan mücadeleleri anlatılmamış, bunun yerine dünyanın var oluşundan Böğü Kağan dönemine kadar olan Türk tarihi kısa bir şekilde işlenmiştir. Bu nedenle söz konusu yazıt bir "Hanedan Tarihi" görünümü kazanmaktadır.

f) Karabalgasun Yazıtı

Ötüken Uygur Devleti döneminden kalan bir diğer tarihi belge Karabalgasun Yazıtı'dır⁷¹⁸. Bu yazıt 1889 yılında N. M. Yadrintsev tarafından Karabalgasun harabelerinde bulunmuştur. Yazıtın içeriğinden geç dönem Uygur yazıtlarından olduğu anlaşılan Karabalgasun Yazıtı, Çince, Soğdca ve Türkçe olmak üzere üç ayrı dilde yazılmıştır⁷¹⁹. Bu özelliğiyle evrensel bir yapıt olma niteliği kazanan yazıtın yeri bugün itibarıyla bilinmemektedir.

Üç dilde kaleme alınan yazıtın Soğdca yüzü tamamen, Türkçe yüzü ise kısmen tahrip olmuş; Çince yüzü ise diğer iki yüze göre daha sağlam kalmıştır⁷²⁰. Kitabede toplam 52 satır Türkçe metin bulunmaktadır. Üzerinde bulunan geç dönem Çin sanatı örnekleri, bu yazıtın 821 yılından sonra dikilmiş olduğunu göstermektedir⁷²¹. Uygurların kuruluşundan başlayarak 833 yılına kadarki siyasi gelişmeleri anlatan Karabalgasun Yazıtı'nı önemli kılan asıl şey, içeriğinde Uygurların bir dönem manevi dünyalarını şekillendirmiş olan Mani dinine dair detaylı bilgilerin bulunmasıdır. Uygur tarihi ve kültürü açısından çok önemli bir kaynak olan Karabalgasun Yazıtı'nın okunma olanağı bulunan Çince kısmı 1896 yılında G. Schlegel tarafından neşredilmiştir⁷²². Bu yüze oranla büyük ölçüde tahrip olmuş

⁷¹⁷ Klyashorniy, *a.g.m.*, s. 161.

⁷¹⁸ Karabalgasun Yazıtı'nın tam metni için bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 232-236.

⁷¹⁹ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 152.

⁷²⁰ Aydın, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁷²¹ Sertkaya, yazıtın üst kısmındaki ejderli süslemelerden yola çıkarak bunları geç dönem Çin sanatıyla ilişkilendirmiş ve Karabalgasun Yazıtı'nın en erken 821 yılında yapıldığı sonucuna varmıştır. Bk. Sertkaya, *Göktürk Tarihinin...*, s. 311.

⁷²² G. Schlegel, "Die Chinesische Inschrift auf dem Uigurischen Denkmal in Kara Balgassun" *Memories de la Societe Finno-Ougrienne*, C. 9, Helingfors 1896, s. 1-141.

Soğdca bölümü ise 1930 yılında O. Hansen tarafından yayınlanarak bilim âlemine duyurulmuştur⁷²³. Yazıtın Çince yüzünün Türkçeye adaptasyonu ise H. N. Orkun tarafından gerçekleştirilmiştir⁷²⁴.

Karabalgasun Yazıtı'nın tarihi değeri hakkında fikir sahibi olmamız için Çince yüzünde anlatılanlarla yetinmek durumundayız. Zira yazıtın diğer iki yüzündeki Türkçe ve Soğdca metinden anlamlı bir bütün oluşturmak mümkün görünmemektedir. Yazıtın Çince yüzündeki metnin giriş kısmında Uygurların dokuz boydan meydana geldiği belirtilmektedir⁷²⁵. Bu kısa ama önemli bilginin ardından da Uygur hükümdarının adı zikredilerek hakkında övgü dolu sözler sarf edilmektedir. Bu ilk satırda Uygurların hükümdarının adı "*Ay Tengride kut bulmuş Alp Bilge Kağan*" olarak geçmekte ve onun adına dikilen Karabalgasun Yazıtı'nın müellifinin de Alp İnançu Baga Tarkan adında bir şahıs olduğunu söylenmektedir⁷²⁶.

Yazıtın 3-4. satırlarında dünyanın yaratılışı ve hemen ardından Uygurların yaşadıkları topraklarda yurt tutuşu şiirsel bir dille anlatılmaktadır. Bu bölümde anlatılana göre Uygurların faziletli hükümdarı, dört taraftan gelen halkı kendi etrafında toplayarak içte ve dışta güven ortamını tesis etmiş ve sonra da dağ ve ırmak arasına merkezini kurmuştur. Bu bölge bir sonraki satırda "Orhun Ovası" olarak zikredilmektedir⁷²⁷.

Yazıtta göre yıllarca Orhun Ovası'nda ülkesini esenlik içinde idare eden Ay Tengride kut bulmuş Alp Bilge Kağan'dan sonra yerine oğlu Kutluk Kağan

⁷²³ O. Hansen, "Zur Soghdischen Inscript auf dem Dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun", *Journal de la Societe Fino-Ougrienne*, C. 44, S. 3, 1930, s. 1-39.

⁷²⁴ Orkun, *a.g.e.*, s. 232-236.

⁷²⁵ Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzünde Uygurların dokuz aileden meydana gelmiş olduğu zikredilmiş fakat bunların adı tek tek sayılmamıştır. Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre bu dokuz oymak şu şekildedir: 1. Yüe-lo-ko (Yaglakar), 2. Hu-to-ko (Utukar), 3. To-lo-wu/Hou (Kürebir), 4. Mo-ko-si-k'i (Bakasıkır), 5. A-wu-ti (Ebirçeg), 6. Ko-sa (Kasar), 7. Hu-wu-su, 8. Yüe-wu-ku (Yagmurkar), 9. Hi-ye-wu (Aymu/Eymür). Bunların lider ailesi ise Yaglakar ailesidir. Bk. Gömeç, *Uygur Türkleri..*, s. 14.

⁷²⁶ **KY 1** "*Dokuz oymaklı Uygurların fevkalbeşer zeki ve harikulade savaşçı olan Ay Tengride kut bulmuş Alp Bilge Kağan'ın yazıtı ve onun yazısı. Alp İnançu Baga Tarkan tarafından yazılmıştır.*"

⁷²⁷ **KY 3-4** "*İşitildiğine göre gök ile yer birbirinden ayrılıp güneş ve ay feyzini saçmaya başlayınca, tanrıdan buyruk alan buyruk alan bir oymakbaşı bütün dünyayı kendi çevresine alakalandırıyor, fazileti ile kamaştırıcı şekilde ışıklandırıyor ve dört bucaktan ona sığınıyorlar. Onun cezaları gayet haşmetli idi. Hudut dışında olan halk ona bağlanmak için dönüyorlardı. İç ve dışta selameti teminden sonra dağla ırmak ortasında payitaht kurdu. Kutluk Boyla'nın babası Hu-Su= (Us?) zamanında iken bütün satvetini Şimal köşeye (yamaç) göç ettirdi ve payitahtı, Orhun ovasında kurdu.*"

geçmiştir. Oldukça atılgan bir mizaca sahip olan Kutluk Kağan etrafındaki boyları kolaylıkla idaresi altına almış, tebaasını kötülüklerden korumuştur⁷²⁸. Anlatılan olaylardan bu kağanın Uygur Kağanlığı'nın kurucusu Köl Bilge Kağan olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu olayların akabinde onun Basmılları ve Karlukları dize getirerek Türk milletine kağan olduğu görülüyor. Şine-Uసు ve Terhin yazıtlarında bu olay ayrıntılı olarak anlatılmaktadır⁷²⁹.

Köl Bilge'nin ölümü ardından bu kez yerine Tengride Bolmuş Kiti Teğmiş Bilge Kağan'ın geçmiştir. Bu kağanın Moyun Çor Kağan olduğu açıkça bellidir. Ancak Karabalgasun Yazıtı'nda Moyun Çor hakkında ayrıntı bir malumat bulunmamakta, sadece onun kahraman ve azimkâr bir şahsiyet olduğu vurgulanarak yazıtın asıl kahramanı olan Böğü Kağan dönemine geçilmektedir⁷³⁰.

Uygurların Böğü Kağan'ı, Karabalgasun Yazıtı'ndaki adıyla Ay Tengride Kut Bolmuş Kutluk Bilge Kağan, içte ve dışta sürdürdüğü politikalarla Türk tarihine damgasını vurmuş bir şahsiyettir. Bu yazıtta kahramanlığı ve büyüklüğü övülen Böğü'nün Çin'de baş gösteren karmaşayı önlemek üzere Tang Hanedanı'na yardımda bulunması Uygur tarihi açısından dönüm noktası sayılabilecek gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Uygurların Mani dinine geçmesiyle sonuçlanacak bu olaylar zinciri Karabalgasun Yazıtı'nın en dikkat çekici kısmını teşkil etmektedir.

Çin imparatorunun Uygur askeri yardımına muhtaç kaldığı bu dönemde her iki Çin başkenti, başlarında An-Lu-shan'ın bulunduğu isyancılar tarafından zapt edilmiş,

⁷²⁸ **KY** 4-5 “Oğlu Kutluk Kağan onun yerine geçti. O, yaradılıştan atılgan ve başarıcı idi. Bütün oymaklar kendi dilekleri ile ona bağlanıyorlardı. Kağan mevkiini muhafaza ettiği müddetçe kuluçkadaki yumurtalarını muhafaza eden bir tavuk gibi tabasını koruyordu. Basmıl Kağanı olan Aşina'nın isyanından itibaren birkaç sene zarfında gene eski devletimizi meydana getirdi. Dolayısıyla o zamanki dokuz oymaklı Uygurlara Basmıl adı ihsan edildi. Üç oymaklı Karluk ve diğer oymakların hepsi dediler ki: Bizim eski sülalemiz tekrar ikbale erdi. Biz kağanımızı yine bulduk”

⁷²⁹ Şine-Uసు ve Terhin yazıtlarında Köl Bilge'nin kağan olma hadisesi şu şekilde anlatılmaktadır; İt yılında (746) Üç-Karluklar kötü düşünüp kaçtılar. Batıya On-Oklara sığındılar, orada onlara tabi oldular. Üç-Karluklar, Domuz yılında (747), Dokuz Tatarlar, Dokuz buyruk, bin komutan ve halk ayağa kalkarak, Köl Bilge'ye maruzatta bulundular: “Atalarımızın ünü vardır, Ötüken ülkesi sizde, yönetin” demişlerdir. Ondandı sonra Sıçan yılında (748), Atalar Mezarlığı'nda “güç halktır” denmiş, halk da “atalar mezarı sizde, gücün kaynağı sudur” diyerek, ayağa kalkmışlar ve Köl Bilge'yi kağan ilan etmişlerdir. Bk. **ŞUY** Kuzey 11-12; **Tr.Y** Güney 3-6; Gömeç, **a.g.e.**, s. 22-23.

⁷³⁰ **KY** 5-6 “Köl Bilge Kağan öldükten sonra oğlu Tengride Bolmuş Kiti Teğmiş Bilge Kağan (Moyun Çor) yerine geçti. Onun kahramanlığı, azimkarlığı ve zekası bütün hükümetlere hak ve hakikat örneği teşkil ediyordu.”

imparator çareyi kaçmakta bulmuştur⁷³¹. Böğü'nün tahta geçtiği 760 senesine geldiğimizde ise An Lu-shan'ın başlatmış olduğu bu isyan hareketleri oğlu An Ch'ing-hsü tarafından devam ettiriliyordu. Fakat o da Türk asıllı bir komutan olan Shih Sih-ming tarafından öldürülmüştü. Bu zat Doğu Çin'in büyük kısmına hakim olduktan sonra Çinliler tekrar Uygur kağanından yardım talep ettiler. Ancak 761 yılında Shih Sih-ming bir adamı tarafından öldürülmüş mücadelesi oğlu Shih Ch'ao-i tarafından sürdürülmek istenmiştir. Karabalgasun Yazıtı'nda Shih Sih-ming'in oğlunun Böğü'yü Çinliler üzerine düşman ettiği kayıtlıdır⁷³². Ancak yazıtta anlatılana göre Shih Ch'ao-i'nin imparatorlukta gözü olduğunu anlayan Böğü, Çin imparatoruna yardıma koşarak Çin'in başkenti Loyang'ı isyancıların elinden kurtarmıştır⁷³³. Bunun üzerine yeni imparator T'ai-tsung, Türk kağanını Çin sarayına görüşmeye davet etmiş, ona 200 top ipek kumaş hediye ederek çeşitli unvanlar vermiştir⁷³⁴. Karabalgasun Yazıtı'nda imparatorun Uygurlara “sarsılmaz kardeş hükümet” ve “ebedi akraba devlet” unvanı verdiği söylenmektedir⁷³⁵.

Böğü'nün Çin'e yaptığı bu seyahat Uygur tarihi ve kültürü için bir dönüm noktası olmuştur. Zira dönüş yolunda Böğü'nün yanında getirdiği dört Mani rahibi, bu tüccar dinini Uygurlar arasında yaymakla vazifelendirilmiştir. Şüphesizdir ki Böğü'nün bu hareketi manevi bir girişim olmaktan çok siyasi bir hareketti ve bunun Uygur sosyal yaşamına etkileri göz ardı edilmişti. Orta Doğu çıkışlı karma bir inanç sistemi olan Maniheizm⁷³⁶ dini daha çok tüccarlar arasında rağbet görmekte, Orta

⁷³¹ **KY 6** “Onun oğlu Ay Tengride Kut Bolmuş Kittut (?) Tengmiş Alp Kutluk Bilge Kağan yerine geçti. Bunun da kahramanlığı, büyüklüğü fevkalade idi. İdaresindeki bütün ülkeler ona korkulu bir hürmetle bağlanıyorlardı. Büyük Tang sülalesinin imparatoru Siyüen_Tsung memleketin kargaşalık sıralarında başka yerlere kaçmıştı.”

⁷³² **KY 6-7** “Shih Sih-ming'in oğlu Ch'ao-i bol paralar ve tatlı dillerle askerlerinin iştirakini temin ve birlikte Tang sülalesini mahvetmesini rica ediyordu.”

⁷³³ **KY 7** “Kağan onun nankörlüğüne ve onun imparatorluk mevkiini çalmak istemesine öfkeleniyordu. Ve bizzat kahramanlığını göstermek için (Çin) imparatorluğu ordusu ile birleşerek onları takip ve payitahtı olan Loyang şehrini istirdat etti.”

⁷³⁴ Gömeç, *a.g.e.*, s. 39.

⁷³⁵ **KY 7** “(Çin) imparatoru Uygurlara sarsılmaz kardeş hükümet ve ebedi akraba devlet teşkil etmeğe sözleşmişlerdi”

⁷³⁶ Mani dini Hristiyanlık, Musevilik, eski İran ve Budizm dinlerinin karışımı olan bir "Tüccar dini" idi. Böğü Kağan Çin'de yaptığı harpler sırasında, Mani dininin rahipleri ile temas etmiş ve onların Uygur ülkesine davet etmişti. Mani, Suriye'de yaşamış bir din adamıydı. Kurduğu mezhep, Orta-doğu'da ve bilhassa İran'da çok yayılmıştı. Bu mezhebe Batı kitaplarında, "Maniheizm" ve bu dine inananlara da, "Maniheist" adı verilmişti. Uygurlar Mani rahiplerine, Mo-çak adını verirlerdi. Maniheizm'in biri Farsça ve altısı S ü r y a n i c e olmak üzere "yedi kitabı" vardı. Bu dinde özellikle "Nur" ile "Kutsal Işık" sembeleri büyük bir önem taşımaktaydı. Bk. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, MEB Yayınları, İstanbul 1971, s. 97-98.

Doğu'da Hıristiyanlık ve Zerdüştlük Uzakdoğu'da da Budizm dini tarafından kovuşturmaya tabi tutulmaktaydı. Böğü Kağan'ın bu dinin koruyuculuğunu işini üzerine alması, ona bu coğrafyalara müdahale şansı tanırken, diğer yandan da Uygur sosyal yaşamını derinden sarsan sonuçları da beraberinde getirmiştir. Zira bu dinin bazı ilkeleri, Türklerin sosyal hayatına ters düşen bir takım yaptırımları bünyesinde taşımaktaydı ve bu yaptırımlar onların savaşçı özelliklerini yok etmişti⁷³⁷. Ancak şu da bir gerçektir ki Uygur Türklerinin sanat ve ticarete ileri gitmelerinin sebebi de bir şehrli dini olan Maniheizm olmuştur.

Karabalgasun Yazıtı, Uygur tarihinin dönüm noktası olarak kabul edebileceğimiz din değiştirme olayını tüm ayrıntılarıyla bizlere aktaran çok önemli bir belgedir. Yazıtın Çince yüzünün 7. satırıyla başlayan olaylarda, Böğü Kağan'ın, "örf ve adetleri bozuk, kanun tanımaz halkı nizama sokmak için" yanında 4 mani rahibiyle Uygur ülkesine döndüğü söylenmektedir. Bilgileri deniz kadar derin, dağ kadar yüksek bu rahipler sayesinde Mani dini Uygurlar arasında taraftar bulabilmiştir⁷³⁸. Bu satırın ardından Mani dininin başlıca emir ve yasakları sıralanmaktadır. Dinler tarihi açısından da kıymetli olan bu kayıta Mani dinine mensup olanların hayvani gıdalarla beslenmesi ve ağır içkiler içmeleri kesin bir dille yasaklanmıştır⁷³⁹.

Yazıtın bundan sonraki bölümünde Böğü Kağan, devletin üst kademedeki görevlilerine Mani dinine geçmeleri konusunda çağrıda bulunuyor ve onlarda bu isteği kabul ettiklerini belirtiyorlar⁷⁴⁰. Bu bölümde halkın tövbe ettiği ve

⁷³⁷ Bir takım araştırmacılara göre Mani dini, Uygurların savaşçı özelliklerini kaybetmelerine yol açmıştır. Uygurları hareketsizliğe, et yememeye, insan öldürmemeğe zorlayan bu din, Arap ve İran kaynaklarının da yazdığı gibi, onları gevşetti, cesaret ve savaşçılıklarını köreltti. Bu dinin, büyük koyun, sığır ve at sürülerine sahip olan Uygurları, ne derece et yemeden alıkoyabildiği ise şüphelidir. Bk. Ögel, *a.g.e.*, s. 98-99.

⁷³⁸ **KY** 7-8 "Örf ve adetlerin bozuk olduğunu ve ahalinin idareyi dinlemediğini görünce Dzui-Sik gibi dört rahip memlekete göndererek iki mukaddes ibadet neşredip üç çevre ile onlara nüfuz etti. Bilhassa bu din üstatları dini bilgileri iyi kavriyorlardı ve yedi kitabı da iyi biliyorlardı. Bunların bilgileri deniz kadar derin, dağ kadar yüksekti. Onların natıkları yüksek bir yamaçta akan bir nehir gibi idi. Onun için bu hak din Uygurlar arasında yer bulabilmiştir"

⁷³⁹ **KY** 8 "Bu din umdesinde hayvani gıdaların yenmesi ve ağır içkilerin içilmesi yasaktı. (hayvani gıdalar yenmemesi ağır içkilerin kullanılmaması bu dinde esas umde ittihaz edilmişti.) Bundan dolayıdır ki büyük hizmetler ifa ediyorlardı."

⁷⁴⁰ **KY** 8-9 "“O (Kağan) dolayısıyla diyordu ki: “siz fazileti nasıl anlayabilirsiniz?” Bunun üzerine derhal umumi valiler, hudut valileri, iç ve dış vezirleri ve kumandanların hepsi bir ağızdan Diyorlardı

hükümdardan merhamet etmesini rica ettikleri anlatılıyor. Kağan da bu isteklere kayıtsız kalmayarak tebaasına, eski inançlarının maddi hatıralarını yok etmeleri ve ışık dinine yönelmeleri tavsiyesinde bulunuyor⁷⁴¹.

Şüphesiz ki bu Uygurların inandıkları eski Türk dinine karşı yapılmış bir saldırıydı. Zira eski dinin maddi hatıraları yakılmak suretiyle yok edilmek istenirken diğer taraftan da Uygurların savaşçı kimliklerini borçlu oldukları atlı savaşçı insan modelinden çıkılması öngörülüyordu⁷⁴². Bu şartlar dâhilinde Karabalgasun şehrinde bir Mani mabedi yaptırıldı ve Türklerin Moçak adını verdikleri Mani ruhanileri tarafından Uygur medeniyetinin başlıca amili olan Maniheizm Türk yurdunda yayıldı. Karabalgasun Yazıtı Maniheizm'in yayılış safhasına da açıklık getirmektedir⁷⁴³.

Karabalgasun Yazıtı'nın Mani dininin Uygur ülkesinde tesisine ayrılan bölümünden hemen sonra Böğü Kağan ile alakalı bilgilerin ansızın kesildiği ve Tun Baga Tarkan'ın Uygur tahtına oturduğu görülmektedir⁷⁴⁴. Bu tarihte Uygur Kağanlığı'nda bir hanedan değişikliği söz konusudur. Terhin Yazıtı'nda da adı zikredilen Tun Baga Tarkan,⁷⁴⁵ Böğü Kağan'ın en nüfuzlu kumandanlarından biri olup, 780 yılında yaptığı askeri darbe ile Böğü ve iki oğlunu, himayesindeki ruhanileri, müşavirleri ve bir kısım Soğdluyu ortadan kaldırarak kendisini kağan ilan etmiştir. Karabalgasun Yazıtı'nda Tun Baga Tarkan'dan itibaren birkaç nesil daha onun ailesine mensup kişilerin kağan oldukları görülmektedir. Tun Baga Tarkan'dan

ki: Biz eski günahlarımızdan istiğfar ediyoruz ve hak dinine fedakârlığa hizmet edeceğiz. Kağan'ın buyruğu ile bu din artık her bucağa yaydırıldı ve yaydırmağa uğraşıldı."

⁷⁴¹ **KY 9-10** "Onlar tekrar tekrar (Kağandan) merhamet etmesini rica ediyorlardı. Çünkü, eskiden pek cahil olduklarından şeytanı Buda olarak tanıyorlardı. Şimdilik hakikati anladılar ve bir daha hata işlemeyeceklerini bilhassa umarız ki (Kağan?) diyordu: "Mademki hakikate oldunuz! Yurtlarınıza giderek hediyeleri getiriniz. Kazılmış şeytan heykellerini ve resmedilmiş şeytan tablolarını hep yakınız. Cinlere dua ve şeytanlara tapmaktan vazgeçmelisiniz ve ışık dinini kabul etmelisiniz!"

⁷⁴² **KY 10** "Sıcak kan içmek, kötü adetini değiştirerek yemek pişirmek adetine kavuşan şehir oluyor ve mukatele şehirden çıkararak bir fazilet diyari belirliyordu."

⁷⁴³ **KY 10** "Dolayısıyla bilgiçler ruhanileri kazandılar. Büyükler ise buna misal teşkil ettiler, küçükler de tabi oldular. Baş rahip hak dininin kabul edildiğini işitince onların sadakatlerini takdir etti. Bütün erkek ve kadın rahipleri memlekete yayararak kendi mezhebini neşretmek istedi. Bütün müritlerini şark ve garbi dolaştırarak münavebe şeklinde din öğretmeye çalıştı."

⁷⁴⁴ **KY 11** "Tun Bağa Kağan kendi tacını (mevkiini) sağlamlaştırıyordu. O yüksek deha ve cesaretiyle dahili ve harici işleri vazih bir nizama bağlamıştı."

⁷⁴⁵ Tun Baga Tarkan'ın Çin kaynaklarında geçen unvanları Tun mo-ho H oku-tu-lu p'i-chia (Alp Kutlug Bilge) Kağan, Wu-i ch'eng-kung' Kagan, Ku-tu-lu 'Ch'ang-shou t'ien-ch'in' p'i-chia Kagan şeklinde geçmektedir. Bk. Gömeç, *a.g.e.*, s. 44.

sonra sırasıyla onun oğlu Tengride Bulmuş Külüg Bilge Kağan (789-790), daha sonra da Külüg Bilge'nin oğlu Kutlug Bilge Kağan (790-795) Uygur tahtında bulunmuştur. Kutlug Bilge'nin genç yaşta varis bırakmadan ölmesi ardından bu kez Tengride Uluğ Bulmuş Alp Kutlug Bilge Kağan (795-808) onun halefi olmuştur⁷⁴⁶.

Yazıtın 12. satırı ile beraber Alp Kağan'nın faziletleri ve savaşlarda gösterdiği üstün başarılar dile getirilmektedir⁷⁴⁷. Burada anlatılana göre onun döneminde 800-805 yılları arasında bir Uygur-Kırgız savaşı söz konusudur. Bu savaş sonucunda Kırgız Kağanı hayatını kaybetmiş, ülkesi de Uygur savaşçıları tarafından tarumar edilmiştir⁷⁴⁸. Alp Kutlug Bilge Kağan döneminde ayrıca Karluk ve Tibetlilerle mücadeleler olmuş Beş-Balık şehrinin yarısı Uygurlar tarafından geri alınmıştır⁷⁴⁹. Daha sonra Tibetliler tarafından kuşatılan Kuça şehri Gök Kağan olarak tabir edilen Alp Kutlug Kağan'ın ordusu tarafından kurtarılmış ve Tibetliler cezalandırılmıştır⁷⁵⁰. Karabalgasun Yazıtı, Alp Kutlug Kağan'ın 808 yılında vefatı ardından Ay Tengride Kut Bolmuş Alp Bilge Kağan'ın Uygur tahtına oturduğunu belirtmektedir⁷⁵¹.

⁷⁴⁶ **KY 11** “(Tun Baga Tarkan’dan sonra) Oğlu Tengride Bulmuş Külüg Bilge Kağan yerine geçti. Yurdundaki adetleri ıslah ediyordu. Öyle ki her şey nizamına girdi. Oğlu Kutlug Bilge yerine geçti. O yaradılışı itibariyle cömert ve neşeli idi. Bunun ölümünden sonra Tengride Uluğ Bulmuş Alp Kutlug Uluğ Bilge Kağan halefi oldu.”

⁷⁴⁷ **KY 13** “Kağan yurdunu idare ettiği müddetçe diğer idarecilerden tamamıyla başka bir fevkaladelik gösterdi. O daha dünyaya geldiği günden başlayarak saadet bahşetmişti. Küçüklüğünden büyüyüncüye kadar planını o, bir kahraman ve harikulade bir savaşçı idi. Çadırında oturarak, planlarını hazırlarken binlerce mil harbi kazandığını tayin edebiliyordu. O bir esirgeyici ve koruyucu idi. Kendi halkını himaye ve müdafaa ederdi. Dünya düzeni için kanunlar yapıyor, devlet için planlar kuruyordu. Zamanında kurduğu nizamlar ve planlar sonsuz ve sayısız idi.”

⁷⁴⁸ **KY 13-14** “Şimalde Kien-Kun (Kırgız) Devleti 400.000 den fazla okçularıyla en başta bulunuyordu. Ve kağanımız ki küçükken asıl kahraman, zeki, hakiki savaşçı ve otoriter idi. Her atışı hedefine isabet ediyordu. Kien-Kun Kağanı (bizim kaganın) yayının vızlaması ile beraber ölü olarak yere serildi. Bırakılmış at ve öküzlerin sayısı vadiler dolusu ölçülüyor ve silahlar dağ yüksekliğinde yığılıyorlardı. Onun devleti parçalanmış ve yok olmuştu ve yurdundan hiçbir mukim kalmamıştı. (Yurdun harabelerinde baykuşlar ötüyordu).”

⁷⁴⁹ **KY 14-15** “Bilahare Karluk ve Tibetliler ardı sıra hükümete karşı çeteler teşkil ettiler ve (Kediz ?) Urgu da ordusunun bir kısmı ile düşmanla karşılaşmıştı. O zeki ve planları da durbinane idi. Peting'in yarısını aldı ve yarısını da muhasara etti. Bunun üzerine Gök Kağan bizzat bir ordu ile çete başlarını mahvetti ve şehirleri geri aldı. Topraklarında rahat duran ve temiz hava teneffüs eden ahaliden iyi olanları iltifatlara boğdu; karşı gelenleri ise kızıl kana boyadı. Bunun üzerine çoraklarda gezenleri tatlı diller dökerek yerleşmeğe davet etti ve halka iltifatlarda bulundu.”

⁷⁵⁰ **KY 16** “Daha sonra Tibetliler (Kuli-Ze)yi muhasara ettiler. Gök Kağan bir ordu ile onları kurtarmaya gitti. Tibetliler darmadağın olarak tuzağa düştüler. Dört yandan kuşatıldılar ve bir hamlede mahvedildiler. Naaşların kokuları insanları çok rahatsız ediyordu. Bunlardan bir “ihtar tepesi” inşa edildi ve geri kalanları da kesti ve yok etti”

⁷⁵¹ **KY 16** “Onun vefatından sonra Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan halefi oldu”

Bu kağan döneminde Karabalgasun Yazıtı'nda "çöl çeteleri" olarak tabir edilen Sha-to⁷⁵² Türkleriyle mücadeleler olmuştur. Bu dönemde Tibetlilere tabi olan Sha-tolar Kansu bölgesinde konuşlandırılmışlardı. Tibet-Uygur mücadelelerinde Tibetlilerin safında yer alan Sha-toların öncü kuvvet olarak kullanıldığını görmekteyiz⁷⁵³. Karabalgasun Yazıtı, Alp Bilge Kağan'ın, halkı kışkırtarak vergi vermelerini engelleyen bu çöl çetelerinin üzerine yürüyerek mallarına el koyduğunu söylemektedir⁷⁵⁴. Sha-toların oyununa gelen halk ise daha sonra kağandan af dilemiş, Uygur kağanı da onları bağışlamıştır⁷⁵⁵.

Alp Bilge Kağan'ın vefatı ardından yerine Küçlüg Bilge Kağan geçmiştir⁷⁵⁶. Bu kağan, Karabalgasun Yazıtı'nda bahsi geçen son Uygur kağanıdır. Onun döneminde Uygurların altı kez atlı muharebe gerçekleştirdikleri ve bu savaşlarda düşmanların dize getirilerek çok sayıda insanın cezalandırıldığı kaydedilmiştir⁷⁵⁷. Bu savaşlardan en hararetlisi Tibet ve Karluklarla olan savaş olmalıdır. Zira yazıtın son bölümünde Küçlük Bilge'nin bu iki milletle olan mücadeleleri anlatılıyor⁷⁵⁸. 821 yılında vuku bulan olayın fitilini ateşleyen gelişme Uygurların Çin'in T'ang sülalesi ile akrabalık tesis etmeleri yani Uygur Kağanı'nı bir Çin prensesiyle evlenmek istemesidir. Bu girişim Tibetlileri rahatsız etmiş, 823 yılında Uygurlar üzerine başarısız bir sefer yapmışlardır. Bu seferde Karlukların da Tibetlilerle işbirliği içinde

⁷⁵² Sha-tolar, Batı Kök Türk ülkesi içinde doğan boylardan biridir. Batı Kök Türklerin lideri Tung Yabgu'nun 630 yılında ölmesi ardından çıkan karışıklıklar esnasında Tanrı Dağları bölgesinde yaşayan Sha-to gruplarının kaynaklardaki ilk adı Ch'u-yü'e'ler'dir. Bk. Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre eski Türk Boyları**, TTK Yayınları, Ankara 2004, s. 99.

⁷⁵³ Gömeç, *a.g.e.*, s. 49.

⁷⁵⁴ **KY 17** "Halk çöl çeteleri ile birleşerek vergi vermekten kaçınıyordu. Gök Kağan bizzat ordu başına geçerek düşman çetelerini yendi ve ser ırmağına kadar kovaladı. Bir milyondan fazla esir aldı ve sayısız develer, atlar, hayvanlar ve arabalar ganimet aldı. Bunun üzerine geri kalan halk ona itaat gösterdiler"

⁷⁵⁵ **KY 18** "Onlar kendi suçlarını anladılar, yalvarışlarla affedilmelerini rica ettiler. Gök Kağan onların sadık olduklarına kanat getirerek yaptıkları kötülükleri affetti. Bundan sonra beyleri vasıtasıyla halka: Geri dönerek kendi işleriyle uğraşmalarını emretti. Bugünden itibaren bütün beyler huzura gelerek diz çöktüler ve hediyeler arzı Tanzimat ettiler."

⁷⁵⁶ **KY 18-19** "Onun vefatından sonra Tengride Kut Bulmuş Küçlüg Bilge Kağan yerine geçti."

⁷⁵⁷ **KY 19** "O, düşman hududuna gelerek, ansızın, bir maniayla karşılaşmadan sokuldu. Emri altındaki birkaç atlı muharebeyi idare ediyordu ve zaferi muhakkak kazanmalarını emrediyordu. Güçlü düşman hakikaten toplu olarak yenildi. Kaçanlar takip edildi. Büsbütün bozuluncaya kadar on binden fazla insan kesildi."

⁷⁵⁸ **KY 20** "Karluk ve Tibetlilere hücum etti. Bayraklarını yırttı. Başlarını kopardı, kaçanları takip ederek garba doğru Pahana ülkesine kadar sürükledi. Halkı hayvanları ile birlikte esir etti."

oldukları anlaşılmaktadır⁷⁵⁹. Karabalgasun Yazıtı Uygur-Tibet mücadelesine ayrılan bu satırlarla son bulmaktadır.

Uygur tarihçiliğinin en dikkat çekici nüvelerinden olan Karabalgasun Yazıtı, üç ayrı dilde kaleme alınmış evrensel bir yapıttır. Kuruluştan itibaren Uygur kağanlarının başa geçiş sıralarını ve faaliyetlerini takip edebildiğimiz yazıt sayesinde Türk tarihinin bu evresi hakkında Çin yıllıklarına olan gereksinimimiz azalmaktadır. Ayrıca Uygur medeniyetinin yapı taşlarından olan Mani dininin Türkler arasında yayılması hakkında birinci ağızdan nakledilen bilgiler sosyo-kültürel açıdan büyük öneme haizdir. Karabalgasun Yazıtı bu yönleriyle Türk tarih yazıcılığının en kıymetli eserleri arasında gösterilmektedir.

g) Suci Yazıtı

Suci Yazıtı⁷⁶⁰, 1900 yılında G. J. Ramstedt tarafından Kuzey Moğolistan'ın Ar-Ashatu Dağı civarındaki Sucin-dava bölgesinde bulunmuştur. Ramstedt, bu yazıtı Ulan-Bator'dan Handu-Wang manastırına giderken bulduğunu bildirmektedir. 11 satırdan ibaret olan kitabenin üzerinde aşağıdan yukarıya olmak üzere dokuz satır yazıya rastlanmıştır. 10 ve 11. satırlar ise aşağıda düz olmayan satıhta gelişigüzel bir durumda bulunmaktadır. Kitabenin en üstünde yani başlangıç bölümünde bir damga göze çarpmaktadır⁷⁶¹. Damganın şeklinden Uygur kağanlarına ait olduğunu söyleyebileceğimiz Suci Yazıtı'nı ilim âlemine tanıtan kişi 1913 yılında neşrettiği makalesiyle G. J. Ramstedt olmuştur⁷⁶².

Suci Yazıtı'nın hangi dönemde ve ne maksatla dikildiği konusunda farklı iddialar bulunmaktadır. Bu iddialar çerçevesinde yazıtın Uygur döneminden mi yoksa Kırgız döneminden mi kaldığı tartışmalıdır. Yazıtın, ikinci satırında adı geçen Boyla Kutlug Yargan adına dikildiği açıkça ortadadır⁷⁶³. Ancak bu şahsın Kırgız

⁷⁵⁹ Gömeç, *a.g.e.*, s. 53-54.

⁷⁶⁰ Suci Yazıtı'nın tam metni için bk. O. F. Sertkaya, "Suuci < Sugeci/ (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı?", *TDAY-B*, Ankara 2000, s. 311-312.

⁷⁶¹ Gömeç, *Türk Kültürünün..*, s. 153.

⁷⁶² G. J. Ramstedt, "Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, C. 30, S. 3, Helsinki 1913, s. 1-63.

⁷⁶³ SY 2 "Ben (bir) Kırgız oğlu Boyla Kutlug Yargan"

olduğunu belirtmesinden yola çıkan L. Bazin, yazıtı 840'tan sonraki bir tarihe, yani Ötüken'de Kırgız hâkimiyetinin başladığı bir döneme koymaktadır⁷⁶⁴. O. F. Sertkaya da yazıtın ilk satırındaki cümleyi “*Uygur toprağından Yaglakar Han'ı atarak geldim. Kırgız oğluyum. Boyla Kutlug Yargan'im.*” şeklinde okumuş ve yazıtın 840 yılından sonra yazıldığını belirtmiştir⁷⁶⁵. Ancak Sertkaya'nın sonraki yıllarda yaptığı çalışmalarda aynı cümleyi “*Uygur ülkesinden (yurdundan, toprağından) Yaglakar Han'dan geldim. Kırgız Oğlu'yum. Boyla Kutlug Yargan'im.*” şeklinde okuduğu ve yazıtı Uygur dönemine tarihlendirdiği görülmektedir⁷⁶⁶. Bu cümle üzerinde yapılan son araştırmalarda ise, Suci Yazıtı, Uygurların hâkim boyu olan Yaglakar hanedanına 780 yılında Tun Baga Tarkan tarafından son verilmesi olayı da gerekçe gösterilerek Uygur dönemine ait yazıtlar arasına koyulmaktadır⁷⁶⁷. Bilindiği gibi Yaglakar hanedanının son kağanı Böğü döneminde Kırgızlar üzerine bir sefer yapmış, Kırgızlar da Böğü'den intikam almak için Tun Baga Tarkan'ın yaptığı 780 yılındaki darbeye yardım etmişlerdir. Tun Baga Tarkan'ın bu yardımların karşılığı olarak bakanlarından bir kaçını Kırgız asıllı komutanlardan seçmesi olasılık dâhilinde görülmektedir. Bir kısım araştırmacıya göre ise Boyla Kutlug Yargan'ın Uygur Devleti'ndeki dönemindeki vazifesi daha eskilere dayanmaktadır. Uygur bengütaşlarından olan Terhin Yazıtı'nın batı yüzündeki 6 ila 9. satırlarda Uygur kağanı Moyun Çor'a hizmet eden bazı üst düzey komutanların adı ve unvanları sıralandığı sırada adı geçen ve 5000 kişilik bir kuvvete kumanda ettiği söylenen İşbara Yaglakar'ın Suci Yazıtı'nda zikredilen şahıs ile bağlantısı olduğuna dair iddialar mevcuttur⁷⁶⁸. Tekin, bu kişinin adına Suci Yazıtı dikilen ve en son rütbesi Boyla Kutlug Yargan olan Kırgız asıllı Yaglakar Kan Ata ile aynı kişi olabileceği görüşündedir⁷⁶⁹. Bu iddiayı güçlü kılan şey ise Terhin Yazıtı'nda adı geçen İşbara Yaglakar'ın İç Buyruk Başı Tun Baga Tarkan'a bağlı komutanlar arasında yer almasıdır. Zira Suci Yazıtı'nın 3. satırında geçen ifadede Boyla Kutlug Yargan, kendisini Tun Baga Tarkan'ın buyruğu olarak tanıtmaktadır. Biz de bu ifadeden hareketle Suci Yazıtı'nı Uygur dönemi yazıtları içinde değerlendiriyoruz.

⁷⁶⁴ Aydın, *a.g.e.*, s. 17-18.

⁷⁶⁵ Sertkaya, *Göktürk Tarihini..*, s. 311.

⁷⁶⁶ O. F. Sertkaya, “Suuci < Sugeci/ (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı?”, *TDAY-B*, Ankara 2000, s. 311.

⁷⁶⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 17.

⁷⁶⁸ Tr.Y Batı 7 “*Tarduş İşbaraları, beş bin erbaşı İşbara Sengün Yaglakar*”

⁷⁶⁹ Talat Tekin, “Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi” *Bellekten*, C. LXXIX, S. 184, Ankara 1983, s. 802.

Toplam 11 satırdan oluşan Suci Yazıtı'nın içeriğinde Kırgız asıllı Uygur bakanı Boyla Kutlug Yargan'ın hayatından kesitlere ve evlatlarına verdiği nasihatlere yer verilmiştir. Boyla Kutlug Yargan, 1-3. satırlarda kendini takdim etmekte,⁷⁷⁰ 4-5. satırlarda yaptığı hizmetler neticesinde elde ettiği kazançları dile getirmektedir⁷⁷¹. Kutlug Yargan, 6-8 satırlarda ise aile fertlerinden bahsederek bu dünyadan göçüp gittiğini belirtiyor⁷⁷². O, çocuklarına Uygur hanlarına bağlı kalmaları konusunda nasihatler vererek sözlerini tamamlıyor;

“Evlatlarım! Erlikte yaşadığım zamanki insanlardan olun! Han'a itaat edin! Hizmet edin!(zahmetlerine katlanın)”⁷⁷³.

h) A-Çor Yazıtı

A-Çor Yazıtı,⁷⁷⁴ 1857 yılında N. A. Kostroff adlı bir Rus tarafından Abakan'ın sol kıyısındaki Koybal bozkırının A-Çor köyünde bulunmuş daha sonra da Minusinsk Müzesi'ne nakledilmiştir. VIII. yüzyılın son zamanlarına ait olduğu anlaşılan yazıt, Ötüken Uygur Devleti'nin komutanlarından, İl Ögesi İnançu Bilge⁷⁷⁵ adına diktirilmiştir⁷⁷⁶. Bu yazıt dört cepheli olup, ön, sağ ve sol taraflarında dörder satır metin mevcuttur. Arka tarafında ise bir satır metin bulunmaktadır. Orta Asya Türk tarihi ve kültürü bakımından büyük öneme sahip olan bu kitabeyi ilk kez Rus bilim adamı Radloff neşrederek ilim âlemine duyurmuştur⁷⁷⁷.

⁷⁷⁰ SY 1-3 “Uygur ülkesinden (yurdundan, toprağından) Yağlakar Han'dan geldim. Kırgız Oğluyum. Boyla Kutlug Yargan'ım. Kutlug Baga Tarkan Öge'nin buyruğuyum.”

⁷⁷¹ SY 4-5 “Şanım, şöhretim gün doğusuna (ve) gün batısına (kadar) ulaştı. Zengin, varlıklı idim. (Zengin bir hayat sürüyordum). Ağılım on tane, at sürüm ise sayısız idi.(On ağılım, sayısız atlarım/sürülerim vardı).”

⁷⁷² SY 6-8 “Küçük kardeşim yedi, oğlum üç kızım üç idi. (Yedi küçük kardeşim, üç oğlum, üç kızım vardı). Onları evlendirdim. Oğlumu evlendirdim. Kızımı başlıksız verdim. Hayatta iken onlara yüzer doru (at) verdim. Oğullarımın ve kızlarımın çocuklarını gördüm. Şimdi öldüm.(Onları) terk ettim. (koydum=bıraktım, terk ettim).”

⁷⁷³ SY 9. Satır.

⁷⁷⁴ A-Çor Yazıtı'nın tam metni için bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 543-545.

⁷⁷⁵ Öge: İdari bir unvan olup; aksakal, müşavir, başvekil manalarına gelmektedir. Bk. Gömeç, “Kök Türkçe Unvanlar..”, s. 10.

⁷⁷⁶ Gömeç, *Türk Kültürünün..*, s. 153.

⁷⁷⁷ W. Radloff, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1895.

A-Çor Yazıtı, Türk tarihi açısından önemli bir yazıttır. Eserin meydana getirildiği VIII. yüzyılın son yılları, Uygur kağanlığının bir dizi karışıklıkla boğuştuğu buhranlı yıllardır. 789-790 yıllarında Beş-Balık'ta çıkan olaylar Uygur Devleti'nin haşmetine gölge düşürmüş ve buyruklar içinde huzursuzluk yaratmıştır. Uygurların olaylara müdahale etmek için yaptıkları sefer de 790 yılında geri püskürtülmüş, çok geçmeden Karluklar da isyana isyan etmiştir. Bu dönemde Karluklardan korkan Uygur kabileleri de daha güneye inmek zorunda kalmışlardır. Aynı yıl Uygur kağanı Külüg Bilge Kağan da kardeşi tarafından öldürülmüştür⁷⁷⁸. Uygurların bu kargaşa ortamından kurtarmak adına yaptığı mücadelelerin öne çıkan isimlerinden olan Uygur komutanı İl Ögesi Inançu Bilge de Tibetlileri bastırmak için gittiği seferden dönmemiştir⁷⁷⁹. Onun anısına dikilen A-Çor Yazıtı'nda İl Ögesi Inançu Bilge'nin bu mücadelelere emrindeki 7000 erle katıldığı kayıtlıdır⁷⁸⁰.

i) Şivet-Ulan Yazıtı

Şivet-Ulan Yazıtı, Bolgan aймаğına yakın 1340 metre yükseklikte bir bölgede bulunmuştur. Eseri ilim âlemine tanıtan 1912 yılında yaptığı yayımla G. J. Ramstedt olmuştur⁷⁸¹. Uzunluğu 224 cm, genişliği 80-84 cm, kalınlığı 22 cm olan bu yazıtın baş kısmı yarım daire şeklindedir. Üzerinde yer alan metnin sadece üç kelimesi okunabilmektedir⁷⁸². Bundan başka hiçbir metne, runik harf de dahil olmak üzere herhangi yazılı bir kayda rastlanılamamıştır. Sadece çok çeşitli damgalar çizilmiştir.

Yazıtın Türk tarihinin hangi devrinden kaldığı konusunda farklı iddialar mevcuttur. 1996-1998 yılları arasında Moğolistan'da bulunan Türk yazıtları hakkında bir inceleme raporu hazırlayan Japon bilim adamı Osawa, Şivet-Ulan Yazıtı'nın Uygur Devleti'nden kalma Şine-Usu Yazıtı ile büyük benzerlik gösterdiği halde, yazıtın doğu kısmında yer alan 9 adet taş heykeli, 4 adet taş arslanı ve 6 koç heykelini delil göstererek bunların II. Kök Türk Devleti'ne ait eserler olduğunu öne sürmüştür. Osawa ayrıca koç heykellerinden birinin ayağına çizilmiş koç

⁷⁷⁸ Gömeç, *Uygur Türkleri..*, s. 45-46.

⁷⁷⁹ **AY** Ön Yüz 1 "İl Ögesi Inançu Bilge .. öldü"

⁷⁸⁰ **AY** Sol Yüz "Hücum eden ordusunun kudreti (=takati) yedi bin oğlan idi."

⁷⁸¹ G. J. Ramstedt, "Materialien zu den Alt-türkischen inschriften der Mongolei" *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, C. 60, S. 7, Helsinki 1912.

⁷⁸² Gömeç, *Türk Kültürünün..*, s. 153.

damgasından yola çıkarak bu eserlerin Aşinal sülalesinden bir şahsiyete ait olabileceği sonucuna varmıştır⁷⁸³.

Bununla birlikte eserin Uygur dönemine ait olduğuna dair de sağlam iddialar mevcuttur. Her şeyden önce yazıtın bulunduğu coğrafi bölge Uygur kültür sahası içinde yer almaktadır. Yazıtın hemen kuzey kısmında Kanuy Nehri bulunmakta ve az sonra Künüy Nehri ile birleşip akmaktadır. Uygurların Terhin Yazıtı'nda da adı geçen bu iki nehrin bulunduğu bölge Uygur bengü taşlarının sıkça görüldüğü alanlardır⁷⁸⁴. Zira Terhin Yazıtı'nın Batı tarafı 5. satırda Moyun Çor Kağan'ın yaylağının Ötüken'in batı uçundaki Tez Başı olduğu, buranın doğusunda Kanuy ve Künüy nehirlerinin bulunduğu, Ötüken civarlarında tarlalarının olduğunu, kuzeyde düşmanlarının, güneyde Altun- Yış'ın, batıda Kögmen-Yış'ın, doğuda ise muhtemelen Kadırgan Yış'ın yer aldığını söylenmektedir⁷⁸⁵. Ayrıca yazıtın okunabilen üç kelimesinden birinin "Uygur" olarak okunması, kitabenin Ötüken Uygur Devleti dönemine ait olduğu şeklinde yorumlanmaktadır⁷⁸⁶. Biz de yazıt hakkında yapılan son çalışmalardan çıkan bu tespitten hareketle Şivet-Ulan Yazıtı'nı Uygur yazıtları arasına koymaktayız.

j) Altın-Köl II Yazıtı

Altın-Köl II Yazıtı⁷⁸⁷, 1878 yılında Korçakoff adlı bir Hakas köylüsü tarafından Abakan'ın sağ tarafında, Yudinaya ve Monok köylerinin civarındaki Altın-Köl denilen küçük bir gölden 1 km uzaklıkta bulunmuştur. İki adet taş yazıttan ibaret olan Altın-Köl yazıtlarının ikincisi tarihi açıdan önem taşımaktadır. Toplam 9 satırdan oluşan bu ikinci yazıt Orhun Uygur Kağanlığı dönemine tarihlendirilmiş olup, siyasi ve kültürel tarih araştırmaları için önemli bir yere sahiptir. Kahverengi kum taşından imal edilmiş Altın-Köl Yazıtı'nın kaidesi bugün Minusinsk

⁷⁸³ Takashi Osawa, "Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları'nın 1996-1998 Yılları Arasındaki Yeni İnceleme Sonuçları (Japon-Moğol Ortak Çalışmasının Ön Raporu Olarak)", *TDAY-B*, Ankara 2000, s. 283.

⁷⁸⁴ **Tr.Y** Batı 5 "Yaylam Ötüken'in kuzey-batı ucu Tez-Başı, doğusu Kanuy (ve) Künü (nehirleri), tarlaların Ötüken bölgesi, kuzeyi Tarkan Süy düşman halka (ve) kağana, güney ucu Altun-Yış, batı ucu Kögmen, doğu ucu [Kadırgan Yış]."

⁷⁸⁵ Gömeç, "Terhin Yazıtı'nın..", s. 82.

⁷⁸⁶ Gömeç, *Türk Kültürünün..*, s. 153.

⁷⁸⁷ Altın-Köl II Yazıtı'nın tam metni için bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 514-515.

Müzesi'nde muhafaza edilmektedir⁷⁸⁸. Eserin ilk neşri ise Radloff tarafından gerçekleştirilmiştir⁷⁸⁹.

Söz konusu yazıt, Uygur Kağanlığı'nda çok önemli görevler ifa etmiş bir şahsın hatırasına diktirilmiştir. Yazıtta adı Inançu Alp olarak geçen bu şahsın üst düzey bir diplomat olduğu anlaşılmaktadır⁷⁹⁰. Altın-Köl II yazıtında tesadüf edilen Inançu Alp adına, Toğrak adlı bir bey tarafından diktirilen Kemçik Kaya-Başı Yazıtı'nda da rastlamaktayız⁷⁹¹. Bu elçinin kim olduğu hakkında fikir yürüten Gömeç'e göre yazıtlarda adı geçen şahıs Inançu Külüg Çiğsi adı ile bilinen ünlü Uygur elçisidir. Bu zat Uygur siyasi hayatı açısından çok önemli seyahatler yapmıştır. Altın-Köl II Yazıtı'nda dört defa seyahat ettiği söylenen Inançu Alp,⁷⁹² ilk olarak 810 senesinin beşinci ayında 30 kişilik bir heyetle Çin sarayına gitmiş, burada Uygur Kağanı'nı temsilen imparatorla görüşmüştür. İmparator tarafından çeşitli hediyelerle mükâfatlandırılan Uygur elçisi, bu önemli görevi ifa ettikten sonra ülkesine geri dönmüştür. Daha sonra 813 yılında bir evlilik dileğinde bulunmak için Çin'e gitmiş, 821 yılında yine aynı evlilik dileğini gerçekleştirmek için Çin sarayını ziyaret etmiştir⁷⁹³. Üçüncü olarak da Altun-Kır'a yani Hotan'a gitmiştir⁷⁹⁴. Inançu Alp son olarak da yazıtından anlaşılacağı üzere Tibet'e elçi olarak gönderilmiştir⁷⁹⁵.

3. Türgiş Yazıtları

Türk tarih yazıcılığına bıraktıkları yazıtlar ile katkıda bulunan bir başka Türk boyu da Türgişlerdir. Yazıt oluşturma geleneğini Kök Türk ve Uygur kağanlarından devralan bu Türk topluluğu, Kök Türk ülkesinin batı bölgelerinde 635 yılını takip eden yıllardaki muhtelif boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmıştır. Daha sonraki gelişmelerden onların Batı Kök Türk hanedanlığından geldikleri

⁷⁸⁸ Orkun, *a.g.e.*, s. 511.

⁷⁸⁹ W. Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1895.

⁷⁹⁰ **AKY II b. 2** "Erdemim için Inançu Alp"

⁷⁹¹ **KKY 5** "Inançu, meşhur Çiğsi beğ"

⁷⁹² **AKY II b. 2** "İlimde dört [defa] dolaştım."

⁷⁹³ Gömeç, *Uygur Türkleri..*, s. 50.

⁷⁹⁴ **AKY II c. 1** "Ben Altun kıra girdim."

⁷⁹⁵ **AKY II c. 2** "Er erdem için Tibet hanına elçi [olarak] vardım; getirdim."

anlaşılmaktadır. 702-756 yılları arasında Türgişlerin sınırı Sır-Derya'ya kadar uzanmıştır⁷⁹⁶.

Türgişlerin adı Kök Türk ve Uygur döneminden kalan Kök Türkçe metinlerde geçmekle beraber bunların çoğu iki devletin diğer Türk boylarıyla olan mücadelelerini anlatan tarihi olaylar esnasında zikredilmektedir. Örneğin Şine-Usu Yazıtı'nda anlatılana göre 747 yılından önce Üç Karlukları mağlup eden Uygur kağanı Moyun Çor, onların batıdaki On Oklara, yani Türgişlere sığınmasına yol açmıştır⁷⁹⁷. Daha sonra yine bir mücadele sonucunda Karluk ve Türgişler Moyun Çor Kağan tarafından mağlup edilmişlerdir⁷⁹⁸. Kök Türklerden kalma Hoytu-Tamır Yazıtlarında da Türgiş adı iki yerde geçmektedir⁷⁹⁹. Bu yazıtlarda Kök Türklerin Türgişler üzerine yaptıkları seferler konu edilmektedir.

Türgişlerden kaldığı tespit edilen ve tarihi açıdan önem taşıyan iki Kök Türkçe yazıt bulunmaktadır. Bunlar Uybat I ve Tuba III yazıtlarıdır.

a) Uybat I Yazıtı

Türgişlerden kalma Uybat I Yazıtı⁸⁰⁰ 1886 yılında Uybat Nehri kıyısında D. A. Klementz tarafından bulunan beş yazıttan biridir. İlk bulunduğu yere yatmış vaziyette olan yazıtın dar olan yüzünde bir insan tasviri yer almaktadır. Toplam 5 satırlık bir metne sahip olan yazıtın oldukça iyi korunduğu görülmektedir⁸⁰¹. Bu değerli Türgiş abidesini ilim âlemine tanıtan Rus Türkolog Radloff olmuştur⁸⁰².

⁷⁹⁶ Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre 634 yılında kağan olan İşbara, ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok vermiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştır. Akabinde beş boya Beş Tuo-lo, diğer beşine de Nu-shih-pi adları verildi. Beş Tuo-lo, çorluklar halinde tesis edilmiş ve Tokmak (suei-ye)'in doğusunda oturmuştu. Sağ yani batı grubunu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler halinde teşkilatlandırılıp Tokmak'ın batısında ikamet edeceklerdi. Bu teşkilatlanmadan sonra genel olarak ortaya çıkan boylar On Ok (On Boy) adıyla zikredilirler. Türgişler hakkında bilgi için bk. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre..*, s. 119-127.

⁷⁹⁷ ŞUY Kuzey 11 “Üç Karluklar kötülük düşünüp kaçıp gitti. Batıda On Oklara katıldı”

⁷⁹⁸ ŞUY Güney 5 “Ondan dolayı (kağan) Türgişler, Karluk(lar)ın varlıklarını (hayvanlarını?) alıp evini barkını yağmalayıvermiş.”

⁷⁹⁹ HTY III 2 “Türgiş kavmi”; HTY V 3 “Biz Keglinç tarkanlar Türgiş ordusu”

⁸⁰⁰ Uybat I Yazıtı'nın tam metni için bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 551-552.

⁸⁰¹ Orkun, *a.g.e.*, s. 551.

⁸⁰² W. Radloff, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1895.

Ayrıca Klyaştorniy'nin de bu konu ile ilgili bir çalışması bulunmaktadır⁸⁰³. Yazıtın Türkiye'deki neşrini ise H. N. Orkun gerçekleştirmiştir.

Bu yazıtı diğerlerinden farklı kılan özelliği, adına dikildiği şahsın tarihi bir şahsiyet olmasından ileri gelmektedir. Oldukça okunaklı olan metnin içeriğinden yazıtın Çabış Tun Tarkan adlı bir bey adına dikildiği anlaşılmaktadır. Bu şahsın Uygur-Türgiş siyasi ilişkilerinde elçilik vazifesi görmüş bir diplomat olduğu bilinmektedir⁸⁰⁴.

Uybat I Yazıtı'nın kahramanı Çabış Tun Tarkan'ın⁸⁰⁵ Uygurların 753-754 yıllarında Türğişlere boyun eğdirmesi ardından bir elçilik heyetiyle birlikte Türğiş hükümdarı Kara Han'ı ziyaret ettiği ve Moyun Çor Kağan adına temaslarda bulunduğu bilinmektedir. Bu tarihte Türğiş hanı Uygurların üstünlüğünü kabul etmiştir. Bu münasebetle başka hiçbir kaynakta göremediğimiz, Uygurlardan Kara Türğiş hanına giden elçilik heyeti hakkındaki malumatı Uybat I Yazıtı sayesinde elde etmekteyiz⁸⁰⁶. Beş satırdan oluşan yazıtta anlatılana göre bu abide Çabış Tun Tarkan adına ikinci bir şahıs tarafından diktirilmiştir⁸⁰⁷. Yazıtı diktiren kişi, onun Kara Han'a elçi olarak gönderildiğini ancak bilinmeyen bir sebepten ötürü bu görev esnasında hayatını kaybederek geri dönmediğini söylemektedir⁸⁰⁸.

b) Tuba III Yazıtı

Tuba III Yazıtı,⁸⁰⁹ 1721 yılında Yenisey'in sol kıyısındaki Tez ve Erba nehirleri arasında, D. G. Messerschmidt tarafından bulunmuştur. Toplam üç satırlık bir metni ihtiva eden yazıtın Türğişlerin Kara Han'ına yakın, büyük ihtimalle de hanın mahiyetinde olan bir Türğiş beyi adına diktirildiği sanılmaktadır. Bir diğer Türğiş yazıtı olan Uybat II Yazıtı'nda da ismi zikredilen Kara Han adından yola

⁸⁰³ S. G. Klyaştorniy, "Drevnyataya napids's Uybat", *Sov'etskaya Tyurkologia*, No: 1, 1987, s. 33-36.

⁸⁰⁴ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 154.

⁸⁰⁵ Bu zatın Çabış unvanına sahip olması onun aynı zamanda askeri bir görevli olduğuna işaret etmektedir. Bu unvan hakkında bilgi için bk. Gömeç, "Kök Türkçe Unvanlar...", s. 5.

⁸⁰⁶ Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 32.

⁸⁰⁷ UY I 3 "Çabış Tun Tarkan yazıt taşını diki verdim."

⁸⁰⁸ UY I 4-5 "Erdemi için il arasından Kara Han'a vararak sefir (olarak) varıp gelmediniz, beğimiz."

⁸⁰⁹ Tuba III Yazıtı'nın tam metni için bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 580.

çıkılarak yazıtın VIII. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu söylenebilir. Bu dönemde Uygurlar ve Türkişler arasında siyasi bir mücadele yaşanmış ve iki taraf arasında elçilik faaliyetlerine girişilmiştir. Türkişlerden kalan bu yazıtlarda Kara Han'ın adının geçmesi dönemin siyasi şartlarında oynadığı rolün ne denli önemli olduğuna işaret etmektedir. Yazıt Radloff tarafından Tuba III Yazıtı ismiyle ilim âlemine tanıtılmıştır⁸¹⁰.

Üç satırlık yazıtın içeriğinde Kara Han'ın sarayında görev yaptığını ve Türkiş ülkesinde beğ olduğunu söyleyen Ezgene'nin yirmi altı yaşında öldüğü söylenmektedir⁸¹¹. Bu kısa metinde Kara Han'ın adının zikredilmesi kadar önemli bir başka husus da “Türkiş Eli” yani Türkiş ülkesi tabirinin kullanılmasıdır. Anlaşıyor ki bu dönemde Türkişler bozkırda müstakil bir hayat sürdürmekteydiler.

4.Altı-Bağ Bodun Yazıtları

Türk tarih yazıcılığına bengütaş bırakarak katkıda bulunan Altı-Bağ Bodun hakkında kaynaklarda detaylı bir bilgi bulunmasa da elimizde bulunan üç yazıt sayesinde bu kabile federasyonunun varlığı hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Adından da anlaşılacağı üzere yekpare bir topluluk olmayan Altı-Bağ Bodun, altı boydan müteşekkil bir boylar federasyonu şeklinde teşkilatlanmıştır. Bu boyların hangileri olduğu ve ne amaçla bir araya geldikleri konusuna kaynaklar açıklık getirmese de, bilim adamları tarafından bir takım görüşler öne sürülmüştür. Her şeyden önce bu birliğin tesisinde ne gibi amillerin rol oynadığı konusunu netleştirmek gerekmektedir. Türk tarihinde sık sık rastlanılan bu tip kabile konfederasyonları, akraba boyların kendilerinden daha kuvvetli, genelde de devletleşme sürecini tamamlamış güçlere karşı oluşturdukları “boylar arası ittifak” şeklinde ortaya çıkmıştır. Dokuz Oğuz, Üç Karluk, On Uygur bunlardan bazılarıdır.

Türk tarihindeki bu tip yapılanmalardan biri olan Altı-Bağ Bodun'un da bir siyasi güce karşı teşkilatlandığı açıktır. Gömeç'e göre Altı-Bağ Bodun, Kök Türklerin batı kolunu teşkil eden On-Okların lideri Tardu'nun 603 yılında vefatı

⁸¹⁰ W. Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1895.

⁸¹¹ **Tuba III Y** 1-3 “Kara han sarayındaki ben Ezgene yirmi altı yaşında idi. ben öldüm. Ben Türkiş elinin içinde beğ (idim) yazıt.”

ardından başa geçen torunu Ç'u-lo Kağan'ın, kendisine isyan etmelerinden korktuğu boy liderlerini ortadan kaldırmasıyla başlayan ve altı Töles boyunun bayraktarlığını yaptığı isyan hareketlerinin genel adıdır⁸¹². Çin kaynaklarına göre Ç'u-lo Kağan ülkesini iyi idare edemiyordu ve bu yüzden boyların birçoğu onun idaresine karşı ayaklandılar. İsyen eden altı Töles boyu, Altı-Bağ Bodun'u meydana getirdiler. Sonuç itibariyle kağan Töles boyları tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı⁸¹³.

Altı-Bağ Bodun'u meydana getiren boylar şu şekildedir: Uygur (Wei-ho)⁸¹⁴, Bayırku (Pa-ye-ku)⁸¹⁵, Ediz (A-tie)⁸¹⁶, Tongra (T'ung-lo)⁸¹⁷, Bugu (P'u-ku)⁸¹⁸ ve Apa İsi (A-pu-se). Çin kaynaklarında bunların Kök Türklere karşı birleştikleri kayıtlıdır fakat Altı Bağ Bodun olduklarına dair hiçbir işaret yoktur⁸¹⁹.

Yukarıda adlarını saydığımız altı Töles boyunun bir araya gelerek oluşturdukları sanılan Altı-Bağ Bodun kabile federasyonunun adına tesadüf edilen üç yazıt bulunmakta ve bu yazıtlar "Altı-Bağ Bodun Yazıtları" olarak ifade edilmektedir. Bahsi geçen yazıtlar Bay-Bulun II, Uyuk-Tarлак ve Kemçik Kayabaşı yazıtlarıdır.

⁸¹² Gömeç, *a.g.t.*, s. 166.

⁸¹³ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 89.

⁸¹⁴ Wei-ho'lar, Çin kaynaklarına göre Uygurların ilk ataları olup, Tola Irmağı'nın kuzeyinde P'u-ku, T'ung-lo, Pa-ye-ku ve Fu-lo'lar ile birlikte yaşamaktaydılar. Bk. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre...*, s. 127.

⁸¹⁵ Çin kaynaklarında Pa-ye-ku olarak zikredilen Bayırkular, tarih sahnesinde ilk görüldüklerinde Tola Irmağı'nın kuzeyinde yaşıyorlardı. P'u-ku boyunun doğu sınırında bulunan bu boy, Mo-ho'ların da batı komşularıydı. Onların yaşadığı toprakların genişliği 1000 li olup, Gobi Çölü'nün kuzeyindeki yeşil bozkırlarda ikamet etmekteydiler. Bk. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 51.

⁸¹⁶ Adlarına Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında da rastlanan Ediz boyu Çin tarihlerinde A-tie olarak zikredilmektedir. İlk önceleri Töles boyları arasında sayılmayan bu boyun Semerkand'ın kuzeyinde yaşadığı kaydedilmiştir. Bu bilginin ardından 603 yılı olayları esnasında Batı Kök Türk ülkesinde yaşadıkları anlaşılan Ediz boyu Tola Nehri civarında konuşlanmıştı. Bk. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 49.

⁸¹⁷ Tongra boyu Çin kaynaklarında 603 yılı olayları hakkında verilen listede yer alan güçlü boylardan biridir. Tola Nehri civarında P'u-ku, Wei-ho, Pa-ye-ku ve Fu-lo'lar ile birlikte yaşamaktadırlar. Ancak daha sonra Sir Tarduşlara bağlanmışlardır. Bk. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 117.

⁸¹⁸ Pu-ku adına ilk defa MS 300'de Chin Shu adlı Çin kaynağında rastlanılmıştır. Daha sonra Töles listesinde gösterilen ve 603 yılı olayların esnasında Tola Nehri dolaylarında yaşayan Pu-ku'lar To-lan-ke'ların doğusunda yaşıyorlardı. Tongralarla aynı yerde yaşıyorlar ve on bin asker çıkarabiliyorlardı. Bk. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 96.

⁸¹⁹ Gömeç, *a.g.t.*, s. 166.

a) Bay-Bulun II Yazıtı

Altı-Bağ Bodun yazıtlarının ilki olan Bay-Bulun II Yazıtı, Uluğ Kem Nehri'nin sol kıyısındaki Bay-Bulun Kurganı harabesinde bulunmuştur. Yazıtta dört satırlık Kök Türkçe metin bulunmaktadır. Bay-Bulun II Yazıtı Rus filologlarından S.V. Kiselev tarafından neşredilerek ilim âlemine tanıtılmıştır⁸²⁰. Yazıtın Kart Tak İnal Öge adlı bir bey adına dikildiği anlaşılmaktadır⁸²¹. Bay Bulun II Yazıtı'nın arka yüzünde yer alan ilk satırda Altı Bag Bodun'un gücünden söz edilmesi yazıtın Altı-Bağ Bodun federasyonuna dâhil boylardan birine ait olduğu konusunda delil teşkil etmektedir.

b) Uyük-Tarлак Yazıtı

Uyük-Tarлак Yazıtı⁸²² 1888 yılında I. R. Aspelin'in de içinde bulunduğu Fin Sefer Heyeti tarafından Uyük Nehri havalisinde bulunmuştur. Bu heyet tarafından bulunan 32 yazıtın kopyaları "*Finlandiya Arkeoloji Derneğince Toplanan ve Yayımlanan Yenisey Yazıtları*" (*Inscriptions del'l enissei recueillies et publiées par la societe finlandaise d'archéologie*) adıyla 1889'da Helsinki'de yayınlanmıştır. Yazıtın en muntazam neşrini yapan ise Radloff olmuştur⁸²³.

Altı-Bağ Bodun konfederasyonuna ait olduğu anlaşılan yazıtta iki satır metinden başka bir de damga bulunmaktadır. Yazıtın El Togan Tutuk⁸²⁴ adında Altı-Bağ Bodun'a mensup bir bey adına dikildiği, onun bu federasyonda elçilik vazifesi gördüğü⁸²⁵ ve altmış yaşında öldüğü kaydedilmiştir⁸²⁶.

⁸²⁰ S.V. Kiselev, "Neizdanniye Nadpisi Yeniseyskih Kırğızov" *Vestnik Drevney Istorii*, No:3, Moskova 1939, s. 124-134.

⁸²¹ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 154.

⁸²² Uyük-Tarлак Yazıtı'nın tam metni için bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 441.

⁸²³ W. Radloff, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1895.

⁸²⁴ Kök Türkçe metinlerde sıkça adına rastlanan Tutuk'un askeri vali anlamına geldiği sanılmaktadır. Bk. Gömeç, "Kök Türkçe Unvanlar...", s. 13.

⁸²⁵ UTY 2 "Adım El Togan Tutuk⁸²⁵; ben semavi [veya ilahi] elimden elçisi idim. Altı-Bağ buduna beğ idim."

⁸²⁶ UTY 1 "Siz elimden, prensesimden, oğullarımdan, kavmimden, sizlerimden altmış yaşında (ayrıldım)"

c) Kemçik-Kaya Başı Yazıtı

Kemçik-Kaya Başı Yazıtı⁸²⁷ 1879 yılında Adrianov tarafından Kemçik Irmağı'nın 8 km yukarısında Kaya Başı denilen yerde bulunmuştur. Altı-Bağ Bodun kabile federasyonuna dâhil bir beğ anısına diktirildiği anlaşılan yazıtta hem sağdan sola, hem de soldan sağa yazılmış Kök Türkçe metinler olması kayda değerdir. Toplam 10 satırdan oluşan yazıtın son üç satırı silinmiştir. Bu yazıtın diğer bir özelliği de üzerinde Uygur alfabesiyle yazılmış satırların bulunmasıdır. Belki de bu satırlar yazıtta sonradan eklenmiştir⁸²⁸. Kemçik-Kaya Başı Yazıtı, D. A. Klementz tarafından 1886 yılında neşredilerek ilim âlemine tanıtılmıştır.⁸²⁹

Yazıtın Altı-Bağ Bodun'a ait olduğu konusundaki iddiaların odak noktası 5. satırda geçen “*altı bağ*” yani “*altı müttefik*” ifadesidir⁸³⁰. Yine bu satırda “İnançu Külüg Çiğşi” adı dikkat çekmektedir. Gömeç'e göre Kemçik-Kaya Başı Yazıtı'nda adı geçen İnançu Külüg Çiğşi'nin⁸³¹ Altın Kөл II Yazıtı'nda zikredilen İnançu Alp⁸³² ile aynı kişi olma olasılığı bulunmaktadır. Altı-Bağ Bodun'a mensup bir elçi olan bu şahsiyet çok önemli seyahatler yapmıştır. İlk önce 810 senesinde 30 kişilik bir heyet ile Çin'e gitmiş, sonra 813'te bir evliliği gerçekleştirmek amacıyla yine Çin'de bulunmuş ve Hotan'a gitmiştir. Ayrıca Gömeç'e göre yazıtın 7. satırındaki “*Kırgız hanının yazdığı*” cümlesinden bu şahsın o sıralarda Kırgız ülkesinde de bulunduğu sonucu çıkarılabilir⁸³³.

5- Oğuz Yazıtları

Türklerin nüfus hususiyeti bakımından en kalabalık gurubunu teşkil eden Oğuzlar, Türk tarih yazıcılığının da önemli figürlerinden biri konumundadır. Türklerin yaklaşık 2500 yıllık tarihi serüveninde hiç kesintisiz rol oynayan bu Türk

⁸²⁷ Bu yazıtın tam metni için bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 500.

⁸²⁸ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 155.

⁸²⁹ D. A. Klementz, “Drevnosti Minusinskogo”, *Pamyatniki Metaliceskih Epoh*, Tomsk 1886.

⁸³⁰ **KKY 5** “*Ülkeni altı bağ... ben. Başlıca olan budur: Kara Sınır da yerleştim.*”

⁸³¹ **KKY 5** “*İnançu, Külüg Çiğşi beğ*”

⁸³² **AKY II b. 2** “*Erdemim için İnançu Alp*”

⁸³³ Gömeç, *a.g.e.*, s. 155.

zümresi, erken dönem Türk tarihinde merkezi bir devlet tesis edemese de, çeşitli boy konfederasyonları şeklinde teşkilatlanarak, Kök Türk ve Uygur kağanlarına karşı mücadele etmeye gayret etmiştir. Orta Asya bozkırında yaşanan bu amansız mücadelenin izleri Kök Türkçe metinlerde açık bir şekilde görülmektedir.

Türk tarihinin en önemli halkalarından birisini teşkil eden Oğuzlar hakkında çok çeşitli çalışmalar yapılmakla birlikte artık “Oğuz” adının kabileler (ok+u+z) anlamına geldiği artık bilim dünyası tarafından kabul edilmektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda Oğuzların teşkilinde 634 yılını takip eden olaylarda On-Okların ortaya çıkması ve Türgişlerin meydana gelme hadisesinin etkin rol oynadığı anlaşılmıştır. Yapılan filolojik araştırmalarla da Oğuzların bu iki boyla olan ilişkisi konusunda çeşitli deliller sunulmuştur. Kök Türk tarihinde 627 yılına kadar Oğuz adının geçmemesi, Türgiş ve On-okların yapı taşı olan Töles gruplarının Oğuz öncesi fonksiyonu icra ettiklerini göstermektedir. Bu tarihten itibaren Töles adının önemini kaybettiği ve Orta Asya’da değişik boy dalgalanmalarının yaşandığı görülmektedir⁸³⁴.

Oğuz genel adı altında teşkilatmış bulunan boyların Türk tarihinde etkin rol oynamaya başladıkları VII. yüzyıl ile birlikte başlayan olayların, Kök Türkçe metinlerdeki yansımaları, oldukça ilgi çekicidir. Kök Türk ve Uygur cephesinden bakıldığında pek dostane şekilde ilerlemeyen Oğuz münasebetlerinin genellikle çatışma doğurduğu ve bu çatışmalarda Oğuzların zorlukla da olsa itaat altına alındıkları görülmektedir. Yazıtlarda İltiş’in Kağan olması ardından güneyde Çinlileri, doğuda Kıtayları, kuzeyde de Oğuzları kıyıma uğrattığı kaydedilmiştir⁸³⁵. Oğuzların daha sonra İltiş’e karşı kurulan ve içinde Çin ve Kıtaylarında bulunduğu üçlü ittifakta yer aldıkları görülmektedir. Yazıtlarda geçen “Tokuz Oğuz” tabirinden Oğuzların o dönemde dokuz boy şeklinde teşkilatlandığı sonucuna varılmaktadır⁸³⁶.

Bilge Tonyukuk, kendi yazıtında Oğuzları yıldırım için 682-691 yılları arasında beş kez savaştıklarını söylemektedir⁸³⁷. Kapgan döneminde de Oğuzların

⁸³⁴ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 92.

⁸³⁵ Bkz. **TY I** Batı 7.

⁸³⁶ Bkz. **TY I** Güney 1-6.

⁸³⁷ Bkz. **TY II** Güney 5.

Kök Türklere karşı kurulan Kırgız, Çin-Türgiş ittifakına katılmadıkları halde çıkan huzursuzlukta pay sahibi oldukları anlaşılıyor⁸³⁸. Bu dönemde Kapgan'ın sert politikaları yüzünden Kök Türk diyarında birçok boyun isyan ettiği görülmekle birlikte Oğuzların çıkan isyanlarda Azlar, Karluklar, İzgiller ve Edizlerle birlikte ön safta yer aldıkları yerli ve yabancı kaynaklarca doğrulanmaktadır. Bilge ve Köl Tigin kardeşler, 715 yılı olayları esnasında isyankâr boyları dize getirmek için beş kez savaşmışlar⁸³⁹, bu savaşlardan üçü Oğuzlara karşı gerçekleştirilmiştir. Oğuzlarla ilk savaş Bolçu'da yapılmış, ikincisi ise Çuş Başı denen mevkide yaşanmıştır⁸⁴⁰. Yapılan muharebelerden zaferle ayrılan Kök Türkler, Oğuz direnişini kırma konusunda muvaffak olamayınca bu kez toparlanan Oğuz kuvvetleri Kök Türklerin merkezine hücum etmiş, Kök Türkler bu savaşta Köl Tigin'in gayretleri sayesinde kurtulabilmiştir⁸⁴¹.

Oğuz boyları bu savaşlar sırasında Kök Türk ordularını fazlasıyla yıpratmışlardır. Güçlkle kontrol altına alınan Oğuzların Bilge Kağan döneminde (716-734) Ötüken'in kuzey bölgelerine çekildikleri görülüyor⁸⁴². Bu bilgiyi diğer Kök Türkçe metinlerden de teyit edebilmekteyiz⁸⁴³. Bilge Kağan döneminde Kök Türkler, içinde Oğuzların da bulunduğu hasımlarına karşı on iki kez sefer düzenlemiştir⁸⁴⁴.

Oğuzların bu asi tavırları Kök Türklerin halefi olan Uygur Kağanlığı döneminde de devam etmiştir. Moyun Çor Kağan (747-759) adına diktirilen Şine-Usu Yazıtı'nda Türk tarihinin kısa bir özetine yer verilirken, burada Uygurların Dokuz Oğuz kavmi üzerinde yüz yıl hüküm sürdüğü söyleniyor⁸⁴⁵. Bu dönemde Uygurlar, Kök Türlerin düştüğü hataya düşmek istememiş olacaklar ki Oğuzların hizaya sokulma işi için bizzat Moyun Çor'un kendisini görevlendirmişlerdir⁸⁴⁶.

⁸³⁸ Taşağıl, **a.g.e.**, s. 91.

⁸³⁹ Bkz. **KTY** Doğu 14.

⁸⁴⁰ Bkz. **KTY** Kuzey 6.

⁸⁴¹ Bkz. **KTY** Kuzey 8-10.

⁸⁴² Bkz. **BKY** Doğu 23.

⁸⁴³ Bkz. **OY** 5.

⁸⁴⁴ Bkz. **BKY** Doğu 23.

⁸⁴⁵ Bkz. **ŞUY** Kuzey 3.

⁸⁴⁶ Bkz. **ŞUY** Kuzey 5.

Kök Türk ve Uygur otoritesine karşı direnen Oğuz bakiyelerinin tarihi yurtlarını terk ederek batıya göç etmeleri Türk tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar ve Avrupa içlerine inen Oğuzların Slav kabileleri arasında eridikleri görülürken, İran üzerinden Ortadoğu ve Anadolu coğrafyasına yerleşen Oğuzların tarihe yön verecek uzun soluklu devletler kurdukları gözlenmiştir. Oğuzların Orta Asya bozkırında Kök Türk ve Uygurlara karşı verdikleri istiklal mücadelesi tarihin akışı içerisinde farklı bir boyut kazanmış, İslamlaşan Oğuz boyları uzun soluklu devletlerin mümessilleri olmuşlardır.

Türk tarihinin İslam sonrası dönemine damgasını vuracak olan Oğuzların, daha eski Türk yurduyken bıraktıkları birkaç Kök Türkçe yazıt bulunmaktadır. İslam öncesi Türk tarihine katkı sağlayan bu yapıtlardan en önemlileri Hangita-Hat ve Barlık I yazıtlarıdır.

a) Hangita-Hat Yazıtı

Oğuzlardan elimize ulaşan Hangita-Hat Yazıtı⁸⁴⁷, Bulgan aймаğı, Daşınçilen somonundan güneybatıya doğru yaklaşık olarak 27 km. uzaklıkta, Lah mevkiinde Savang Gölü'nün kıyısındaki Hangiday-Had Kayası üzerinde tespit edilmiştir. Yazıt hakkında ilk bilgileri 1966 yılında bölgede araştırmalar yapan Namnandorj vermektedir. Eserin ilk neşrini ise bundan iki yıl sonra Y. Rintchen yapmıştır⁸⁴⁸. Ancak burada basılan metin belirsizdir ve metni yorumlamak mümkün değildir. Yazıtı ilk okuma teşebbüsü 1968 yılında Bazilhan tarafından gerçekleştirilse de bu çalışma pek verimli olmamıştır. Daha sonra Klyaştorniy yazıtı 1974-1975'te Moğol-Sovyet Tarih Araştırmaları Birliği'nin alan çalışmaları neticesinde iki kez incelemiştir. Klyaştorniy yazıtı taslak metin ve transkripsiyonuyla birlikte 1978

⁸⁴⁷ Bu yazıtın tam metni için bk. F. Sema Barutçu Özönder, "Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı" *Kök Araştırmalar*, C. 2, S. 1, Ankara 2000, s. 121-134.

⁸⁴⁸ Y. Rintchen, *Les Dessignes Pictographiques et les Inscriptions sur les Rochers et sur les Steles en Mongolei*, Oulan-Bator 1968.

yılında neşretmiştir⁸⁴⁹. Klyāštorniy bu çalışmasında küçük yazıtlardaki işaretlerin kısmen korunmuş olduğunu söylemektedir⁸⁵⁰.

Abidenin tarihlendirilmesi konusunda Klyāštorniy'nin ortaya attığı VII. yüzyılın sonu ile VIII. yüzyılın başı olabileceği fikri büyük oranda kabul görmektedir. Klyāštorniy, metinde geçen Baz Kağan'ın⁸⁵¹ Köl Tigin Yazıtı'nda geçen Oğuzların meşhur kağanı Baz Kağan olduğu kanaatindedir⁸⁵². Ancak o tetkiklerinde bu abidenin Köl Tigin adına dikildiği sonucuna varmıştır⁸⁵³. Buna mukabil yapılan güncel araştırmalarda varılan sonuçlar ise bu yazıtın Dokuz Oğuz Kağanı Baz Kağan'ın oğlu anısına dikildiğini göstermektedir⁸⁵⁴.

Hangiday Had Kayası üzerinde bulunan yazıt, dört satırdan oluşmaktadır. Yazıtta Baz Kağan'ın oğlunun öldüğü ve adının Tengri olduğu söylenmektedir⁸⁵⁵. Oğuzlardan kalan bu eser oldukça kısa olmasına karşın bengü taş bırakma geleneğinin Oğuzlar arasında da rağbet gördüğü gerçeğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Baz Kağan'ın kaynaklarda adına rastlanılamayan oğlu hakkında bilgi vermesi Türk tarihi açısından bu yazıtı önemli bir yere oturtmaktadır.

⁸⁴⁹ Barutçu Özönder, *a.g.m.*, s. 124.

⁸⁵⁰ Klyāštorniy'a göre daha çok korunmuş olan bu satırdaki ifade aynen şöyledir: “*Baz Kağan'ın oğlu göğe uçmuş (yani ölmüş) ... kotuz ... bey ve er tenriken ... yazdı*” Bk. S.G. Klyāštorniy, “Moğolistan'ın Runik Kaya Yazıtları”, Çev. Kutluay Erk, *TDEAD*, C. 13, S. 1, Ocak 2007, s. 151.

⁸⁵¹ Dokuz Oğuzları idare eden Baz Kağan (679-691) hakkında Kök Türkçe kaynaklarda bir takım bilgiler bulunmaktadır. Baz Kağan, Çin'e ve Kıtay'a elçilerini yollayarak, Kök Türkleri ortadan kaldırma konusunda ittifak talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine Kök Türk Kağanı Kutlug'un aygucısı, yani danışmanı olan Tonyukuk, gece gündüz oturmadan ve dinlenmeden kendilerine karşı bir ittifak oluşturmuş olan Oğuzlar, Çinliler ve Kıtayları nasıl alt edebilecekleri konusunda çaba sarfetmişlerdir. İçten ve dıştan düşmanları tarafından kuşatılmış durumda olan Kök Türklerin bilge veziri Tonyukuk, Kutlug'un da onayını alarak düşmanlarına karşı harekete geçmiş, hem kendi teşebbüslerini meşrulaştırmak, hem de bütün Türk boylarının itaatini sağlamak için kutlu yurdun yeniden ele geçirilmesi sağlamıştır. Bu yüzden de Baz Kağan'ın idaresi altındaki Oğuzların boyun eğdirilmesi Kök Türkler için hayati önem taşımaktadır. Sonuçta iki taraf arasında yaşanan bu savaştan Oğuzlar yenik çıkmış ve Baz Kağan öldürülmüştür. Bu olayın ardından Kutlug da İlteriş unvanını almıştır Bk. Saadetin Gömeç, “Türk Tarihinin Kahramanları: XIII- Baz Kağan”, *Orkun*, S. 64, İstanbul 2003.

⁸⁵² Bk. *KTY* Doğu 14-16.

⁸⁵³ Klyāštorniy'a göre metin Baz Kağan, yani Dokuz Oğuzların önderi ve İlteriş Kağan'ın 678 ile 691 yılları arasındaki düşmanı hakkında yazılmıştır. Ünlü Rus alimi, yazıtın Köl Tigin'in namına yazıldığı yine yazıtın kendisinden açıkça anlaşılacağını söylemektedir. İyi korunamayan bu yazıtı, yedinci yüzyılın sonu ile sekizinci yüzyılın başı arasındaki zamana kadar götürmek mümkündür. Bk. Klyāštorniy, *a.g.m.*, s. 154.

⁸⁵⁴ Gömeç, *Türk Kültürünün..*, s. 155.

⁸⁵⁵ *HHY* 2-4 “*Baz Kağan'ın oğlu göğe uçmuş (:ölmüş). Süstü Beg er Tengriken'im yazdı.*”

b) Barlık I Yazıtı

Barlık I Yazıtı,⁸⁵⁶ Elegeş'in batı bölgesindeki Barlık Nehri civarında bulunan dört yazıttan biridir. İçinde Oğuz adının geçmesi bu yazıtı diğerlerinden müstesna bir yere oturtmuştur. Yazıt kaba bir şekilde kırmızı kum taşından yapılmış bir kazığın doğu tarafında bulunmaktadır. Yazıtın bir ucunda damga göze çarpmaktadır⁸⁵⁷. Bu yazıt 1981'de D. A. Klementz tarafından keşfedilmiş, konuyla ilgili ilk neşriyatı ise Radloff gerçekleştirmiştir⁸⁵⁸.

Üzerinde 3 satır yazı bulunan Barlık I Yazıtı'nın Altı Oğuz⁸⁵⁹ birliğine dâhil olan Uztaz adlı bir bey adına dikildiği anlaşılmaktadır. Bu yazıt Altı Oğuz yapılanması hakkında bilgi veren yegâne kaynak durumundadır. Yazıttan Oğuzların 7-8. yüzyıllarda birkaç birlik teşkil ettikleri anlaşılıyor. Barlık I Yazıtı meydana getirildiği dönemde Oğuzların altı boy halinde teşkilatlandıkları görülmekle beraber Şine-Usu Yazıtı'nda hem Sekiz Oğuz⁸⁶⁰, hem de Dokuz Oğuz⁸⁶¹ yapılanmalarını görmekteyiz. Bilge Kağan Yazıtı'nda da Üç Oğuz ittifakı vardır⁸⁶². X. yüzyıl ile birlikte ise Oğuzların artık 24 boydan oluştuğu gözlenmektedir⁸⁶³. Bu da gösteriyor ki çağlar içerisinde Oğuz federasyonuna çeşitli boylar girip-çıkılmış ve 10. yüzyılda da son şeklini almıştır⁸⁶⁴.

Barlık I Yazıtı, yukarıda saydığımız çeşitli Oğuz boylarının meydana getirdiği federatif organizasyonlardan biri olan Altı Oğuz birliğinin başka hiçbir kaynaktan

⁸⁵⁶ Barlık I Yazıtı'nın tam metni için bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 471.

⁸⁵⁷ Orkun, *a.g.e.*, s. 471.

⁸⁵⁸ W. Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1895.

⁸⁵⁹ Oğuz adının tarihi metinlerde geçmeye başladığı VII. ve VIII. yüzyıllardan itibaren Oğuzların çeşitli boy konfederasyonları şeklinde teşkilatlandıkları görülmektedir. Bunların içerisinde en meşhurları Dokuz Oğuzlardır. Fakat Dokuz Oğuzlardan başka Üç Oğuz, Altı Oğuz, Sekiz Oğuz federasyonları da mevcuttur. Bk. Sadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 13- Baz Kağan", *Orkun*, Sayı 64, İstanbul 2003.

⁸⁶⁰ ŞUY Doğu 1.

⁸⁶¹ ŞUY Kuzey 3.

⁸⁶² BKY Doğu 32.

⁸⁶³ Oğuzlar bu devirde Üç Ok ve Boz Ok olmak üzere ikili bir teşkilata sahipti. Divanü Lûgat'it-Türk'e göre 22, Camiü't-Tevarih'e göre 24 oğuz boyu bulunmaktadır. Bk. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 327-354.

⁸⁶⁴ Gömeç, *Türk Kültürünün..*, s. 155.

rastlanamayan belgesi niteliğindedir. Yazıtın ikinci satırında Altı Oğuzlardan Öz Yiğen Alp'in on üç yaşındayken öldüğü söylenmektedir.⁸⁶⁵.

6.Kümü'l Yazıtları

Kaynaklarda kim oldukları konusunda yeterli malumat bulunmayan Kümü'llerin adına iki Kök Türkçe yazıtta rastlanılmıştır. Bu yazıtlarda Kümü'l ismine tesadüf edilmesi üzerine yapılan araştırmalar neticesinde onların menşei hakkında bir takım iddialar ortaya atılmıştır. Kümü'l adı üzerine bir tetkik yapan Gömeç, bu topluluğun Çin yıllıklarında Sha-toların (Tch'ou-yue) bir kabilesi olarak geçen Çümü'l/Çumul (Tch'ou-mi)lerden geldiği sonucuna varmaktadır⁸⁶⁶. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud eserinde Türk boyları sayılırken, Rum ülkesi yanından doğuya doğru uzanan boylar arasında Çümü'llerin adının geçtiğine dikkat çekmektedir⁸⁶⁷.

Bununla birlikte Kümü'llerin dâhil oldukları sanılan Sha-tolar hakkında Çin kaynaklarında daha sarîh bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynaklarda anlatılana göre Batı Kök Türk ülkesi içinde doğan boylardan biri olan Sha-tolar 630 yılında T'ung Yabgu'nun ölümü üzerine çıkan karmaşa esnasında Tanrı Dağları havalisinde, Wu-sunların eski topraklarında hüküm sürmekteydiler. Bu sırada Tch'ou-yueller, Sha-to gruplarının ilk ataları olarak gösterilmektedir. Batı Kök Türk ülkesindeki karışıklıklar devam ederken İ-pi-tuo-lu Kağan Beş-Balık'ta yeni bir merkez kurduğu zaman Tch'ou-yueller ona itaat etmişti. Bu dönemde Tch'ou-yueller Urumçi'nin kuzeyindeki Chin-sha Dağı'ndan güneye doğru uzanan ve Barköl'ün doğusunda bulunan geniş kumluk sahada oturdukları için onların adı bundan sonra "kum yığını" anlamına gelen Sha-to adıyla anılmaya başladılar. Bu arada Sha-to Kök Türkleri olarak da adlandırıldılar⁸⁶⁸.

⁸⁶⁵ **BY I 2** "Öz Yiğen Alp Turan Altı Oğuz Kavminden on üç [yaşımda] ayrıldım."

⁸⁶⁶ Gömeç, Çince ve Tibetçe metinleri karşılaştırarak yaptığı çalışmada, Kümü'llerin Türklerin bir bölümü olduğunu ve Kök Türklerin fetret devresinde Beş Balık taraflarına çekildikleri sonucuna varmaktadır. Bk. Gömeç, *a.g.t.*, s. 210.

⁸⁶⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgati't-Türk*, C. I, Çev. B. Atalay, TDK Yayınları, Ankara 2006, s. 28.

⁸⁶⁸ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 99.

Sha-tolar, Batı Kök Türk Devletinin dağılması ardından 661 yılı itibariyle Çin tahakkümüne girmişlerdir. Bu tarihten itibaren Çin adına faaliyetlerde bulunan Sha-to İrkinleri bir takım askeri unvanlar olarak imparatora hizmet etmeye devam ettiler. Ancak bu durum Çin'e düşmanlık besleyen diğer toplulukların hiddetini üzerlerine çekmelerine sebep oldu. 712 yılında Tibetlilerin baskınından kurtulmak için Beş-Balık bölgesine göç etmek durumunda kaldılar. 742 yılında II. Kök Türk Devleti'nin zayıflaması ile Türk ülkesinde güç dengesi Basmlı, Karluk, Uygur gibi boyların eline geçerken, Sha-tolar bu boylarla Çin sarayı arasında iletişimi kurmakla görevlendirilmişti. 756-762 yılları arasında An-Lu-shan'ın yarattığı iç karışıklıklar Çin'i derinden sarsarken, Beş-Balık ve Tufan'a giden yol kapandığından Sha-tolarla ilişki kesildi. Bu dönemde çok güçlü durumda bulunan Uygurlar, Sha-toların Çin ile ilişki kurmalarını engellemiş ve onların fakirliğe sürüklenmelerine neden olmuşlardır. Uygurların nispeten daha zayıf oldukları 785-805 yıllarına kadar sefalet içinde yaşayan Sha-tolar bu tarihlerde Tibetlilere teslim oldular. Ardından onlarla birleşerek Uygurların kontrolünde olan Beş-Balık şehrine saldırarak burayı talan ettiler. Bu dönemde Tibetlilere tabii olan Sha-tolar Kansu bölgesinde konuşlandırılmışlardı. Tibet-Uygur mücadelelerinde Tibetlilerin safında yer alan Sha-tolar Uygur savaşlarında öncü kuvvet olarak kullanılmıştır⁸⁶⁹. 808 yılında bu kez Tibetlilerle arası açılan Sha-toların 30.000 kişilik halk kütlesiyle Ötüken Dağları'nın doğusuna kaçtıkları görülmektedir. Bu tarihten itibaren Tang hanedanının hizmetine giren Sha-tolar bu hanedanın varisi olmuşlar ve arka arkaya üç sülale kurmuşlardır⁸⁷⁰.

Sha-tolara bağlı bir boy olan Tch'ou-mi yani bir başka deyişle Kümüller de bu tarihi süreç içinde yer aldıklarından geride bıraktıkları hatıralarında bu olayların izlerini görmek mümkündür. Onlardan geriye Kızıl Çıra II ve Kejilig-Hobu adında iki Kök Türkçe yazıt kalmıştır. Kızıl Çıra II ve Kejilig-Hobu yazıtlarının Yenisey kıyılarında bulunmaları, Kümüllerin VII. yüzyıldan önce buralarda yaşadıklarını, tahminen VI. asrın sonlarında ve VII. asrın daha batıya gittiklerini gösteriyor⁸⁷¹.

⁸⁶⁹ Uygur-Tibet mücadelelerindeki Sha-to etkisi Uygurların Karabalgasun Yazıtında anlatılmaktadır. Bk. **KY** 15-17.

⁸⁷⁰ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 99-102.

⁸⁷¹ Gömeç, *a.g.t.* s. 211.

a) Kejilik-Hobu Yazıtı

Kümüllerden kalma Kejilik-Hobu Yazıtı, 1916 yılında Adrianov tarafından Moğolistan'ın Kejilik-Hobu bölgesinin Ejim kıyısında bulunmuştur. Yazıt, Kümüllerin Ötüken Uygur Devleti zamanında Beş-Balık bölgesinde yaşadıkları döneme aittir. İçeriğinde 11 satır metin ve bir de damga bulunmaktadır. Eseri Rus bilim adamlarından S. E. Malov, 1952 yılında yayınladığı eseri ile ilim âlemine tanıtmıştır⁸⁷².

Kejilik-Hobu Yazıtı'nın ilk satırında geçen ifadeden yazıtın Kümüül Öge adında bir Türk beği adına dikildiği anlaşılmaktadır⁸⁷³. Yazıtta bu beğin 61 yaşında öldüğü ve bodunundan ayrıldığı söylenmektedir⁸⁷⁴. Bir saguyu andıran ifadelerden bu dönemde Kümüllerin de buhranlı bir dönem yaşadıkları anlaşılmaktadır. Zira Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre Kümüllerin dâhil olduğu Sha-tolar, komşu devletlerin tehditlerine maruz kalarak birçok kez yurtlarını terk etmek durumunda bırakılmışlardır. Bunlardan ilki, 712 yılında Tibetlilerden kaçmak için Beş-Balık bölgesine göç etmek zorunda kalmalarıdır. Sha-tolar, 808 yılında da yine Tibetliler yüzünden Ötüken Dağları'nın doğusuna kaçmışlardır⁸⁷⁵. Kümüllerin bu dönemde Uygur, Tibet ve Çin gibi güçlü devletlerin siyasi emellerine alet oldukları, kimden yana olurlarsa diğer iki devlet tarafından şiddetle cezalandırıldıkları görülmektedir. Bu karmaşa ortamında sürekli yer değiştirmeye zorlanan Kümüller, bıraktıkları yazıtlarda anavatanlarına olan özlemlerini açık bir şekilde dile getirmişlerdir. Kejilik-Hobu Yazıtı bunun en canlı örneğidir⁸⁷⁶.

b) Kızıl-Çıra Yazıtı

Kümüllerin geride bıraktıkları ikinci yazıtları Kızıl-Çıra Yazıtı'dır. Bu yazıtta Kejilik-Hobu Yazıtı gibi 1916 yılında Adrianov tarafından keşfedilmiştir. Yazıtın bulunduğu yer Moğolistan'ın Bayan-Kol Irmağı kıyısındaki Kızıl-Çıra bölgesidir. Altı satırlık bir metni ihtiva

⁸⁷² S. E. Malov, *Yeniseyskaya Pismennost Tyurok*, Moskva-Leningrad 1952.

⁸⁷³ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 155-156.

⁸⁷⁴ **KHY** 5 "Altmış bir yaşında gökteki güneş ve aydan ayrıldım. Yazık!"

⁸⁷⁵ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 99-102.

⁸⁷⁶ **KHY** 6-10 "Ülkem, yazık! Anavatanım, yazık! Akralarım, yazık! Çocuklarım, yazık! Beyaz ve siyahım, yazık! (kötü ve iyi şeyler) Yüz çadırılık milletim! Sığırım! Yazık! Bin hızlı atım! Yazık! Ülkem, yazık! ... Kümüül budunum! ... Ne acı! ... Yazık! ...Kümüülüm! Ne yazık! Ne korkunç! Yazık! Kümüül (halkını) topladım ve önüme koydum. Yazık! (Dünyaya) doymadım."

eden Kızıl-Çıra Yazıtı, Külüg Togan adında bir şahsın anısına dikilmiştir. Rus bilim adamlarından S. E. Malov, 1952 yılında neşrettiği eserinde bu ikinci Kümül yazıtına da yer vermiştir⁸⁷⁷.

Bu yazıtta da Kejilik-Hobu Yazıtı'nda görülen göç hadisesi ve vatana duyulan özlem dile getirilmektedir. Her iki yazıtın da Kümüllerin zorunlu göçleri esnasında yaşanan olayların hatıraları yaşatılmak istenmiş ve vatan toprağını terk etmekteki isteksizlikleri açıkça dile getirilmiştir⁸⁷⁸.

7. Az Yazıtları

Azların kimliğine dair tartışma bilim dünyası tarafından henüz sonuçlandırılmamakla birlikte onlardan kalan birkaç Kök Türkçe kitabeye dayanılarak bu kavmin zaman içerisinde Türkleşmiş bir boy olabileceği varsayımı ağırlık kazanmıştır. Az ismine ilk defa Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarında 709 yılındaki Kök Türk-Kırgız Savaşları sırasında rastlıyoruz⁸⁷⁹. Tonyukuk Yazıtı'nda ise Kırgız Savaşı esnasında Kök Türk ordusuna yol gösteren rehberin Az kavminden olduğu söylenmektedir. Tonyukuk bu kişiden Az ülkesinin Amı Nehri boyunca devam ettiğini öğrenmektedir⁸⁸⁰. Ötüken Uygur Devleti dönemine ait Terhin Yazıtı'nda da Az adı geçmektedir⁸⁸¹.

Kök Türkçe metinlerde adına sık sık rastlanılan Azların kim olduğu hakkında farklı görüşler mevcuttur. Azlar, ilim adamlarınca bugüne kadar genellikle, Çin kaynaklarında An-ts'ai ve A-lan-liao şeklinde transkripsiyon edilen kavim ile eş tutulmuşlardı. Yapılan çalışmalarda onların Samoyedlerden olduğu söylendiği gibi, VIII. yüzyılın ikinci yarısında Semireçi bölgesinde Türgiş hâkimiyeti sona erip, gücün Karlukların eline geçtiği sıralarda Türgişlerin Tuksi ve "Azi" diye ikiye ayrıldıkları, bu Azilerin Kök Türkçe yazıtlardaki Azlarla ilişkili olabileceği üzerinde durulmuştur. Ayrıca Sui-shu adlı Çin kaynağında Töles boyları arasında

⁸⁷⁷ S. E. Malov, *Yeniseyskaya Pismennost Tyurok*, Moskva-Leningrad 1952.

⁸⁷⁸ **KHY** 2-5 "Yazık, akrabalarım! Yoldayım. Kaçan geyikten daha hızlıyım. Ülkem ve Hanım, yazık! Doyamadım. (sana) Güneş ve ay, yazık! Ne acı! Akrabalarım! Yazık! Ayrıldım. Ne üzücü!"

⁸⁷⁹ **BKY** Doğu 17; **KTY** Doğu 20.

⁸⁸⁰ **TY** I Doğu 6-7.

⁸⁸¹ **Tr.Y** Kuzey 2.

zikredilmişlerdir. Romalılar ve Bizanslılar onları “Asioi” olarak adlandırmaktadır⁸⁸². Bugün hâkim olan görüş ise bunları Alan olarak bilinen İran menşeli bir kavim olduğu, kalıntılarının da Moğol istilasından sonra Kafkaslara çekilen Osetin (As)ler olduğu yönündedir⁸⁸³.

Bununla birlikte Azların Türk soylu bir kavim olduğu konusunda da bir takım iddialar bulunmaktadır. Prof. Dr. Gömeç, Kök Türkçe kaynaklardan Azların, Tannu-ola'nın kuzey taraflarında, halen batı Tuva, Yukarı Alaş, Ak Su ve Kara Göl civarında yaşadıklarına dikkat çekerek bu bölgelerin Türklerle meskûn mahaller olduğunu belirtmiş, Kök Türkçe yazıtlarda kağanların Azlar hakkında sorumluluk hissettiklerine dair ifadelerden yola çıkarak bu kavmin Türk menşeli bir boy olduğu fikrini ortaya atmıştır⁸⁸⁴.

Öyle anlaşılıyor ki, Azlar menşei itibariyle Türk boyları arasına dâhil edilmeseler de zaman içerisinde Türk kültürü içerisinde erimişler ve Türkleşmişlerdir. Bu sürecin en kayda değer delilleri ise onlardan kalan iki Kök Türkçe belgedir. Bayan-Kol ve Mugur-Sargol yazıtları Kök Türklerden başlayarak nesilden nesile diğer Türk kabilelerine aktarılan gelen bir geleneğin Azlar arasında vücut bulmuş örnekleridir.

⁸⁸² Gömeç, *a.g.t.*, s. 170-174.

⁸⁸³ Gömeç, Az-Alan benzerliği konusunda bir tetkik yapmış ve bu iki kavmin birbiriyle bağlantılı olamayacağı sonucuna varmıştır. Ona göre her şeyden evvel Az ile Alan arasında fonetik bir uyum bulunmamaktadır. Kök Türkçe kaynaklardan anlaşılacağı üzere Azlar, Tannu-ola'nın kuzey taraflarında, halen batı Tuva, Yukarı Alaş, Ak Su ve Kara Göl civarında yaşamaktadırlar. Bilindiği gibi bu bölge Ötüken'in kuzeybatısında olup, Türklerin yaşadığı bir yerdir. Gömeç, 1971 yılında bulunan Bayan-Kol Yazıtı'nın Azlara ait olduğunu, bu yazıtın onların tarihi yurtlarının kesin sınırlarını çizdiğini söylemektedir. Buna mukabil tarihi kaynaklardan anlaşılacağı üzere Alanların, Roma çağında Kafkaslar ile Hazar arasında yaşadıkları, Hunların 370-375 senelerinde İtil'i geçtiklerinde Kafkaslarda Alanlara rastladıkları ve bunları daha batıya yani Avrupa kıtasına doğru sürdükleri, ayrıca 8-13. yüzyıllarda Kafkasya'da Alanlara tesadüf edildiği bilinmektedir. Gömeç bu verilere dayanarak VIII. yüzyılın ilk yarısına ait Kök Türkçe kaynaklarda geçen Azların bugünkü Tuva bölgesinde yaşadıklarını ve Alanlar ile aralarında tarihi ve etnik bir bağın bulunmadığı sonucuna varmaktadır. Bk. Sadettin Gömeç, “Kök Türkçe Yazıtlı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 1992, s. 170-174.

⁸⁸⁴ Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında “Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız halkını düzenleyip, tertip edip geldik” şeklinde geçen ifadeden Türk kağanlarının Az milleti üzerinde sorumluluk duygusuna sahip oldukları anlaşılmaktadır.

a) Bayan-Kol Yazıtı

Az menşeli bir yazıt olan Bayan-Kol Yazıtı, 1971 yılında Rusya Federasyonu'na bağlı Tuva bölgesinde bulunmuştur. Yaklaşık 2.5 m yüksekliğinde olan yazıtın üç yüzünde Altı-Azların tarihi yurtlarının çizildiği birer satırdan oluşmak üzere üç satır metin bulunmaktadır⁸⁸⁵. Bu yazıtı ilim âlemine tanıtan araştırmacı D. D. Vasilev olmuştur⁸⁸⁶.

Bayan-Kol Yazıtı'ndan anlaşıldığına göre VIII. yüzyılda Azlar bugünkü Tuva'nın, Tannu Ola bölgesinin batısındaki Mugur yöresinde yaşamışlardır. Bu yazıtta göre o dönemde altı boydan müteşekkil olan Azlar, bir mücadele sonucu yaşadıkları topraklardaki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir⁸⁸⁷. Bu yazıtın, 714 yılında Azların Kök Türk hâkimiyetine baş kaldırdığı ve Köl Tigin'in komutasındaki Kök Türk ordusuna Kara Göl mevkiinde boyun eğdikleri dönemin izlerini taşıdığı zannedilmektedir. Köl Tigin Yazıtı'nda da anlatılan olay neticesinde Az ilteberi tutsak edilmiş ve Az toprakları Kök Türklerin eline geçmiştir⁸⁸⁸. Bu savaşta Altı Azları komuta eden ilteber Bayan-Kol Yazıtı'nda bahsi geçen kişi olmalıdır⁸⁸⁹.

b) Mugur-Sargol Yazıtları

Azlara ait olduğu anlaşılan söz konusu yazıtlar, 1976 ve 1979 yıllarında Yenisey'e 2.5 km mesafedeki Mugur bölgesinde bulunmuştur. İki yazıttan ibaret olan Mugur-Sargol yazıtlarının ilki 1976 yılında N. A. Baskalov tarafından yayınlanarak ilim âlemine duyurulmuştur⁸⁹⁰. İkinci yazıtı ise 1979 yılında D. Vasilev tarafından tanıtılmıştır⁸⁹¹.

⁸⁸⁵ Gömeç, *Türk Kültürünün..*, s. 156.

⁸⁸⁶ D. D. Vasilev, "Tyurkskaya Runičeskaya Nadpis iz Okrestnostey Bayan-Kola (Tuva)", *Sovyetskaya Tyurkologiya*, No: 3, Baku 1976, s. 71-81.

⁸⁸⁷ **B-KY** 2-3 "Halkım! Altı Azlarım. Pişmanlığa doymadım. Mugur orada, doğruluğum, orada doydum, Üniim, doğruluğum, kendisini orada yerleştirmedim"

⁸⁸⁸ **KY** 2-3 "Az milleti düşman oldu. Kara Gölde savaştık. Köl Tigin otuz bir yaşında idi. Alp Saçlı akına binip atılarak hücum etti. Az ilteberini tuttu. Az milleti orada yok oldu."

⁸⁸⁹ Saadettin Gömeç, *a.g.t.*, s. 173.

⁸⁹⁰ N. A. Baskalov, "Naskalnaya Runičeskaya NadpisTerezennike-Buyuk Uriçişça Mıgur-Sargol Tuvinskoy ASSR" *Sovyetskaya Etnografiya*, No:3, Moskva 1978, s. 152-154.

⁸⁹¹ D. Vasilev, "Novaya Drevnetyurskaya Nadpis iz Tuvi", *Arkeologičeskaye Otkritiya*, Moskva 1980, s. 193.

8. Peçenek Yazıtları

Türk milletinin bir parçası olan Peçenekler, Orta Kazakistan'da tarih sahnesine çıkmış boylardan biridir. Bu boyun ortaya çıkışında büyük ihtimalle Kök Türk İşbara Kağan'ın 634 yılında yaptığı boy teşkilatlanması önemli rol oynamıştır⁸⁹². Peçenek boyları bu sıralarda Isık Göl-Balkaş arasında bulunuyordu ve bu kabilelerden birinin adı "Çor" bir diğerinin ki ise "Çopan"dı. Peçeneklerin boy teşkilatına bakıldığında sekiz ana boy ve kırk küçük kabile şeklinde teşkilatlandıkları görülmektedir⁸⁹³.

Peçenek boyunun tarihi sürecine bakıldığında bu boyun doğu-batı yönünde sürekli bir hareketlilik içinde oldukları görülmektedir. Türk boyları arasında yaşanan göç sirkülasyonundan en çok etkilenen boylardan biri Peçeneklerdir. Peçenekler ilk etapta Uygur baskısı yüzünden batıya hareket eden Karlukların etkisiyle Balkaş Gölü'nün güneyinden Sirderya kıyılarına gelmişlerdir. Daha sonra ise Bizans kaynağı olan Konstantin Porphyrogenetos'un bildirdiğine göre Oğuz baskısı sonucunda daha batıya çekilerek bir kısmı Oğuzların arasına karışmıştır⁸⁹⁴. Daha sonra Peçenekler Aral Gölü'nün kuzeyinden Hazar Denizi'nin kuzeyine kadar olan bölgeye yayılmışlardır.

Peçeneklerin 860-880 yılları arasında Don-Kuban havzasında görülmeleri ve bu bölgedeki faaliyetleri Hazar Devleti'nin zayıflamasına yol açmıştır. Bu dönemde Peçenekler, Macarları Orta Avrupa'ya sürmüşler, kendileri de Karadeniz'in kuzey bölgeleri ve hatta Balkanlara kadar inmişlerdir. Bu bölgede Ruslarla amansız bir mücadeleye girişen Peçenek kabileleri 1049 yılında Oğuzların Doğu Avrupa'daki kolu Uzlardan bir darbe yiyerek Tuna Nehri'nin aşağı mecralarına göçmüşlerdir. Burada da Bizans sınırına dayanan Peçenekler 1091 yılında Bizans-Kuman ortak kuvvetleri tarafından püskürtülerek dağıtılmışlardır. Dağılan Peçenek bakiyelerinin

⁸⁹² İşbara Kağan'ın boy teşkilatlanması hakkında bk. Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, C. II, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 65-66.

⁸⁹³ Sekiz Peçenek boyunun adı şunlardır: İrtim, Çor, Yula, Kulpey (Köl Beg), Karı Bay, Tamlat, Kopun, Çopan. Bunlardan ilk üçü diğerlerine oranla daha soylu sayılmakta ve onlara "Kangar" denilmekteydi. Bk. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre..*, s. 98.

⁸⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud eserinde Peçenekler için "*Rum yakınlarında oturan Türklerden bir bölük. Oğuzlarda bir boy*" açıklamasında bulunmaktadır. Bk. Kâşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 488.

bir kısmı Macaristan içlerine girerken bir kısmı da Tuna boylarına yerleşmişlerdir. Bunlar XII. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmişlerdir⁸⁹⁵.

Peçeneklerin bu tarihi serüvenleri Orta Asya'dan başlayarak Macar Ovası'na kadar süren oldukça uzun bir yolculuktan sonra Doğu Avrupa kapılarında sona ermiştir. Siyasi açıdan güçlerini kaybetmelerine rağmen onlardan kalan bir takım hatıralar Doğu Avrupa'daki Türk izini yüzyıllar sonra bile gözler önüne sermektedir. Bir hazine niteliğinde olan altın ve gümüş eşyalar ile bu eşyalar üzerine yazılmış Peçenek Yazıtları Türk tarihine ve kültürüne ışık tutan nadide eserler arasında yer almaktadır. Bu gün Nagy-Szent-Miklos Hazinesi olarak adlandırılan Peçenek eserlerinde on sekiz yazıt bulunmaktadır.

a) Nagy-Szent-Miklos Yazıtları

Tarihi Türk boylarından biri olan Peçeneklere ait Nagy-Szent-Miklos Yazıtları,⁸⁹⁶ 1799 senesinde Torontal Vilayeti'nde Maros Nehri'nin civarında olan Aranyka Deresi yanında Nagy-Szent-Miklos denilen yerde bulunmuştur. Eserleri bulan kişinin Vuin adlı bir köylü olduğu ve evinin avlusunda çukur kazarken bu kıymetli eserlere tesadüf ettiği söylenmektedir. Üzerinde esrarengiz yazılar bulunan hazine, 23 parça altın eşyadan ibarettir. İki Rum tüccar tarafından satın alınan eserler Peşte'ye götürülmüş daha sonra da Avusturya Kralı Fransua'nın emri ile satın alınarak koruma altına alınmıştır.

İlk önce Avrupa Hun İmparatoru Attila'nın (434-453) definesi sanılan bu eserlerin üzerindeki yazılar o dönemde çözümlenememiş ve Viyana Müzesi'ne kaldırılmıştır. Bu eserler üzerine bir değerlendirme yapan V. Thomsen, bunların Attila'ya ait olmadığını fark eden ilk alim olmuştur. Thomsen söz konusu eserlerin IX. yüzyıla, yani Bulgarların Hıristiyanlığı kabulünden sonraki bir döneme ait olduğunu, dolayısıyla bu eserlerin Hıristiyan Bulgar Türklerine ait olduğu sonucuna varmıştır. Ancak bu iddia, eserlerin üzerindeki yazıtları deşifre etme başarısı gösteren Gyula Nemeth tarafından çürütülerek kalıntıların Peçenek Türklerinin

⁸⁹⁵ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 98.

⁸⁹⁶ Nagy-Szent-Miklos Yazıtları hakkında bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 379-399.

izlerini taşıdığı ve Kök Türkçenin devamı olan bir Türkçe ile yazıldığı sonucuna varılmıştır. Nemeth, eserlerin Peçenek Türklerine ait olduğunu ispatlarken şu noktalara temas etmiştir:

1. Yunan harfleriyle ve Türkçe yazılan ibarelerle Nemeth tarafından okunan kelimeler bu dilin Peçenek-Kuman lehçesi olduğunu göstermektedir.

2. Define üzerinde bulunan yazıtlarda adı geçen Botaul (Boyla) Çoban adı Kostantinos Porphyrogennetos'un eserinde geçen Peçenek kabile reisi ile aynı kişidir.

3. Gerdizi ve El Bekri'nin Peçenekler hakkındaki kayıtları esnasında bunların altın ve gümüş eşyalara sahip buldukları kaydedilmektedir.

4. Bu definenin bulunduğu saha Peçeneklerin oturduğu bölgede yer almaktadır.

Nemeth'in teorisini destekleyen bu dört maddeden Özellikle 2 ve 4. madde çok önemlidir. Gerçekten de Konstantinos'un eserinde zikrettiği Peçenek hükümdarı Bata 889 senesinde, oğlu Botaul ise 900-920 tarihlerinde hükümran olmuştur⁸⁹⁷.

Peçeneklerden kalan bu paha biçilmez hazinenin içinde yirmi dört ve on sekiz ayar altından imal edilmiş yedi adet sürahi, bir uzunca yumurta biçiminde düz tabak, dört daire şeklinde tabak, iki kadeh iki yumurta şeklinde tabak (ki birisinin ucu boğa başıdır), bir boğa başlı tabağa çok benzeyen içki tası, bir boynuz biçiminde içki tası, bir küçük tas, iki birbirine tamamen benzer kadeh ve iki yuvarlak tabak bulunmaktadır. Definenin üzerinde motifleri araştıran âlimler Peçeneklerin bunları Sasani ve Bizans tesiri altında meydana getirildiklerini ancak Orta Asya motiflerinin de bu eserlerde bariz bir şekilde göze çarptığını belirtmişlerdir⁸⁹⁸.

⁸⁹⁷ Gyula Nemeth, *Nagyszentmiklosi Kincs Feliratai*, Budapest 1932.

⁸⁹⁸ Orkun, *a.g.e.*, s. 379-380.

Definde yer alan 9 ve 10 numaralı iki tasın üzerinde ilkel bir stilde Yunan harfleriyle yazılmış dairesel bir ibare vardır. Bu taslardaki ifadelerden bunların birer vaftiz taşı olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Avrupa içlerine kadar sokulan, Macarlarla ve yerel ahali ile karışan Peçeneklerin Hıristiyanlaşma sürecine girdikleri görülmektedir⁸⁹⁹.

21 numaralı tasın içinde de Yunan harfleriyle yazılmış bir yazıt vardır ki bu yazıt Yunan harfleriyle yazılmış olmasına rağmen Yunanca değil Türkçedir. Tasın İbaresini Nemeth'in tercümesine göre şöyledir: *“Boyla Çoban'ın ismarlaması üzerine yapılan tas. Botaul Çoban kulpunu yaptırdı. Bu onun tasıdır.”*

Bu 21 numaralı tasın üzerindeki yazıt söz konusu eserlerin Peçenek Türklerine ait olduğunun en açık delilidir. Zira Bizans kaynaklarında da adı zikredilen Peçenek reisi Boyla Çoban'ın⁹⁰⁰ adı bu eserlerin üzerine kazınmış ve eserlerin Türkler tarafından meydana getirildiği belirtilmiştir.

Peçeneklerden kalan bu eserler, her ne kadar tarihi olaylara ışık tutan, tarih yazma bilinciyle oluşturulmuş eserler olmasalar da Türklerin, dini, kültürel ve ekonomik durumlarını gözler önüne sermesi açısından birer kaynak niteliği taşımaktadır. Eserlerden Türklerin Hıristiyan Avrupa ile temasa geçtikleri, değerli madenlere sahip oldukları ve bunlar üzerinde kendi dillerinde yazılar yazacak derecede kültürel birikimlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu buluntular Türklerin kültürel yaşamı hakkında menfi görüşlere sahip klasik batı tarzı düşünürlerinde görüşlerini bir kez daha gözden geçirmelerini sağlamış, Avrupa medeniyetinin oluşumundaki Türk etkisi konusunda yapılacak çalışmalara ilham kaynağı olmuştur.

⁸⁹⁹Nagy-Szent-Miklos'ta bulunan 9 ve 10 numaralı taslarda geçen ifade şu şekildedir; *“İsa insanları su ile kurtararak (içinden) yeni mukaddes ruhu gönderdi.”*

⁹⁰⁰ Boyla unvanı idari bir unvan olup Kök Türkçe yazıtların bazılarında tesadüf edilebilmektedir. Tonyukuk Yazıtı'nda geçen *“Boyla Baga Tarkan”* ve Suci Yazıtı'ndaki *“Boyla Kutlug Yargan”* bunlardan bazılarıdır. Bk. **TY** I Batı 6; **SY** 2. Clauson bu unvanın Hunlar çağından kalmış olabileceğini ve kağana yakın bir unvan olduğu görüşündedir. Bu unvan hakkında araştırma yapan Semih Tezcan ise sözlüklerdeki boyla kelimesi ile fiilinden yola çıkarak, boğa ve develerin burunlarına tutturulan çubuk ve kağı arabalarının bir aksamı ile ağaçtan yapılma çivi gibi anlamlar üzerinde yoğunlaşmış; buradan göçebe boyların ve ordunun hareketlerini düzenlemekle görevlendirilmiş kişiye verilen unvan olduğu sonucuna varmıştır. Gömeç ise; Dede Korkut hikâyelerindeki *“Boy boyladı, soy soyladı”* tabirinden bir çıkarsama yaparak *“Boyla”* unvanını taşıyanın, halkın bütün fertleri tarafından sayılan ve sevilen bir kişi olmasının yanı sıra, bunun çok yüksek bir merteye olması gerektiğini söylemektedir. Bk. Saadetin Gömeç, *“Boyla ve Baga Unvanı”*, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, Ordu 2010, s. 6.

9. Bulgar Yazıtları

Türk tarihine bıraktıkları yazıtlarla katkıda bulunan bir başka topluluk da Bulgarlardır. Türk soylu topluluklardan olan Bulgarların menşei Töleslerin batı kolunu teşkil eden Ogurlara dayanmaktadır. Bunların Asya'daki bilinen yurtlarında üç boy halinde yurt tuttıkları görülmektedir⁹⁰¹. Bu Ogur boyları, meskûn buldukları sahalardan MS 370'de Hunları batıya sürmüşler ve kendileri de 463-470 sıralarında aynı yerlerden batıya doğru çekilmek zorunda kalmışlardır. Buradan hareketle az çok eski yurtlarına benzeyen İtil Nehri'nin sol kıyısında kalan otlak yönünden zengin sahayı yurt tutmuşlardır. Ogurların batı kolu ise daha evvelkilerin de batısına göç ederek Tuna Deltası ile aşağı Tuna Ovası'na hatta Karpat Havzası düzlüğüne kadar erişmiştir. Bu kavimler Karadeniz'in kuzeyindeki Hun Devleti'nin Türk bakiyeleri ile karıştılar. Bu karışma sonucunda 482'de Bulgar (bulgamak fiilinden; anlamı karışmış, karma) topluluk adı ortaya çıkmıştır.

Bulgarlar, nihayet V. yüzyılda uzun ömürlü bir devlet kurmaya muvaffak olmuşlardır. 679 yılında Bizans imparatoru IV. Konstantin onları Tuna bölgesinden atmaya teşebbüs etmiş ancak hezimete uğramıştır. Bulgarlar dağınık bir halde yaşayan Slav topluluklarını da teşkilatlandırarak kendilerine bağlamışlar ve Bizans'a karşı akınlarına devam etmişlerdir. IX. yüzyılda Avar ve Yunanlıları dize getiren Kurum Han, Bulgar Hanlığı'nı gücünün doruklarına ulaştırmıştır. Bu çağdan kalma muazzam mimari eserlerin harabeleri ve yüksek kültür eserleri Bulgar toplumun kültür seviyesi hakkında açık bir fikir vermektedir⁹⁰². Eserler Pliska, Madara, Preslav ve Şumnu iline bağlı Han Kurum köyünde bulunan yapılarda yoğunlaşmaktadır. Bunun dışında Tavrika bölgesinde Bulgar Türklerinin izlerine rastlanmıştır. Onlardan kalan bu anıtsal yapılar, taş kale duvarları, saray binaları, çok

⁹⁰¹ Ogur boylarının yurt tuttıkları bölgeler şunlardır; Doğu kolu, Sirderya'nın orta ve yukarı mecrasının kuzeyinde Çu Nehri vadisinde ve Çalkar Göl'e kadar olan sahada yerleşmişlerdi. Onların kuzey batısında Sarısu ve Açlık Bozkırı batısında bugünkü Kazak-Kırgız Bozkırı çevresinde Emba Nehri'nin yukarı mecrasına kadar olan sahada Ogurların Orta zümresi ve nihayet onların da batısında Ural (Yayık) Nehri'ne kadar olan sahada Ogurların batı kolu yerleşmiş bulunmaktaydı. Bk. Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAE Yayınları, Ankara 1971, s. 88.

⁹⁰² Rasonyi, *a.g.e.*, s. 92.

tanrılı tapınaklar, hamam ve su depoları, kil su boruları, aslan figürlü heykeller ve Proto-Bulgar taş yazıtlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır⁹⁰³.

a) Pliska, Preslav ve Madara Yazıtları

Bugün I. Bulgar Hanlığı (681-1018) başkentleri Pliska ve Preslav, çok dinli bir merkez olan Madara gibi yerleşim yerlerinde Bulgar Türklerine ait 90 kadar yazıt ele geçmiştir. Ele geçen buluntulardaki yazı karakterleri üç grupta değerlendirilmektedir:

1. Runik işaretler
2. İlk Bulgar alfabesine ait işaretler
3. Kiril ve Grek harfli işaretler

Bunlar arasında Pliska da bulunan runik işaretli yazıtlar özel bir önem arz etmektedir. Bu yazıtların üzerinde bulunan runik işaretler uzun süre gizemini korumuştur⁹⁰⁴. Zira bu yazının menşei hakkında eldeki veriler oldukça sınırlıdır. Bizans kaynaklarında Bulgarların askeri faaliyetleri, zafer ve bozgunları hakkında çeşitli bilgiler bulunsa da kuzey komşuları olan bu topluluğun kullandıkları yazı hakkında hiçbir malumata rastlanamamaktadır. Bu yazı karakterindeki işaretlerin sayısı artık bini geçmiş bulunmaktadır. Bunlardan 30 kadarı değişmeksizin sürekli tekrarlanmakta, diğerleri ise oldukça karmaşık şekillerde karşımıza çıkmaktadır. İşte bu yazılı işaretler ilk Bulgar Hanlığı döneminde runik yazının varlığını gözler önüne sermektedir. İncelemeler göstermiştir ki aynı karakterdeki runik işaretler sadece bir bölgede toplanmamış, birbirinden kilometrelerce uzakta da birbirine tıpa tıp benzeyen runik karakterdeki işretilere tesadüf edilmiştir⁹⁰⁵.

⁹⁰³ Lüdmila Donçeva-Petkova, “Ortaçağ Bulgaristan’ında Runik İşaretler ve Birleşmeler” Çev. Erol Çetin, *TDAY-B*, Ankara 2000, s. 175.

⁹⁰⁴ Proto-Bulgarlardan kalma bu yazıtlar üzerine yapılan ilk okuma denemelerinde araştırmacılar bu yazının menşeinin Asya’daki Türk Runik yazısı olduğu gerçeğini inkar etmemekle beraber metinleri Grekçe olarak ele aldıklarından bir sonuca varamamışlardır. Bugün dahi tam anlamıyla deşifre edildiğini söyleyemediğimiz Bulgar runik yazısı hakkında Rus âlimi İgor L. Kızlasov’un yaptığı “yerel yazı sistemlerinin etkisiyle ortaya çıkan, çeşitli grafik varyantları olan bir halklar üstü olay” tanımlaması geçerliliğini korumaktadır. Bk. Donçeva-Petkova *a.g.m.*, s. 178-179.

⁹⁰⁵ Petkova *a.g.m.*, s. 177.

IX. yüzyılın ilk yarısından özellikle Omurtag Han'ın (814-831) devrinden kalma olduğu sanılan Grek harfli yazıtlar mevcuttur. Bunlardan Madara Yazıtı, kabartmalı sağlam bir kaya üzerindedir. Kabartmadaki tasvir sahnesinde, elinde mızrak olan ata binmiş bir süvari vardır. Tasvir sahnesinin Kurum Han'a ait olduğu tahmin edilmektedir⁹⁰⁶.

Bulgar Türklerine ait yazıt bırakma geleneğinin Bulgarların Hıristiyan oldukları dönmemde de (864-1018) devam ettiği anlaşılıyor. Zira Preslav'da bulunan bir yazıt Kiril alfabesiyle yazılmıştır. 1945 senesinde, eski Bulgar başkentlerinden olan Preslav yakınlarındaki Byal Bryag mevkiinde bulunan yazıtta 10 satırlık bir metne rastlanmıştır. Bu yazıtın içeriğinde “İçirgu Boyla” ve Çupan (belki de Çoban?) isminde iki Bulgar ileri geleninin adı zikredildikten sonra bu kişilere ait bir takım eşyaların listesi sıralanmış ve bunlara birtakım rakamlarla sıra verilmiştir. Mevzu bahis olan bu eşyaların birçoğunun Türklere özgü savaş aletleri olması, yazı karakterinin Kiril alfabesi olduğu halde dilin eski Türkçe olması, şahıs adlarını yanındaki unvanlar vs. gibi deliller bu yazıtın Bulgar Türklerine ait olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir⁹⁰⁷.

b) Tavrika Yazıtları

VIII-X. yüzyılların ilk yarısını kapsayan Kırım Yarımadası ile XI. yüzyılın başlarını kapsayan güneydoğu Tavrika'nın Türk-Bulgar ahalisinden kalma runik ve damgavari işaretler tespit edilmiştir. Tarihi bir vesika niteliğinde olmayan bu işaretler daha çok soy damgalarından ibarettir. Bu işaretler üzerine işaretlendiği materyalin cinsine göre tasnif edilmiş ve aşağıdaki gibi gruplandırılmıştır⁹⁰⁸.

VIII-X. yüzyıla ait savunma duvarları ve taş bloklar üzerindeki işaretler:

Bu işaretler Sugdeya ve Mangup bölgelerinde ele geçmiş olup Mangup'tan çıkarılan 56 kireçtaşı bloğundan birçoğunda bu işaretlere tesadüf edilmiştir. Sugdeya

⁹⁰⁶ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 157.

⁹⁰⁷ I.V. Venedikoff, “Preslav Şehrinde Yeni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi”, *Bellekten*, C. 11, S. 43, Ankara 1947, s. 541-557.

⁹⁰⁸ Viktor L. Mits-Vadim V. Mayko, “VIII-X. Yüzyıl Tavkira Türk-Bulgarlarının Runik ve Damgavari İşretleri Meselesi Üzerine” Çev. Rysbek Alimov, *TDAY-B*, Ankara 2000, s. 267-276.

savunma duvarları ise maalesef iyi şekilde korunamamış olduğundan çok az sayıdaki örnekle temsil edilmektedir. Mangup'tan çıkan işaretlerin sadece birer tasvirten ibaret olmadığı, bunların birer monogram oluşturan bir bütün oldukları görülmektedir. İşaretler üzerine yapılan çalışmalar göstermiştir ki bu damgavari işaretler dinsel amaçla yapılmış olanları olmakla birlikte (Sugdeya'nın liman bölgesindeki saray duvarının dış yüzeyindeki dörtgenle çevrelenmiş gamalı haç şekli) birçoğunun kabilenin ailelere parçalanmasından sonra her aileye has birer damganın oluşturulması ile ortaya çıkmış soyu simgeleyen işaretlerdir.

Seramik kaplar üzerindeki işaretler:

Bu gruptaki buluntular henüz sayıca diğerlerinden az görünmektedir. Sugdeya ve Tepsen harabelerinin VIII-X. yüzyıla ait seramik kapları üzerinden çıkan işaretlerin henüz sadece 5 tanesi damgavari işaret olarak kabul edilmiştir.

Aşık kemikleri üzerindeki işaretler:

Buluntuların ayrı bir kategorisini de aşık kemikleri üzerindeki çeşitli işaretler oluşturmaktadır. Ancak bunların da damgavari işaretler sınıfına koyulması hususu oldukça şüphelidir. Bununla birlikte aşık kemiğinin yalnızca bir oyun unsuru olmayıp dini nitelik de taşıdığı zannedilmektedir. Bu buluntular üzerindeki çalışmalar üzerlerine kazanmış işaretlerin deşifre edilmesi konusunda henüz bir ilerleme sağlanamamıştır.

Kiremit üzerindeki işaretler:

Bu grup sayıca en küçük koleksiyondur. Kırım'da ele geçen kiremitlerden oluşmaktadır. Ancak bunların çoğu Hıristiyanlara ve Bizanslaşmış kabilelere aittir. İşaretlerin Türk-Bulgar topluluklarına ait işaretlerle benzerlik göstermelerine rağmen Bakla, Partenit ve Mangup'ta bulunan kiremitler üzerindeki işaretler dışında kalan buluntuların, Kırım'ın Türk-Bulgar topluluklarıyla ilişkilendirilmesi şüpheli görünmektedir.

Mezar taşları üzerindeki ters işaretler:

Bu kaynak kategorisi Türk-Bulgar mezarlıkları olan Sudak II ve Sudak IV’de bulunan mezar taşı kaplamalarından üçü tarafından temsil edilmektedir. Bunlardan ilk ikisi Türk-Bulgar halkının Hıristiyanlaşmasından izler taşıması yönünden ilginçtir. Üzerlerinde yedi mumluk tasviri ile Türk damgaları olan mezar taşlarının ise Museviliğe geçen Hazarlarla ilgili oldukları sanılmaktadır.

Dağlık Kırım’ın mağara ve inlerinde bulunan runik işaretler:

Kırım’ın dağlık bölgeleri ile dağ eteklerindeki mağara ve inlerde korunmuş bulunan Türk runik işaretleri, günümüze dek fazla incelenmemiş olarak kalmıştır. Bu grubun en canlı kalıntıları Karasu Nehri’nin orta mecralarında, Akkaya ve Sarıkaya dağ kütlelerindeki kaya uçurumlarında bulunmaktadır. Bu işaretlerin ele alınması sayesinde Tür-Bulgar ve Türk-Hazarlara ait işaretlerin hangi kökten geldiği daha net olarak ortaya çıkacaktır.

10. Sekel Yazıtları

Bugün Sekeller Macarların Erdel ya da başka adıyla Transilvanya’nın orta ve güneydoğu bölgelerinde yaşayan yaklaşık bir milyonluk etnik bir gruptur. Bu bölge, 1918’den beri Romanya’ya bağlıdır. Sekellerin kökenine dair araştırmalar birbirine zıt düşen birçok teoriyi beraberinde getirir de onların Türklerle olan akrabalığı konusunda hiçbir tereddüde mahal vermeyecek bir takım veriler bulunmaktadır. Öncelikle Sekellerin menşesine dair bu iddialara açıklık getirmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Sekellerin kökeni hakkında öne sürülen görüşler birbirinden oldukça farklı olmakla birlikte bunların en çok kabul görenleri onların Hun, Macar, Oğuz veya Bulgar etnik kökeninden geldiklerine dair iddialardır. Bunun yanında Sekellerin Avar, Peçenek, Romen ve Alman asıllı olduklarına dair de bir takım iddialar bulunmaktadır.

Sekellerin Hunların devamı olduğuna dair yazılı kaynak niteliğindeki en eski eser, orijinal nüshası Macaristan’da bulunan ve yazarı belli olmayan üzerinde sadece ‘P’ harfi bulunan anonim bir tarih kitabıdır. XII. yüzyılın sonlarına doğru kaleme alınmış bu eserde Sekellerin Hunların devamı oldukları söylenmektedir. Söz konusu eserde Arpad sülalesinin Attila’ya dayandığı ve Attila’nın ölümünden sonra Hun imparatorluğu içinde iç savaşların yaşandığından bahsedilir. Bu iç savaş sürecinde Hun kabilelerinin büyük çoğunluğunun doğuya çekildiği ancak küçük bir kısmının ise Transilvanya bölgesine geçtiği Sekellerin de bunların devamı olduğu belirtilmektedir. Eserde ayrıca Sekellerin, Oderhey bölgesinde Csaba (Çobo)’dan geldikleri, Çobo’nun da Attila’nın oğlu olduğu söylenmektedir. Attila’nın Honoria’dan olan çocuğu Çobo’nun Sekellerin soyunun dayandığı hanedan olduğu belirtilir⁹⁰⁹. Bunun dışında XIII. yüzyıl müelliflerinden Simon Keza’nın 1282-85 yıllarında kaleme aldığı kroniklerde Sekellerin Hunların devamı olduğu konusunda kayıtlar mevcuttur⁹¹⁰. Bu malumat 1358 senesine ait Resimli Viyana Kroniği’nde de aynen tekrarlanmaktadır.

Sekellerin Macarların bir kolu olduğuna dair ilk iddiayı Kral I. Ferdinand’ın ordusunda bulunan Veit Gailel dile getirmiştir. Gailel, 1551-1553 senelerinde kaleme aldığı eserinde Sekellerin kullandıkları yazı dışında tamamen Macarlara benzediklerini söylemektedir⁹¹¹. Ancak 1536 yılında “Attila” adlı bir eser kaleme alan Erdelli yüksek rütbeli rahip Olah Mikloş, Gailel’le aynı fikirde değildir. Ona göre Macar ve Sekel toplumu gelenek ve görenek bakımından ayrışmaktadır⁹¹². 1573 senesinde ölen rahip Verancsics Antal’ın kroniklerinde de Olah Mikloş’u

⁹⁰⁹ Doğan, *a.g.e.*, s. 13.

⁹¹⁰ Simon Keza eserinde; “Hunlardan daha üç bin adam kalmıştı. Ki bunlar Krumheld Savaşı’ndan kaçarak kurtulmuşlar, batı kavimlerinden korktukları için Arpad zamanına kadar Çığla Ovası’nda kalmışlar ve burada kendilerine Hun değil Sekel adını vermişlerdir. Bu Sekeller Hunların bakiyesidir. Bunlar Macarların Pannonia’ya ikinci defa geri geldiğini öğrendiler, bu geri dönenleri Ruthenia hududunda karşıladılar ve birlikte Pannonia’yı istila ettiler. Bundan pay aldılar; fakat Pannonia düzlüğünde değil Ulahlarla birlikte huduttaki dağlar arasında kaldılar.” demektedir. Bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 660.

⁹¹¹ Gailel, Sekeller hakkında şöyle demektedir; “Sekellerin dili ve giyinişleri Macarlar gibidir. Yazılarında öyle özel harfler vardır ki bunların bazıları bütün bir kelime veya bütün bir cümle ifade eder”. Bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 662.

⁹¹² Olah Mikloş’a göre Sekeller; “Ahlaklarına, adetlerine ve kanunlarına nazaran diğer Macarlardan pek ayrılırlar.” Bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 661.

destekleyen verilere yer verilmiştir⁹¹³. Buna karşın Sekellerin Macar kökenli olduğuna dair iddialar sonraki yüzyıllarda da bilim dünyasını meşgul etmeye devam etmiştir. Örneğin Macar âlimlerinden Lazlo Rasonyi'nin, Erdel'in güney doğusunda yaşayan Sekellerin Macarların en doğuda kalan kısmını teşkil ettiği konusunda görüşleri bulunmaktadır. Bir diğer Macar alimi Nemeth de Rasonyi ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Nemeth, kendinden önce Sekellerin kimliği hakkında yazılmış eserleri sıkı bir tenkide tutarak onların nispeten Türk tesirinde kalmış olan Macarlara dayandığı sonucuna varmıştır. Nemeth, “*Sekellerin kan birlikteliğine dayanan ve Türk karakteri taşıyan sosyal yapısı XII-XIII. yüzyılda Hıristiyan müesseselerine alışık bazı Macar müelliflerini şaşkırtmış ve farklı bir millet fikri uyandırmış olabilir.*” demektedir⁹¹⁴.

Sekeller üzerine bir etüt yayınlayan Bahaeddin Ögel ise bu topluluğun kökenlerinin Orta Asya'da aranması gerektiği görüşündedir. Ona göre bir Töles boyu olan Nu-shih-pi'lerin Asikil ve Askil adlı iki kabilesi vardır. Bu iki boy VIII. yüzyıldan itibaren çok ağır yenilgilere uğrayarak batıya sürülmüştür. Bu dönemde Asikillerin Güney Avrupa'ya inmeleri muhtemel gözükmektedir. Oğuz öncesi fonksiyonu icra eden bu Töles boyunun bölgedeki Macarlar ve Bulgarlarla bir zaman oturduktan sonra onlardan kati suretle etkilenmiş oldukları görülmektedir. Ancak Sekellerin sosyal yapıları ve adetleri, esas itibariyle Türk adetleridir⁹¹⁵.

Sekellerin Orta Asya Türk boylarıyla olan bağlantısı üzerine araştırmalar yapan J. Thury, Sekel ismin eski Macarcadaki “sikül” ve “sekül” şekillerini, Çağatayca'da tesadüf olunan “sikil”, yani “necip, soylu, nesli pak olan beyzade” sözüyle mukayese ederek bu milletin Türk kökenli bir soya dayandığı görüşünü dile getirmiştir.

⁹¹³ Antal'ın kroniklerinde Sekeller hakkında şu satırlara yer verilmiştir; “*Ahlakları o kadar terbiyesiz değildir; fakat İskit hamlığı içlerinden sırtır. Yalnız dil müstesna olmak üzere her türlü adet, kanun ve yaşayış tarzlarında Macarlardan ayrılırlar.*” Bkz. Orkun, *a.g.e.*, s. 662.

⁹¹⁴ Nemeth, Sekellerin Türk kabileleriyle olan benzerliklerini X. yüzyıldan itibaren Macarlarla karışmaya başlayan Türk soylu kabilelere bağlamakta ve onların siyasi teşkilatı, muharebe usulleri ve yazı şeklinin Macarlar arasına sonradan iltihak etmiş Türklerden miras kalmış olabileceğini söylemektedir. Bk. Laszlo Rasonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 70-71.

⁹¹⁵ Bahaeddin Ögel, “Sekellerin Ataları Hakkında” *Bellekten*, C. IX, Sayı: 36, Ankara 1945, s. 469-484.

Türkçede rütbe isimlerine genellikle kabile ismi olarak da rastlanıyor olması Thury'nin bu görüşünü destekler niteliktedir⁹¹⁶.

Sekel etnik yapısına dair bir diğer görüş de onların Proto-Bulgar Türk kabileleri ile akraba oldukları yönündedir. Bu konuda incelemeler yapan Istvan Vasary'e göre Sekellerin asıl şekli *Sekel*, *Sekül* olan isimleri, Bulgar-Türk *Eksel* kabilesi ile alakalı olabilir. Bu isme Volga Bulgarlarında da rastlamak mümkündür. Vasary, Sekellerin Ortaçağ'da yaygın olarak inanılan Hun menşeli oldukları inancının da ancak Bulgar-Türk ilişkileri ile açıklanabileceği görüşündedir. Zira Bulgar halkları, 453'te Attila'nın ölümünü müteakip Karadeniz bölgesine çekilen Hunlar ile 463 dolaylarında aynı bölgeye gelen Ogur halklarının karışımından ortaya çıkmıştır⁹¹⁷.

Sonuç itibariyle elimizdeki yazılı kaynaklar, arkeolojik materyaller ve tarihi bilgiler göz önünde bulundurulduğunda Sekellerin temel etnik unsurunun Hun olmakla birlikte bölgede sonraları tesirli olan, Hunlarla ırk ve kültür olarak yabancı olmayan, başta Oğuz ve Bulgar kabileleri ile bunların adeta yapıştırıcı ve kaynaştırıcı unsuru olan Kuman ve Peçeneklerin bazı boylarıyla yaşayıp kaynaştıklarını söyleyebiliriz. Ancak Macarlar arasında kalmış olmalarından dolayı konuştukları dil Macarcadır⁹¹⁸.

Sekellerin tarihçiler ve filologlar tarafından ilgi çekmesinin en önemli nedeni kendilerine has bir yazı tarzına sahip olmalarıdır. Zira bu topluluğun kullandığı yazı başta Macarlar olmak üzere hiçbir Avrupa milletinin yazı karakterine benzememektedir. Türk yazısının bir versiyonu olan Sekel yazısının Macarlar arasında *rovásiras* (oyma yazısı) olarak adlandırıldığı ve MS 1000 yıllarında iktidarda olan I. Istvan'ın ülke çapında eski inanışlar ve eski yazıyı yasaklaması üzerine Sekellerin bu yazıyı atalardan kalma kutsal yazı olarak kabul ederek başta kiliseler olmak üzere muhtelif yerlerin zor görünen gizli yerlerine yazdıkları

⁹¹⁶ Rasonyi, *a.g.e.*, s. 71.

⁹¹⁷ Istvan Vasary, "Doğu Avrupa'nın Runik Yazı Sistemleri Üzerine", *TDAY-B*, Ankara 1993, s. 54-55.

⁹¹⁸ Doğan, *a.g.e.*, s. 19.

sanılmaktadır. Kullandıkları bu yazı sistemi aynı zamanda Sekelleri kaybolmaktan kurtaran bir zırh vazifesi görmüştür⁹¹⁹.

Sekellerin kullandığı yazı XIII. yüzyıldan itibaren çeşitli kaynaklarda geçmektedir. Tarihinden emin olduğumuz en eski kalıntı XV. yüzyıla aittir. Fakat tarihi tespit edilememiş daha eski buluntular da mevcuttur⁹²⁰. Sekellerin uzun süre Macarlar arasında kalmaları ve dillerinin Macarca olması Sekel yazısı ve alfabesinin sonraki dönemlerde Macarlar tarafından sahiplenilmesine sebebiyet vermiştir. Ancak tarihte “Macar Yazısı” olarak adlandırılan bu yazıyı ilk kullananların Sekeller olduğu çok açık bir şekilde ortadadır. Macar topraklarında bu yazı ile yazılmış tek bir eser dahi bulunamamıştır⁹²¹. Sekel oyma yazısının Macarlardan bağımsız olarak geliştiği tarihi kayıtlarla da sabittir.

Simon Keza'nın kroniklerinde Sekellerin Macar yazısına hiç benzemeyen bu yazı tarzını Ulahlardan aldıkları kaydedilmiştir. Bu bilgi tarihi ve filolojik gerçeklerle bağdaşmamakla birlikte burada dikkat edilmesi gereken nokta Sekellerin kendilerine has bir yazı kullanıyor olmalarıdır⁹²². 1488 senesinde Thuroczi, Sekellerin İskit yazısını unutmayıp kâğıt ve mürekkep yardımı ile değil değneklerle boyamak suretiyle çentik tarzında yazdıklarını belirtmektedir⁹²³. Olah Mikloş, eserinde Sekellerin Macarlardan farklı olarak duygu ve düşüncelerini kendilerine has yazı stilleriyle dile getirdiklerini belirtmiştir⁹²⁴. 1559 tarihinde Macar dilinde umumi bir tarih kitabı kaleme alan ve aslen bir Sekel olan Benczedi Szekely Istvan'a göre Sekellerin kullandıkları bu yazı onlara Hunlardan intikal etmiştir⁹²⁵. Antal ise Sekellerin Macarlarla aynı dili konuşmalarına rağmen yazılarının onlardan farklı

⁹¹⁹ Doğan, *a.g.e.*, s. 19.

⁹²⁰ Vasary, *a.g.m.*, s. 55.

⁹²¹ Orkun, *a.g.e.*, s. 659-660.

⁹²² “Söylendiğine Sekeller göre burada Ulahlarla birleştikleri için bunların harflerini kullanırlar” Bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 660.

⁹²³ Orkun, *a.g.e.*, s. 660.

⁹²⁴ Mikloş'un ifadesine göre; “Sekeller iç düşüncelerinin ve her günü arzularının ifadesini kâğıt ve mürekkep veya diğer dillerin harflerini kullanmakla değil tahta çubuklarla bazı işaretler çentikle aralarında bir mana ifade ederler ve böyle çentik değnekleri dostlarına haber veya mektup makamında kullanırlar”. Bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 661.

⁹²⁵ Istvan eserinde “Şimdi dâhi diğer Macarlardan kanunları ve yazıları ile ayrılırlar ki Hun tarzındaki Sekel harfleri bugün dahi kullanılmaktadır” demektedir. Bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 661.

olduğuna dikkat çekmektedir⁹²⁶. 1655 yılında Komaromi Csipkes György Latince kaleme aldığı eserinde Sekel yazısının doğu kökenli olduğunu ve hiçbir Avrupa yazı karakteriyle uyuşmadığını söylemiştir⁹²⁷.

Sonuç itibariyle Latin ve Yunan harfleriyle benzerlik göstermeyen, Avrupa dillerinin aksine sağdan sola doğru ilerleyen Sekel oyma yazısının, Türk runik yazısının değişik bir varyantı olduğu gerçeği ilim adamları tarafından kati surette kabul görmüştür. Bu yazı numunelerin kayıtlı bulunduğu Sekel Yazıtları sayesinde atalarından kalma bir geleneği devam ettiren Sekeller, etnik yönden oldukça karışık bir bölgede milli benliklerini muhafaza etmeyi bilmişler, dolayısıyla da Türk tarih yazıcısına katkıda bulunmuşlardır. Onlardan kalma yazıtlar arasında Szekelyderzs, Csikszen-Mihaly, İstanbul ve Bögöz yazıtları ile XV. yüzyıldan kalan ve tahta bir çubuk üzerinden Marsigli adında bir İtalyan kontu tarafından kopya edilen kayıt önemli bir yer tutmaktadır.

a) Szekelyderzs Yazıtı

Sekel yazısının en eski örneklerinden olan Szekelyderzs Yazıtı 1929 yılında rahip Balasz Andras tarafından Szekelyderzs denilen mevkide bir kilisenin duvarındaki bir tuğla üzerinde kazınmış halde bulunmuştur. Bu yer Szekely-Udvarhely'den tahminen on beş kilometre mesafede ve güney, güney-batı istikametindedir. Bu yazıtın Sekellere ait olduğunu 1930 yılında Szilady Zoltan ispat etmiş, sonra bu tuğla Szekely-Udarhely'de resim öğretmeni Haaz Ferenc'in eline geçmiştir. Bu tuğla daha önce kilisenin küçük bir gotik penceresinin duvarında durmakta idi. Yazıt henüz tuğla yaş iken üzerine yazılmış, daha sonra ise pişirilmiştir. Tuğla üzerinde “*Derj rahibi Mikloş*” ibaresi yazmaktadır. Kilisenin tarihinden anlaşılmıştır ki bu tuğla XVI. yüzyılın ilk yarısında bu duvara konmuştur.

⁹²⁶ “*Sekeller dillerine nazaran da Macarlarla her yönden birleşmezler. Eskiler gibi konuşurlar. Harf gibi bazı işaretleri dört köşeli tahta bastonlarla çenterler ve satır tıpkı Yahudiler, Mısırlılar ve Türkler gibi sağdan sola doğru gider. Böyle asgari iki satır yanına bazı noktalar koymak suretiyle de işaretlerin adedine nazaran pek çok mana ifade etmektedirler. Yerliler arasında hunların da bu yazı işaretlerini kullandıklarına dair rivayetler bulunmaktadır.*” Bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 662.

⁹²⁷ György eserinde; “*Bunlarda Erdel'de bugün dahi belirli bir yerli yazı tarzı vardır ki bu, eski cetlerinden, İskitlerden birçok asırlardan beri haleflerine kalmış bulunuyor ve Avrupa'ya doğudan getirilen bu yazı tarzı bugün dahi kullanılıyor.*” demektedir. Bk. Orkun, *a.g.e.*, s. 662.

Doğaldır ki yazıt bu tarihten daha eski bir döneme aittir. Yazıt üzerine araştırmalar yapan Macar alimi Pais Dezsö ise Mikloş ve Dezs kelimelerini birer şahıs ismi olarak kabul etmiş ve 1274 yılında arşidük rütbesine haiz olan Dezs ile magister rütbesine haiz olan Nikolaus kardeşlerin bu kiliseyi yaptırdığını belirterek yazıtın tarihini Arpad hanedanı zamanına götürmüştür⁹²⁸.

b) Marsigli'nin Kaydı

En ilginç runik harfli Sekel yazıtı, her nasılsa İtalya'nın Bologna kentinde bulunan Rovas yazıtı (Sekel-Kök Türk) kullanılmış bir takvimdir⁹²⁹. Bir İtalyan kontu olan Luigi Ferdinando Marsigli Avusturya hizmetinde Osmanlı askerine karşı mücadele ettiği sıralarda kaleme aldığı hatıralarının arasında Sekel yazıtı ile yazılmış bu takvimi de kopya ederek saklamıştır. Erdel'de görev yaptığı sırada karşılaştığı bu takvim bir tahta parçası üzerine kazınmış halde bulunmaktaydı ve Hıristiyanların dini bayramlarını göstermekteydi. Marsigli'nin Fransızca kaleme aldığı bu kayıtları Giovanni Fantuzzi tetkik ederek 1770 yılında yayınlamıştır. Takvimin kaçınıcı asra ait olduğu meselesi içinde geçen şahsiyetlerin adları sayesinde kolaylıkla anlaşılmaktadır. Takvimde Sent Bernard'ın adı geçmektedir ki bu zat 1450 tarihinde takdis edilerek "Saint" (aziz) unvanını almıştır. Bu durumda takvimin XV. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu açığa kavuşmuş bulunmaktadır.

Marsigli hatıralarında takvimle alakalı olarak "*Eskiden Sekel ülkesinde oturan İskitler tarafından kullanılan dil numunesini tahtaya çentmişlerdir ki bu müteharrik bayramların takvimi olup bunları Katolik dinine ilk girdikleri vakit kullanmışlardır ve ben Erdel Vadisi'nde dolaştığım vakit bu tahtadan kendim kaydederek İtalya'daki koleksiyonuma yolladım*" demektedir.

Bu ifadeleri takip eden diğer sayfalarda ise Sekel yazısının eşdeğeri olan Latin harfleri belirtilmektedir. Burada otuz sekiz adet harf gösterilmiştir. İlerleyen

⁹²⁸ Orkun, *a.g.e.*, s. 676-677.

⁹²⁹ Doğan, *a.g.e.*, s. 44.

bölümlerde ise bayram ve azizlerin isimleri kaydedilmekte, önce runik yazı ile asıl metin, onun altında Macarca telaffuz şekli ve en altta da Latincesi yazmaktadır⁹³⁰.

c) Csikszent-Mihaly Yazıtı

Sekellerden kalan yazıtlarından birisi de XVI. yüzyıla ait Csikszent-Mihaly Yazıtı'dır. Bu yazıt bir kilise yazıtıdır ve maalesef bugüne ulaşamamıştır. Ancak yazıtın muhtelif kopyaları sayesinde malumat sahibi olabilmekteyiz. Yazıt hakkındaki ilk bilgiler 1731 yılında literatürlere geçmiş fakat bilim âleminin dikkatini çekmemiştir. 1731 yılında bir Cizvit misyoneri olan Kunits Ferencz, Kolozvar şehrinde kaleme aldığı Dacia Sicutia adlı eserinde Csikszent-Mihaly mabedinde eskiden kalma bir takım işaretlere tesadüf ettiğini ve bunların Yunan ve Arap harflerinden farklı olduğunu, eski İskitlerden kalmış olabileceğini belirtmiştir. Ancak Ferencz'in bu kaydı kimsenin dikkatini çekmemiştir. 1749 yılında yazıt Szilagy Samuel tarafından kopya edilerek 1751'de Viyana'ya gönderilmiştir. Yazıtın metni 1753 yılında Dezsericzky tarafından neşredildi. Yalnız bu kopyayı hazırlayanların Sekel yazısına bilmemeleri sebebiyle hatalı bir kopya ortaya çıkmıştır. 1751 yılında meçhul bir kimse tarafından yapılan diğer bir kopya yapılan hatalı yayınları düzeltmiştir.

Yazıtta kaydedilenler aynen şöyledir:

“Efendimiz (=İsa'nın) doğuşundan bin beş yüz bir senesinde Matyaş Janoş, İstvan Kovacs yaptılar; Usta Matyaş, Usta Gergely yaptılar”⁹³¹.

d) İstanbul Yazıtı

Bu yazıtın kopyası 1553-1555 yılları arasında İstanbul'da ve Anadolu'da seyahat etmiş olan Dernschwam'ın eserinde bulunmuştur. İstanbul Yazıtı dil yönünden önem arz eden diğer Sekel yazıtları yanında tarihi bir olaya ışık tutması

⁹³⁰ Orkun, *a.g.e.*, s. 677-678.

⁹³¹ Orkun, *a.g.e.*, s. 689-690.

bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Dernschwam, Verucsics Antal ve Zay Ferencz ile birlikte 1553 yılında Osmanlı ülkesine gönderilen bir elçilik heyetinde bulunmuştur. Kanuni Sultan Süleyman dönemine rastgelen bu tarihte bir elçi hanında misafir olan Dernschwam kaldığı hanın duvarına kazınmış üç satırlık runik bir yazıt görmüş ve bunu kaydetmiştir. Bu kopya genç Alman alimi Babinger'e ulaşmış o da bu acayip yazılı metni halletmesi için önce Thomsen'e daha sonra da onun tavsiyesine uyarak Macar alimlerinden Sebestyen'e göndermiştir. Sebestyen'in bu metni okuması ile de Sekellere ait mühim yazıtlardan biri daha gün ışığına çıkarılmıştır.

Yazıtın tercümesi şu şekildedir:

“Bin beş yüz on beş senesinde bunu yazdılar. Kral Laslo'nun beş sefirini burada beklettiler. Bilayi Barlabas iki sene burada idi. Hükümdar; Kedeyi Sekel Tamaş bunu yazdı. Hükümdar Selim Beğ buraya yüz at ile koydu”

Yazıtın duvarına yazıldığı elçi hanı İstanbul Divanyolu'nda Çemberlitaş'ın arkasında bulunmaktaydı ve 1865 yılında bir yangın sonucu harap hale gelene kadar ayakta kaldı. Yazıtta adı geçen Bilayi Barlabas, Kral Laslo'nun Osmanlıya gönderdiği elçi olmalıdır. Bu dönemde II. Bayezid, oğlu Selim tarafından tahttan alıkonmuş, elçilik heyeti yeni hükümdarın Osmanlı veraset hukukundan faydalanarak hanedanın diğer varislerini ortadan kaldırması olayına da tanıklık etmiştir. Bu kanlı hadisenin Avrupa'ya aksetmesini istemeyen Osmanlı devlet adamları çareyi elçilik heyetini bir süre alıkoymakta bulmuşlardır. Bu sıkıntılı bekleyiş sırasında adından da anlaşılacağı üzere bir Sekel olan Keteyi Sekel Tamaş alıkondukları hanın duvarına atalarından kalma harflerle üç satırlık bu yazıtı yazmıştır. Bu yazıtta geçen ilginç bir kayıta Sultan Selim'in adının “Selim Beğ” şeklinde geçmesidir. Yavuz'un bu şekilde adlandırılması bizim tarihlerimizde yer almasa da batı kaynaklarında zaman zaman bu şekilde isimlendirildiği görülmektedir⁹³².

⁹³² Orkun, *a.g.e.*, s. 692-693.

e) Bögöz Yazıtı

Bögöz, Romanya'nın Udvarhely Vilayeti'ne bağlı küçük bir köydür. Szekely-Udvarhely'den tahminen 10 km güney batı istikametinde olan bu köyün XIV. yüzyılda yapılmış gotik bir kilisesi bulunmaktadır. Bu kilise XVI. yüzyılın ikinci yarısında Protestanların eline geçmiştir. Protestanlar, kilisenin fresklerini sıvamışlar ve bu suretle burada bulunan yazıt kapanmıştır. Daha sonra sıvanın altında bir yazıt olduğunu fark eden Szigenty Bela fresklerin 1480-1530 senelerinden kalma runik karakterli bir yazıt olduğunu keşfetmiştir. Yazıt tuğla rengi bir tebeşirle yazılmıştı. Yazıtı bulan Szigenty şu şekilde okumuştur; “*Atyai İstvan*”⁹³³.

B-KUTADGU BİLİG

Türk-İslâm kültürünün ilk devresini teşkil eden XI. yüzyıl, Türk tarihinde askeri- siyasi yönden dikkate değer bir gelişme devri olduğu gibi, kültür tarihimiz bakımından da büyük önem taşımaktadır. Bu tarihte Orta Asya'da Karahanlılar, Horasan ve kuzey Hindistan'da Gazneliler, daha batıda İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da Selçuklular gibi Türk devlet ve imparatorluklarının ortaya çıkışı Doğu İslâm dünyasında hâkimiyetin Türklere geçtiğini gösteren büyük çapta tarihi oluşlardır. Bu İslâmi-Türk çağının başlıca karakteri bozkır Türk kültürünün İslâm medeniyeti değerleri ile zenginleşmiş olmasıdır⁹³⁴.

Eski Türk ananesinin İslam dini ile oluşturduğu sentez, Orta Asya'da yeni bir tarihsel süreci beraberinde getirmiştir. Kaşgar, Balasagun gibi Türklerin yoğunlukta olduğu kentlerde yaşanan kültürel hareketlilik, Türk kültürünün Çin, İran, Arap ve Hint kültürleriyle iletişimini kolaylaştırmakta ve devrin Türk âlimlerinin entelektüel dünyalarına zenginlik katmaktaydı. İşte bu dönemde Türk dili ve tarihi için son derece mühim olan iki yazma eser birbiri ardına ortaya çıkması Orta Asya Türk-İslam medeniyetinin eriştiği seviyeyi açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bunlardan ilki olan ve Yusuf Hâs Hâcib tarafından yazıldığı bilinen Kutadgu Bilig (bundan sonra KB), Türk kültür tarihinin muazzam bir abidesi olması yanında savunduğu ahlaki değerler ve Türk devletinin kurumsal yapısı hakkında verdiği

⁹³³ Orkun, *a.g.e.*, s. 699.

⁹³⁴ İbrahim Kafesoğlu, “Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri”, *Türkler*, C. 5, s. 163.

doyurucu bilgilerle Türklerin kurmuş olduğu devletlerin dünya görüşünü gözler önüne sermektedir. Öncelikle Türk tarihinin ve kültürünün ilk telif eserlerinden biri olan KB'in müellifini Yusuf'un kimliğine elimizdeki kaynaklar ışığında kısaca göz atalım.

Yusuf Hâs Hâcib hakkında ne yazık ki kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Hakkında bilinenler daha çok yazmış olduğu esere ve bu esere sonradan ilave edilmiş mensur ve manzum mukaddimelerdeki kısa bilgilere dayanmaktadır⁹³⁵. Eserin bir yerinde yazarın adı Yusuf olarak verilmektedir⁹³⁶.

Yazarın doğum tarihi hakkında da kesin bir kayıt bulunmamakla birlikte eserini tamamladığı 1069-1070 yılları itibariyle 50 yaşını aştığı ve 60 yaşın kendisini çağırmakta olduğunu söyleyen kayıttan⁹³⁷ yola çıkan araştırmacılar bu esnada ellili yaşların ortalarında olan yazarın 1017-1018 tarihlerinde doğmuş olabileceği sonucuna varmaktadırlar⁹³⁸.

Yine eserinden elde ettiğimiz bilgilerden müellifin Balasagunlu olduğunu anlıyoruz⁹³⁹. Asil bir aileye mensup olduğu anlaşılan Yusuf'un olgunluk çağına kadar Balasagun'da yaşadığı, iyi bir tahsil gördüğü, zamanın geçerli ilimlerini öğrendiği, sanat ve edebiyatla son derece yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır⁹⁴⁰. Yazarın eserini tamamladığı 1069 tarihine kadar ki hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmuyor. Ancak 1069 yılında eseri Karahanlı hükümdarı Ebu Ali Hasan b. Süleyman Arslan Han'a⁹⁴¹ sunduğu ve kendisinden takdir ve taltif gördüğü, bir süre

⁹³⁵ Kemal Eraslan, "Yusuf Has Hacib", *İA*, C. 13, İstanbul 1986, s. 438.

⁹³⁶ **b 6627** "Ey Yusuf, gerekli ve doğru sözü söyle; gereksiz sözü gizle, onun zararı dokunur" Yusuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, C. II, Çev. R. R. Arat, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 475.

⁹³⁷ **b 365-366** "Elli yaşım bana elini deşdirdi; kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi. Şimdi altmış bana gel! diye çağırıyor; ecel pususuna düşmezsem şimdi oraya gideceğim.". Bk. Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 37.

⁹³⁸ Eraslan, *a.g.m.*, s. 438.

⁹³⁹ Manzum önsözde Kuz Ordu adıyla geçen ve Karahanlıların yazlık merkezi olan Balasagun, bugünkü Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'in 50 km doğusundaki Tokmak şehri civarındadır. Bölgede hâlâ Karahanlılardan kalma bir minare (Burana) ve kümbetler bulunmaktadır. Bk. A. B. Ercilesun, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, C. 5, s. 765.

⁹⁴⁰ Eraslan'a göre Kutadgu Bilig'de çeşitli ilimlere dair sağlam bilgilerin bulunması bu görüşü doğrular niteliktedir. Bk. Eraslan, *a.g.m.*, s. 438.

⁹⁴¹ Buğra Tigin Süleyman Arslan Han'ın oğlu ve halefidir. Doğum tarihi bilinmeyen Hasan'ın 1103 tarihinde öldüğü ve KB telif yılı olan 1069 yılında saltanatının 14. yılında olduğu bilgisinden 47 yıl gibi uzun bir süre tahtta kaldığı anlaşılmaktadır. Hasan hükümdarlığının ilk on yılında Karahanlıların hâkimiyet sahası olan Balasagun ve Taraz gibi kentleri hâkimiyeti altına almış, iyi bir hükümdar ve iyi bir insan olarak nam salmıştır. Kaşgar'ın onun döneminde savaş ve karışıklıklardan bunalmış alim ve

de Karahanlı sarayında “hâs hâcib”⁹⁴² (saray nazırı) olarak vazifelendirildiği bilinmektedir⁹⁴³.

Karahanlı Devleti'nin mühim merkezlerinden olan Balasagun ve Kaşgar şehirlerinin Yusuf'un yetişmesinde önemli katkılarının olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Zira XI. yüzyılda bilhassa Kaşgar ve Bağdat arasında yaşanan yoğun kültürel münasebetler, Türklerin kültürel hayatına hareket getirerek bu şehirlerde ilk meyvelerini vermeye başlamıştır. İşte bu ortamda yeni yeni filizlenmeye başlayan Türk-İslam medeniyetinin iki başyapıtı KB ve Divanü Lügat'it-Türk birbirinden habersiz müelliflerce ortaya konarak Türk tarihine ve kültürüne katkı sağlamışlardır. Balasagun ve Kaşgar'da yaşanan kültürel hareketlilik, Yusuf'un devrin ileri gelen âlimlerinden yaralanmasını ve eserini oluşturacak entelektüel altyapıya sahip olmasını sağlamıştır. Bu âlimler arasında Bîrunî, İbn Sina, Firdevsî ve Ömer Hayyam önemli yer tutmaktadır. Ayrıca Budist ve Maniheizt Uygurların dini ve milli edebiyatlarına dair geniş bir külliyyatın da Yusuf tarafından özümsemiği söylenebilir⁹⁴⁴.

Eserin içeriğine geçmeden evvel hangi amaçla kaleme alındığı ve esin kaynakları hakkında bilim adamları tarafından ortaya atılan görüşlere kısaca değinmek istiyoruz. Zira bu eserin konu ve içerik bakımından Türk tarih yazıcılığının bir numunesi olduğu konusu bir kısım bilim adamı tarafından kabul görmemiş ve Yusuf'un eserini başka bir kaynaktan adapte etmek suretiyle kaleme aldığı iddia edilmiştir. Burada karşımıza çıkan öncelikli soru KB'in ne tür bir eser olduğudur.

R. Rahmeti Arat', *“Yusuf'un eserinin ilk bakışta devlet teşkilatı ile ilgili gibi görünmekle birlikte aslında şairin, teşkilatın dış kalıbından ziyade, cemiyeti teşkil eden fertler ile bunların vazife ve mesuliyetleri üzerinde durmakta ve tecrübeli bir fikir adamı sıfatı ile ortaya koyduğu devrin hayat felsefesini, bir şair olarak ele*

mütefekkirler için bir huzur diyarı olduğuna şüphe yoktur. Bk. Yusuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çev. R. R. Arat, C. I, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. XVII-XVIII.

⁹⁴² Karahanlılarda çok eski bir geçmişi olan hâciblik kurumunun eskiden “tayangu” olarak adlandırıldığını Kaşgarlı Mahmud'da öğreniyoruz. Hâcibin asli görevi ise reaya yani halk ile hükümdar arasında bir nevi köprü vazifesi görmektir. Halk isteklerini hâcibe iletir, o da hükümdara arz ederdi. Bk. Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 2002, s. 130-131.

⁹⁴³ Eraslan, *a.g.m.*, s. 438.

⁹⁴⁴ Eraslan, *a.g.m.*, s. 438.

aldığını” söylemektedir. Ona göre Kutadgu Bilig, “Birçoklarının ısrar ile iddia ettikleri gibi, rütbe sahiplerine başarılı olmaları için, ahlak dersi veren, kuru bir nasihat kitabı değildir. Yusuf, bu eseri ile insan hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısı ile devlet içindeki vazifelerini tayin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur⁹⁴⁵”.

H. İnalçık’a göre KB’in ne çeşit bir eser olduğu, ona sonradan nesir ve nazım olarak eklenen önsözlerde doğru bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre, *“bu nevi eserlerle başka memleketlerde Edebü’l-mülük, Ayin ü’l-memleke veya Pendname-i mülük, Turanlılar arasında ise Kutadgu Bilig denmektedir. Yine bu önsöze göre, kitapta, memleket ve şehirlerin idaresi, idarecilerin bilmesi gerekli şeyler, hâkimiyetin icap ve şartları, devletin çöküşü ve ayakta kalması sebepleri bildirilmiştir”⁹⁴⁶.*

V. Barthold KB’in türü ve yazılış gayesi hakkında; *“Padişahlara, memurlara vesair halka ahlak öğretmek için yazılan, Şarkta ve İran’da çok yaygın eserler grubu arasına sokulabilir. Eser baştan sona kadar İslam ruhuyla yazılmıştır ve Uygurlardan geçmiş olması ihtimali azdır”* yorumunu yapmaktadır⁹⁴⁷.

S. M. Arsal’a göre ise, *“ ‘Telemaque’ gibi terbiyevi bir gaye günden bir eserdir. Gayesi, XI. Asır aydın Türklerinin ahlak ve devlet idaresi hakkındaki fikirlerini gelecek nesillere ulaştırmak, hükümdarlara ve devlet adamlarına bu gelenekleri aşılaktır. Eserde “içtimai hayat, ahlak, devlet idaresi hakkındaki fikirleri tamamıyla İslam’dan önceki Türklerin telakkileridir”⁹⁴⁸.*

Görüldüğü gibi Türk tarih yazımının nadide örneklerinden birini teşkil eden KB’in ne tarz bir eser olduğu konusunda araştırmacılar farklı görüşler ileri sürmektedir. Şunu unutmamak gerekir ki, tarihte devlet kurmuş olan her toplumun edebiyatında KB benzeri siyasetname ve ahlaki değerlere vurgu yapan nasihat

⁹⁴⁵ R. R. Arat, “Kutadgu Bilig”, *İA*, C.6, İstanbul 1952, s. 1039.

⁹⁴⁶ Halil İnalçık, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, , *TKAE (Reşit Rahmeti Arat İçin)* , Ankara 1966, s. 261.

⁹⁴⁷ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s. 121-123.

⁹⁴⁸ S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1947, s. 90-98.

kitapları geniş bir külliyat arz etmektedir. Devletin olduğu yerde onun kurumsal yapısını düzenleyen bu tarz eserlerin yazılmış olması gayet tabiidir. Bu nedenle bizim burada sorgulamamız gereken asıl mevzu eserin türü değil, felsefesi ve dünya görüşü olmalıdır. Dolayısıyla bilim dünyasındaki tartışmanın diğer bir ayağını da Yusuf'un eserini kaleme alırken hangi kaynaklardan esinlendiği konusu teşkil etmektedir ki bu konuda ortaya atılan iddialar bize Çin, İran, Hint, Yunan, Arap kaynaklarını işaret ediyor.

KB'in özgün bir eser mi yoksa bir adaptasyon mu olduğu konusundaki iddiaların ardı arkası kesilmemekle birlikte eserin ruhuna vakıf olmuş bir takım âlimler konuyu derinlemesine tetkik ederek Türk devlet yapısını ve hâkimiyet telakkisini ortaya koyan eserin özgünlüğüne vurgu yapmaktan geri kalmamışlardır. Bunlardan H. Vambery daha 1870 yılında "*Esere hâkim olan ruh, büyük ölçüdeki İslâm telakkileri, yahut umumiyetle doğuda yaygın düşünceler yanında temiz ve saf Altaylı yani Türk anlayışının yer aldığı bir ahlaki talimdir. Vaktiyle eserin Çince veya Farsça bir kitaptan tercüme veya adapte edildiğini düşünmüştüm, fakat yakından incelediğim zaman onun Türk mahsulü olduğu neticesine vardım*" demektedir⁹⁴⁹.

Ancak Vambery'nin aksine Yusuf'un eserini kaleme alırken bir takım mecralardan feyiz aldığı konusunda da görüşler bulunmaktadır. 1901 yılında Alman O. Alberts eserde yoğun bir şekilde İbn Sina tesiri olduğu düşüncesiyle Aristotelesçi fikirlere bağlamak istemiş, hatta daha ileri giderek Yusuf'un İbn Sina'nın talebesi olabileceği iddiasını ortaya atmıştır. Macar bilgini J. Thury'ye göre ise KB, Çince bir eserin Türk bakış ve görüşüne uydurulmuş bir tercümesinden ibarettir⁹⁵⁰. Barthold, bu nevi eserlerin örneklerine hemen her millette tesadüf edilebileceğini belirterek XI. yüzyılda İran'da kaleme alınan "Kaabusname"yi örnek göstermiş, KB'in ise çağdaşı olan benzerlerine nispeten daha sönük kaldığını söylemiştir⁹⁵¹. Bir diğer Rus âlimi A. Samoiloviç de K.B. ile Firdevsi'nin Şehname'si arasında edebi bakımdan münasebetler aramıştır. F. Köprülü KB'deki Çin tesirinden çok İbn Sina tesirine

⁹⁴⁹ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 164.

⁹⁵⁰ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 164.

⁹⁵¹ Barthold, *a.g.e.*, s. 119.

dikkat çekmiştir. A. Caferoğlu XI. yüzyılın en büyük edebi mahsulü olan” KB’in hem mevzu hem dil bakımından Arap ve İran tesiri altında kaldığını, bu eserle ilk defa Arapça ve Farsça birçok dil unsurların Türk diline girdiğini, çoğu dine ve bazıları devlet teşkilatına ait olan bu kelimelerin sayısının yüz yirmiye ulaştığı söylemektedir⁹⁵².

Yukarıda zikredilen görüşler dışında KB üzerinde derinlemesine tetkikler yapan H. İncalcık, A. Bombaci ve S. M. Arsal gibi araştırmacıların görüşlerini ayrı bir yere koyak gerekir. KB’deki İran etkisi üzerine bir araştırma yapan H. İncalcık, İran’da öteden beri pratik ahlak kitaplarının revaçta olduğuna işaret ederek buna en iyi örnek olarak “Kelile ve Dimme”yi göstermekte ve “tipik bir pendname” dediği Kaabusname’yi de ekledikten sonra “K.B.’de hâkim siyasi görüşün ve adaletin ananevi İran-İslâm devletlerindeki şekli ile ve aynı ehemmiyetle tekrarlanmakta olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bununla birlikte İncalcık, eserin eski Türk hâkimiyet geleneğini yansıttığını da kabul etmektedir⁹⁵³.

Bir diğer araştırmacı A. Bombaci ise KB’in doğuda yazılan pratik ahlak kitaplarının bir versiyonu olduğu fikrine katılmamaktadır. Bombaci, İran-Arap kaynaklı benzer eserlerde ahlaki ve felsefi unsurların birbirine karıştığı, karşılıklı konuşmalara dayanan alegorik bir üslubun söz konusu olmadığı görüşündedir. Bombaci, KB ile Şeh-nâme arasında da herhangi bir ciddi münasebet kurulamayacağı kanaatindedir. Ona göre İslam kültürünün olgun bir mahsulü olan KB ile eski Yunan düşüncesi arasında çeşitli benzerlikler bulunmaktadır. Örneğin “Ay-toldı’nın, üzerine oturduğu top ile eski Yunan “kut” tanrıçası Tykhe’ye atfolunan “küre” arasında hükümdarın elindeki bıçak ile eski Yunan’da adalet kavramı olan Dike’nin alameti “kılıç” arasında ve yine eski Yunan tanrıçası Themis’in üç ayaklı iskemlesi ile K.B.’deki hükümdarın üç ayaklı tahtı arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır⁹⁵⁴.

⁹⁵² Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 164.

⁹⁵³ İncalcık, *a.g.m.*, s. 259-271.

⁹⁵⁴ A. Bombaci, “Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *M. F. Köprülü Armağanı*, DTCF Yayınları, İstanbul 1953, s. 66.

S. M. Arsal'a göre ise KB, asırlardır Türkler arasında süregelen ahlak, siyaset ve hukuka dair fikirlerin bir özetidir. Şeh-nâme'de anlatılan efsanevi İran tarihinin aksine bu eserde Yusuf, devlet idaresinden, hukuktan, içtimai ahlaktan bahsetmektedir. Bununla birlikte Arsal, eserde kısmen Çin (Konfüçyünizm) tesiri ile devlet idaresinde “akıl ve ilim” in rolü ve “han”ın vasıfları yönünden Farabi'nin tesirini görmektedir⁹⁵⁵.

İ. Kafesoğlu yukarıda zikrettiğimiz araştırmacıların KB'in esin kaynağı üzerine yaptıkları değerlendirmeleri şu şekilde sıralamaktadır:

1. Hint-İran telakkilerini ihtiva eden ahlak ve nasihat kitapların takliden yazılmıştır. Örnek olarak Kelile ve Dimne ile Kaabusname gösterilebilir.
2. İbn Sina yoluyla Aristoteles'in ve Farabi yoluyla Eflatun'un fikirlerini aktarmaktadır. Ayrıca verdiği tasvirlerle eski Yunan tanrıçalarının sembolleri arasında kesin uygunluk görünmektedir;
3. Konfüçyünizm şekliyle Çin tesiri taşır.
4. İslâmi telakkilere bürünmüş olarak bazı Türk unsurlara⁹⁵⁶ da yer vermektedir⁹⁵⁷.

Yukarıda zikredilen iddialara yazısında cevap veren Kafesoğlu, İran etkisi konusunda Türk hâkimiyet esasında önemli bir yeri olan “törü”ye dikkat çekerek hükümdarın icraatlarında Tanrı'ya karşı olan sorumluluğundan bahsederek bunun kendi içinde bir denetim mekanizması işlevi gördüğünü, buna karşın İran'da adalet mekanizmasının hükümdarın insafına terk edilmiş olduğunu söylemektedir. Ayrıca Şeh-nâme'nin içerik, Kaabusname'nin ise telif tarihi bakımından KB'e kaynaklık

⁹⁵⁵ Arsal, *a.g.e.*, s. 118.

⁹⁵⁶ Bunlardan özellikle iki tanesi önemlidir. XI. yüzyılda ve sonrasındaki kaynaklarda hiç rastlanmaya 'Ötüken' Kutadgu Bilig'de kendisine yer bulabilmiştir. En dikkat çekici olan ise, hükümdara 'bozkurt' diye hitap edilmiş olmasıdır. **b 1962** “*Tecrübeli, sözünü düşünerek söylemiş olan Ötüken beyi ne der, dinle*” **b 2682** “*Ötüken beyi çok iyi söylemiş, sözlerin iyisini sana dil ile ulaştırmıştır.*” **b 5378** “*Havada uçan kuş sürüleri, ey bozkurt, canlarını senin elinden kurtaramazlar.*” Bk. Gökhan Yılmaz, “Kutadgu Bilig'de Devlet Fikri”, *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Mart 2006, s. 77.

⁹⁵⁷ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 165.

etmesinin mümkün olamayacağını eklemektedir. Kafesoğlu, kuvvete dayalı bir adalet anlayışı olarak tanımladığı Eski Yunan adalet sisteminin ve halkı meziyetlerine ve statüsüne göre katmanlara ayıran klasik Yunan filozoflarının öğretileriyle KB arasında münasebet kurmanın kesinlikle mümkün olamayacağı görüşündedir. Bombaci'nin ilişki kurduğu “küre, kılıç ve üç ayaklı taht” meselesine de açıklık getiren Kafesoğlu, adaletin kılıçla sembolize edilmesinin birçok kültürde görüldüğünü ve insanoğlunun birbirinden uzakta olsalar da benzer kavramları aynı objelerle ilişkilendirmeye muktedir olacak zekâda ve kabiliyette olduğunu söylemektedir. Buna örnek olarak üç ayaklı iskemle ve taht tasvirlerinin eski İran'da da bulunmasına işaret etmektedir. Kafesoğlu, J. Thury, V. Barthold ve S. M. Arsal gibi âlimlerin KB'deki Çin ve Konfüçyüs tesiri konusundaki fikirlerine cevaben de şunları söylemektedir: “*Zaten Konfüçyüs'ün ileri sürdüğü ahlâkî felsefe Türklerin millî ahlâkına uzak bir felsefe değildir. Konfüçyüs öğretisinin temeli eski Türk dini ile Çin kültürünün gelişmesi tarihinde gizlidir*”. Kafesoğlu, eski Türk dini olan Kök Tanrı inancının MÖ 1050-247 yılları arasında Çin'de faaliyet gösteren ve Türk menşeli oldukları sanılan Chou'lar devrinde Çin'e nüfuz ettiğinden ve bunun Çin kültürünün oluşmasında belirleyici olduğundan bahsetmekte bu suretle KB'de görülen Çin etkisinin aslında Türklerin kadim inanç sisteminin bir parçası olduğunu söylemektedir⁹⁵⁸. Bunun yanında Çin felsefesinin bazı ahlaki öğretileri KB ile taban tabana zıtlık arz etmektedir. Örneğin Çin düşüncesine göre devletin başında bir sembol olarak hareketsiz duran imparatorun bütün işlerini vezirler yürütürdü. Ancak bunların ahlak bakımından temiz olmaları gerekmediği gibi, aksine, ahlaken kötü olmaları istenir. Çünkü böylelikle diğer kötü insanların kurnazlıklarını daha kolay anlayabilecekleri öngörülürdü⁹⁵⁹.

Bize göre KB' adlı eserin her toplumda türdeşleri bulunmaktadır. Ancak eserin içeriğinden, savunduğu değerlerden ve dünya görüşünden yüz yıllardan beri süre gelen Türk devlet geleneğinin ve örfünün bir hülasesi şeklinde meydana getirildiği açıktır. Prof. Dr. İ. Kafesoğlu yazısında bunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

⁹⁵⁸ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 172-176.

⁹⁵⁹ Gökhan Yılmaz, “Kutadgu Bilig'de Devlet Fikri”, *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı:9, Mart 2006, s. 81.

Özgünlük konusuna açıklık getirdikten sonra eser hakkındaki incelememize geçebiliriz. Burada öncelikle eserin adı üzerinde durmak istiyoruz. KB'in yazarı Yusuf, eserinin bir yerinde “*Kitaba Kutadgu Bilig adını koydum, okuyanı kutlu kılsın ve ona yol göstereyim*” şeklinde bir açıklama yapıyor⁹⁶⁰ ancak bunun ne anlama geldiği konusunda açıklayıcı bir bilgi yok. Bu durum araştırmacıların Kutadgu Bilig ismi üzerinde kafa yormalarına ve bu konuda farklı görüşler ortaya atmalarına neden olmuştur. Bunlardan en dikkat çekici olanları “kutlu, mes’ud olma bilgisi” (R. R. Arat)⁹⁶¹, “siyasi hâkimiyet kudreti” (S. M. Arsal)⁹⁶², “mes’ud edebilecek ilim, padişahlara ait ilim” (V. V. Barthold)⁹⁶³, “mes’ud olmayı söyleyen ilim” (M. Ş. Ülkütaşır)⁹⁶⁴, “devlete erişme bilgisi” (A. Karamanlıoğlu)⁹⁶⁵ ve “hükümlerlik bilgisi, siyasi hâkimiyet bilgisi, devlet olma veya devletli olma bilgisi”dir (İ. Kafesoğlu)⁹⁶⁶. Bu noktada araştırmacıları farklı mecralara götüren “kut” kelimesine yüklenen manadan ileri gelmektedir. Bilig, bilgi demektir. Kutadgu tabirinin etimolojik olarak Kut+ad+gu= “kutlu olma” demek olduğu kesin ise de, kök unsur durumundaki “kut”un manası açık değildir. Vambery, Radloff ve Thomsen gibi âlimler “kut” sözcüğünü hep “saadet” (Glük) olarak tercüme etmişlerdir⁹⁶⁷. Bu araştırmacıların KB’i doğu ülkelerinde benzerlerine çok sık rastlanan bir nasihat ve ahlak kitabı olarak telakki ederek “kut” kelimesini saadet şeklinde anlamlandırmalarına karşı çıkan İ. Kafesoğlu, S. M. Arsal’ın da işaret ettiği üzere kelimenin “siyasi hâkimiyet” manasına geldiğini söyleyerek bu konuda bizce son sözü söylemiştir⁹⁶⁸. Zaten eserin içeriği de Kafesoğlu ve Arsal’ı destekler mahiyettedir.

KB’in bugün elimizde 3 nüshası bulunmaktadır. Bunlar:

⁹⁶⁰ b 350 bk. Yusuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, C. II, Çev. R. R. Arat, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 36.

⁹⁶¹ R. R. Arat: “Kutadgu Bilig”, *İA*, C. 6, Ankara 1993, s. 1039.

⁹⁶² Arsal, *a.g.e.*, s. 120.

⁹⁶³ Barthold, *a.g.e.*, s. 119.

⁹⁶⁴ M. Ş. Ülkütaşır, Yusuf Hâs Hâcib ve Kutadgu Bilig Üzerine Küçük Bir Araştırma”, *Türk Kültürü*, C. XI, S. 98, Ankara 1970, s. 91-94.

⁹⁶⁵ A. Karamanlıoğlu, “Kutadgu Bilig’in Diline ve Adına Dair”, *Türk Kültürü*, C. XI, S. 98, Ankara 1970, s. 127-131.

⁹⁶⁶ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 172.

⁹⁶⁷ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 165.

⁹⁶⁸ Kafesoğlu, “kut” sözünün siyasi bir anlam taşıdığı yönündeki savını desteklemek için Hun İmparatoru Mo-tun’un hakimiyeti simgeleyen “kut” unvanı taşıdığından, Kaşgarlı’nın divanında kut kelimesinin devlet olarak açıklanmasından, Cengiz Han’ın hakimiyet esaslarını ve yasaklarını içeren kitabın adının “Cengiz Han Kutadgu Bilig” oluşundan bahsetmektedir. Kafesoğlu ayrıca XI. yüzyılda “saadet”in Türkçede daha ziyade “kıv” veya “kuvig” kelimesi ile karşılandığını ilave etmektedir. Bk. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 172.

1. Herat Nüshası⁹⁶⁹
2. Fergana Nüshası⁹⁷⁰
3. Mısır Nüshasıdır⁹⁷¹.

6645 beyitlik manzum bir eser olan KB'in elimizde bulunan baskısında biri nesir, diğeri nazım halinde (77 beyit) iki ön söz bulunmaktadır ki, her ikisi de esere sonradan ilâve edilmiştir. 88 “bâb”a ayrılmış olan asıl metin esas itibarıyla Kün-Togdı; Ay-Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş adlarında dört kişinin karşılıklı konuşmalarından meydana gelmiştir⁹⁷². Eserin başında yer alan tevhidden, naattan ve dört halifenin zikrinden sonra⁹⁷³, parlak yaz mevsiminin mükemmel bir tasviri içine yerleştirdiği hükümdar Uluğ Buğra Han'ın medhiyesi gelir. Bunu gayet kısa ve veciz bir şekilde ifade edilen yaradılış kısmı ile insanoğlunun bilgi ve akıl sayesinde hürmet kazandığı ve dilin meziyet ve kusurları ile fayda ve zararları hakkındaki bölümler takip eder. Bundan sonra, eser okuyuculara takdim ve esasları izah edilerek, asıl hareket sahnesine girilir.

⁹⁶⁹ KB'in ilim dünyasında bilinen ilk nüshası, 843 (1435)'de Herat'ta Uygur yazısıyla yazılmış olan nüshadır. Bu eser daha sonra Anadolu'ya geçerek Tokat üzerinden 1474 yılında İstanbul'a ulaşmıştır. Daha sonra tarihçi Hammer-Purgstall (Josefh Freiherr von) (1774-1856) tarafından İstanbul'da satın alınmıştır ve Viyana Genel Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır. Metnin istinsahının ne denli verimsiz olduğu Fergana ve Mısır nüshalarının ortaya çıkışıyla daha da netlik kazanırken KB üzerine yapılan ilk çalışmaların bu nüsha temel alınarak gerçekleştirilmiş olması ilmi açıdan büyük bir talihsizliktir. Bk. Yusuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çev. R. R. Arat, C. I, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. XXXIII-XXXVI; H. İ. Şener, “Karahanlılarda Dil ve Edebiyat”, *Türkler*, C. 5, s. 788.

⁹⁷⁰ Fitret tarafından keşfedilen ve daha sonra 1913 yılında Namegân'da Zeki Velidi Togan tarafından bir şahsın kütüphanesinde tesadüf edilen Fergana nüshasının baş ve son bölümleri eksiktir. Bu nedenle istinsah yılı ve müstensihinin kim olduğu bilinmemektedir. Fitret, eserin sülüs yazı ile yazılmasından yola çıkarak Herat nüshasından daha eski bir yazma olduğu sonucuna varmıştır. Ancak Arap yazısı uzmanı olan Moritz bu yazı tarzının İran coğrafyasında kullanımının en erken XIII. yüzyılda gerçekleştiğini belirterek Fitret'e karşı çıkmıştır. Eserin dil ve imlasından ise Karahanlı anane ve tarihinin daha canlı olarak muhafaza edildiği bir coğrafyada yazıldığı anlaşılmaktadır. Bk. Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. XXXVI-XXXVIII.

⁹⁷¹ KB'in Mısır nüshası 1896'da Kahire Kütüphanesi'nde Alman âlimlerinden Moritz tarafından bulunmuştur. Kütüphanenin müdürü olan Moritz bodrumda parçalanmış halde bulunan eseri toplatarak bu müstesna yazmanın kaybolmasını engellemiş ve koruma altına almıştır. Eserin müstensihi Mısır Memlûklülerinden İzzettin Ay-Demir ed-Devâdârî (ölm. 1374) olarak not düşülmüştür. Wilhelm Radloff (1837-1918) bu nüshayı tavsif etmiş ve 392 sayfa olan bu nüshadan faydalanmıştır. Bk. Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. XXXVIII-XXXIX; Şener, *a.g.m.*, s.788.

⁹⁷² Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 165.

⁹⁷³ Eserde bir “tevhid”; bir “naat” yazılmış ve sahâbeler için bir bâb ayrılmıştır, ancak şeriat ve hilâfet gibi İslam'ın temel prensiplerinden ve İslamiyet'in hukukî; dinî müesseselerinden söz edilmemiştir. Keza halifelerden, fakihlerden, müderrislerden, kadınlardan bahis yoktur. Hattâ Allah ve peygamber kelimeleri bile kullanılmamış, bunların daima Türkçe karşılıkları (Tanrı, İdi, Bayat; Yalavaç) tercih olunmuştur. Bk. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 167.

Eser dört ana esas üzerine tanzim edilmiştir:

1. Doğru kanun (köni törü) - Kün Togdı (hükümdar)
2. Saadet (Kut) – Ay Toldı (vezir)
3. Akıl (ukus) – Ögdülmis (vezirin oğlu)
4. Hayatın sonu (Akıbet) – Odgurmus (zahid)

Bunlardan başka eserde Ay Toldı'nın Hacib ile buluşmasını temin eden Küsemis, huzura kabulü sağlayan kişi Hâcib, orada hizmet gören Oğlan, haber getiren Yumusçı ve zahidin yanında çalışan Kumaru da, iştirak nispetleri az olmakla beraber, vazifeli olarak, temsili mahiyet taşımaktadırlar. (Mesela, Küsemis-arzû, Kumaru-vasiyet)⁹⁷⁴

KB, bu dört ana karakterin aralarında münazara şeklinde geçen diyaloglar üzerine inşa olunmuştur. Özetle Kün-Togdı adlı hak ve adalet sever bir hakanın meziyetlerini duyan Ay-Toldı adlı akıllı ve bilgili bir kimse, kendi yurdunda insanlığa yararlı olmadığını görerek Kün-Togdı'nın ülkesine gelir. Hakan Kün-Togdı, uzun uzadıya konuşup çok beğendiği ve değerli bulduğu Ay-Toldı'yı kendisine vezir yapar. Ay-Toldı, mutluluk, adalet, dilin erdemi, sözün yararları, mutluluğun süreksizliği gibi çağın şahsi ve sosyal ahlak ilkeleri üstüne hakana öğütler verir. Yaslanan Ay-Toldı ölümün yaklaştığını anlar, oğlu Ögdülmüş'i hakana tanıtır ve ölür. Babasının yerine vezir olan Ögdülmüş, Hakan Kün-Togdı'ya aklın tanımını yaptıktan sonra devlet örgütü üstüne öğütler verir. Hakan, vezir, kumandan, hâcib, kapucubası, elçi, kâtip, hazineci, aşçıbaşı hizmetçiler gibi görevlilerin niteliklerini ve ödevlerini açıklar. Memurların hakan, hakanında memurlar üstündeki hakkı tartışılır. Ögdülmüş yaşlanınca akrabası Odgurmuş'u hakana salık verir. Bu arada iki akraba arasında tartışmalar olur. Ögdülmüş, dünyadaki işlerle ahreti kazanmayı, beylere hizmet etmeyi savunur. Odgurmuş ise dünyanın kusurlarını belirtir, herkesten ve her şeyden el-etek çekerek öteki dünya için çalışmak gerektiğini ileri sürer. Ögdülmüş, hükümdarlara hizmet etmenin yollarını, kapıdaki uşaklar, halk, bilginler, tabipler, büyücüler, rüya yorumcuları, müneccimler, sairler, çiftçiler,

⁹⁷⁴ Arat, *a.g.m.*, s. 1040.

tacirler, hayvan besleyicileri ve zanaatçılar gibi çeşitli tip insanlarla nasıl ilişki kurulacağını; evlenme, çocuk eğitimi, bir davete gitme ve davet etme kuralları hakkında bilgiler verir. Sonunda Ogdurmuş saraya gelir. Kün-Togdı'yı, hayatın geçiciliği ve sonu üstünde düşündürür. Hakanlığından soğuyacak kadar karamsarlığa düşen Kün-Togdı'ya Ögdülmüş, hakanlığın Tanrı'nın bir bağışığı olduğu, halka adaletle hizmet etmenin ibadet sayıldığını anlatır. Sonra Ogdurmuş ölür, Ögdülmüş ve hükümdar yas tutar⁹⁷⁵.

Bundan sonra müellif, ayrıca işaret edilmeksizin, kendi devrinden şikâyet ederek, bunu eserinde tasvir etmiş olduğu ideal devir ile mukayese ediyor ve burada şahıslar hakkında, bu insanların insan değil, melek olduklarını söyleyerek, bunlar insan olduğu takdirde bugünkü halkın ne olduğunu soruyor. Sonra tekrar esere dönerek, bunun yazılış senesini ve önemini anlatıyor daha sonra sözlerine dua ile son veriyor.

Eserin sonunda, hareket dışında kalan bir kaside şeklinde yazılmış olduğundan, eserin şeklinden ayrılan ve bir nevi ilave telakki edilebilecek üç ek vardır. Bu eklerden birincisi, gençlik dönemine acıma ve yaşlılık, ikincisi zamanenin bozukluğu, dostların cefası hakkında olup, üçüncü ilavede, Yusuf Hâs Hâcib kendine öğüt verir⁹⁷⁶.

Bu dört karakterin temsil ettiği kavramlar üzerinde durmadan önce eserin ruhuna tesir eden Türk devlet geleneği ve sosyal hayata dair birkaç söz söylemek sanırız ki faydalı olacaktır.

Öncelikle KB de tasvir edilen devlet, yapı itibarıyla eski Türk ananesinin bir devamı niteliğindedir. Türk devlet geleneğinin en tipik özelliği, bu eserde bir kez daha karşımıza çıkıyor. Hâkimiyet beye Tanrı tarafından verilmiştir⁹⁷⁷. Bu durum tek

⁹⁷⁵ Özlem Acındı, "Siyasetnâme ve Kutadgu Bilig'deki Halk Anlayışı", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Niğde 2006, s. 6-7.

⁹⁷⁶ Arat, *a.g.m.*, s. 1042.

⁹⁷⁷ **b 1933** "Tanrı kime bu beylik işini verirse, ona o işi ile mütenasip akıl ve gönül de verir. Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce mütenasip tavır ve hareket ile akıl ve kol kanat verir." Yusuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, C. II, Çev. R. R. Arat, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 147.

başına bir anlam ifade ettiği gibi, Türk devlet geleneğinin sürekliliğini göstermesi açısından da önemlidir. Aynı Tanrı'ya inanan toplumlarda, Tanrı'nın hâkimiyetin güvencesi olması (yapılması) siyasî otoritenin konumunu oldukça güçlendirmektedir. Zira, otoriteye karşı olabilecek bir başkaldırının, siyasî sonuçları olduğu kadar, dinî sonuçları da vardır ve böylesi bir durumda bunların da göze alınması gerekir⁹⁷⁸. Hâkimiyetin Tanrı'dan alınmış olduğuna dair inanç, KB'de hiçbir yorumu gerektirmez bir açıklıkla izlenir:

*“Düşün, Tanrı fazlı ile sana ne kadar iyilik etmiştir, buna dikkat et. Kalabalık halk üzerinde seni hâkim kıldı; dilek ve arzularını verdi ve fermanlarını yürüttü.”*⁹⁷⁹

*“Bu beylik mesnedine sen isteyerek gelmedin; onu Tanrı kendi fazlı ile sana ihsan etti. Lütuf ederek sana bu beyliği verdi; ey bilgisi geniş olan insan, buna şükret.”*⁹⁸⁰

Bunun yanında KB'de ortaya konan topluluk idare edenlerle türlü iş ve meslek sahibi zümrelerden kuruludur. Ziraatla uğraşanlar, tüccarlar, hayvan besleyenler ve zanaat erbâbı yanında tabipler, şairler ve edipler vardır. Ayrıca, yıldızcılar ve rüya tâbircilerin de oldukça mühim yer tuttıkları anlaşılmaktadır. Peygamber nesli olmaları sebebiyle Hz. Ali evlâdına husûsî bir yer verilmiştir. Eserde bu iş ve meslek zümreleri arasında yukarıda nakledilen sıra herhangi bir hukukî ve içtimaî farktan ileri gelmemektedir, çünkü bütün bu zümrelerin başında “avam halk” zikredilmiştir. Tabiatının, bilgisinin, akıl ve tavrının ayrı, işi ve gücünün karın doyurmaktan ibaret olduğu üzerine dikkat çekilen “kara bodun” dan yalnız fakirlerle asrakların kastedilip edilmediği açık değilse de, XI. yüzyıl Karahanlı topluluğunda bazı imtiyazlı sınıfların mevcut olduğuna dair bir işarete tesadüf edilmiyor. Esasen KB'de açıklanan kanun ve adalet anlayışları böyle bir sınıflanmaya engel teşkil etmektedir.

Böylelikle KB'de topluluk:

a- İdare edilenler

⁹⁷⁸ Gökhan Yılmaz, “Kutadgu Bilig'de Devlet Fikri”, *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Mart 2006, s. 76.

⁹⁷⁹ **b 5191-5192** Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 374.

⁹⁸⁰ **b 5469-5470** Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. s. 392.

b- İdare edenler

olmak üzere ikiye ayrılmış demektir⁹⁸¹.

Eski Türk siyaset ve devlet anlayışı, içten bölünme ve dıştan işgal edilme tehditlerine karşı devletin ayakta kalabilmesi için alınması gereken önlemlere göre belirleniyordu. Bu amaçla yönetenlere de yönetilenlere de önemli görevler düşmekteydi. Bu anlayış, tarihinde her iki durumu da yaşayan, Karahanlılar'da da devam etmiştir. Bunun izleri KB'de de açıkça görülür. Devletin temel yönetim işlevleri, asker, hazine ve adalet temellerine dayanan devlet anlayışına göre belirlenmiştir. Buna göre, beyin özellikle üç tür memura ihtiyacı vardır: kılıç kullanan asker, devlet işlerini düzenleyen bilgili vezir ve devletin gelir-gider hesabını iyi tutarak hazinenin dolmasını sağlayan zeki ve becerikli katip⁹⁸².

İşte bu görevlilerin nasıl kimseler olması gerektiği hususu KB'de akıl ile özdeşleştirilen Ögdülmiş tarafından izah edilmektedir. Devletin işleyişinde önemli görevler ifa eden ve yönetici sınıfı oluşturan bu kimselerin nitelikleri ve idare edilenlerle olan ilişkilerini düzenleyen bölümlerin Ögdülmiş'in ağzından aktarılıyor olması oldukça manidardır. KB'de idareci konumundaki saray halkının şu şekilde tasnif edildiğini görmekteyiz:

- Hükümdar (XXVIII)
- Vezir (XXIX)
- Kumandan (XXX)
- Hâcib (XXXI)
- Mabeyinci (XXXII)
- Sefir (XXXIII)
- Sır kâtibi (XXXIV)
- Hazinesdar (XXXV)

⁹⁸¹ Böyle bir tasnif ilk bakışta normal görülürse de, durum sanıldığı kadar basit değildir. Zira Eski ve Ortaçağlarda toplulukların asıl karakteri sosyal tabakalaşma idi. O zamanlar hemen bütün devletlerde birtakım sınıflar mevcuttu. Umumiyetle ruhanîler, asiller (askerler, büyük arazi sahipleri) ve kölelerin meydana getirdiği bir tabakalaşmada yüksek sınıfların hususi hakları, imtiyazları vardı. Bunlardan her birinin cemiyetteki mevkileri, devletteki fonksiyonları ve birbirleriyle münasebetleri tespit edilmişti. KB'deki içtimaî durum ise böyle bir sınıf tablosundan uzak görünüyor. Bk. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 166.

⁹⁸² Yılmaz, *a.g.m.*, s. 80.

- Aşçıbaşı (XXXVI)
- Şarabdar (XXXVII)

Yusuf Hâs Hâcib, Ögdülmiş vasıtasıyla bu görevlere gelen kimselerin özelliklerini, hal ve hareketlerinin nasıl olması gerektiğini şöyle sıralamaktadır:

Hükümdar:

KB’de Türk devlet teşkilatının kurumsal yapısını açıklayan ve hükümdar Kün-Togdı ile vezir Ögdülmiş arasında geçen diyalogun ilk faslı hükümdarlık makamına gelecek beyin vasıflarına ve görevlerine ayrılmıştır. Yusuf Hâs Hâcib, eserinin 1948-2174. beyitleri arasında Ögdülmiş’in ağzından bey olacak kişinin sahip olması gereken özellikleri şöyle sıralamaktadır:

1. **Bilgelik:** Eski Türk yazıtlarındaki kağanların unvanlarında sıkça gördüğümüz bilgelik vasfı Karahanlılar döneminde de Türk hükümdarlarının mutlak sahip olması gereken bir özellik olarak görülmüş ve KB’de mütemadiyen tekrarlanmıştır.

2. **Alplik:** Alplik de bilgelik gibi eski Türk hükümdarlık vasıflarından biridir. Kutadgu Bilig’de beyin alp, yürekli ve güçlü olması gerektiği üzerinde durur. Türk beyleri arasında en seçkinlerinin Alp Er Tonga neslinden olduğunu belirtir.

3. **Erdemlilik:** KB’de hâkimiyetin kaynağı olan “kut”un geçiciliği üzerinde durulmuş ve beyin onu elinde tutmak için emek sarf etmek zorunda olduğu belirtilmiştir. Bunun için beyin adil olması ve halka zulüm etmemesi salık verilmiştir⁹⁸³.

Ayrıca hükümdarın görevleri şu şekilde düzenlenmiştir:

- a- Halkı tok ve bayındır kılmak
- b- Doğru kanunlarla düzeni sağlamak ve adaleti gerçekleştirmek
- c- Devletin düzeninin devamı için fetihlerde bulunmak⁹⁸⁴

Vezir:

⁹⁸³ Reşat Genç, *a.g.e.*, s. 45-56;Gökhan Yılmaz, “Kutadgu Bilig’de Devlet Fikri”, *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı:9, Mart 2006, s. 86-87.

⁹⁸⁴ Genç, *a.g.e.*, s. 56-66.Yılmaz, *a.g.m.*, s. 88-91.

Veziri tanımlayan bölüm eserin 2181-2264. beyitleri arasında yer almaktadır. Vezirlik kurumu eserden de anlaşılacağı üzere ikbalin en üst basamağı ve devlet teşkilatının hükümdardan sonraki en üst basamağıdır. Eserde hükümdar tarafından vezir Ögdülmiş'e vezirlik payesi ile birlikte mühür, at, koşum ve hilat verildiği söyleniyor. Hemen hemen her rütbelinin sahip olması gereken akıl, bilgi, zeka, içten bağlılık, takva sahibi olma, cömertlik, yumuşak tabiatlılık gibi özelliklerin vezir olacak kişi için de öngörülmesi Türk idari yapılanmasının değişmez ilkelerini bir kez daha ortaya koymaktadır. Yusuf'a göre vezirin başlıca vazifeleri şunlardır:

1. Memleketi tanzim etmek, doğru kanunlar ile idare edip düzeni sağlamak,
2. Halkı huzura kavuşturmak, halka kötü ellerin musallat olmasını önlemek ve dolayısıyla hükümdarın adını iyilik ile anmak,
3. Zengin bir hazine toplamak,
4. Ülkeyi genişletmek,
5. Hizmetinde bulunanlara iyilik göstererek kendisine ısındırmak⁹⁸⁵.

Kumandan:

2269-2428. beyitler kumandanın nasıl olması gerektiğini söyler. Yusuf Hâs Hâcib'in kumandanın nasıl olması gerektiği hususuna eserinde geniş yer ayırması askerlik kurumunun Türkler arasındaki hususiyetini gözler önüne serer. Yusuf'a göre kumandan olacak kişi her şeyden önce uyanık bir kimse olmalıdır. Onun da hükümdar gibi alp yani yiğit ve cesur olması şarttır. Kumandanın cömert olanı makbuldür. Mal biriktiren kumandana çevresi itibar göstermez. Her türlü harp hilesini bilmesi ve uygulaması gerekir. Yöneticilik, sevk ve idare sanatına hâkim ancak alçak gönüllü ve yumuşak tabiatlı olmalıdır. Namus ve hayâ sahibi, sözü doğru bir kimse olmalıdır. Bu vasıflara haiz bir kumandanın askerleri de seçme kimselerden mürekkep olacaktır. Ordunun maddi kaynakları verimli kullanılacak istihbarat akışı düzenli olarak sağlanacaktır⁹⁸⁶.

Hâcib:

⁹⁸⁵ b 2181-2264 Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 164-169; Genç, *a.g.e.*, s. 171.

⁹⁸⁶ b 2269-2428 Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 170-181; Bedri Sarıca, "Kutadgu Bilig'de Komutan ve Ordunun Nitelikleri", *TAED*, S. 37, 2008, s. 87-105.

Yusuf Hâs Hacib eserinin 2435-2525. beyitleri arasında kendisinin de ifa etmekte olduğu hâciblik görevini anlatmaktadır. Yusuf'a göre akıllı, zeki, iyi huylu ve takva sahibi olması gereken hâcibin görevleri:

1. En yüksek rütbeli beylerden en yoksul kimselere kadar herksin derdini dinlemek, gerekiyorsa huzura arz etmek, değilse sadece isteklerini hükümdara iletip, aldığı cevapları ilgililere ulaştırmak,
2. Mezalim günlerinde maruzatı olanları veya haksızlığa uğrayıp adalet talebinde bulunanları huzura çıkarmak,
3. Merasimlerde toplu kabullerde, huzura gelen devlet büyüklerini ve öteki ilgilileri rütbelere göre yerleştirmek,
4. Yabancı elçilerin türlü işleri ile ilgilenmektir⁹⁸⁷.

Mabeyinci:

Kapucubaşı olarak da adlandırılan mabeyinci 2528-2590. beyitlerde anlatılmaktadır. Buradan hareketle kapucubaşının görevleri:

1. Çeşitli hizmetler için saraya adam almak,
2. Her türlü saray hizmetlilerinin huzura takdimi, onların tayin ve terfi ile bütün şahsi problemlerine bakma,
3. Saray hizmetlerinin usulünce yürütülmesini ve sevk ve idare ederek, gerekli kontrolleri yapmak,
4. Gerek sarayda gerekse saray dışında her türlü tehlikeye karşı hükümdarın korumasını sağlamak, olarak ifade edilebilir⁹⁸⁸.

Sefir:

2596-2668. beyitlerde elçilerin nitelikleri anlatılmaktadır. Buna göre elçi olacak kimse akıllı, bilgili, seçkin ve çok cesur olmalıdır. Ayrıca gözü tok, içten bağlı ve itimat sahibi kimselerden seçilmelidir. Bunun yanında hayâ sahibi, çok sakın ve nazik tabiatlı olanı makbuldür. Yusuf ayrıca elçinin kendini iyi ifade edebilmesi için çok dil bilmesi gerektiğini ve avcılık ve ciritte hünerli olması gerektiğini

⁹⁸⁷ b 2435-2525 Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 181-187; Genç, *a.g.e.*, s. 135.

⁹⁸⁸ b 2528-2590 Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 188-192; Genç, *a.g.e.*, s. 138-139

söylemektedir. Elçinin yapmaması gereken şeylerin başında ise içki içmek gelmektedir.⁹⁸⁹

Sır kâtibi:

Yusuf Hâs Hâcib eserinin 2672-2738. beyitlerini kâtibin niteliklerine ayırmıştır. Katib, dürüst, itimat sahibi ve dini bütün olmalıdır. Devlet sırrını ulu orta açık etmemelidir. Bilgili, akıllı ve iyi bir belagate sahip olmalıdır. Memlekete kılıç ile sahip olunur ancak kalem ile hükmedilir. Bu iş için kâtiplere önemli vazifeler düşmektedir⁹⁹⁰.

Hazinedar:

KB'in 2743-2822. beyitleri hazinedarı tanımlamaktadır. Yusuf, bu bölümde hazinedar olacak kişinin güvenilir ve tok gözlü olması ve yüreğinde Tanrı korkusu bulunması gerektiğini belirtmektedir. Hazinedar, helal ve haramı bilmeli, hükümdara gönülden bağlı olmalı, uyanık, ihtiyatlı ve zeki olmalıdır. Aynı zamanda hayâ sahibi kimseler arasından seçilmelidir. Ayrıca içkiden uzak durmalı ve eli sıkı olmalıdır. Bunun yanında iyi bir tüccar olmalı ve her çeşit malın ucuzunu ve kalitelisini bilmelidir⁹⁹¹.

Aşçıbaşı:

Aşçıbaşı ve Hansalar olarak ifade edilen Aşçıbaşının görevinin kapları ve sofrayı idare etmek olduğu anlaşılıyor. KB'de 2828-2835. ve 2836-2878. beyitlerde aşçıbaşının nasıl kimselerden seçilmesi gerektiği ve görevleri anlatılmaktadır. Buna göre aşçıbaşı:

1. Mutfağın sevk ve idaresi ile yemeklerin pişirilmesine nezaret etmek,
2. Hükümdarın sofrasını kurdurmak, kapucubaşının denetiminde yemekleri huzura çıkarmak,
3. Yemekleri mutlaka vaktinde ve usulü ile takdim etmek,
4. Takdim ettiği yemeklerin temiz ve özellikle zehirlenmelere karşı emin olmasından kapucubaşı ile birlikte sorumlu olmak zorundadır⁹⁹².

⁹⁸⁹ b 2596-2668 Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 193-197.

⁹⁹⁰ b 2672-2738 Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 198-202.

⁹⁹¹ b 2743-2822 Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 203-208.

⁹⁹² Genç, *a.g.e.*, s. 148.

Şarabdar:

Kutadgu Bilig’de 2883-2926. beyitlerde “idişçibaşı” olarak geçen Şarabdar Türkçe kadeh, bardak vb. anlamlarda kullanılan “idiş” sözü ile ilişkilidir. Kapucubaşına bağlı olarak görev ifa eden idişçibaşı Yusuf’a göre “*Bizzat içkiyi kendi eliyle karıştırmalı; kendisi mühürleyerek muhafaza altına almalıdır. Yemek ve içkiye karıştırılan bütün otları kendi eli ile katmalı ve bunların temizliğine dikkat etmelidir. Kuru, yaş meyve veya gül-balı, gül-şurubu, bütün bu içkileri kendisi yapmalı ve muhafaza etmelidir*⁹⁹³. Kutadgu Bilig’e göre Şarabdar’ın görevleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Lüzumlu bütün meşrubat il macun, hazım ilacı, müşhil gibi şeylerin hazırlanmasında kullanılan malzemeyi sağlamak ve bunları bizzat hazırlamak,
2. Gerek hazırladığı meşrubatı gerekse ilgili malzemeyi daima kilit altında ve emniyette bulundurmak,
3. Sofralarda bulundurulması gereken yaş ve kuru meyve, çerez ve benzeri şeyleri hazır bulundurmak,
4. İçki, meyve, macun vb. zamanında kapucubaşının kontrolünde sofraya takdim ve sakiler vasıtasıyla sofrada bulunanlara ikram etmek⁹⁹⁴.

Eserin bir diğer bölümünde Ögdülmüş akrabası olan zahid Odgurmış ile münazara ederken ona memleket hizmetinde gerekli olan bilgileri vermektedir. Bu bölümde idare edilen halk zümresine karşı idarecilerin nasıl davranması gerektiği çeşitli meslek dalları adı altında kategorize edilerek anlatılıyor:

- Hükümdarlara hizmetin usul ve adabı (XLVII)
- Kapıdaki adamlarla ilişkiler (XLVIII)
- Halk ile ilişkiler (XLIX)
- Seyyidler ile ilişkiler (L)
- Alimler ile ilişkiler (LI)
- Tabibler ile ilişkiler (LII)
- Efsuncular ile ilişkiler (LIII)

⁹⁹³ b 2902-2904 Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 214.

⁹⁹⁴ b 2883-2926 Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 212-215; Genç, *a.g.e.*, s. 151.

- Rüya tabircileri ile ilişkiler (LIV)
- Mneccimler ile ilişkiler (LV)
- Şairler ile ilişkiler (LVI)
- iftiler ile ilişkiler (LVII)
- Tacirler ile ilişkiler (LVIII)
- Hayvan besleyiciler ile ilişkiler (LIX)
- Zanaatılar ile ilişkiler (LX)
- Fakirler ile ilişkiler (LXI)

Bunun yanında:

- Evlenme (LXII)
- ocuk terbiye etme (LXIII)
- Hizmetilere muamele (LXIV)
- Ziyafete teşrif (LXV)
- Ziyafete davet (LXVI) gibi cemiyet hayatındaki hareket tarzları ile ilgili

bilgiler verilmektedir⁹⁹⁵.

KB'de halkın hükümdar üzerindeki hakları da aık bir Şekilde belirlenmiştir.

Bunlar:

- a-** lkede kullanılan gümüşün temiz kalması, yani kullanılan paranın ayarının korunması,
- b-** Halkın adil kanunlar ile yönetilmesi, bir sınıfın bir diğeri üzerinde tahakkümüne izin verilmemesi,
- c-** Yol güvenliği ve asayişin sağlanması, yol kesenlerin ve diğer suuların ortadan kaldırılması.

Buna karşılık hükümdarın halk üzerindeki hak ve talepleri ise:

- a-** Hazinesinin hakkının gözetilmesi ve vergilerin zamanında ödenmesi,
- b-** Halkın hükümdarın dostuna dost, düşmanına da düşman olmasıdır⁹⁹⁶.

⁹⁹⁵ Arat, *a.g.m.*, s. 1042.

Şimdi KB'in dört ana karakteri ve temsil ettikleri erdemleri kısaca tanıyalım.

Doğru kanun (köni törü) - Kün Togdı (hükümdar)

Kün-Togdı iligdir. (hükümdar) ve törünün (kanun) yerini tutar, sözleri kanunun sözleridir. KB'de kanunun hükümdar tarafından temsil edildiğini görmüştük. Bilindiği gibi eski kültürlerde gelenek, görenek, örf ve adetler yazılı yasaların yerini tutar. Yazılı yasalar, toplumun değer yargılarını yansıtan gelenek ve göreneklerin yazıya geçirilmiş biçimi olduğu düşünülürse, gelenek ve göreneklerle yazılı yasaların eşdeğer kavramlar olduğu açıktır. Dolayısıyla “köni törü” terimi, adalet ve sosyal düzeni ifade etmektedir. “Törü” (töre) terimiyle anlatım bulan bu toplumsal kuralların “köni” (doğru) sıfatıyla nitelendirilmesi, törenin toplumun değer yargılarına uygunluğunu vurgulamaktadır. Gelenek ya da yasalara dayalı her sosyal düzeni, töreyi ve onun eşdeğeri olması gereken adaleti yürüten, uygulayan, gözeten ve yeni kurallar koyan bir erkin olması zorunludur. Bunun da eserin yazıldığı çağa uygun olarak adaletle özdeşleşen hükümdar olması doğaldır. Hem töre hem de törenin uygulayıcısı olan hükümdar kavramının tek şahısta, Kün-Togdı ile temsil edilmesi, bu iki kavramın birbirinden ayrılmaz olarak kabul edildiğini göstermektedir⁹⁹⁷.

Yusuf törenin, vasfını Kün-Togdı'nın ağzından şöyle açıklamaktadır:

“Alim benim tabiatımı güneşe benzeterek, bu adı verdi. Güneşe bak, küçülmez, bütünlüğünü daima muhafaza eder; parlaklığı hep aynı şekilde kuvvetlidir. Benim de tabiatım ona benzer, doğruluk ile doludur ve hiçbir vakit eksilmez. İkincisi; güneş doğar ve bu dünya aydınlanır; aydınlığını bütün halka eriştirir, kendinden bir şey

⁹⁹⁶ Genç, *a.g.e.*, s. 73; Yılmaz, *a.g.m.*, s. 91.

⁹⁹⁷ Zafer Önler, “Kutadgu Bilig’de İktidar Kavramı ve Siyaset Anlayışı”, *Türkler*, C. 5, s. 180.

eksilmez. Benim de hükmüm böyledir, ben ortadan kaybolmam; hareketim ve sözüm bütün halk için aynıdır. Üçüncüsü; bu güneş doğunca, yere sıcaklık gelir; o zaman binlerce renkli çiçekler açılır. Benim bu kanunum hangi memlekete erişirse, o memleket baştanbaşa taşlık ve kayalık da olsa, hep düzene girer. Güneş doğar, temiz veya kirlî demeden, her şeye aydınlık verir; kendisinden bir şey eksilmez. Benim de hareketim tıpkı böyledir; herkes benden nasibini alır.”⁹⁹⁸

Bu tasvirde hükümdar Kün-Togdı'nın sembolize ettiği “köni töri” yani doğru kanunun özellikleri ortaya çıkmaktadır:

1. Hükümdar güneştir; güneş gibi istikrarlıdır, karakterinde değişkenlik yoktur. Ay gibi büyüme ya da küçülme zamanları yok; hep aynıdır.

2. Dünya güneşin doğmasıyla aydınlanır ve aydınlığını herkese eşit olarak yayar, iyi kötü ayırımı yapmaksızın ışığını kimseden esirgemez. Bu nitelikle hükümdarın eşitlikçiliği ve adil tutumu vurgulanmaktadır.

3. Güneş yeryüzünü ısıtır. Türlü bitkiler, çiçekler bu sayede var olur. Dolayısıyla hükümdarın bir görevi de insanları üreticileştirmek, onların gereksinimlerini karşılamaktır⁹⁹⁹.

Eski mutlak yönetim anlayışlarının hemen tümünde olduğu gibi burada da yönetim erki, mutlak bir biçimde hükümdarda toplanmaktadır. Bu erkin herhangi bir başka güçle paylaşılması söz konusu değildir. Ancak bu mutlak iktidarın dayanağı olan temel öğeler ve bunların çeşitli işlevleri bulunmaktadır. İktidarın dayanakları ve temel işlevleri aşağıdaki beyitlerde, Kün-Togdı'nın üzerinde oturmuş olduğu kürsü, kürsünün ayakları ve diğer araçlarla şöyle tasvir edilmektedir:

“Kün-Togdı bir gümüş taht üzerine oturmuştu; bu tahtın birbirine bağlanmamış üç ayağı vardı. Elinde büyük bir bıçak tutuyordu; solunda bir acı ot ve sağında şeker bulunuyordu¹⁰⁰⁰.”

⁹⁹⁸ **b 824-832** Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 70-71.

⁹⁹⁹ Önler, *a.g.m.*, s. 180-181.

¹⁰⁰⁰ **KB 71-72** Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 66.

Ay-Toldı bunun üzerine üç ayaklı taht, bıçak, acı ot ve şekerin ne anlama geldiğini sordu. Hükümdar ona:

“Bak, bu üzerinde oturduğum tahtın üç ayağı vardır; ey gönlümü doyuran. Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey bir tarafa meyletmez; her üçü düz durdukça, taht sallanmaz. Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üzerinde oturan yuvarlanır. Üç ayaklı olan her şey doğru ve düz durur; eğer dört ayaklı olursa, biri eğri olabilir. Düz olan bir şeyin her tarafı iyidir; her iyinin, dikkat edersen, tavır ve hareketi düzgündür. Hangi şey yana yatarsa, eğri olur; her eğrilik de bir kötülüğün tohumu vardır. Düz olan yana yatarsa, duramaz, düşer; hangi şey doğru ise düşmez, yerinde durur. Bak benim tabiatım da yana yatmaz, doğrudur; eğer doğru eğrilirse kıyamet kopar. Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları, bey veya kul olarak ayırmam. Ey becerikli insan, elimdeki bu bıçak biçen ve kesen bir alettir. Ben işleri bıçak gibi keser atarım; hak arayan kimsenin işini uzatmam. Şekere gelince, o zulme uğrayarak, benim kapıma gelen ve adaleti bende bulan insan içindir. O insan benden şeker gibi tatlı tatlı ayrılır; sevinir ve yüzü güler. Zehir gibi acı olan bu Hint otunu ise zorbalara ve doğruluktan kaçan kimseler içer.”¹⁰⁰¹

Bu diyalogdan çıkan sonuç tahtın üç ayağından birincisi, hüküm vermeyi, yani mutlak iktidarı; ikincisi cezayı, üçüncüsü ise adaleti sağlamayı ve ödülü, temsil etmektedir. Bir başka deyişle, hükümdarın üzerinde oturduğu kürsünün, hüküm, adaleti sağlama ve cezalandırma olmak üzere üç işlevi bulunmaktadır. . Hükümdarın bu üç dayanaktan herhangi birine meyletmemesi, her üçüne eşit ağırlık vermesi, kürsünün (toplumsal düzenin) sürerliği için bir zorunluluktur. Özellikle her üç ayağın eşit değerde oluşu, üçünün de sağlam ve doğru olmaları gerektiği, hatta bu sayının dörde çıkmaması gerektiği özenle vurgulanmaktadır. Sayının üçle sınırlılığı iktidarın bu üç öge dışında başka ögelere dayanmaması gereği olarak değerlendirilebilir. Çağımızın demokratik yönetim anlayışıyla bir karşılaşma yapmak gerekirse, burada yönetim erki yürütme, yasama ve yargı arasında paylaşılır¹⁰⁰².

¹⁰⁰¹ **KB 801-814** Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁰⁰² Önler, *a.g.m.*, s. 181.

Saadet (Kut) – Ay Toldı (vezir)

K.B.'de kut, Ay-Toldı tarafından temsil edilmiştir. Ay-Toldı, hükümdarın (törenin) huzuruna çıkarak hizmet arz eder, kendisinin kul ve memur, “tabiatının hizmet, şîârının adalet” olduğunu söyler. Ay-toldı huzurda iken bir top üzerine oturmuştur. Sebebi şudur: “Kut düz yerde dahi yuvarlanan bir top gibidir. Tabiatı kararsızdır, ona inanmamak lazımdır¹⁰⁰³.”

“Benim adımı ve bu tabiatımı âlimler bir aya benzetirler. Ay doğarken önce çok küçük doğar; sonra gün geçtikçe büyür ve yükselir. Büyüyüp, dolunay haline gelince, dünyaya ışık saçar ve dünya halkı onun aydınlığından faydalanır. Ay büyüyüp, tamamlanarak, en yüksek noktaya çıkınca, tekrar eksilmeye başlar ve güzelliği gider. Onun parlaklığı azalır ve sonunda kaybolur; sonra tekrar, küçük olarak, doğar ve yine büyür. Benim de tabiatım bunun gibidir; bazen var, bazen de yok olurum.”¹⁰⁰⁴

Bu beyitlerde Ay-Toldı/kut, doğrudan doğruya aya benzetilmekte¹⁰⁰⁵, ayın ilkin hilal olarak doğması, giderek ilk dördün evresinden sonra en yetkin evre olan dolunay hali ve ardından küçülmeye başlayıp son dördün ve son hilal biçimlerine gelişi hatırlatılarak, kutun da böyle değişken ve bir kararda kalmaz oluşu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla ikbal durumunun, ister kişilerin ister toplum hayatında olsun, süreksizliği belirtilmektedir. Eserin birçok yerinde ve çok sık olarak mutluluğun, ikbal durumunun sürekli ve kalıcı olmadığı tekrarlanmaktadır¹⁰⁰⁶:

“Sen önce bana yer gösterdin, ben oraya oturdum. Benim için yer yoktur, sen bunu anla! demek istedim. Söylediğimi teyit etmek ve neye benzediğimi sana

¹⁰⁰³ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 170.

¹⁰⁰⁴ **b 730-735** Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁰⁰⁵ Ay-Toldı'nın hükümdarla tanışması, ilişkilerinin giderek iyileşmesi ve vezir oluşu, ardından da hastalanıp yavaş yavaş ölüme yaklaşması da ayın evreleri ile paralellik göstermektedir. Dolunay dönemi ise vezirlik yaptığı kısa dönemdir. Bu vezirlik dönemi devlet ya da kişi hayatında, yıldızın en parlak olduğu an, yani ikbal anı, dolunay dönemine benzetilmektedir. Ay-Toldı, eserin 581. beyitinde hükümdarla tanışmaktadır. 1045. beyitte hastalanması, hasta yatağında hükümdarca ziyaret edilmesi, oğluna öğütleri ve hükümdara gönderdiği vasiyet mektubundan sonra, 1520. beyitte ölümüne dek, yaklaşık 940 beyitlik bir yer tutmaktadır. Eserin dört temel kahraman içerisinde en az yere sahip olanıdır. 6600 beyitten fazla olan eserde 940 beyitlik bölüm oldukça kısa sayılır. Bu kısalık da tıpkı dolunay süresi ya da temsil ettiği mutluluk gibi kısa ve geçicidir. Bk. Öner, *a.g.m.*, s. 182.

¹⁰⁰⁶ Öner, *a.g.m.*, s. 183.

gösterme için, yere bir top koydum. Dümdüz yerde top nasıl kendi kendisine yuvarlanırsa saadet de öyledir; ben sıyrılıp giderim sen sevgi ile bakınca, ben gözümü yummak suretiyle, sana nasıl olduğumu göstermek istedim. Bugün ben bir devletim, ben bir topa benzerim; kim bana yaklaşırsa ben onu yakalarım.”¹⁰⁰⁷

Bu tanımlamalarla iyi talih ya da bir insan veya bir topluluk için yıldızın parladığı an arasındaki aynılık, kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Yani gerek bireyin gerekse toplumların hayatında ikbâl ya da mutluluk dönemlerinin geçici olduğu, ikbâl dönemlerinin ayın dolunay durumuyla aynı olduğu ve tıpkı dolunayın geçiciliği gibi ikbâlin de sürekli olmadığı anlatılmaktadır¹⁰⁰⁸. Yani özetle kut, Tanrı'nın bir bağıışı olması nedeniyle aslı ve yapısı bakımından kutsaldır. Kişiyeye de kutluluk verir; fakat kutsallık vermez. Çünkü geçicidir, kaybedilir. Töre, beylikten üstündür ve sınırı belirleyen de odur:

“Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır.”¹⁰⁰⁹

“Zalim adam uzun müddet beyliğe sahip olamaz; zalimin zulmüne halk uzun müddet dayanamaz.”¹⁰¹⁰

Akil (ukus) – Ögdülmüş (vezirin oğlu)

KB'in hükümdar Kün-Togdı'dan sonra en dikkat çekici karakteri hiç şüphesiz akılı temsil eden vezir Ögdülmüş'dir. Eserde çok çeşitli konularla ilgili düşünceler, hükümdar Kün-Togdı ile Ögdülmüş'in diyaloglarında dile getirilmiştir. Bunların birçoğu hemen her toplum ve çağda kabul gören ve önerilen genel ahlak kuralları olmakla birlikte, kimi yerde de Yusuf Hâs Hâcib'in yönetime ilişkin özgün düşüncelerini de ortaya koymaktadır. Nitekim hükümdarın nasıl olması gerektiği, halkla ilişkiler, halka karşı tutumu gibi konularda Ögdülmüş'in ağızından uzun ve ayrıntılı görüşler dile getirilmiştir. Ögdülmüş'in ağızından dile getirilen başlıca görüşler; hükümdar, vezir, kumandan, hâcib, mabeyinci, sefir, sır kâtibi, hazinedar,

¹⁰⁰⁷ b 660-664 Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 58-59.

¹⁰⁰⁸ Önler, *a.g.m.*, s. 183-184.

¹⁰⁰⁹ b 454 Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁰¹⁰ b 2030 Yusuf Hâs Hâcib, *a.g.e.*, s. 153.

aşçıbaşı, şarabdar gibi makamları işgal eden kişilerin haiz olması gereken başlıca nitelikler; bu görevlilerin avam halk, seyyidler, alimler, tabibler, efsuncular, rüya tabircileri, müneccimler, şairler, çiftçiler, tacirler, hayvan besleyiciler, zanaatçılar ve fakirlerle ilişkileri ile evlilik, çocuk terbiyesi ve teşrifat gibi sosyal içerikli konularla ilgilidir.

Eserde mistik telâkkilerin temsilcisi durumunda olan “Âkıbet”in insanı dünyadan caydırıcı telkinlerinin “akıl” ile karşılaştırılması çok mânâlıdır. Müspet ve gerçeğe dayanan cevapları ile akıl, hayata bağlı eski Türk topluluğunun bir cephesini ortaya koyacak vasıfta sunulmuştur. Dinî düşünce esasına dayanmayan bir cemiyetten de başka türlü beklenemezdi. Yukarıda adlarını zikrettiğimiz sosyal zümrelerin ve onlara yapılacak muamelenin hep “akıl” tarafından izah edilmesi de bu noktayı kuvvetlendiren diğer bir husus olmak gerekir. Bütün bu cümleler determinist kaderci bir düşüncenin değil, rasyonel bir anlayışın belirtileridir. Bilhassa tefekkürün, “koyu dinî baskı altında bunaldığı o devirlerde bir Türk yazarının akıl ve müspet bilgiye üstünlük tanıyan; nazariyatçılık ve “peygamberler tefekkürü” ile alâkasız bu sözleri Türklerin pratik zekâ ve zihniyetini ortaya koyması itibarıyla dikkate değer bir mahiyet taşır. Nitekim bu tarz düşünce kanun anlayışında da kendini göstermektedir¹⁰¹¹.

Hayatın sonu (Akıbet) – Odgurmus (zahid)

KB’in dört ana karakterinden biri olan Odgurmuş’un hayatın geçiciliğini ve akıbeti sembolize ettiği R. Arat tarafından ortaya konulmuştu¹⁰¹². Bunu Odgurmuş’un Ögdülmiş ve hükümdar Kün-Toldı ile olan münazaralarından da açıkça görmekteyiz¹⁰¹³. Odgurmuş’un diğer üç karakterden farklı olarak devlet organlarında görev almaması ve farklı bir misyonla olaylara dahil olmasının sebebi tam bir muammadır. Sözlerinden çok mütedeyyin bir kişi olduğu anlaşılan ve dünya

¹⁰¹¹ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 167.

¹⁰¹² Arat, *a.g.m.*, s. 1040.

¹⁰¹³ **3087** “Bu fâni dünyayı bırak, ukbâyı dile; sen dünyayı bırakmazsan, o seni bırakır”; **b 3340** “Bu dünya işine karışan kimse aynı zamanda ibâdet ve âhiret işini yerine getiremez” ; **b 3976** “Ey zâhid, sen âhireti istiyorsan, onu da bulursun; orada da nîmet ve sevaba nâil olabilirsin” **b 3657** “Tanrı kula iki göz iki kulak verdi; biri ile bu dünyaya bakarsa, biri ile de âhirete bakmalıdır.” **b 3658** “Uzanıp elde etmek için, insana iki el verdi; birini bu dünya için kullanırsan, birini de âhiret için kullan.”

nimetlerinden ısrarla kaçınarak münzevi bir hayatı tercih eden Odgurmuş, hükümdar Kün-Togdı kendisini üç kez davet ettiği halde bunu kabul etmeyerek inzivaya devam etmiş sonra da ölmüştür.

Odgurmuş'ın kişiliği üzerinde duran S. Çağatay onun bir din adamı olduğu fikrini ortaya atmış ve temsil ettiği inanç sisteminin İslamiyet'ten çok Budizm'in öğretilerini çağrıştırdığını belirtmiştir. Çağatay, Odgurmuş'ın söylemlerindeki temel faktörleri şöyle sıralamaktadır:

- a. Dünya işlerinin zahmet ve insanın düşmanı olduğu
- b. Nefis ve hevesin zararları
- c. Zevk ve sefanın gereksizliği
- d. Çocuk ve ailenin insana yük teşkil etmesi
- e. Vücudun fani ve doyumsuz olması
- f. Merhametli olmanın erdemi
- g. Cömertliğin yüceliği
- h. Mal bağışlamanın faydaları
- i. Ölümsüzlüğün sırrı

İnsanı huzura erdirecek ana prensipler olarak Odgurmuş tarafından muhtelif defalar dile getirilen bu kuralların Budizm ile ilişkilendiriliyor olması gayet tabiidir. Zira bu dönemde Karahanlı idaresindeki Müslüman Türklerin hemen yanı başında en az onlar kadar teşkilatlı bir yapıya sahip olan Budist Uygurlar özgür bir şekilde varlıklarını sürdürmekteydiler. Çağatay'ın iddiasına göre koyu Budist hayat tarzına sahip olan ve dünyevi işlere yüz çeviren Odgurmuş, İslam dinine ihtida etmekte direnen Budist Uygurları temsilen KB'e dâhil edilmiştir. Tıpkı Karahanlıların Uygurları İslam'a döndürmekte zorlanmaları gibi Kün-Togdı ve Ögdülmiş de Odgurmuş'ı içinde bulunduğu münzevi hayattan kopararak insanlığın yararına çalışmaya ikna edememişlerdir¹⁰¹⁴

¹⁰¹⁴ Saadet Çağatay, "Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'ın Kişiliği", *TDAY-B*, Ankara 1967, s. 39-49.

C- DİVANÜ LÛGAT-İT-TÛRK

Türk tarih yazıcılığının telif eser bazındaki en önemli yapıtı hiç şüphesiz Dîvânü Lügât'it-Türk (bundan sonra DLT)'tür. DLT'ün bulunması ve neşredilmesi Türkiyat alanında, Orhun Yazıtlarının bulunup okunmasından sonraki en önemli gelişme olarak kabul edilmektedir. Eser, Türk dilinin, tarihinin, edebiyatının, folklorunun, kısaca Türk kültür ve medeniyetinin en büyük hazinelerinden biridir.¹⁰¹⁵

Eserin adından da anlaşılacağı gibi yalnız Türkçenin Arapça karşısında yabana atılmayacak zenginlikte bir dil olduğunu ispatlamak için, Türk şiiri ve ağız malzemesini içerisine alacak bir kamus olarak yazılmıştır. Gerçekte ise eser, Türk dili ve kültürünün tam manasıyla bir hazinesi olmuştur. Eserde Türk dünyasının kültürü, dili, etnik yapısı, folkloru vesairesi eksiksiz bir şekilde aksettirilmiştir.

Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü olan DLT, çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü karakterini taşımaktadır. Bununla birlikte eser, yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçenin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva eden, aynı zamanda döneminin tıbbi ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır¹⁰¹⁶.

Bunun yanında Türk toplum hayatının her sahasına ait çeşitli bilgileri ihtiva eden eserin bilgi verdiği konular arasında; âdetler, akrabalık, evlenme, atçılık ve binicilik, aygıtlar, bağcılık ve bahçıvanlık, beslenme, mutfak, yemekler, bitki, coğrafya, dil bilgisi (fiil yapısı, fiilden fiil yapma ekleri), Oğuzca sözler, ses taklidi kelimeler, din (itikatlar, Şamanizm), tabiat, dokuma ve bezeme, eğlence, milli oyunlar, müzik, şiir ve dans, ev eşyası, giyim kuşam, gök bilimi, hayvan adları, hakan, kadın, savaş (savaş tekniği ve silâhlar), spor ve oyunlar (ayak topu, çevgen, yumruk oyunu), tababet, tarım, toplum hayatı, Türk evi, ulaşım ve taşıtlar yer

¹⁰¹⁵ Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE Yayınları, Ankara 1997, s. IX.

¹⁰¹⁶ M. S. Kaçalın, "Dîvânü Lugâti't-Türk", *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 446.

almaktadır.¹⁰¹⁷

DLT, tüm bu içerdiği bilgilerle Türk soylu halkların var oluş gayelerini onlara bir kez daha hatırlatmış, kültürlerini gelecek kuşaklara aktarmada konusunda ilham kaynağı olmuştur. Bu sebeple yeryüzünde Türk'ün adı ve dili yaşadığı sürece yazarı Kaşgarlı Mahmud da ölümsüz bir kahraman olarak varlığını sürdürecektir. Şimdi bu eşsiz şaheseri bizlere armağan eden müellifin kimliği konusuna değinelim.

Hayatı ve şahsiyeti hakkında somut bir tarihi vesika bulunmayan Kaşgarlı Mahmud'un menşei hakkında eserinin çeşitli yerlerinde verilen çok az bilgi ile yetinmek durumundayız¹⁰¹⁸. Burada anlatılana göre Kaşgarlı'nın babası Issık Köl sahilinde bulunan Barsgan şehrendendi. Bunu "*Mahmud'un babası oradandır*" demesinden anlıyoruz¹⁰¹⁹. Ancak kendisinin "Kaşgarî" adını taşımasından babasının sonradan Kaşgar'a göçtüğü, Mahmud'un da bu şehirde doğduğu ve büyüdüğü anlaşılıyor.

Kaşgarlı'nın kendisi hakkında verdiği bazı bilgiler, onun soylu bir aileden geldiğine işaret ediyor. Mahmud, kitabının başında Türk illerini ve onların dillerini nasıl dikkatle öğrendiğine dair bilgi verirken kendisinin Türklerin en ileri gelenlerinden olduğunu söylüyor¹⁰²⁰. Bunlara ek olarak o zaman için önemli bir meziyet sayıldığından olacak mükemmel surette silâh kullanmayı da bildiğini ve yüksek sınıftan bir kimseye yaraşır savaşçılık terbiyesini almış olduğunu

¹⁰¹⁷ Kaçalın, *a.g.m.*, s. 448.

¹⁰¹⁸ XI. yüzyıl Arap kaynaklarının bu değerli âlimden bihaber kalışının nedeni konusunda vaktiyle bir değerlendirme yapan Martin Hartmann'ın bu durumu İslamlar arasında bu dönemde sadece dini ilimlere ehemmiyet verildiğini ve onun ışında kalan ilimlerin (filoloji, ensab, tarih, coğrafya vs.) önem arz etmediği şeklindeki görüşü yazar tarafından bir çöküş emaresi olarak telakki edilmişti. Bk. Martin Hartmann, "Dîvânü Lügâti't-Türk'e Ait Birkaç Mülâhaza", *Milli Tebbular Mecmuası*, S. 4, Eylül-Ekim 1331, s.167-170.

¹⁰¹⁹ "*Barsgan: Afrasiyab'ın oğlunun adıdır. Barsgan şehrini bu yapmıştır. Bu şehir Mahmud'un babasının şehridir.*" Bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, C. III, Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 2006, s. 417-418. Kaşgarlı'nın eserinde kendinden bahsederken sıklıkla Mahmud ismini kullandığı görülmektedir. Vaktiyle Z. V. Togan, yukarıda zikredilen Mahmud'un babası" ibaresinde aslında Gazneli sultanı Mahmud'un Barsganlı olduğu söylenen babası Sebüktekin'in kastedildiğini söylese de bir diğer Gazneli hükümdarı Gazneli Mesud'un Kaşgarlı tarafından "Sultan Mesud" olarak zikredilmiş olması buradaki şahsın büyük olasılıkla Kaşgarlı Mahmud olduğunu ortaya koymaktadır. Bk. Genç, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁰²⁰ "*Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılcı en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum halde onların şarlarını, çöllerini baştanbaşa dolaştım.*" Bk. Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 4. R. Genç onun Türklerin en ileri gelenlerinden olduğu şeklindeki açıklamasının Karahanlı ailesini çıkaran Yağma iline mensup olabileceği şeklinde izah etmektedir. Bk. Genç, *a.g.e.*, s. 3-4.

söylüyor¹⁰²¹. Ancak onu Karahanlı hanedan soyuna bağlayan iddiaların asıl çıkış noktası, eserin bir yerinde Samanoğulları hâkimiyetindeki yerlerin fatihi olarak kendi atalarını işaret etmiş olmasından ileri gelmektedir¹⁰²². Mahmud'un burada kimi kastettiği ettiği net olarak anlaşılammakla birlikte tarihi kaynaklar bize Mâverâünnehir ve Buhara fatihi olan Nasr İlig Han'ı (Arslan İlig Nasr b. Ali) işaret ediyor¹⁰²³.

Kaşgarlı'yı Karahanlı hanedanına bağlayan bir diğer görüş de Omelyan Pritsak tarafından ortaya atılmıştır. Bir öncekine göre daha ayrıntılı olan ve yaşanmış bir vakaya dayanan bu açıklamaya göre Kaşgarlı'nın cediti, 992'de Sâmanoğullarının merkezi Buhara'yı fetheden Harun Buğra Han (Ebü'l-Hasan Harun Kılıç Buğra Han Süleyman) olup Kaşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin b. Muhammed de onun üçüncü göbekten torunudur¹⁰²⁴. Böylelikle Kaşgarlı'nın babası olarak zikredilen Hüseyin b. Muhammed'in Karahanlı hanedanından Hüseyin Çağrı Tigin b. Muhammed ile aynı kişi olduğu iddia edilmiş oluyor¹⁰²⁵. Eğer bu doğru ise Kaşgarlı Mahmud'un hayatının büyük bir drama sahne olduğunu söyleyebiliriz. Zira Karahanlı hanedanından Muhammed Buğra Han, kendisinden sonra başa büyük oğlu Hüseyin Çağrı Tigin'in (Pritsak'a göre Kaşgarlı'nın babası) geçmesini istediği için diğer karısından olma oğlu İbrahim tarafından suikasta uğramış ve bu olayda hayatını kaybetmiştir¹⁰²⁶.

¹⁰²¹ Ömer Faruk Akün, "Kaşgarlı Mahmud" *DİA*, C. XXV, İstanbul 2002, s. 9.

¹⁰²² "Kitabın sahibi Mahmud der ki, bunun içindir ki bizim atalarımız olan beylere 'Hamir' derler. Çünkü Oğuzlar 'Emir' diyemezler. 'Elif'i 'ha' çevirerek söylerler. Babamız, Türk illerini Sâmanoğullarından alan beydir. Adına 'Hamir Tigin' denir." Bk. Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 112.

¹⁰²³ Karahanlı hanedanının iki kolundan Ali koluna mensup Nasr b. Ali'nin (ölm. 1012-1013) Mâverâünnehir'i fethettiği biliniyor. Bk. Omelyan Pritsak, "Karahanlılar" *İA*, C. VI, s. 254.

¹⁰²⁴ Pritsak'ın hanedanın ikinci kolu olan "Hasan konuna" dair verdiği şecere şöyledir: Yusuf Kadir Han b. Hasan Harun'un oğlu Muhammed Buğra Han b. Yusuf; onun oğlu da Kaşgarlı Mahmud'un babası olan Hüseyin b. Muhammed'dir. Bk. Omelyan Pritsak, "Karahanlılar" *İA*, C. VI, s. 251-253, 260, 264-265.

¹⁰²⁵ Pritsak'ın Kaşgarlı'yı doğrudan doğruya Karahanlı hanedanına bağlayan görüşü Reşat Genç tarafından ihtiyatla karşılanmıştır. Ona göre yazarımız gerçekten bu aileye mensup olsa idi gerek kendisinin gerekse baba ve dedesinin adlarını verirken diğer lakap ve unvanlarını da muhakkak zikrederdi. Zira Karahanlı sülalesinden olan Muhammed Çakır Tonka Han oğlu Nizameddin İsrail Togan Tekin'den bahseden Kaşgarlı'nın aile bağlarını burada zikretmesi gerekirdi. Ayrıca onun bütün hükümdarlık haklarından vazgeçerek uzun süre Türk illerinde dolaşarak Bağdat'a gelip burada eser mantiken pek olası görünmemektedir¹⁰²⁵. Kaldı ki yazar da eserin bir yerinde bir zamanlar Komuk adlı bir emirin mahiyetinde olduğundan bahsediyor. Bk. Genç, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁰²⁶ İb-nü'l-Esir tarafından rivayet olunan olayın tarihi müellif tarafından kesin bir ifade ile 439 (1047-48) olarak verilmektedir. Bk. Akün, *a.g.m.*, s. 9.

Naklettiğimiz bu olaydan sonra Kaşgarlı Mahmud'un hayatı 1072 yılına kadar yeniden bilinmezlik içine girmektedir. Pritsak, onun ailesinin başına gelen elim hadise üzerine memleketinden kaçmak zorunda kalarak on yıl kadar Türk illerinde kaçkınlık hayatı sürdüğünü ardından da Bağdat'a gelerek siyasi mülteci olarak sığındığını söylemektedir¹⁰²⁷. Ancak Pritsak'ın iddia ettiği üzere onu vatanından koparan şartların kısa süre sonra ortadan kalkmasına rağmen¹⁰²⁸ Kaşgarlı'nın ülkesine dönmek yerine Türk illerindeki ilmi serüvenine devam etmesi, onun iktidar ve saltanat arzularına yüz çevirerek, ilme ve araştırmaya yönelmiş olduğunu göstermektedir¹⁰²⁹.

Netice itibariyle Kaşgarlı Mahmud'un yukarıda anlattığımız üzere Karahanlı hanedanından değilse bile en azından bu ailenin etrafındaki yüksek Türk aristokrasine mensup bir şahsiyet olduğu anlaşılıyor. Bunu Karahanlı ailesine ait gelenek ve görenekler hakkında çok fazla bilgi sahibi olmasından açık bir şekilde anlayabiliyoruz. Uzun bir ömür sürdüğü anlaşılan Mahmud'un 1084-1085 yıllarında vefat ettiği tahmin ediliyor¹⁰³⁰.

Kaşgarlı'nın eseri, daha önce de bahsettiğimiz gibi Türk dilinin çeşitli ağızlarını kapsayan bir çeşit sözlük şeklinde düşünülmüştü. Peki, yazarı bu eseri yazmaya iten sebep neydi? Birçok araştırmacı tarafından da kabul edilen görüşe göre Kaşgarlı'nın eserini telif etmesindeki sebepler XI. yüzyılda Türkistan ve Ön Asya'da yaşanan siyasi gelişmelerde gizlidir.

XI. yüzyıl Türk tarihinin altın çağlarından birine sahne olmuştur. Bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslam'la şereflenen Türk milleti, Karahanlı, Gazneli ve

¹⁰²⁷ Kaşgarlı Mahmud'un Bağdat'a intikal etmesiyle ilgili bir diğer görüş de Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın zevcesi ve aslen bir Karahanlı hanedan üyesi olan Teken Hatun'un mahiyetinde bu şehre gelmiş olabileceği yönündedir.

¹⁰²⁸ Kaşgarlı'nın suikast sonucu zehirlenerek öldürülen babası Hüseyin b. Muhammed'in yerine geçen kardeşi İbrahim b. Muhammed'in saltanatının ancak bir yıl kadar devam ettiği, ona itaate yanaşmayan Barsgan Emîri İnal Tigin'e karşı annesinin teşvikiyle açtığı savaşta yenilerek öldürüldüğü İb-nü'l-Esir tarafından rivayet edilmektedir.

¹⁰²⁹ Akün, *a.g.m.*, s. 9.

¹⁰³⁰ Kâşgarlı Mahmud'un vaktiyle türbesinde bulunup da sonraları birçok el değiştirmiş, telif tarihi 1791 olarak gösterilen Tezkire-i Hazret-i Molla adlı bir yazmadan evvelce alınan bir nota göre de Kâşgarlı, ülkesine dönüşte sekiz yıl müderrislik yaptıktan sonra doksan yedi yaşında ve 477 (1084-85) yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bk. Akün, *a.g.m.*, s. 10.

Selçuklu sultanlarının idaresinde İslam'ın üç büyük unsurundan (anasır-ı selase)¹⁰³¹ biri haline gelmiş ve bilhassa Selçuklular çağında bu dinin koruyuculuğu görevini üstlenmiştir. Bu dönemde Abbasi Halifeliği'nin merkezi konumundaki Bağdat Türk atlılarının cazibe merkezi haline gelmiş, Türk sultanlarının nüfuzu halifelik makamına gelecek kişi tayin edecek boyutlara ulaşmıştır.

Kaşgarlı Mahmud, işte böyle bir ortamda eserini yazmaya başladığını bildiriyor ve dönemin siyasi ahvalini şu cümlelerle özetliyor:

“Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarından da doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün tegrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi; onları herkese üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine erişirdi; bu kimseleri kötülerin, ayak takımının şerrinden korudu. Okları dokunmaktan koruya bilek için, akli olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur. Bir kimse kendi takımından ayrılıp da onlara sığınacak olursa o takımın korkusundan kurtulur; bu adamla birlikte başkaları da sığınabilir”¹⁰³².

İslam dünyasında yükselen “Türk Güneşi” Türklerle münasebet kurma durumunda olan ve Arap dilini terennüm eden toplumlarda bu milletin dilini, örf ve âdetini öğrenme ihtiyacı doğurmuştur. Kaşgarlı, bu gerekliliği vurgulamak için bizzat peygamberi referans gösteriyor ve şöyle diyor:

“Biz ad olarak Türk adını ulu Tanrı vermiştir dedik. Çünkü bize Kaşgarlı Halef oğlu İmam Şeyh Hüseyin, ona da İbnü'l Garki denilen kimse, İbn Ebu'd-Dünya demekle tanınan eş-Şeyh Ebu Bekr el-Müfidi'l-Cercerâi'nin ahir zaman üzerine yazmış olduğu kitabında ulu peygambere tanıkla varan bir hadisi yazmış; hadis

¹⁰³¹ Anâsır-ı selase: İslam'ın üç büyük unsuru olarak kabul edilen Araplar, Farslar ve Türklerden müteşekkildir.

¹⁰³² Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 3-4.

şöyledir: Yüce Tanrı 'Benim bir ordum vardır, ona 'Türk' adını verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kıvarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım' diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara 'kendi ordum' demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğünmeye değer, sayısız iyilikler görülmektedir''¹⁰³³.

Kaşgarlı Mahmud eserinin bir başka yerinde de Buharalı ve Nişaburlu iki imamdan duyduğu bir başka hadisi şöyle naklediyor:

"Ant içerek söylüyorum, ben Buhara'nın sözüne güvenilir imamlarından birinden ve başkaca Nişaburlu bi imamdan işittim, ikisi de senetleriyle bildiriyorlar ki peygamberimiz, kıyamet belgelerini, ahir zaman karışıklıklarını ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkacaklarını söylediği sırada 'Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır' buyurmuştur''¹⁰³⁴.

Müellif bu rivayetin doğruluğu konusunda vebal altına girmek istemeyerek sorumluluğu Buharalı ve Nişaburlu iki raviye bırakıyor ancak sözlerine şöyle devam ediyor:

"Bu hadis doğru ise sorgusu kendilerinin üzerine olsun Türk dilini öğrenmek çok gerekli bir iş olur; yok, bu hadis doğru değilse, akıl bunu emreder''¹⁰³⁵.

Kaşgarlı'nın yukarıda naklettiği iki hadisin de meşkûk kaynaklardan rivayet olduğu belli olmakla birlikte bunlardan ikincisinin şüpheli olduğunu kendisinin ifadelerinden de anlayabiliyoruz. Ancak o sözlerini tamamlarken hadisleri bir yana koyarak dönemin siyasi şartlarında Türkçenin öğrenilmesinin aklın bir gereği olduğunu söylemesi, içinde bulunduğu Türk çağının kendisine verdiği özgüvenin bir belirtisi olsa gerek. Sağlam bir Türk milliyetçisi ve yetkin bir âlim olan Kaşgarlı'nın

¹⁰³³ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 351-352.

¹⁰³⁴ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 4.

¹⁰³⁵ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 4

yaşadığı dönemin siyasi konjonktüründe Türkçenin istikbalini görerek İslam âlemine Türk dili ve kültürünü öğrenmeyi salık veren söylemleri, eserin ortaya çıkış gayesini belirlemede başka söze gerek bırakmayacak derecede açıktır. Şimdi eserin hangi tarihte ve nerede yazıldığı konusuna değinelim.

DLT'ün telif tarihi Kaşgarlı tarafından kitabın sonunda açık bir şekilde verilmektedir:

*“Kitaba 464 senesinin Cemaziyel evvel başlarında (25 Ocak 1072) başlandı ve dört kez yazıldıktan ve düzeltildikten sonra 466 senesini Cemaziyel ahirinin 10. günü (10 Şubat 1074) bitmiştir”*¹⁰³⁶.

Bu açık kayda rağmen Kaşgarlı'nın kitabın muhtelif yerlerinde verdiği bir takım farklı tarihler kafa karışıklığına neden olmuştur. Mesela “timsah yılı” hakkında bilgi verirken: *“Şu kitabı yazdığımız 469 senesi nek (timsah) yılıdır”*¹⁰³⁷ demektedir. Yine eski Türk takviminden bahsettiği bir sırada: *“Biz şu kitabı yazdığımızda 466 senesinin Muharrem ayı idi, yılan yılı girmişti. Bu yıl geçip de 470 yılı olunca yund (at) yılı girecekti”* diyor¹⁰³⁸.

Özellikle bu son kayıta bir mantık hatası olduğu açık. Çünkü 466 yılını takip eden yılın 470 yılı olması mümkün değil. Eserin muhtelif bölümlerinde yer alan farklı telif tarihleri hakkında araştırma yapan araştırmacılar bir takım görüşler beyan etmişlerdir. Bunlardan Z. V. Togan özellikle ilk ciltteki tarihlerin düzeltilerek 466 ve 470 olan tarihlerin 469-470 olarak düzeltilmesi gerektiğini ve böylelikle eserin telif tarihinin 470 (1077) olarak belirlenmesi gerektiğini söylüyor¹⁰³⁹. Konuyla ilgili Kilisli Rıfat Bilge'nin görüşü ise, kitabın telif tarihinin sonda belirtilen 466 (1074) tarihi olduğu yönündedir. Zira kafa karışıklığına neden olan diğer iki kayıttaki tarihler tutarsızdır. Kilisli, yılan yılından sonra at yılının geldiğini ancak 466 yılından sonra 470 yılının gelmesin mümkün olamayacağını, ayrıca 469 yılının da timsah yılı değil maymun yılı olduğunu söylemektedir¹⁰⁴⁰. Bunun dışında B. Atalay, F. Köprülü

¹⁰³⁶ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 451-452.

¹⁰³⁷ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 156.

¹⁰³⁸ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 346.

¹⁰³⁹ Z. V. Togan, “Divanü Lûgati't-Türk'ün Telif Senesi Hakkında”, *Atsız Mecmua*, S. 16, 15 Ağustos 1932, s. 77.

¹⁰⁴⁰ Kaçalın, *a.g.m.*, s. 446-449.

ve R. Genç gibi araştırmacılar da kitabın sonundaki tarihlendirmenin şüpheye mahal bırakmayacak şekilde açık olduğunu söyleyerek diğer iki kaydın müstensih hatasından kaynaklandığı görüşünü dile getirmişlerdir¹⁰⁴¹. Biz de bu fikre iştirak ederek DLT'ün telif tarihini 1074 olarak kabul ediyoruz.

Eserin nerede kaleme alındığı da bilinmezliğini korumaktadır. Kaşgarlı eserinde böyle bir kayda yer vermiyor. Bu konuda çoğu araştırmacı eserin Bağdat'ta halife Al Muktaği Bi-Amri'llah'a¹⁰⁴² sunulmasından hareketle Kaşgarlı'nın DLT'ü Bağdat şehrinde kaleme aldığını yönünde görüş belirtmiştir. Bunlardan biri olan R. Genç, "*Kaşgarlı'nın eserinde onunla aynı zaman diliminde çok önemli bir eser meydana getiren Yusuf Hâs Hâcib'den ve Kutadgu Bilig'den haber vermiyor olması onun hiç olmazsa 1069 yılı itibariyle Kaşgar çevresinden uzakta olduğunu gösteriyor*" demekte ve eserin Bağdat'ta ikmal edildiği yönündeki genel görüşe iştirak etmektedir. Ancak Genç, eserin başka yerde yazılıp sonradan halifeye sunulmuş olabileceği konusunda da açık kapı bırakmaktadır¹⁰⁴³.

Eserin nerede yazıldığı konusundaki tartışmalara farklı bir cepheden bakan Ö. F. Akün ise, Kaşgarlı'da böyle bir eseri yazma düşüncesinin ne zaman ve nerede tecelli ettiği konusuna dikkat çekmektedir. Akün'e göre bu çaptaki bir eseri yazma fikrinin müellifin Bağdat'a gelişinden sonra belirmesi ve eserini burada meydana getirmesi uzak bir ihtimaldir. Başboş bir hevesle gayesiz olarak böyle bir işe kalkışılmayacağına göre şuurlu bir şekilde malzeme toplama ve hazırlık faaliyetine girişmiş olmak için önceden bu istikamette verilmiş bir karar, ortaya konulmuş bir iradenin olması lâzım gelir. Bu sebeple Kaşgarlı'da bu eseri yazma fikri çok daha önce belirmişti ve belki de genç yaşta eğitim için geldiği Bağdat'ta Araplara Türkçe öğretmek için böyle bir eserin gerekliliğini fark ederek yıllarca Türk toplulukları arasında malzeme toplayıp sonra tekrar Bağdat'a gelerek burada kitabı ikmal

¹⁰⁴¹ Genç, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁰⁴² Al Muktaği Bi-Amri'llah (1056-1094) Bağdat İslam halifelerinin 27.'sidir. Babası Muhammed Zahirat al-Din'in 26. halife al-Kaim'in tek oğludur ve Muktaği'nin doğumundan altı ay evvel vefat etmiştir. Muktaği, büyük babasının yerine 3 Nisan 1075 yılında Bağdat tahtına oturmuştur. Onun döneminde Selçuklu sultanı Melikşah'ın himayesindeki Bağdat Halifeliği'nde huzur ve güven tesis edilmiş, Fatimi Halifeliği nüfuzuna giren Elcezire, Suriye, Filistin, Hicaz ve Yemen'de hutbe yeniden Abbasi halifesi adına okutulmuştur. Bk. Fikret Işıltan, "Muktaği" *İA*, C. VIII, s. 573-574.

¹⁰⁴³ Genç, *a.g.e.*, s. 12.

etmişti¹⁰⁴⁴. Her nerede yazıya aktarılmış olursa olsun Türk dili ve edebiyatının bu paha biçilmez yapıtının uzun ve yorucu bir emeğin ürünü olduğu ve eserin telifi konusundaki iradenin çok daha eskilere dayandığı açıktır.

DLT'ün bilinen tek yazma nüshası bugün Fatih Millet Kütüphanesi'ndedir (Arapça, nr. 4189). Eseri istinsah eden kişinin adı elde bulunan yegâne nüshada Muhammed b. Ebu Bekr b. Ebu'l Feth olarak not düşülmüştür. Kitabın istinsah tarihi de bu kayıttan anlaşılıyor:

“*Muhammed b. Ebu Bekr b. Ebu'l-Feth es-Sâvî, sümme ed-Dımaşkî (Tanrı onu bağışlasın), bu kitabı müellif hattı ile olan nüshadan yazıp bitirdiğim gün 664 senesinin Şevval ayınının 27. Pazar günü (1 Ağustos 1266) idi*”¹⁰⁴⁵.

Kayıttan DLT'ün zikredilen müstensih tarafından telif tarihinden yaklaşık olarak iki asır sonra istinsah edildiği anlaşılıyor. Müstensih Muhammed'in Türkçe bilmediği hatta Arapçaya da yeterince hâkim olmadığı yaptığı basit harekeleme hatalarından kolaylıkla fark edilmektedir¹⁰⁴⁶.

Muhammed'in 1266 yılında istinsah ettiği kitap daha sonra Şam'ın Dariyye köyünde dünyaya gelen âlim Muhammed b. Ahmet Hatîb-i Darya'nın (1344-1407) eline geçmiş ve bu zat tarafından kitabın başına makale tarzında bir yazı eklenmiştir¹⁰⁴⁷.

Eserin İstanbul'a ne zaman ve kim tarafından getirildiği ise bilinmemektedir. Kesin olarak bilinen bir şey varsa oda kitabın 1914 yılında Ali Emîrî Efendi tarafından, eski maliye nazırlarından Nafiz Bey'in akrabası olan yaşlı bir hanımdan, bir sahaf vasıtasıyla alındığıdır. Emîrî Efendi bulduğu bu eserin ne kadar kıymetli olduğunu anlayarak onu muhafaza etmiş, ancak bütün ısrarlara rağmen kimseye göstermemiştir. Neyse ki DLT, dönemin önemli devlet adamlarından Talat Paşa ve Ziya Gökalp'ın gayretleriyle Kilisli Rifat Bilge nezaretinde 1915 ve 1917 yılları arasında neşredilmiştir. Bu tarihten sonra ilim âlemince tanınan eser “Kilisli tabı”na dayanılarak tetkik edilmiştir.¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁴ Akün, *a.g.m.*, s. 11-12.

¹⁰⁴⁵ M. Ş. Ülkütaşır, *Kaşgarlı Mahmud*, TDK Tanıtma Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1962, s. 34.

¹⁰⁴⁶ Genç, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁰⁴⁷ Bu yazı hakkında bk. Rifat Bilge, “Dîvânü Lügâ'it-Türk'ün Telif Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 6, İstanbul 1939, s. 255.

¹⁰⁴⁸ Ülkütaşır, *a.g.e.*, s. 38.

26 Eylül 1932 yılında yapılan Birinci Dil Kurultayı'ndan sonra Reşit Galip'in başkanlık ettiği Türk Dili Tetkik Cemiyeti, DLT'ün Türkçeye tercümesi doğrultusunda çalışmalar yapmıştır. Ancak bu çalışmalar tam bir tercümeden ziyade indeks halinde sadece kelimelerin toplanıp basılmasını esas almıştır. Bu iş için tekrar Kilisli Rıfat Efendi görevlendirilmiştir. Türk Dil Kurumu merkez üyelerinden Celal Sahir Erozan, Ragıp Hulusi Özden, Hamit Zübeyir Koşay'dan oluşan komisyon Kilisli'nin hazırlamış olduğu fişleri kabul etmeyerek geri göndermiş, böylelikle bu teşebbüste başarısızlıkla sonuçlanmıştır¹⁰⁴⁹. Neyse ki Besim Atalay Dîvânü Lügâ'it-Türk tercümesini üzerine alarak onu tam ve yetkili bir biçimde dilimize çevirmiş bu işi de bu suretle halletmiştir. (I cilt: 1939; II. cilt: 1940; III. cilt: 1941; IV. cilt: 1943)¹⁰⁵⁰.

DLT'ün bulunup yeniden ihya edilmesi, batı dünyasında da büyük bir ilgi yaratmıştır. Birçok ilim adamı bu konu üzerine araştırma ve makaleler yayınlamıştır. Bu âlimlerden en önde geleni Brockelman'dır. Bleslav şehri üniversitesinde Sami dilleri profesörü olan bu zat 1928 senesinde DLT'te yer alan Türkçe kelimeleri cetvelliyerek bir ciltte toplamış ve bastırıştır.¹⁰⁵¹ Ayrıca Divan'ın Kilisli tabının 2–36. sayfalarını teşkil eden, Türk grameri ve yazı sistemi, muhtelif Türk kavimleri ve şiveleri hakkındaki bölümü Almancaya tercüme ederek “Körösi Csoma Archium” adlı Macar mecmuasında yayınlamıştır. Brockelman, eseri alfabe sırasına koymakla ve bazı kelimelerin nasıl yazılacağını saptamakla da büyük bir hizmet yapmış, böylelikle divandan faydalanmak işi daha da kolay hale gelmiştir. Brockelman ayrıca DLT'te bulunan beyit ve parça gibi bölümleri toplayarak tercümesini

¹⁰⁴⁹ Kilisli'nin 22 defter tutan bu tercümesi I. Dünya Savaşı sonunda mülga edilen Maarif Nezaretince 120 liraya satın alınmış oradan da Darülfünun Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'ne konulmuştur. Ankara'da Milli Hükümet kurulduktan iki yıl sonra Maarif Nezareti'nce kitabın tercümesi düşünülerek bu iş için Maarif Müsteşarı Samih Rıfat Efendi ve şair Mehmet Akif görevlendirilmiştir. Bu iş için Kilisli'nin tercümesi de İstanbul'dan Ankara'ya getirilmiş ancak bu çalışmalar bir türlü sonuçlandırılmamıştır. Bk. Ülkütaşır, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁰⁵⁰ DLT yukarıda saydığımız zatlar dışında bir de Konyalı Hoca Atif Efendi tarafından dilimize çevrilmiştir. Bu zat divanı Önce bir endeks halinde, sonra da istek üzerine tam olarak tercüme etmiştir. Fakat bu son tercümenin de birçok eksikleri ihtiva ettiği görüldüğünden bu işte istenildiği gibi sonuç vermemiştir. Yine bu sıralarda Birinci TBMM'de Van milletvekili olarak görev yapan Tevfik Bey adında bir zat tarafından dilimize çevrilmiştir. Bu da endeks mahiyetinde bir eserdir. Bk. Ülkütaşır, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁰⁵¹ C Brockelmann, “Mitteltürkischer Wortschatz Nach Mahmud al-Kasgaris Divan Lugat al-Türk, *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, I, Budapest-Leipzig 1928.

yayınlamıştır. Yine Macar araştırmacılarından P. K. Juze, “Vostohovedeniye “ adlı süreli yayınlarda DLT hakkında istifadeye şayan bir etüt neşretmiştir.¹⁰⁵²

Artık eserin içeriğine ve tarihi açıdan önemine geçebiliriz. Öncelikle şunu söylemek gerekir ki DLT’te madde başı olarak alınan kelimelerin sayısı yaklaşık 8000 civarındadır¹⁰⁵³. Bu sebeple Türkoloji çalışmaları için eşsiz bir kaynak niteliği taşımaktadır. Biz Kök Türkçe metinlerde adlarına sıkça rastladığımız boy ve kavimlerin Türkçenin hangi lehçelerini konuştuğunu DLT’ten açıkça görebilmekteyiz. Böylelikle bu boylar arasında süregelen sosyo-kültürel ilişkilerin de şifrelerine ulaşmış oluyoruz. Zira kültür dediğimiz olgunun belki de en önemli unsuru olan dil, çevresinde konuşulan farklı dil ve lehçelerle girdiği etkileşim sayesinde nefes almakta ve varlığını devam ettirmektedir. Bu açıdan dilin içinde barındırdığı sözcüklerin etimolojik açıdan tetkik edilmesiyle, farklı toplumların tarihin hangi döneminde ve ne ölçüde birbirleriyle temas halinde buldukları takip edilebilir. Elimizdeki eserin bu yönü Türkoloji çalışmaları çerçevesinde daha önce defalarca irdelenmiş ve ilmi kıymeti ortaya koyulmuştur. Biz ise burada onun tarihsel boyutuna vurgu yapacağız.

Daha önce de söylediğimiz gibi XI. asır Türk âlemi açısından kutlu bir zaman dilimidir. Bu dönemde çökmeye emareleri gösteren İslam âlemine taze bir kan olarak organize bir şekilde giriş yapan Türk toplulukları, bilhassa Selçuklularla birlikte Ön Asya’da hâkim güç haline geldiler. Türklerin bu hızlı yükselişi Arap dilinin konuşulduğu bölgelerde Türkçe öğrenme ihtiyacını da beraberinde getirdi. Dönemin Arap âlimlerinin Türk topluluklarına yönelik çalışmaları o döneme kadar daha çok seyyahların yapmış olduğu coğrafya kitaplarıyla sınırlıydı. Bu ihtiyaca cevap verecek bir Arap aydınını dönemin önemli ilim merkezlerinden Bağdat’ta dahi bulmak imkânsızdı. Bunu DLT yazıldıktan yaklaşık iki asır sonra eseri gören ve muhtevasını anlamakta güçlük çeken Arap âlimi Muhammed b. Ahmet Hatîb-i Darya’ın Fatih Kütüphanesi’nde bulunan nüshanın üzerine kaydettiği nottan anlamak

¹⁰⁵² P. K. Juze, “ Divân Lûgat at-Türk, Thesaurus Linguarum Turcanum”, *Vostohovedeniye*, Baku 1926, s. 75-94.

¹⁰⁵³ Her kelimenin hangi ağza ait olduğu belirtilmemekle birlikte bunların bir kısmı zikredilmiştir. Buna göre eserde: Oğuz ağzına ait 185, Kıpçak ağzına ait 45, Çiğil ağzına ait 39, Argu ağzına ait 36, Yağma ağzına ait 23, Kençek ağzına ait 13, Tohsi 7, Suvar 4, Hotan 2, Yabaku 2 ve Kay ağzına ait 2 kelime kaydedilmiştir. Türk adıyla anılan kelimelerin sayısı ise 12’dir. Bk. Kaçalin, *a.g.m.*, s. 447.

mümkün. Diğer yandan Balasagun ve Kaşgar gibi Türk kentlerinde Arapça ve Farsça'nın yetkin bir şekilde öğrenildiği yoğun bir kültürel hareketlilik söz konusuydu. Devrin Türk âlimleri mensup oldukları dinin gereği olarak iyi bir Arapça tedrisat görmekteydiler. Böylelikle Türkler, kendilerinden doğan bu ihtiyaca yine kendi içlerinden çıkmış bir Türk alimi ile cevap verebildiler. Kaşgarlı Mahmud, yazdığı eserle İslam âlemine Türk'ün adını, dilini, tarihini ve binlerce yıllık medeniyetini arz etti. Şimdi bunlara bir göz atalım.

Kaşgarlı'nın özellikle eserin giriş kısmında verdiği bilgiler bizim için büyük önem taşımaktadır. Yazar bu bölümde adeta XI. yüzyıl Türk dünyasının fotoğrafını çekmiştir. "Türk Ulusunun Boyları Hakkında Söz" başlığı altında Nuh peygamberin oğlu Yafes'in soyundan inen ve o dönemde yirmi boy halinde yaşayan Türkler, en batıdan en doğuya doğru coğrafi dizilişlerine göre sıralanmaktadır. Yazar bu bölümde sadece ana boyları esas aldığını belirtiyor ve bu ana boylardan daha birçok oymağın türediğini söylüyor:

"Türkler aslında yirmi boydur. Bunların hepsi Tanrı kutsal kılsın Nuh peygamberin oğlu Yafes, Yafes oğlu Türk'e dek ulanır. Bunlar Tanrı kutsal kılsın İbrahim peygamberin oğlu İshak, İshak oğlu İysu, İysu oğlu Rum'u andırır. Bunlardan her bir boyun birçok oymakları vardır ki sayısını ancak ulu tanrı bilir. Ben bunlardan kök ve ana boyları saydım; oymakları bıraktım. Yalnız herkesin bilmesi için gerekli olanı, Oğuz kollarını ve hayvanlarına vurulan belgelerini yazdım. Bundan başka her boyun bulunduğu yeri bildirdim. Rum (Bizans) ülkesine en yakın olan boy Beçeneklerdir; sonra Kıfçak, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız gelir. Kırkızlar Çin ülkesine yakındırlar. Bu boyların hepsi Rum ülkesi yanından doğuya doğru şöylece uzanır, gider: Çiğil, Tohsi, Yağma, Uğrak, Çaruk, Çomul, Uygur, Tangut, Kitay. Kitay ülkesi Çin'dir. Bundan sonra Tabgaç gelir; orası Maçin'dir. Bu boylar güney ile kuzey arasında bulunurlar. Bunların her birini değrede birer birer gösterdim¹⁰⁵⁴.

Bu girişin hemen ardından Türk topluluklarının konuştuğu ağızları sıralayarak bunların benzer ve farklı yönlerini ortaya koymaktadır. Burada verilen bilgiler

¹⁰⁵⁴ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 28.

oldukça önemlidir. Zira Kök Türkçe kaynaklarda adı geçen boy ve toplulukların hangi dil ve lehçeleri konuştuklarını biz buradan öğreniyoruz. Böylelikle boylar arası sosyo-kültürel ilişkilerin de ipuçlarına ulaşıyoruz:

“En açık ve en doğru dil ancak bir dil bilip Farslarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir. İki dil bilen şehirlilerle düşüp kalkan kimselerin dilleri bozuktur. İki dil bilenler Soğdak, Kençek, Argu boylarıdır. Gezici olarak yabancılarla karışanlar Hotan ve Tübüt halkı ile Tangutların bir kısmıdır. Bunlar Türk eline sonradan gelmişlerdir. Ben bunlardan her birinin dillerini yazacağım. Japonyalıların ülkelerinin uzak olması, araya büyük denizlerin girmiş bulunması yüzünden dilleri bizce bilinmiyor. Çin ve Maçin halkının ayrıca dilleri vardır. Bununla birlikte şehirliler Türkçeyi iyi bilirler. Mektuplarını, bize, Türk yazısı ile yazarlar. Bunun gibi araya büyük set ve Çin yakınlarındaki dağlar ve deniz girmiş olduğu için ulusunun dilleri bilinmiyor. Tübüt ve Hotan’ın, ayrı dilleri ve ayrı yazıları vardır. Bunların ikisi de Türkçeyi güzel konuşamaz. Uygurların öz Türkçe bir dilleri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız dahi kullanırlar. Bunlar kitabın baş tarafında bildirdiğim üzere 24 harften ibaret olan Türk yazısını kullanırlar. Kitaplarını, mektuplarını onunla yazarlar. Bundan başka Uygurların ve Çinlilerin ayrı bir yazıları daha vardır. Defterlerini, senetlerini bununla yazarlar. Bu yazıyı Müslüman olmayan Uygurlarla Çinlilerden başkası okuyamaz. Söylediklerim şehir halkıdır. Çomul (Kümü) boyunun kendilerinden bulunduğu çöl halkı ayrı bir dile sahiptir. Türkçeyi iyi bilirler. Kay, Yabaku, Tatar, Basmul boyları da böyledir. Kırkız, Kıfçak, Oğuz, Tohsi, Yağma, Çiğil, Uğrak, Çaruk boylarının öz Türkçe olarak yalnız bir dilleri vardır. Yemeklerle Başgırtların dilleri buna yakındır. Rum diyarındaki Beçeneklere kadar Suvar, Bulgar dilleri bir düzine kelimelerin sonu kesilip kısaltılmış bir Türkçedir. Dillerin en sadesi Oğuzların, en doğrusu da Tohsi ve yağmaların dilidir. Uygur şehirlerine varıncaya dek İrtiş, İli, Yamar, İtil ırmakları boyunca oturan halkın dili doğru Türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı Hakaniyye ülkesi halkının (Karahanlılar) dilidir. Balasagunlular Soğdca ve Türkçe kullanırlar. Talas ve Beyza şehirlerinin halkı da hi böyledir. Balasagun’a varıncaya dek İsbicab’dan sayılan bütün Argu şehirleri halkının dili çapraşıktır. Kaşgar’ın Kençekçe konuşan köyleri vardır. Şehrin içindeki halk Hakanlı Türkçesiyle konuşurlar. Rum ülkesinden Maçin’e dek Türk ellerinin hepsinin boyu

beş bin, tamamı sekiz bin fersah eder. İyice bilmek için bunların hepsi, yeryüzü biçiminde olan daire şeklinde gösterilir”¹⁰⁵⁵.

Kaşgarlı'nın eserinin başında verdiği bu bilgiler, kitabın sonuna eklenmiş bir Türk Dünyası Haritası ile de pekiştirilmektedir. Yazıldığı dönem için muazzam öneme sahip bu harita da Türk topluluklarının yerleşim bölgeleri oldukça isabetli bir şekilde işaretlenmiştir.

Şimdi DLT’te Türk topluluklarına dair verilen bilgilere kısaca göz artalım.

Peçenekler:

Kaşgarlı, Peçeneklerden Rum diyarına yakın bir Türk zümresi olarak bahsetmektedir:

“Beçenek: Rum yakınında oturan Türklerden bir bölük”¹⁰⁵⁶.

Rus kaynakları onların X. Yüzyıldan itibaren Karadeniz’in kuzeyinde faaliyetlerde bulduklarını belirtmektedirler. Peçeneklerin 1050 yılından sonra ise tüm Balkanlar ve Trakya’yı istila ettikleri biliniyor. Onlar 1091 yılında Kıpçaklar tarafından bozguna uğratarak askeri bir güç olmaktan çıkmışlardır¹⁰⁵⁷. Kaşgarlı'nın Rum diyarına yakın olarak gösterdiği Peçeneklerin bu asırda Balkanlarda ve Trakya’da faaliyet gösterdiği anlaşılıyor.

Kıpçaklar:

Kıpçaklar (Kıfçaklar) IX. asır itibariyle Yemeklerden ayrılarak batıya göç etmiş ve Oğuzların kuzeyine yerleşmişlerdir. Kaşgarlı'nın haritasında Hazar Denizi'nin kuzey batısı Kıpçak ve Oğuz yurdu olarak gösteriliyordu. Ayrıca Kaşgarlı'nın Oğuz, Kıpçak ve Yemek lehçelerinin benzer özellikte olduğuna işaret eden sözleri bu boyların ilişkisini ortaya koymaktadır¹⁰⁵⁸. Bununla birlikte Kaşgarlı, Yemeklerden bahsederken onların köken itibariyle Kıpçaklardan sayıldığını ancak Kıpçakların bunu kabul etmediğini söylüyor:

¹⁰⁵⁵ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 29-30.

¹⁰⁵⁶ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 488.

¹⁰⁵⁷ Genç, *a.g.e.*, s. 50-51.

¹⁰⁵⁸ Genç, *a.g.e.*, s. 42-43.

“Yemek: Türklerden bir bölük. Biz bunları Kıpçaklardan bir boy saydık. Hâlbuki Kıpçaklar kendilerini ayrı bir bölük sayarlar”¹⁰⁵⁹.

Ayrıca sadak anlamına gelen “kiş” kelimesini açıklarken kullanılan ifadelerden Oğuz ve Kıpçakların yakınlığı açıkça anlaşılıyor:

“kiş: Sadak. Oğuzlar ve Oğuzların kardeşi bulunan Kıpçaklar bunu bilmezler”¹⁰⁶⁰.

Kaşgarlı, eserinde Kıpçakların kendisiyle çağdaş İnal Öz adında bir hanları olduğunu ve bunun iki oğluna “tapar” adını verdiğini belirtiyor:

“tapar: Kıpçak hanlarından İnal Öz’ün iki oğlu”¹⁰⁶¹.

Bununla birlikte eserin kaleme alındığı XI. yüzyıl itibarıyla Kıpçakların daha batıya ilerleyerek Karadeniz’in kuzeyine yayıldıkları biliniyor. Bu dönemde Karadeniz’in kuzeyine “Deşt-i Kıpçak” (Kıpçak Bozkır) denilmekteydi. Kaşgarlı’nın eserinde İtil Nehri’nden bahsederken Kıpçaklar illerinden akan bir ırmak olduğunu söylemesi bunu doğrular niteliktedir:

“Etil: Kıpçak illerinde akan bir ırmağın adıdır”¹⁰⁶².

Oğuzlar:

Kaşgarlı, eserinde Oğuz topluluklarına özel bir önem vermiştir. Çünkü eserini meydana getirdiği XI. yüzyılda Türk dünyasının siyasi ve askeri gücü Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçukluların elindeydi. Bu nedenle eserde Oğuzların hangi boylardan müteşekkil oldukları ve yaşadıkları bölgeler özellikle belirtilmiştir. Kaşgarlı Mahmud eserinde Oğuz kelimesini açıklarken 22 Oğuz boyu zikreder ve bunların damgalarını belirtir. Kayıt aynen şöyledir:

“Oğuz: Bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmen’dirler. Bunlar yirmi iki bölüktür; her bölümünün ayrı bir belgesi ve hayvanlarına vurulan bir alameti vardır. Birbirlerini bu belgelerle tanırlar.

¹⁰⁵⁹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 29.

¹⁰⁶⁰ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s.126-127.

¹⁰⁶¹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 361.

¹⁰⁶² Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 73.

Birincisi ve başları: “Kınık”lardır. Zamanımızın hakanları bunlardandır.

<i>İkincisi Kayığ,</i>	<i>On ikincisi Karabölük,</i>
<i>Üçüncüsü Bayundur,</i>	<i>On üçüncüsü Alkabölük,</i>
<i>Dördüncüsü Yıva,</i>	<i>On dördüncüsü İğdir,</i>
<i>Beşincisi Salgur,</i>	<i>On beşincisi Üregir,</i>
<i>Altıncısı Afşar,</i>	<i>On altıncısı Tutırka,</i>
<i>Yedincisi Begtili,</i>	<i>On yedincisi Ulayundluğ,</i>
<i>Sekizincisi Bügdüz,</i>	<i>On sekizincisi Tüger,</i>
<i>Dokuzuncusu Bayat,</i>	<i>On dokuzuncusu Beçenek,</i>
<i>Onuncusu Yazgır,</i>	<i>Yirmincisi Çuvaldar,</i>
<i>On birincisi Eymür,</i>	<i>Yirbirincisi Çepni,</i>

Yirmi ikinci ve sonuncusu ise Çarukluğ'lardır. Bunların sayısı az, belgeleri belli değildir.

Bu oymakların hepsini herkesçe bilinmesi gerektiği için yazdım. Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının, binitlerinin alametidir. Hayvanlar karıştığında her bölük kendi hayvanını bu belgelerden tanır. Bu saydığım bölükler köktür. Bu kökten bir takım oymaklar çıkmıştır; onları söylemedim, sözü kısa kestim. Bu bölüklerin adları onları kurmuş olan eski dedelerinin adlarından alınmıştır¹⁰⁶³.

Kaşgarlı, ayrıca “öküz” kelimesini açıklarken Oğuzların yaşadıkları coğrafya hakkında önemli bir kayda yer vermektedir:

“öküz: Ceyhun ve Fırat gibi olan her ırmağa verilen isimdir. Bu kelime yalnız olarak söylendiği zaman Oğuzlarca Benegit Irmağı anlaşılır; çünkü şehirleri onun kenarındadır. Göçebeleri dahi bu ırmağın kenarına inerler. Türk ülkesinde bulunan birçok sular, dereler ‘öküz’ adıyla anılır. Sınır üzerinde bulunan bir şehre de bu ad verilerek ‘iki öküz’ denilmiştir. Bu şehir İla ile Yafınç dereleri arasında bulunur”¹⁰⁶⁴.

Esrede Oğuzların yaşadıkları bölgelerden biri olarak da Mangışlak bölgesi olarak gösterilmektedir:

¹⁰⁶³ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 55-59.

¹⁰⁶⁴ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 59.

“*Man kışlağ: Oğuz ülkesinde bir yer adı*”¹⁰⁶⁵.

Bununla birlikte bir oğuz şehri olan Karaçuk’un aslında Farab şehri olduğunu eserden öğreniyoruz:

“*Karaçuk: Farab şehrinin adı. Bu, Oğuz şehirlerinden birinin adıdır*”¹⁰⁶⁶.

Kaşgarlı’nın eserinde Oğuzlara ait birkaç şehir ismi daha verilmektedir. Bunlar: Sabran, Sitkün, Karnak ve Karaçuk’tur¹⁰⁶⁷. Tüm bu kayıtlardan XI. yüzyılda Oğuzların bilinenin aksine aslında yoğun bir şehirleşme ile birlikte yerleşik hayata geçtikleri anlaşılıyor. Kaşgarlı, ayrıca kendisiyle çağdaş bir Oğuz beyinin adını eserinde “Azak” olarak kaydetmiştir:

“*Azak: Oğuz beylerinden bir büyüğün adı*”¹⁰⁶⁸.

Yemekler:

Kaşgarlı’ya göre XI. yüzyıl Türk dünyasının bir diğer üyesi Yemeklerdir (Kimekler). Kimeklerin bu çağda yukarı İrtiş bölgesinde ve yedi boy halinde yaşadıkları bilinmektedir¹⁰⁶⁹. Kaşgarlı, İrtiş suyundan bahsederken Yemeklerin yaşadığı coğrafyayı bizlere bildiriyor:

“*Ertiş: Yemek kırlarında bulunan bir ırmağın adı. Bir göle akar, birçok kolları vardır. Bu suya ‘Ertiş suyu’ denir*”¹⁰⁷⁰.

Kaşgarlı, Yemekleri Kıpçaklardan kabul ediyor ancak Kıpçakların kendilerini ayrı bir boy olarak gördüklerini söylüyor:

“*Yemek: Türklerden bir bölük. Biz bunları Kıpçaklardan bir boy saydık. Hâlbuki Kıpçaklar kendilerini ayrı bir bölük sayarlar*”¹⁰⁷¹.

Basmıllar:

Basmıllar bilindiği üzere 744 yılında Karluk ve Uygurlarla ittifak yaparak Kök Türk Kağanlığına son vermişler, daha sonra ise Uygurlar tarafından devre dışı bırakılmışlardır. Kaşgarlı’nın eserinde onların XI. yüzyıl itibariyle nerede

¹⁰⁶⁵ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 157.

¹⁰⁶⁶ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 487.

¹⁰⁶⁷ Genç, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁰⁶⁸ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 66.

¹⁰⁶⁹ Söz konusu boylar; İmi, İmek, Tatar, Bayandur, Kıpçak, Nilhaz (?) ve Eclad (?) olarak biliniyor.

Bk. Sümer, *Oğuzlar*, s. 31-32.

¹⁰⁷⁰ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 97.

¹⁰⁷¹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 29.

yaşadıklarına dair kesin bir ifade yer almıyor. Ancak çeşitli ifadelerden Çomul ve Yabakulara komşu oldukları anlaşılıyor. R. Genç Kaşgarlı'nın ifadelerinden Basmılların İrtiş'in doğusunda ve Yamar'ın (Obi) batısında, Çomul ve Kayların kuzey veya kuzey batı kesimlerinde yaşadıklarını saptamıştır¹⁰⁷².

Kaşgarlı eserinde Basmıllardan Karahanlı-Yabaku mücadeleleri vesilesiyle bahsetmektedir. Bu mücadelelerde Karahanlı tarafında yer alan Basmıllar, Yabakuların saldırısına maruz kalmıştır. Olay bir Yabakunun ağzından anlatılmaktadır:

*“Tan atarak yürüyelim,
Budhuruç kanını isteyelim,
Basmıl beyini yakalım,
Şimdi yiğit toplansın”¹⁰⁷³.*

Daha sonra Karahanlılarla araları bozulan Basmılların Gazi Arslan Tekin komutasındaki Karahanlı ordusuna yenildiklerini yine Kaşgarlı'dan öğreniyoruz:

*“Basmıl, askerini coşturdu,
Hepsi gelip toplandı,
Arslan tarafına yöneldi,
Korkup başı döner”¹⁰⁷⁴.*

Kaylar:

Aslen Moğol olup sonradan Türkleşen boylardan olan Kaylar hakkında da DLT'te bir takım kayıtlar bulunmaktadır. Eserde onların yurtları hakkında açıklayıcı bir bilgi verilmiyor. Ancak kitabın başındaki sıralamadan ve Kaşgarlı'nın haritasından yerleri tespit edilebilir. Buna göre Kaylar, Yabakuların ve Yamar'ın batısında, Çomulların ise kuzeyinde yer alıyor¹⁰⁷⁵. Eserden anlaşıldığına göre XI. yüzyılda Kaylar kabileler halinde yaşamaktaydılar. Bunu bir dörtlükte geçen Kay kabilesinden bir köle vasıtasıyla anlıyoruz¹⁰⁷⁶.

¹⁰⁷² Genç, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁰⁷³ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 355-356.

¹⁰⁷⁴ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. II, s. 311-312.

¹⁰⁷⁵ Genç, *a.g.e.*, s. 45-46.

¹⁰⁷⁶ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 80.

Yabakular:

Gerdizî tarafından Karluklarla ilişkilendirilen Yabakuların kökeni meselesi DLT’te oldukça muğlâk kalmıştır¹⁰⁷⁷. Gerdizî tarafından Yabaku Karlukları olarak nitelenen bu Türk zümresi Minorskiy’e göre Özkend civarına göç etmişti. Kaşgarlı da “Yabaku suyu”ndan bahisle şöyle demektedir:

*“Kaşgar dağlarından çıkararak Fergana ve Özkend arasında akan bir suyun adı”*¹⁰⁷⁸.

Bu da Gerdizî ve Minorsky’i doğruluyor. R. Genç tüm bu göstergelerin Yabakuların Altay bölgesinde Karluklara tabi olarak yaşadıklarını ya da bunlarla bir kök ilişkisinin olabileceğini söylemektedir¹⁰⁷⁹. Onların XI. asırda yaşadığı yerler hakkında da Kaşgarlı bazı ipuçları veriyor. Mesela:

*“Yamar: bir yerin adı. Burada Yabaku kırlarında büyük bir dere akar. Buna ‘Yamar suyu’ derler”*¹⁰⁸⁰. Yine R. Genç’e göre bu bölge Obi Nehri dolaylarıdır¹⁰⁸¹.

Kaşgarlı’nın eserinde Yabakular hakkında verdiği asıl malumat onların Karahanlılarla olan mücadelelerine dairdir. Yabakular Büke Budraç adındaki reisleri komutasında Karahanlılarla çok çetin mücadelelere girişmişlerdir:

“büke: Ejderha, büyük yılan. Şu savda dahi gelmiştir: ‘Yedi başlığ yıl büke’: Yedi başlı ejderha. Yabakuların en büyüğüne olduğu gibi yiğitlere de bu ad verilir ve ‘Büke Budraç’ denilir. Ulu Tanrı bunu, yedi yüz bin askeri olduğu halde Müslümanlardan Arslan Tekin Gazi’nin kırk bin askeriyle olan bir çarpışmada bozguna uğrattı.

Mahmud der ki: Ben, bu savaşta bulunmuş olanlardan sordum ve kâfirler çok oldukları halde nasıl kaçtı dedim. Biz de buna şaştık, tutsak olan yavurlara sorduk ve onlara bu kadar çok olduğunuz halde niçin yenildiniz dedik. Cevap olarak, davullar çalınıp borular ötmeye başladığı zaman başımızın ucunda yeşil bir dağ gördük. Bu dağ göğü kapatmıştı. Dağdan bir takım kapılar açıldı. O kapılardan bize cehennem ateşini yağdırıyorlardı. Biz bundan kurktuk. Böylece bizi yendiniz dediler. Ben de bu

¹⁰⁷⁷ Gerdizî, Yabakuların Karluk Türklerinden olan ve vaktiyle kaçarak Dokuz Oğuzlara gelen Yabaku adında bir adamın soyundan geldiğini belirtmektedir. Yabaku, Dokuz Oğuz hakani tarafından buradaki Karluklara reis tayin edilmiş, daha sonra bu bölgedeki Karluklara “Yabaku Karluk” denmiştir. Bk. Genç, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁰⁷⁸ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 36.

¹⁰⁷⁹ Genç, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁰⁸⁰ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 28.

¹⁰⁸¹ Genç, *a.g.e.*, s. 47.

*Tanrı esenliyesi yalvaçımızın Müslümanlara bırakmış olduğu mucizelerden biridir, dedim*¹⁰⁸².

Kaşgarlı, Yabaku liderinin adını ve akıbetini de şöyle kaydediyor:

*“Budraç: Yabaku büyüklerinden birinin adı. ‘Bekeç Arslan Tigin’ gününde Müslümanların eline tutsak düşen adamdır*¹⁰⁸³.

Tatarlar:

Kaşgarlı, Moğol asıllı bir topluluk olan ve Yabakuların doğusunda yaşayan Tatarları da Türklere dâhil etmektedir:

*“Tatar: Türklerden bir bölük*¹⁰⁸⁴.

Onların yaşadıkları coğrafya hakkında açıklama yapmayan Kaşgarlı Ötüken’den bahsederken bu konuda bazı ipuçları veriyor:

*“Ötüken: Tataristan çöllerinde bir yerin adı. Uygur iline yakındır*¹⁰⁸⁵.

Böylelikle onların XI. asırda Ötüken civarında Kırgızların güney, Uygurların da kuzey bölgelerinde yaşadıkları anlaşılıyor¹⁰⁸⁶.

Kırgızlar:

Kaşgarlı, XI. asır Türk dünyasını anlatırken Kırgızlardan da söz ediyor. Ancak onları sadece Türklerden bir boy olarak tanımlıyor:

*“Kırkız: Türlerden bir boy*¹⁰⁸⁷.

Bilindiği gibi Kırgızlar 840 yılında Ötüken Uygurlarını bozguna uğratarak tarihi Türk yurduna hâkim olmuşlardır. Ancak bu bölgede güçlü bir Türk devleti kuramayan Kırgızlar, Kıtayların baskısı sonucu geldikleri Yenisey bölgesine çekilmek zorunda kalmışlardır. Kaşgarlı’nı eserinde Kırgızları Çin’e yakın bölgelerde göstermesi onların XI. yüzyılda eski yurtları olan Yenisey vadisine dönmüş olduklarını gösteriyor¹⁰⁸⁸.

Çiğiller:

¹⁰⁸² Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 227-228.

¹⁰⁸³ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 452.

¹⁰⁸⁴ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 411.

¹⁰⁸⁵ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 138.

¹⁰⁸⁶ Genç, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁰⁸⁷ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 458.

¹⁰⁸⁸ Genç, *a.g.e.*, s. 41-42.

X. yüzyıldan beri müstakil bir boy olarak bilinen Çiğillerin aslında Karlukların bir boyu olduğu anlaşılıyor. Hudûdü'l-Âlem'e göre X. asırda Issık Kөл'ün kuzey batısında Çiğiller bulunmaktaydı¹⁰⁸⁹. Kaşgarlı'nın eserinden Çiğillerin yaşadıkları bölge aşağı yukarı tahmin edilebiliyor:

“Çiğil: Türklerden üç oymağın adıdır; birisi göçebedir, Kuyas'ta otururlar. Kuyas, Barsğan'ın ötesinde bir kasabadır. İkincisi Tıraz (Talas) yakınlarında bulunan bir kasabada otururlar. Bunlara da yukarıdakiler gibi 'Çiğil' denir. Çiğil adının verilisinde esas şudur: Zülkarneyn Argu ülkesine geldiği zaman, bulutlar musluklarını açmış, yollar çamur içinde kalmış, yürümek güçleşmiş, imiş. Bunu gören Zülkarneyn 'În çi gel est' (Farsça 'bu ne çamur' anlamında) demiş, burada bir kale yapılmasını emretmiş, kale yapılmış adına 'Çiğil' denilmiş. Bundan sonra o kalede oturan Türklere 'Çigili' denilmiş. Daha sonra bu ad, yayılmış. Oğuzlar, buraya yakın oturdukları için her zaman Çiğillerle savaş edermiş; düşmanlık aralarında bugüne değin sürüp gelmiştir. Çiğil kılığına girenlere de bu ad verilir. Oğuzlar Ceyhun'dan yukarı Çin'e kadar olan yerlerdeki bütün Türklere 'Çiğil' adını verirler. Bu, yanlıştır. Üçüncüsü, Kaşgar'da bulunan bir takım köylerdir. Bu köylerin halkına da 'Çiğil' derler; bunlar, bir yerden çıkarak dağılmışlardır”¹⁰⁹⁰.

Eserde Çiğillerin yaşadığı bir takım şehirlerin adları zikredilmektedir:

“Kuyas: Çiğil ülkelerinde bir takım şehirlerin adı. Üç kale bu adla anılır. Birincisi 'Saplığ Kuyas', ikincisi 'Ürüng (Beyaz) Kuyas', üçüncüsü 'Kara Kuyas”¹⁰⁹¹.

Tohsiler:

Kaşgarlı'nın bahsettiği bir diğer Türk boyu Tohsilerdir. Karluklara dâhil olan Tohsiler X. asırda Hudûdü'l-Âlem'e göre Issık Kөл'ün kuzey batısında, Çu Irmağı'nın sol kıyısında yaşıyorlardı¹⁰⁹². Bununla birlikte Kaşgarlı, onların diğer adının Çiğil olduğunu ve Kuyas'ta bulduklarını söylüyor:

“Tohsı: Kuyas'ta bulunan bir Türk boyunun adı. Tohsı Çiğil dahi denir”¹⁰⁹³.

¹⁰⁸⁹ Genç, *a.g.e.*, s. 34-35.

¹⁰⁹⁰ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 393-394.

¹⁰⁹¹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 172.

¹⁰⁹² Genç, *a.g.e.*, s. 35-36.

¹⁰⁹³ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 423.

Bu bilgiden hareketle Tohsilerin Çiğillere dâhil olduklarını söyleyebiliriz. Gerdizi ve Mervezi'nin Tohsileri Karluklara dâhil göstermesine bakılacak olursa bu bilgi oldukça yerindedir. Zira Çiğiller de Karluk boylarından sayılmaktadır¹⁰⁹⁴.

Yağmalar:

Kaşgarlı, Yağmaların Türklerden bir boy olduğunu söylüyor ve bunlara “Kara Yağma” da denildiğini belirtiyor:

*“Yağma: Türklerden bir bölüğün adı. Bunlara ‘Kara Yağma’ da denir”*¹⁰⁹⁵.

Bu kayıttan Yağmaların Uygurlara bağlı bir boy olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Zira Yağmalar Uygurların yıkılması ardından Kaşgar bölgesine gelerek bölgeyi Karluklardan alıp bu bölgeye yerleşmişlerdir¹⁰⁹⁶. Yazar, onların yaşadıkları bölgeler hakkında da bir takım ipuçları veriyor:

*“Ak terek: Yağma ülkesinde İli suyu üzerinde bulunan bir geçit, bir köprü”*¹⁰⁹⁷.

Bir başka yerde de Yağma köylerinden birinin adı zikrediliyor:

*“Yağma: taraz yakınında bir köyün adı. Bunun aslı bundan evvelki kelimeden gelmiştir”*¹⁰⁹⁸.

Uğraklar:

Kaşgarlı, eserinde Uğraklardan Karahanlı-Uygur mücadelesi vesilesiyle bahsetmektedir. Onların sınırda yaşayan bir Türk boyu olduğunu belirtiyor ancak yerleri söylenmiyor:

*“Oğrak: Sınırdan oturan bir Türk oymağı. Bunlara ‘Kara Yıgaç’ dahi denir”*¹⁰⁹⁹.

Karahanlı-Uygur savaşlarında da onların Müslüman Karahanlılar safında yer aldıkları görülüyor:

*“Kızıl bayrak yükseldi,
Kara toprak havalandı,
Oğraklar yetişip geldi,
Savaş yapıp onun için geciktik”*¹¹⁰⁰.

¹⁰⁹⁴ Genç, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁰⁹⁵ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 34.

¹⁰⁹⁶ Genç, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁰⁹⁷ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 81.

¹⁰⁹⁸ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 34.

¹⁰⁹⁹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 119.

Kaşgarlı eserinin bir başka yerinde de Uğrak yiğitlerini öven bir beyit aktarıyor:

*“Oğrak boyunun adamları yılmaz yiğittir; yedikleri oğlaktır,
Süt (kıımız) kabının üzerinde sürahileri bulunur, yerleri de çoraktır”¹¹⁰¹.*

Çaruklar:

DLT’te zikredilen bir başka Türk zümresi de Çaruklardır. Kaşgarlı, bunların kökeni hakkında herhangi bir açıklama yapmadan sadece Türklere dâhil olduklarını ve Barçuk’da oturduklarını kaydetmiştir. Barçuk şehri hakkında da bir efsaneye yer veren Kaşgarlı, buranın Afrasiyab’ın şehri olduğunu ve Buhtu’n-Nasr’ın oğlu Betzen’in (Bijen)buraya hapsedildiğini söylemektedir:

“Çaruk: Türklere bir oymak olup, Barçuk’ta otururlar. Barçuk şehri Afrasiyab’ın şehridir. Orada Buhtu’n-Nasr’ın oğlu Betzen’i hapsedmişti”¹¹⁰².

Çomullar:

Kök Türkçe metinlerde de adına rastlanan Çomullar (Kümüller) DLT’de Türklerin bir boyu olarak kaydedilmektedir:

“Çomul: Türklere bir oymak”¹¹⁰³.

Yerleri hakkında detaylı bir malumat bulunmayan Çomullar, Kaşgarlı Mahmud’un haritasına göre İrtiş Nehri’nin doğusunda ve Kayların güneyinde olmak üzere Yamar (Obi) Nehri’nin sol tarafında yaşamaktadırlar¹¹⁰⁴. Karahanlı-Yabaku mücadeleleri sırasında önce Basmlılarla birlikte Karahanlılar tarafında yer alan Çomulların daha sonra itaatten vazgeçerek Karahanlılara düşman oldukları ve sonrasın da yenilerek cezalandırıldıkları DLT’te kayıtlı manzum bir parçadan takip edilmektedir:

*“Andlaşma bitiği yazıyorlar,
Sağlam yemin ediyorlar,
Han’dan yardım istiyorlar,
Basmlı, Çomul (Han’a karşı) toplanıyor”¹¹⁰⁵.*

¹¹⁰⁰ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 183.

¹¹⁰¹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 468.

¹¹⁰² Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 381.

¹¹⁰³ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 394.

¹¹⁰⁴ Genç, *a.g.e.*, s. 40.

¹¹⁰⁵ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 459.

Uygurlar:

Kaşgarlı Mahmud, XI. asır itibariyle tamamen yerleşik hayata adapte olmuş olan Uygurların kurmuş oldukları şehirleri belirterek anar. Buradaki kayıt Şu Destanı'nın da bir bölümünü teşkil etmektedir:

“Uygur: Beş şehirli bir vilayetin adı. Zülkarneyn Türk hakanı (ŞU) ile barıştıktan sonra bu şehirleri yaptırmıştır. Bana, Muhammed Çakar Tonka Han oğlu Nizamettin İsrâfil Togan Tekin babasından rivayet ederek dedi ki: Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk Hakanı ona dört bin kişi göndermiş; tulgalarına takılan kanatlar şahin kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlarmış. Zülkarneyn bunlara şaşa kalmış ve “Înân hod horend” demiş. “Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar; çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlayıp yiyebilirler” demek istemiş ve bu vilayete “Huzhur” adı verilmiş. Bu vilayette beş şehir vardır. Vilayetin halkı en katı kâfirlerdir, son derece atıcdırlar. Zülkarneyn'in yaptırmış olduğu Süلمي, Koçu, Can-balık, Beş-Balık Yengi-balık adındaki şehirlerdir.¹¹⁰⁶”

Kaşgarlı, daha önce Kök Türklerin ve Uygurların merkezi olan Ötüken şehrinde bahsederken de bu bölgenin Uygur iline olan yakınlığını vurgulamaktadır:

“Ötüken: Tataristan çöllerinde bir yerin adı. Uygur iline yakındır”¹¹⁰⁷.

Kaşgarlı bir başka yerde, hanın oturduğu yer anlamına gelen “Kend” kelimesini açıklarken Karahanlıların Budist Uygurlarla olan mücadelesine dair bir sav naklediyor:

*“Seller gibi aktık,
Şehirler üzerine çıktık,
Put evini yıktık,
Putlar üzerine yestehledik¹¹⁰⁸.”*

Bu kayıтта Uygurlara yapılan akınlardan bahsediliyor ve Budist Uygurların putlarının tahkir edildiği söyleniyor. Yine savaş günlerinde tanınmak için taktıkları ipek bez parçası anlamındaki “beçkem” kelimesini açıklarken:

¹¹⁰⁶ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 111-112.

¹¹⁰⁷ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 138.

¹¹⁰⁸ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 343-344.

“Atlara beçkem vurarak,
Uygurdaki talara (kafirlere),
Hırsız, kötü itlere,
Kuşlar gibi uçtuk”¹¹⁰⁹. deniliyor.

Bir başka yerde de havalanmak anlamına gelen “toğdı” kelimesi açıklanırken Karahanlı-Uygur mücadelesini belgeleyen bir başka sav naklediliyor:

“Kızıl bayrak yükseldi,
Kara toprak havalandı,
Oğraklar yetişip geldi,
Savaş yapıp onun için geciktik”¹¹¹⁰.

Karluklar:

Kaşgarlı, eserinin başında saydığı 20 Türk zümresi içinde Karlukları zikretmiyor. R. Genç bunun bir unutmaya neticesinde ya da Karlukların artık eski önemini kaybetmesinden kaynaklanmış olabileceği fikrindedir¹¹¹¹. Bununla birlikte Kaşgarlı onların nerede yaşadıklarını da belirtmiyor. Ancak Karluklara bağlı Çiğil ve Tohsilerin yaşadıkları coğrafya göz önünde bulundurulduğunda İsficab’dan Issık Köl’ün güneyine kadar uzanan geniş sahada yaşadıklarını söyleyebiliriz. Kaşgarlı onlar için:

“Karluk: Göçebe Türklerden bir bölüğün adıdır. Oğuzlardan ayırılırlar. Oğuzlar gibi Türkmendirler” demektedir¹¹¹².

Karluk büyükleri şu unvanlarla anılmaktadır:

“Çulgan: Karluk büyüklerinin adlarından”¹¹¹³.

“Sagun: Karluk boyunun büyüklerine verilen bir unktur. Türk doktorlarına ‘Atasagun’ denir”¹¹¹⁴.

¹¹⁰⁹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 483.

¹¹¹⁰ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 183.

¹¹¹¹ Genç, *a.g.e.*, s. 33.

¹¹¹² Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 473.

¹¹¹³ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 444.

¹¹¹⁴ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 403.

“Köl İrkin: Karluk boyu büyüklerine ‘Köl İrkin’ denir ki ‘aklı göl gibi toplanmış, dolmuş’ demektir”¹¹¹⁵.

Tangutlar:

Kaşgarlı eserinde Tangutlar için Çin yakınlarında oturan Türklerden bir boy demektir:

“tenğüt: Çin yakınlarında oturan Türklerden bir bölük. Bunlar kendi asıllarının Araplardan geldiğini söylerler”¹¹¹⁶.

Bu kayıt Tangutların Tibet asıllı olduklarını doğrular niteliktedir. Zira Kaşgarlı Tibet anlamına gelen “Tübüt” kelimesini izah ederken de:

“Türk illerinde kalabalık bir kavimdir. Tübütlüler Sabit adında birinin oğullarıdır. Bu, Yemenli bir kimsedir, oradan birini öldürmüş, korkusundan kaçmış, bir gemiye binerek Çin’e gelmiş, Tibet ülkesi onun hoşuna gitmiş, orada yerleşmiş, çoluğu çocuğu çoğalmış, torunları Türk topraklarından 1500 fersah yer almışlar” demektir¹¹¹⁷. Ancak onları Türklerden saymamakta ve başka yerden geldiklerini ilave etmektedir:

“Bunlar Türk ülkesine göçmüş olan bir bölük insandır”¹¹¹⁸.

840 yılında Ötüken Uygurlarının dağılmasının ardından Uygurların bir kısmı Kansu’ya gelerek burada Sarı Uygurlar olarak bilinen siyasi bir teşekkül kurmuşlardı. Sarı Uygurların devleti 1020 yılında Tangutlar olarak bilinen Tibet halkı tarafından zapt edildi. Kaşgarlı, eserinde Uygur-Tangut arasında geçen mücadelelere dair bir destan parçasını andıran dörtlüklere yer vermiştir. Bunlardan ilkinde düşman için pusuya yatan bir Tangut beyi anlatılıyor:

*“Beyim kendini gizledi,
Bunu silah bilerek vaktini gözledi,
Tanrı kerem kıldı,
Onun için kutu, devleti yükseldi”¹¹¹⁹.*

Bir diğesinde:

*“Katun sini bağırdı, çağırdı,
Tangut beyi ile düşmanlaştı,*

¹¹¹⁵ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 108.

¹¹¹⁶ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 362.

¹¹¹⁷ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 355.

¹¹¹⁸ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. II, s. 265.

¹¹¹⁹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 300-301.

*Kanı akıp çağladı,
Boynunun suyunu kızıl sağdı”¹¹²⁰.
Bir başka yerde ise;
“Tangut hanı hile yaptı,
Ölüm ile tepeledi,
Hısmaları ayıpladı,
Ölüm görüp yüzü bozuldu”¹¹²¹.*

Kaşgarlı bir başka yerde de Tangutların üzerine bir gece baskını yapıldığını söylüyor ancak bunu kimlerin tertip ettiğini belirtmiyor:

*“Tangut askerini üşümüş iken vurdu,
O kişilerin işiyle alay etti,
Askerlerini, atlarını armağan kıldı,
Tutsak olup baş eğdi”¹¹²².*

Çinliler:

Kaşgarlı, eserinde Türk dünyasına komşu ellerden de bahsediyor. Bunlardan en önemlisi şüphesiz Çin’dir. O Çin’i üç bölüme ayırıyor ve Kaşgar’ı da bunlara dâhil ediyor:

“Tabgaç: “Maçin’in adıdır. Burası Çin’den 4 ay uzaklıktadır. Çin, aslında üç bölüktür: birincisi ‘Yukarı Çin’dir ki, doğudadır; buna Tabgaç derler. İkincisi ‘Orta Çin’dir; burası Kıtay adını alır. Üçüncüsü ‘Aşağı Çin’dir, Barhan adı verilir; burası Kaşgar’dır. Lakin, şimdi Maçin ‘Tabgaç’ diye tanınmıştır. Hitay ülkesine de Çin denilmiştir”¹¹²³.

Görüldüğü üzere DLT yazıldığı çağın en büyük eserlerinden biridir. Aslında bir sözlük olarak düşünülen eser tarih ve coğrafya alanında da XI. yüzyıl Türk dünyasının en önemli kaynak eserleri arasına girmiştir. Eserde yukarıda vermeye çalıştığımız XI. asır Türk topluluklarına dair tarihi bilgiler yanında aile, akrabalık, sosyal ilişkiler, adetler, dini inanışlar, oyunlar, giyim-kuşam, Türk mutfağı, eski Türk takvimi ve iktisadi yaşama dair çok kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Biz konumuzun

¹¹²⁰ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 324-325.

¹¹²¹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. III, s. 327.

¹¹²² Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 307.

¹¹²³ Kaşgarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 453.

sınırları içinde bunlardan bir kısmını gerek “Sözlü Tarih” bölümümüzde gerekse de esere ayırdığımız sayfalarda değinmeye çalıştık. Biz burada konumuzun sınırları el verdiğince DLT’ün tarihsel önemine vurgu yapmaya çalıştık.

SONUÇ

Bu çalışmada Orta Asya’dan çıkarak üç kıtada hâkimiyet tesis etmiş ve kurdukları muazzam bozkır imparatorluklarıyla tarihin akışına yön vermiş atlı-göçebe Türk ve Moğol kavimlerinin, tarihe bakış açıları ve geride bıraktıkları somut tarihsel öğeler incelenmiştir. Çalışmanın ilk bölümünü teşkil eden “Şifahi (Sözlü) Tarih” geleneği örnekleri bu iki milletin tarih sahnesinde ilk çıktıkları andan itibaren nesilden nesile aktararak süregelmiş, daha sonra yazının bu topluluklarca kullanılmaya başlanmasıyla kayıt altına alınarak ilk tarihsel kaynak olma niteliğini kazanmışlardır. Türk Moğol topluluklarının sözlü tarih geleneğinde başlıca iki unsur olan efsane ve destanlar oldukça önemlidir. Bunlardan efsaneler genellikle yaratılış temalı olup, bir soya ya da aileye kutsiyet kazandırılarak hâkimiyetin bu gruba bırakılmasını ön gören bir tarzda meydana getirilmişlerdir. Kök Türklerin Kök Börü, Uygurların ve Töleslerin Türeyiş, Moğolların da Alankoa ve Kök Türklerden adapte ettikleri Ergenekun efsaneleri hep bu kabilden eserlerdir. Bu efsanelerin halk üzerindeki etkisi ve kabul edilirliliği çalışmanın içeriğinden anlaşılacağı gibi oldukça yüksek olmuştur.

Sözlü tarih geleneğinin ikinci aşamasını oluşturan destanlarda ise geniş bir coğrafyaya yayılmış olan bozkır göçebelilerinin içinde buldukları sosyo-politik duruma göre belli amaçlar doğrultusunda oluşturulmuş oldukları materyaller irdelenmiştir. İran coğrafyasına hakim olma gayretinde olan Türk zümrelerinin kendilerini bu coğrafyada etkinliği olan Afrasiyab’a dayandırma çabaları, buna tepki olarak beliren Oğuzname ve Oğuzculuk geleneği ele alınmış ve bu ekollerin uzun süre Türkler arasındaki hakimiyet mücadelesinde etkin rol oynadıkları görülmüştür. Ayrıca ele alınan destanların bir kısmı da tarihi bir takım olayları Türklerin bakış açısıyla ortaya koyan eşi bulunmaz kültür şaheserleri olarak karşımızda durmaktadır. Büyük İskender’in Türkistan seferine dair anılar Şu Destanı’nda, Uygurların anavatanlarından koparılışının bıraktığı acılar Göç Destanı’nda, Oğuzların eski yurtları olan Sirderya boylarındaki amansız düşmanları

Kıpçaklar ile olan mücadelenin izleri de Dede Korkut Destanlarından takip edilebilmektedir.

İkinci bölüm olan “Yazılı Tarih” kısmında ise bu topluluklardan elimize ulaşan ilk yazılı belgeler (kitabeler, menkıbeler vb.) ele alınarak bu eserlerin meydana getirilmesindeki siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel gereksinimler ele alınmıştır. Kök Türk, Uygur, Türkiş, Altı-Bag-Budun, Oğuz, Kümül, Az, Peçenek, Bulgar, Sekel gibi Türk soylu toplulukların bırakmış oldukları ilk yazılı belgeler sözlü tarihten yazılı tarih aşamasına geçişin de bir göstergesi olmuştur. Bu eserlerdeki ana tema kısaca Türklerin kendi aralarında geçen siyasi ve askeri mücadeleler, Çin ile münasebetler, iç karışıklıklar, askeri seferlerde yararlılık gösteren şahsiyetlerin yüceltilmesidir.

Son olarak ise bu milletlerin bünyesinde hayat bulmuş olan telif eser bazındaki kaynaklar değerlendirilmiştir. Bunlardan Divanü Lügati't-Türk Türk topluluklarının edebi yapısını, Kutadgu Bilig ise Türk devlet teşkilatının felsefi alt yapısının gözler önüne seren nadide eserlerdir.

Sonuç olarak görülmüştür ki Orta Asya bozkır halkları olarak kabul edilen Türk ve Moğol toplulukları tarihin akışına direkt olarak etki eden fetih ideolojilerinin yanında, bırakmış oldukları tarihi vesikalarla tarih yazıma konusuna gereken önemi vermişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

- ACINDI, Özlem, “Siyasetnâme ve Kutadgu Bilig’deki Halk Anlayışı”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Niğde 2006.
- AKÜN, Ömer Faruk, “Kaşgarlı Mahmud” *DİA*, C. XXV, İstanbul 2002, s. 9-15.
- ALÎ-ŞÎR Nevâyî, *Nesâyimü'l-mahabbe min-Şemâyimi'l-Fütüvve*, C. I (Metin), Haz. Kemal Erarslan, TDK Yayınları, Ankara 1996.
- AKALIN, L. Sami, *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Varlık Yayınları, İstanbul 1984.
- AKSOY, Mustafa, “Uzun Firdevsî’nin Süleymannâme’sindeki Destan Unsurları” C. I-II, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İzmir 2000.
- Altan Topçî (Moğol Tarihi)*, Çev. Tuncer Gülensoy, Kültür Ajans Yayınları, Ankara 2008.
- ALYILMAZ, Cengiz, “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, *SÜTAD (Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilesun’a Armağan)*, S. 13, Konya 2003, s. 11-22.
- ANAT, Yakup -Ahmet Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, Oku Yayınları, İstanbul 2003.
- ARAT, R. R., “Kutadgu Bilig”, *İA*, C. VI, İstanbul 1952, s. 1030-1047.
- ARSAL, S. M., *Türk Tarihi ve Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1947.
- ATSIZ, Hüseyin Nihal, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Baysan Basım Yayın, İstanbul 1992.
- AYAN, Ekrem, “Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı”, *Türkler*, C. 3, s. 662-629.
- AYDIN, Erhan, “Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri Üzerine Notlar” *Sibirische Studien*, C. 2, S. 1, İstanbul-Göttingen 2007, s. _____, *Şine Usu Yazıtı*, Karam Yayınları, Çorum 2007.
- BANARLI, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyat Tarihi*, MEB Yayınları, Ankara 1997.
- BANG, W- R. R. Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, MEB Basımevi, İstanbul 1970.
- _____, W. Bang, “Zur Erklärung der Köktürkischen Inschriften”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Band XII. , Wien 1898. s.
- BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, TTK Yayınevi, Ankara 1990.
- _____, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975.

- _____, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çağlar Yayınları, Ankara 2004.
- BASKALOV, N. A., “Naskalnaya Runičeskaya NadpisTerezennike-Buyuk Uriçişça Mıgur-Sargol Tuvinskoy ASSR” *Sovyetskaya Etnografiya*, No:3, Moskva 1978, s. 152-154.
- BAYAT, Fuzuli, *Oğuz Destan Dünyası*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- _____, “Oğuz Kağan Destanı Üzerine Yeni düşünceler”, *Türkler*, C. 3, Ankara 2002, s. 520-526.
- BİLGE, Rifat, “Dîvânü Lügâ’it-Türk’ün Telif Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 6, İstanbul 1939, s. 358-360.
- BOMBACI, A., “Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *M. F. Köprülü Armağanı*, DTCF Yayınları, İstanbul 1953, s. 65-76.
- BORATAV, Pertev Naili , “Türk Efsaneleri”, *Folkloru Doğru*, S. 35, 1974, s. 12.
- _____, “Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi” *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 13, İstanbul 1958, s. 31-62.
- BULDUK, Üçler, “Dede Korkut, Oğuz Elleri ve Kafkasya”, *I. Milli Kafkasya Sempozyumu Kongreye Sunulan Bildiriler*, Kars 1995, s. 247-251.
- BÜCHNER, V. F., “Samaniler”, *İA*, C. X, s. 140-143.
- CLAUSON, S. G., “Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar” Çev. İnci Enginün, *Türkiyat Mecmuası*, C. 18, İstanbul 1976, s. 141-147.
- _____, “The Ongin Inscription”, *JRAS*, 1957, s. 177-192.
- CÜVEYNİ, Alaladdin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- ÇAĞATAY, Saadet-Semih Tezcan, “Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Soğdca Bugut Yazıtı”, *TDAY-B*, Ankara 1975, s. 245-252.
- _____, “Kutadgu Bilig’de Ogdurmuş’ın Kişiliği”, *TDAY-B*, Ankara 1967, s. 39-49.
- ÇELİK, Fahrettin, “Dede Korkut Kitabı’ndaki Coğrafi İsimler”, *Ülkü Mecmuası*, C. XVII, S. 100, Haziran 1941, s. 446-456.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1996.
- DOBROVİTS, Mihaly, “Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme”, *TDAY-B*, Ankara 2000, s. 147-150.
- DOĞAN, İsmail, *Sekeller*, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2004.

- DONÇEVA-PETKOVA, Lüdmila, “Ortaçağ Bulgaristan’ında Runik İşaretler ve Birleşmeler” Çev. Erol Çetin, *TDAY-B*, Ankara 2000, s. 175-182.
- DONUK, Abdülkadir, “Eski Türk Devlet Teşkilatında Tarhan Unvanı ve Tarihi Gelişmesi”, *Tarih Dergisi*, S. 34, 1984, s. 81-90.
- EBERHARD, W., *Çin’in Şimal Komşuları*, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- EBULGAZİ, Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türklerin Soy Kütüğü)*, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul (Tarihsiz)
- EFREMOV, I. A., “Doroga Vetrov”, *Gobiyskiye Zametki*, 2-e izd., Moskova 1962, s. 229.
- ELİADE, Mircea, *Kutsal ve Dindışı*, Çev. M. A. Kılınçbay, Gece Kitapları, Ankara 1991.
- ELÇİN, Şükrü, *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara (Tarihsiz).
- ERASLAN, Kemal, “Yazıcı-zade’nin Oğuz-nâmesi”, *TDAY-B*, Ankara 1992, s. 29-35.
- _____, “Manzum Oğuznâme”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 18, İstanbul 1976, s.169-236.
- _____, “Yusuf Hâs Hâcib”, *İA*, C. 13, İstanbul 1986, s. 438-440
- ERCİLESUN, Ahmet Bican, “Şu Destanı Hakkında” *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, Ed. S. Sakaoglu- A. Durmaz, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s. 83-89.
- _____, “Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler”, *TDAY-B*, Ankara 1986 s. 13-16.
- _____, “Köl Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni Midir?” *TDAY-B*, Ankara 1990, s. 31-39
- _____, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat”, *Türkler*, C. 5, s. 759-783.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, MEB Yayınları İstanbul 1969.
- _____, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2007.
- FİRDEVSİ, *Şehname*, C. I, Çev. Necati Lügal, İstanbul 1945.
- _____, *Şehname*, C. II, Çev. Necati Lügal, İstanbul 1947.
- _____, *Şehname*, C. III, Çev. Necati Lügal, İstanbul 1949.
- _____, *Şehname*, C. IV, Çev. Necati Lügal, İstanbul 1990.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yayınevi, Ankara 2002.

- _____, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE Yayınları, Ankara 1997.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, "Han-Name", *Necati Lugal Armağanı*, TTK Yayınları, Ankara 1968.
- _____, Orhan Şaik, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1995.
- GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Destanlarına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- _____, "Türklerin ve Moğolların Tarihi İki Boyu" *DTCFTAD* (ayrı basım), S. 42, Ankara 2007. S. 1-7.
- _____, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- _____, "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 170, İstanbul 2001, s. 58-61.
- _____, "Oğuz Kağan Destanı ve Oğuz Kağan'ın Kimliği Üzerine Bir-İki Söz", *DTCFTAD*, C. 22, S. 35, Ankara 2004, s. 113-121.
- _____, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- _____, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.
- _____, "Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 1992.
- _____, "Türk Tarihi'nin Kahramanları XVI: İşbara Bilge Köl İç Çor", *Orkun*, S. 66, İstanbul 2002.
- _____, "Türk Tarihinin Kahramanları: XIII- Baz Kağan", *Orkun*, S. 64, İstanbul 2003.
- _____, "Şadapıt Unvanı Hakkında", *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan, Tarih Yazıları*, İstanbul 2006, s. 1-6.
- _____, "Terhin Yazıtı'nın Tarihi açıdan Değerlendirilmesi", *DTCFTAD*, C. 17, S. 28, s. 71-84.
- _____, "Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar" *Erdem*, C. 12, S. 36, Ankara 2002, s. 1-14.
- _____, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler", *DTCFTAD*, C. 27, S. 44, Ankara 2008, s. 1-20.
- _____, "Bögü Kağan Yazıtı: Tez II", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 124, İstanbul 1997, s. 29-30.
- _____, "Boyla ve Baga Unvanı", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, Ordu 2010, s. 1-10.

GRENARD, M. F., “Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih”, Çev. Osman Turan, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, C. XIII, S. 74, Nisan 1939.

GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R. Uzman, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

GUMİLEV, L. N., *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

HANSEN, O., “Zur Soghdischen Inscript auf dem Dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun”, *Journal de la Societe Fino-Ougrienne*, C. 44, S. 3, 1930, s. 1-39

HARTMANN, Martin, “Dîvânü Lügâti’t-Türk’e Ait Birkaç Mülâhaza”, *Milli Tebbular Mecmuası*, S. 4, Eylül-Ekim 1331, s.167-170.

İŞILTAN, Fikret, “Muktadi” *İA*, C. VIII, s. 573-574.

HEREDETOS, *Herodot Tarihi*, George Rawlinson’dan Çev. Rıza Doğrul, Kanaat Yayınevi, C.I, İstanbul 1941.

İBNÜ’L-ESİR, *el-Kâmil fi’t-tarih*, C. XI, s. 82.

İNALCIK, Halil, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, *TKAE (Reşit Rahmeti Arat İçin)*, Ankara 1966, s. 259-271.

İNAN, Abdülkadir, “Türk Destanlarına Genel Bakış”, *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, Ed. Saim Sakaoğlu-Ali Durmaz, İstanbul 2002, s. 35-51.

KABAKLI, Ahmet, *Türk Edebiyatı*, C. I, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.

KAÇALIN, M. S., “Dîvânü Lugâti’t-Türk”, *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 446-449.

KAFESOĞLU, İbrahim , “Oğuzlar”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, TKAE Yayınları, Ankara 1992.

_____, “Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri”, *Türkler*, C. 5, s. 163-178.

KAPLAN, Mehmet , “Oğuz Kağan-Oğuz Han Destanı”, *Türkler*, C. 3, Ankara 2002, s. 511-519.

KARAMANLIOĞLU, A., “Kutadgu Bilig’in Diline ve Adına Dair”, *Türk Kültürü*, C. XI, S. 98, Ankara 1970, s. 127-131.

KARASOY, Y.-M. Toker, *Türklerde Secere Geleneği ve Anonim Şibaninâmeler*, Konya 2005.

KART, Öztürk, “Eski Türk Destanlarının Tarih Öğretimindeki Yeri ve Kullanımı”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Konya 2002.

KAŞGARLI Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, Çev. Besim Atalay, C. I-II-III, TDK Yayınları, Ankara 2006.

KAYA, Doğan, *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

KİSELEV, S. V., “Neizdanniye Nadpisi Yeniseyskih Kırgızov” *Vestnik Drevney Istorii*, No:3, Moskova 1939, s. 124-134.

KLEMENTZ, D. A., “Drevnosti Minusinskogo”, *Pamyatniki Metaliceskih Epoh*, Tomsk 1886.

KLYAŞTORNİY, S. G.-V. A. Livsiç, “The Sogdian Inscription of Bugut Revised”, *Acta Orientalia*, 26/1, Budapest 1972, s. 63-102.

_____, Bugut'taki Soğdca Kitabeye Yeni Bir Bakış”, Çev. Emine Gürsoy Naskali, *TDAY-B*, Ankara 1987, s. 201-241.

_____, "Runiçeskaya Nadpis iz Vostoçnoy Gobi", *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 249-255.

_____, “Tes Abidesi”, Çev. F. Selcen Bozkurt, *TKA*, C. 24, S. 2, Ankara 1986, 151-172.

_____, “Terhinskaya Nadpis” *Sov'etskaya Tyurkologia*, No: 3, 1980, s. 82-95.

_____, “The Terkhin Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, No: 36, 1982, s. 335-366.

_____, “Doğu Türkistan ve Ordubalık Kağanları (Terhin Abidesi'nin 14. Satırının Açıklaması)” Çev. Buğra Atsız, *TDA*, S. 103, İstanbul 1996, s. 122.

_____, “The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 39, S. 1, Budapest 1985, s. 137-156.

_____, “Drevnyataya napids's Uybata”, *Sov'etskaya Tyurkologia*, No: 1, 1987, s. 33-36.

_____, “Moğolistan'ın Runik Kaya Yazıtları”, Çev. Kutluay Erk, *TDEAD*, C. 13, S. 1, Ocak 2007, s. 147-154.

KOWICZ, W.-A. Samoyloviç, “Le Monument Turc d'Ikhe-Khuchotu en Mongolie Centrale” *Rocznik Orientalistyczny*, Tom. 4, Warszawa 1928, s. 60-107.

KÖPRÜLÜ, Fuat, *Türk Edebiyatındaki İlk Mutasavvıflar*, TTK Yayınevi, Ankara 1976.

- KUDRET, Cevdet, *Örneklî Türk Edebiyatı Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.
- KURNAZ, Cemal, *Eski Türk Edebiyatı*, Gazi Kitabevi, Ankara 2002.
- MALOV, S. E., *Yeniseyskaya Pismennost Tyurok*, Moskva-Leningrad 1952.
- MİTS, Viktor L.-Vadim V. Mayko, "VIII-X. Yüzyıl Tavkira Türk-Bulgarlarının Runik ve Damgavari İşretleri Meselesi Üzerine" Çev. Rysbek Alimov, *TDAY-B*, Ankara 2000, s. 267-276.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- NECEF, Ekber N., *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.
- NEMETH, Gyula, *Nagyszentmiklosi Kincs Feliratai*, Budapest 1932.
- NİZAM'ÜL- MÜLK, *Siyaset-nâme*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yayınları, İstanbul 2003.
- ORKUN, Hüseyin Namık , "Oğuz Destanına Dair", *Ülkü*, C. 5, S. 30, Ankara 1935, s. 412-420.
- OSAWA, Takashi, "Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları'nın 1996-1998 Yılları Arasındaki Yeni İnceleme Sonuçları (Japon-Moğol Ortak Çalışmasının Ön Raporu Olarak)", *TDAY-B*, Ankara 2000, s. 277-286.
- _____, "Bir Oğuz Efsanesi", *Ülkü*, C. 6, S. 34, Ankara 1935, s. 267-291.
- _____, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. I-II, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- _____, "İlk Töles Boyları (Ugur, Ting-ling ve Kao-ch'ê'ler)" *Bellekten*, C. XII, S. 48, Ankara 1948, s. 795-833.
- _____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- _____, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, MEB Yayınları, İstanbul 1971.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı, *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 2003.
- _____, *Şecere-i Terakime*, Simurg Yayınları, Ankara 1996.
- ÖNLER, Zafer, "Kutadgu Bilig'de İktidar Kavramı ve Siyaset Anlayışı", *Türkler*, C. 5, s. 179-186.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", *Türkler*, C. 4, s. 239-262.

- ÖZDEMİR, Hasan, “Dede Korkut’un Kişiliği İle İlgili Efsaneler”, *T.C. 80. Yılı Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2003, s. 23-33.
- ÖZÖNDER, F. S. Barutçu, “Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı” *Kök Araştırmalar*, C. 2, S. 1, Ankara 2000, s. 121-134.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. I, Ötüken Yayınları, İstanbul 1977, s. 45.
- ÖZTÜRK, Ali, *Çağları İçinde Türk Destanları*, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 2000.
- PERLEE, H., “Tayhir Çuluu”, *Studia Arheologica*, 1/4, s. 1-26.
- PRİTSAK, Omelyan , “Karahanlılar”, *İA*, C. VI, s. 251-273.
- RADLOFF, W., *Atlas Drevnostej Mongolii*, C. I, Trudi Orhonska Akademi, Petersburg 1892.
- _____, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1895.
- _____, “Die Inschriften am Choito-Tamir”, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, S. I, St. Petersburg 1895, s. 260-268.
- RAMSTEDT G. J., “Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei”, *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, C. 30, S. 3, Helsinki 1913, s. 1-63.
- _____, “Materialien zu den Alt-türkischen inschriften der Mongolei” *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, C. 60, S. 7, Helsinki 1912.
- RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, TKAE Yayınları, Ankara 1971.
- _____, *Doğu Avrupa’da Türklük*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- REŞİDÜDDİN Fazlullah, *Camiü’t-Tevarih*, Çev. A. Gölpınarlı, İstanbul (tarihsiz).
- _____, *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles*, C. I, Çev. W.M. Thackston, Harward University Department of Near Eastern Languages and Civilizations 1998.
- RİNTCHEN, Y., *Les Dessignes Pictographiques et les Inscriptions sur les Rochers et sur les Steles en Mongolei*, Oulan-Bator 1968.
- RONA-TAS, A., “Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler”, Çev: M. Karahurt, *TKA (Phil. Dr. H. Z. Koşay’ın Hatırasına Armağan)*, C. XXIV, S. 2, Ankara 1986, s. 53-62.
- SAKAOĞLU, Saim, *Efsane Araştırmaları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1992.

- _____, *Divanü Lugat'it-Türk'de Halk Edebiyatı*, Konya 2002.
- _____, *Dede Korkut Kitabı İncelemeler, Derlemeler, Aktarmalar*, C. I, Sel-Ün Vakfı Yayınları, Konya 1998.
- SAMİ, Şemsettin, *Kamus-i Türkî*, İstanbul 1317.
- SARICA, Bedri, "Kutadgu Bilig'de Komutan ve Ordunun Nitelikleri", *TAED*, S. 37, 2008, s. 87-105.
- SCHLEGEL, G., "Die Chinesische Inschrift auf dem Uigurischen Denkmal in Kara Balgassun" *Memories de la Societe Finno-Ougrienne*, C. 9, Helingfors 1896, s. 1-141.
- SEPETÇİOĞLU Mustafa Naci, *Karşılaştırmalı Türk Destanları*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1998.
- SERYKAYA, Osman Fikri, "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Mülahazalar", *TDAY-B*, Ankara 1992, s. 9-27.
- _____, *Dede Korkut Kitabı Dresden Nüshasının Giriş Bölümü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, TKAE Yayınları, Ankara 1995.
- _____, "Suuci < Sugeci/ (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı ?", *TDAY-B*, Ankara 2000, s. 307-312.
- SERTKAYA, Osman Fikri-Sartkocaulı Karcavbay, "Hoyto-Tamir (Moğolistan'dan) Yeni Yazıtlar (Ön Neşir)", *TDAY-B*, Ankara 2000, s. 313-346.
- SEYİDOĞLU, Bilge, "Efsane", *Türk Dünyası El Kitabı Edebiyat*, TKAE Yayınları, Ankara 1998, s. 417-424.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, "Oğuzlara Dair Destanî Mahiyette Eserler", *Ankara Üniversitesi DTCF. Dergisi*, Ankara 1959, C. XVII, S. 3-4, s. 259-455.
- ŞENER, H. İ., "Karahanlılarda Dil ve Edebiyat", *Türkler*, C. 5, s. 784-792.
- ŞİNEHÜÜ, M., "Tariatın Orhon Biçgiyn Şine Durgsal" *Studia Archaeologica*, VI/1. Ulan-Bator 1975.
- TABERÎ, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. II, Çev. Zakir Kadîrî Ugan, Ahmet Temir, MEB Yayınları, İstanbul 1992.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Basımevi, Ankara 2004.

- _____, “Kapgan Kağan (692-716)”, *Bellekten*, S. 218, Ankara 1993, s. 51-70.
- _____, *Göktürkler*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- _____, *Göktürkler*, C. II, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- _____, *Göktürkler*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 2004.
- TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 2008.
- _____, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi” *Bellekten*, C. LXXIX, S. 184, Ankara 1983, s. 795-838.
- _____, “Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not” Çev. Ülkü Çelik, *Erdem*, C. 5, S. 14, Ankara, s. 389-398.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1972.
- _____, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- _____, “Türk Destanlarının Tasnifi”, *Türkler*, C. 3, s. _____.
- _____, “Divanü Lûgati’t-Türk’ün Telif Senesi Hakkında”, *Atsız Mecmua*, S. 16, 15 Ağustos 1932, s. 77-80.
- TOSH, John, *Tarihin Peşinde*, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.
- TRYJARSKİ, E., “L’inscription Turque Runiforme d’Arkhanen en Mongolie”, *Ural-Altaysche Jahrbücher*, Vol. 36, Wiesbaden 1965, s. 423-428.
- TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, 4. Baskı, Nakışlar Yayınları, İstanbul 1980.
- _____, “Türkler ve İslamiyet” *Türkler*, C. 4, s. 290-304.
- TÜRKMEN, Fikret, “Kazan’da Bulunan Yeni Bir Oğuznâme Nüshası Üzerine”, *E.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 7, İzmir 1993.
- USER, Hatice Şirin, “Sine Usu Yazıtı’nda Kayıtlı “t(a)t(a)r(ı)g : (a)y(ı)td(ı)m” Cümlesi Üzerine” *International Journal of Centreal Asian Studies*, Vol. 12, 2008, s. 183-196.
- USTA, Halil İbrahim, *Firdevsi-i Rûmî Süleymân-nâne-i Kebîr (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Ankara 1995.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Ş., “Yusuf Hâs Hâcib ve Kutadgu Bilig Üzerine Küçük Bir Araştırma”, *Türk Kültürü*, C. XI, S. 98, Ankara 1970, s. 91-94.
- _____, *Kaşgarlı Mahmud*, TDK Tanıtma Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1962.

- VASARY, Istvan, “Doğu Avrupa’nın Runik Yazı Sistemleri Üzerine”, *TDAY-B*, Ankara 1993, s. 51-59.
- VASİLEV, D. D., “Tyurkskaya Runiçeskaya Nadpis iz Okrestnostey Bayan-Kola (Tuva)”, *Sovyetskaya Tyurkologiya*, No: 3, Baku 1976, s. 71-81.
- VENEDİKOFF, I.V., “Preslav Şehrinde Yeni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi”, *Bulleten*, C. 11, S. 43, Ankara 1947, s. 541-557.
- VLADİMİRTSOV, B. Y., *Moğolların İctimai Teşkilatı*, Çev. Abdülkadir İnan, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- YAZICI, Tahsin, “Efrasiyab”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 478.
- YETİŞ, Kazım, “Destan”, *DİA*, C. IX, s. 202-205.
- YILDIRIM, Dursun, “Ergenekon Destanı”, *Türkler*, C. 3, s. 527-543.
- YILDIZ, Naciye, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- YILMAZ, Gökhan, “Kutadgu Bilig’de Devlet Fikri”, *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Mart 2006, s. 75-98.
- YUSUF, Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, C. I, Çev. R. R. Arat, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- _____, *Kutadgu Bilig*, C. II, Çev. R. R. Arat, TTK Yayınları, Ankara 1991.

EKLER

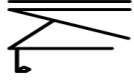
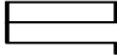

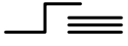

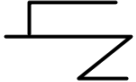

Ek:1

FARŞÇA OĞUZNAME'YE GÖRE OĞUZ BOYLARI VE DAMGALARI

BOZ-OKLAR		TAMGALAR I	ÜÇ-OKLAR		TAMGALAR I
KÜN HAN OĞULLARI			KÖK HAN OĞULLARI		
1	Kayı	191	1	Bayındır	
2	Bayat		2	Beçene	
3	Alka-evli	••••	3	Çavuldur	
4	Kara-evli		4	Çepni	
AY HAN OĞULLARI			TAG HAN OĞULLARI		
1	Yazır		1	Salur	
2	Döğer		2	Eymür	
3	Dodurga		3	Ala-yunth	
4	Yaparlı		4	Üregir	
YILDIZ HAN OĞULLARI			TENĞİZ HAN OĞULLARI		
1	Avşar		1	Yigdir	
2	Kızık		2	Bügdüz	
3	Begdili		3	Yıva	
4	Karkın		4	Kınık	

Ek 2:

DİVANÜ LÜGATİ'T-TÜRK'E GÖRE OĞUZ BOYLARI VE DAMGALARI

BOYUN ADI	DAMGASI	BOYUN ADI	DAMGASI
Kınık		Karabölük	
Kayığ		Alkabölük	
Bayundur		İğdir	
Yıva		Üregir	
Salgur		Tutırka	
Afşar		Ulayundluğ	
Begtili		Tüger	
Bügdüz		Beçenek	
Bayat		Çuvaldar	
Yazgır		Çepni	
Eymür		Çarukluğ	Belli değil

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Özgür TÜRKER

Doğum Yeri : Ankara

Doğum Yılı : 1980

Medeni Hali : Evli

EĞİTİM VE AKADEMİK BİLGİLER

Lise 1996-1999 : Başkent Lisesi (Ankara)

Lisans 2002-2007 : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü

Yabancı Dil : İngilizce

MESLEKİ BİLGİLER

2009-2011 : Araş. Gör. Muğla Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü